HAYREDDİN KARAMAN

İslami Hareket Öncüleri 5

İZ

İSLAMİ HAREKET ÖNCÜLERİ V

(Islahatçılar, Müceddidler,
İslami Hareket Önderleri)

Hayreddin Karaman

© İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2021
Sertifika no: 49821

İz Yayıncılık: 1286
Bütün Eserleri: 32
ISBN: 978-605-326-541-2
İstanbul 2021

Oruçreis Mahallesi, Tekstilkent Caddesi
Koza Plaza B Blok No:12 Kat: 15/151 Esenler / İstanbul
Telefon: (212) 5207210
www.iz.com.tr
E-posta: bilgi@iz.com.tr

Kapak Resmi:
Portreler
Sol Üstten: İzmirli İsmail Hakkı, Abdülhamîd b. Badîs, Şiblî Numanî.
Sol Alttan: Muhammed Hamdi Yazır, Cemaleddîn el-Kasimî, el-Emîr Abdülkadir el-Cezâirî.

Editör: Ayşegül Özdoğan
Kapak Tasarımı: Ali Kahraman
Sayfa Tasarımı: Adem Şenel

Basıldığı yer: Çınar Matbaacılık (Sertifika no: 45103)
Yüzyıl Mahallesi, Matbaacılar Caddesi, Ata Han, No: 34 K:5 Bağcılar/İstanbul

İSLAMİ HAREKET ÖNCÜLERİ
V

(Islahatçılar, Müceddidler,
İslami Hareket Önderleri)

Hayreddin Karaman

İZ

Prof. Dr. HAYREDDİN KARAMAN

Erzurumlu bir ailenin çocuğu olarak 1934 yılında Çorum'da doğdu. İlkokulu burada bitirdikten sonra özel olarak Arapça ve İslâmî ilimler tahsil etti. İlk İmam Hatip okullarından biri olan Konya İmam Hatip Okulu'na girdi ve ikinci dönem mezunları arasında yer aldı (1959). Yeni açılan İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde okudu ve 1963'te ilk mezunlarından biri oldu. İki yıl İstanbul İmam Hatip Okulu'nda meslek dersleri öğretmeni olarak çalıştıktan sonra İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne fıkıh asistanı oldu.

"Başlangıçtan Dördüncü Asra Kadar İslâm Hukukunda İctihad" konulu tezi ile fıkıh öğretim üyesi unvanını aldı (1971). Aynı yıl İzmir Yüksek İslâm Enstitüsü'ne tayin edildi. 1975'te tekrar İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne döndü. Yüksek İslâm Enstitülerinin İlahiyat Fakültesine dönüşmesinin ardından doktor, doçent ve profesör oldu. Eylül 1976 - Eylül 1980 yılları arasında yayımlanan *Nesil* dergisini çıkaranlar arasında yer aldı.

İz Yayıncılık - Bütün Eserleri Dizisinden Çıkan Kitapları:

- *Laik Düzende Dini Yaşamak* (4 kitap)
- *Mukayeseli İslâm Hukuku* (3 Cilt)
- *İslâm Hukuk Tarihi*
- *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*
- *Hayatımızdaki İslâm* (4 Cilt)
- *Dert Söyletir* (Şiirler)
- *Her Şeye Rağmen (Röportajlar)*
- *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*
- *Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku*
- *Dört Risale*
- *İmâm-ı Rabbânî ve İslâm Tasavvufu*
- *İslâm Düşüncesinde Ekonomi, Banka ve Sigorta* (Prof. Dr. Ahmet ez-Zerka ve Prof. Dr. A. Muhammed Abdülaziz en-Neccâr'dan Çeviri)
- *Gerçek İslâm'da Birlik* (Reşid Rıza'dan çeviri ve 150 sayfalık girişte Efgânî, M. Abduh ve R. Rıza'nın geniş biyografileri)

- *Yolların Ayrılış Noktasında İslâm* (Muhammed Esed'den Çeviri)
- *Bir Varmış, Bir Yokmuş –Hayatım ve Hatıralarım–* (3 Cilt)
- *İş ve Ticaret İlmihali*
- *İslami Hareket Öncüleri* (4 Cilt)
- *Türkiye ve İslamiyet*
- *Diyalog ve Kurtuluş Tartışmaları*
- *Hilye & Bürde Kasidesi* (Manzum çevirileri)
- *Yeniden İslâm'a*

İÇİNDEKİLER

Takdim.....9
el-Emîr Abdülkadir el-Cezâirî (1222/1807-1330/1883).....11
Mevlânâ Şiblî en-Nu'mânî (1857-1914).....45
Cemâleddin el-Kasimî (1283/1866-1332/1914) 129
Abdülhamîd b. Bâdîs (1308/1889-1356/1940)..... 211
Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi (1878-1942)..... 251
İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946)..... 345
Muhammed Sultan el-Ma'sûmî el-Hucendî (1297/1880-1960)...417
Mahmud Cevdet Sezer (1894-1983)..... 481

TAKDİM

Allah'a şükür uzunca bir aradan sonra *İslami Hareket Öncüleri* kitabımızın beşinci cildi ile huzurunuza çıkıyoruz.

İlk dört cildin yazımı nispeten daha hızlı yürümüştü. Sonra araya iki önemli hastalık girdi, kemoterapi, göze iğne derken kitap çalışmam imkânsız hâle geldi. Yapılan tedaviler ve sevenlerin dualarıyla hastalıklar kontrol altına alındı, yazacak kadar da gücümü toplamış oldum. Seyri çok hızlı olmasa da biraz dinlenip inşallah altıncı cilde de başlayacağım.

Planımda yüz "müceddid, ıslahatçı, İslamcı, İslâmî hareket önderi" vardı. Bu cilt ile 32'sini yazmış oluyorum.

Mevlâ izin verirse devam eder, bir yere kadar ulaşırız, ondan sonrasını da tamamlayacak yakınlarımdan birileri veya başkaları bulunur inşallah.

Din Mazlumu İslamcılar arasında müstesna bir yeri var iken hayatı hakkında bugünkü neslin hemen hiçbir şey bilmediği **Mahmut Cevdet Sezer** Bey'e vefa borcu olarak kısaca hayat hikayesini yazmış, *İki Din Mazlumu* adıyla küçük bir kitapta yayımlamıştım. Bu şekliyle kenarda köşede kalacağını düşünerek ve hem onun hem de aynı kitapçık içinde yer alan **Muhammed Sultan el-Ma'sûmî el-Hucendî**'nin, bu seride yer almayı hak eden iki değerli İslamcı ve İslâmî hareket öncüsü olduklarını göz önüne alarak bu defa beşinci cilde eklemeyi uygun gördüm; bu iki zat hakkında

yazdıklarımı yeniden okuyarak gerekli ilâve ve düzeltmeleri de gerçekleştirdim.

İslam dünyasının, varlığını korumak ve misyonunu îfâ edebilmek için yeteri kadar iman, ilim, fikir, dava ve hareket adamlarına ihtiyacı vardır. Hem yenilerinin yetişmesi hem de daha öncekilerin düşünce ve hareketlerinden, tecrübelerinden, başarıları ve başarısızlıklarından, bunların sebeplerinden faydalanarak zaman kazanmaları için bu kabilden çalışmaların faydası tartışılamaz.

Birçok dilde yayımlanmış böyle eserlere bizden de bir katkı olsun düşüncesiyle hayli yorucu çalışmalar yaptım. Dilerim faydalı olur ve amel defterimde kapanmayan sayfalar oluşturur.

5 Mayıs 2021 (23 Ramazan 1442) - Bursa

EL-EMÎR ABDÜLKADİR EL-CEZÂİRÎ

(1222/1807 – 1330/1883)

Hayatı

Doğumu ve Yetişmesi

El-Emîr Abdülkadir el-Cezâirî 1807 yılında Cezayir'in Oran şehri yakınlarında bulunan Maskara Kasabası'nda dünyaya geldi. Hz. Hasan'ın soyundan olduğu kabul edilen babası Şerîf Muhyiddîn hem zamanının büyük âlimlerinden biri idi hem de Kadirî tarikatı şeyhi ve mürşidi idi.

Annesi Seyyide Zehrâ'nın soyu Hz. Hüseyin yoluyla Efendimiz'e (s.a.) ulaşıyordu, ilim ve takvâ ile meşhur bir aileye mensup idi.

Tasavvuf ortamında yetişen Abdülkadir, çocukluğundan itibaren sağlam bir din eğitimi aldı, dört yaşında babasından okumaya başladı, on iki yaşına geldiğinde Kur'an-ı Kerîm'i ezberlemiş, hadis ve diğer İslâmî ilimlerde de önemli bir mesafe katetmişti. 14 yaşında artık ailesine tabi camide fıkıh dersleri veriyordu. 15 yaşında Vehran'ın doğusundaki Erzew şehrine gitti, buranın kadısı Ahmed b. Tahir'den okudu, sonra Vehran kentine geçti, burada Ahmed b. Hôce Medresesi'nde bir yıl kaldı, meşhur âlimlerden dil ve fıkıh dersleri aldı, bulduğu her fırsatı değerlendirerek felsefe, Pisagor işlemleri, Aristo ve İhvânu's-safâ kitaplarını okudu.

Bu arada silah kullanmayı ve ata binmeyi de öğrendi, binicilikte öyle bir maharet kazandı ki, koşan atın üstünde ayakta durur ve attığı hedefi vururdu.

Emîr Abdülkadir, 1825 yılında babasıyla birlikte çıktığı Hac yolculuğunda, dönemin iki ünlü sîmasıyla; Mekke'de Şeyh Şâmil ve Şam'da Hâlid-i Bağdâdî ile tanışma imkânı buldu. İbn Arabî ve Abdülkadir Geylânî gibi tasavvuf büyüklerinin kabirlerini ziyaret etti. Ebu'l-Behâ Zıyâuddin Nakşibendî'den Nakşbendî tarikatı, Seyyid Mahmud Geylânî'den de Kadirî tarikatı icazetlerini aldı. İlerideki direniş ve cihadında bu tarikatlarda yetiştirdiği müridleri de onun yanında yer aldılar. Fransızların Cezayir'i işgalinden kısa bir süre önce vatanına geri döndü. Bu seyahat onu derinden etkilemişti, artık halk ile fazla görüşmüyor, ibadet, okuma ve okutma ile vaktini değerlendiriyordu. Dil, astronomi, coğrafya ve tıp yanında Yunan filozoflarını, İbn Sînâ ve İbn Arabî'nin kitaplarını okudu.

Sureti ve Sîreti

Emîr Abdülkadir orta boylu, büyükçe başlı, dolgun vücutlu, beyaz-pembe tenli, siyah ve sık saçlı ve sakallı, kemerli burunlu, ela gözlü idi.

Namazlarını vakitleri gelince devamlı cemaatle kılardı, hasta olmadığı müddetçe sabah namazlarını evine yakın camide eda ederdi. İbadet ve tefekkür için çokça yalnız kalır, teheccüdü aksatmazdı.

Sadaka vermeyi eksik etmezdi; âlim, salih ve yoksullara aylık bağlardı, insanların ihtiyaçlarını gidermek için daima hazır olur ve bunu yapardı, açıkta ve gizlide takvâ ölçüsünde kulluk ederdi.

Ramazan orucunu kek ve kuru üzümle tutardı, mübarek ay boyunca bütün insanlarla ilişkisini keser, halvette kalırdı.

Köşkünde, yalnız kalıp ibadet ve tefekküre tahsis ettiği bir halvethanesi vardı.

Zâhid ve halîm idi, dinî hayatında haramdan uzak kalmak için ihtiyatı tercih ederdi. Alçak gönüllü idi. İsrafı ve gösterişi sevmezdi. Sade giyinir, eşi ve yakınlarının da öyle olmalarını isterdi. Ziynet kullanmalarına ve altınla işlenmiş elbiseler giymelerine razı olmaz, bunları engellerdi. Serveti kendisi için değil, davası için edinir ve kullanırdı. Bir seferinden zaferle dönünce çadırının ve eşinin ziynetler içinde süslenmiş olarak onu karşıladıklarını gördü, atından inmeden "Bu çadır benim çadırım değildir, bu kadın da benim eşim değildir" dedi, derhal ziynetleri ve süsleri kaldırdılar. (Aişe, s. 71)

Kendisine saygı duyulurdu, Batılı devlet başkanları da ona saygı gösterirler, imzalı resmini isterlerdi.

İnsanlar problemlerini, davalarını, anlaşmazlıklarını hakem olarak ona götürürlerdi, o çözüm teklif eder, taraflar da buna razı olurlardı. Aleyhine hükmettiği taraf borcunu edada zorlanırsa kendi cebinden ödeme yapardı. Gençlerin düğün ve yoksulların cenaze masraflarını karşılardı. Kendisinden bir kısım mahkûmların affı istendiğinde pişman olur ve bir daha suç işlemeyeceğine dair bir kefil bulunursa affederdi. Sözü dinlenir, idareciler tarafından emri derhal yerine getirilirdi. Kendisi de bir müceddid ve ıslahat adamı olan Abdürrezzâk Baytâr ona şöyle demişti: "Biz Şamlılar, Allah Teâlâ'nın bize in'am ve ihsanının çok ve büyük olduğuna iman ederiz, senin aramızda ikamet etmeni ve ilminden, irfanından istifade etmeyi de nasip edince lütfunu katlamış oldu."

Dımaşk'taki evi bir akademi gibiydi; âlim, arif, mütefekkir kişiler belli günlerde orada toplanırlar, bir kısım âyetleri ve hadisleri onun kendi yöntemiyle açıklamasını isterler, sonra

bunları müzakere ederlerdi. *Mevâkıf* isimli eseri bu toplantılara katılanların ısrarlı talepleriyle vücut bulmuştu.

Onun yakını ve dostu olan âlimler arasında Muhammed Tantâvî, Muhammmed Tayyib, Muhammmed el-Hânî, Abdürrezzâk Baytâr gibi meşhurlar vardı.

Eşrefiyye Medresesi'nin yanında Banko isimli bir Rum kişinin medreseye tabi bir binası vardı, sonra medreseden de bir kısmına eli uzandı, buraya şarap küpleri yerleştirdi. Mütevelli İstanbul'a giderek evin boşaltılmasına dair yazılı bir emir aldı, o esnada İstanbul'da bulunan Emîr ile de görüşüp olayı anlattılar, Emîr Şam'a dönünce durumun anlatıldığı gibi olduğunu gördü, Banko'yu çağırttı, mekânı ondan satın alıp medreseye vakfetti, ayrıca tamir ve bakım masrafını da üstlendi. 1272 Cumâde'l-ûlâ'da tamir bitti, açılışta bulundu, öğle namazından sonra ikindiye kadar Buhârî'yi okumaya başladı ve ramazanın son gününde hatmetti. (Nizar Abaza, el-Emîr..., Dımaşk 1994, s. 31 vd.)

Ailesine, Akrabasına ve Geleneklerine Bağlılığı

Babasına itaat ederdi, hac seferinden beri ona bizzat kendisi hizmet etmiştir. Annesi onun idolü idi, hayatının en zor ve sıkışık zamanlarında dahi onunla istişare etmiştir, ondan öğrendiği ve dinle alakalı olan gelenekleri de hep muhafaza etmiştir.

Akrabasına ilgisini kesmezdi, onlar hicrete mecbur olduktan sonra da mektuplaşma yoluyla alakasını sürdürmüştür.

Vefatı

Emîr Abdülkadir, Bursa'da yaşadığı yıllarda Arap(lar) Camii'nde İslam Felsefesi ve diğer ilimlere dair çeşitli dersler okuttuğu gibi yine aynı camide vaazlar vererek sürgünde

de olsa halkı irşada devam etmiştir. Yine bu yıllarda annesi vefat etmiş ve Bursa'da toprağa verilmiştir.

Emîr, 1861 yılında muhtemelen annesinin kabrini ziyaret amacıyla Bursa'ya tekrar gelmiştir. Bursa'daki ikameti sırasında yaşadığı mekân "Kaşıkçızâde Konağı" adıyla bilinmekteydi.

Emîr Abdülkadir, Şam'a yerleştikten sonra 26 Mayıs 1883 yılında Şam'da vefat etti ve İbn Arabî'nin türbesinin yanına defnedildi. Cezayir devletinin yedinci bağımsızlık yıl dönümü olan 5 Temmuz 1968 tarihinde kemikleri buradan alınarak büyük bir törenle Cezayir'deki yeni kabrine defnedildi.

Oğlu Muhammed Paşa, babasının son günleri ve vefatı hakkında birinci ağızdan şu bilgileri veriyor (özetliyorum):

> Babam ömrü boyunca sağlıklı yaşadı, gücü kuvveti hep yerinde idi, yaşlanınca bazı hastalıklara yakalandı, bunları güçlü bir iman ve güzel bir sabırla karşıladı. Aldığı ilaçlar başka hastalıklara da sebep oldu. Ameliyatlar geçirdi. Son günlerinde hep yanında oldum, benimle istişare yapmadan hiçbir ilaç almıyor ve tedavi kabul etmiyordu. Büyük acılar çekmesine rağmen ne bir kere of ve ah dediğini işittim ne de sıkıntısını açığa vurdu. Namazını bir vakit dahi geçirmedi, son günlerinde ben ona teyemmüm ettiriyordum. Hastalığı ile ilgili olanlar dışında konuşmuyordu. Doktorlar 25 gün bu durumda tedaviye devam ettiler, sonunda Mevlâsı onu geniş rahmetine ve cennetine davet etti (Tuhfetü'z-zâir, s. 247).

Cezayir'in İşgali ve Direnişin Başlaması

1830 senesinde Fransızlar Cezayir'i işgal etmişler ve ülkedeki üç yüz yıllık Türk idaresine son vermişlerdi. Bu durum karşısında yerli Arap ve Berberî kabileler yabancı hakimiyetine karşı koymak maksadıyla Emîr Abdülkadir'in

babası Şeyh Muhyiddîn'i sultan ilan etmek istediler, fakat o yaşlılığını gerekçe göstererek bunu kabul etmedi ve bu vazifeden oğlu lehine feragat etti. Bunun üzerine Emîr Abdülkadir Fas sultanının hükümdarlık hakkını tanıyarak 22 Kasım 1832'de "Emîrü'l-mü'minîn" unvanını aldı ve devletin başına geçti. Akabinde Fransızlara ve işbirlikçilerine karşı mücadeleye başlayarak kahramanlığı ve zekâsı sayesinde yerli kabileleri etrafına toplamayı başardı. Bu dönemde Batı ve Orta Cezayir'de nüfuzunu artıran Emîr'e, Büyük Sahra'nın bazı şeyhleri de tabi oldular.

Direniş hızlı başlar ve Fransızları âdeta afallatır. Emîr Abdülkadir, 1835 senesinde harekete geçer. Makta bölgesinde Fransız ordusuyla çarpışır. Tarihte "Makta Savaşı" olarak bilinen bu muharebede işgal komutanı General Trezel'in birliklerini bozguna uğratır. Kısa sürede Cezayir'i ele geçireceğinden emin olan Fransız idarecileri şaşırır ve öfkelenirler. Bu yenilgi üzerine bu kez de General Bugeaud'u daha kalabalık bir askerî gücü ile Emîr'in üzerine yollarlar. Emîr Abdülkadir'in mücahitleri yine Fransız birliklerine ağır kayıplar verdirirler. Direnişi kıramayacağını anlayan Fransa, Emîr Abdülkadir ile Tafna Antlaşması'nı imzalar. Buna göre Emîr Abdülkadir, Cezayir'in yaklaşık üçte ikisine hâkim olacak, Fransa'ya ise Cezayir'de sadece birkaç liman bırakılacaktır.

Antlaşma sonrası Emîr Abdülkadir hemen bir devlet yapısı teşkilatlandırmaya başlar. İslâmî ilkeler doğrultusunda yasa ve kanunlar hazırlar, bazı kabilelerin geçmişten gelen imtiyazlarını iptal ederek zekât toplanmasını düzenler. Fas üzerinden satın aldığı silahlarla direnişçi grupları düzenli bir orduya dönüştürmeye başlar. Bu ateşkes dönemi ne yazık ki 1839'a kadar sürer. Ardından yeniden savaş patlar.

Fransa kralı Louis Philippe, Cezayir'de Fransa'nın düştüğü durumu kabullenememiştir. 1839 yılında Fransa ülkenin doğusunun kendi nüfuz alanında olduğunu iddia eder

ve Konstantin şehrini ele geçirirler. Bunun üzerine Emîr Abdülkadir, Fransa'ya karşı tekrar cihad ilan eder.

Emîr Abdülkadir ve kuvvetleri direnişlerini aynı kararlılıkla sürdürür. Fakat Cezayir genel valiliğine atanan Bugeaud, güçlendirilmiş askerî birlikleriyle Emîr Abdülkadir'in üzerine gider. Bu kez Fransızlar daha temkinlidirler. Adım adım Emîr Abdülkadir'in elindeki bazı şehirleri işgal ederler. Öyle ki Emîr Abdülkadir'in ordugâhını bile basarlar. Zor durumda kalan Emîr, Fas'a sığınır.

Fransızlar durmaz. Emîr Abdülkadir'i topraklarında barındırmaması için Fas sultanına baskı uygularlar. Fas sultanı buna yanaşmayınca bu kez Fas'a saldırırlar. 1844'te Fas ordusu mağlup edilir. Yapılan antlaşma gereği Fas sultanı, Emîr Abdülkadir'i isyancı ilan eder.

Ama Emîr de vazgeçmez. Yine Cezayir'e gider. İki yıl boyunca Fransızlar kendisini yakalamak için ne kadar uğraşsalar da başarılı olamazlar. Fakat Fas sultanının kendisinden desteğini çekmesiyle yavaş yavaş kabileler de Emîr Abdülkadir'den ayrılmaya başlar. Böylece emrinde sadece bir küçük birlik kalır. 1847'de bu küçük direnişçi grup da Fransız ordusunca kuşatılır ve Emîr Abdülkadir ele geçirilir, böylece silahlı direniş son bulur.

Kendisine İskenderiye veya Akkâ'ya götürüleceğine dair verilen söze rağmen Fransa'da beş yıl esir olarak tutuldu.

Esaret ve hapis yıllarında onu takdir eden bazı din ve devlet adamları araya girerek kendisini ziyaret etmek isteyenlere ve bazı eğitim öğretim faaliyetlerine izin verilmesini sağladılar. Doğu'dan ve Batı'dan birçok tanınmış şahıs onu ziyaret ediyor ve mektuplaşıyorlardı. Uzun vakitler âlimler ve dünyaca meşhur şahıslarla beraber oluyor, bu ikincilerin İslam ile ilgili sorularına Kur'an, sünnet ve fıkha dayalı cevaplar veriyordu. Hâline sabırla katlanıyor, sıkıntısını

hissettirmiyordu. Haftada bir gün bir toplantı yapıyor, bazı kelam ve fıkıh kitaplarını okutuyordu. On sekiz yıl o günkü dünyanın en güçlü ülkelerinden birine kök söktüren büyük insan, yazı tahtasının önüne geçip aile efradına ve maiyetinin çocuklarına öğretmenlik yapıyordu.

Emîr Abdülkadir, 1852 yılının Ekim ayında III. Napolyon tarafından, Cezayir'in işlerine karışmaması şartıyla serbest bırakıldı ve Fransızların Cezayir'de gasbettikleri arazi ve mallarına karşılık olmak üzere kendisine yıllık yüz bin frank emekli aylığı bağlandı. Bunun üzerine Emîr, yapılan anlaşma gereği Osmanlı topraklarına giderek Bursa'da ikamet etmeye başladı. 1855 yılında meydana gelen büyük depremin ardından Bursa'dan ayrılarak Şam'a yerleşti.

Bu dönem zarfında siyasetle ilgisini kesen Emîr Abdülkadir namaz, zikir, tefekkür ve ilimle meşgul oldu. Emevî Camii'nde, Nevevî ve Eşrefiyye Dâru'l-hadislerinde dersler okuttu. Elinden düşürmediği ve güvendiği kitaplar arasında şunlar vardı: Süyûtî'nin *İtkan*'ı, *Akâidü'n-Nesefiyye*, İmam Malik'in *Muvatta*'ı, Buhârî'nin *Sahih*'i (bunu ezberlemişti), Müslim'in *Sahih*'i, Kadı İyâd'ın *Şifâ*'sı, İbn Mâlik'in *Elfiyye*'si, Kayravânî'nin *Risale'si* (Malikî Fıkhına ait)... (Sallâbî, s. 532).

Şam'daki ikameti sırasında 1860 senesinde Cebelilübnan'da Dürzîlerle bölgedeki Hristiyanlar arasında yaşanan gerginlik neticesinde isyan eden Dürzîler buradaki Hristiyanları katliama tabi tuttular. Bu durum karşısında tabiatı gereği sessiz kalamayan Emîr Abdülkadir yanındakilerle birlikte olaylara müdahalede bulunarak birçok Hristiyanı katliamdan kurtardı. Bunlardan birçoğunu kendisine ait evlerde ve başka uygun yerlerde koruma altına aldı. Bu olay sırasında göstermiş olduğu olağanüstü gayretler nedeniyle Doğu'dan ve Batı'dan pek çok devlet idarecisi ile fikir adamının takdirini kazandı. Şam kenti durulduktan sonra pek çok devlet veya hükümet başkanının gönderdiği hediyelerin yanında

İngiliz kraliçesi de Emîr'e hediye olarak bir kutu içinde değerli bir silah göndermişti. Emîr Abdülkadir'e ayrıca kimlerin ödüllendirilmesi ve kimlerin de cezalandırılması gerektiği konusunda bir referans olarak da başvurulmuştur. Osmanlı Devleti de Abdülkadir'i Birinci Dereceden Mecidî nişanıyla ödüllendirmiş, 1865'te İstanbul'a gelen Abdülkadir padişah tarafından kabul edilmiş, bu kez Birinci Dereceden Osmanî nişanıyla yeniden ödüllendirilmiştir.

Emîr Abdülkadir 1870 senesinde tekrar hacca gitti ve burada iki sene kaldı. Şeyh Şamil'le ikinci görüşmesi de bu zamanda gerçekleşti. Hac seyahati sırasında aldığı davet üzerine Mısır'a uğrayan Emîr burada iltifatlara mazhar oldu. Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın misafiri olarak Kahire'de bulunan İmam Şamil'le, yine Paşa'nın davetlisi olarak saraya gelen Emîr Abdülkadir'in tarihî buluşması burada büyük heyecana vesile oldu ve halk bu iki İslam kahramanını görebilmek için saraya akın etti.

Devlet Başkanı Olarak İcraatı ve Sonrası

1837'de Fransızlarla imzaladığı Tafna Antlaşması neticesinde ülkenin üçte ikisini kontrolüne alan Emîr Abdülkadir, Fas yoluyla İngiltere'den temin ettiği silahlarla düzenli bir ordu kurdu.

Emîr devlet başkanı olunca ülkesini yeni baştan teşkilatlandırdı, dışarıdan ve içeriden kitaplar toplayarak kütüphaneler kurdu, ilim ve fikir adamlarını toplayarak gençleri okutmalarını ve eğitmelerini sağladı, onlara dolgun maaşlar verdi, vergiden ve askerlikten muaf tuttu. İslâmî ilimler yanında modern ilimlerin de ülkesinde okunmasını sağladı, tıp üniversitesi ve hastaneler kurdu.

Ülkesinde kurduğu idari teşkilatın ardından her şehre ehliyetli bir kadı (hakim) tayin etti, hakimlerde ilim ve ahlâkı

ön planda tuttu, onların maddî ve manevi refahlarını sağladı, Mâlikî mezhebine, Kitaba, sünnete ve ictihada dayalı olarak şerîatın uygulanmasını buyurdu.

Ahlâki ve sosyal bozulmayı düzeltmek için hukukî adaletin sağlanması yanında ek tedbirler aldı; zinayı, alkollü içkileri, askerin kâğıt oynamasını, erkeklerin altın ve gümüş ile ziynetlenmesini yasakladı, beş vakit namazın camilerde kılınmasını emretti, yerli silah üretimi için fabrikalar kurdu, dışarıdan uzmanlar ve ustalar getirtti, temel gıdaların üretimi ve hazırlanması için de fabrikalar tesis etti. Ülkesinin ekonomi ve ticaretini ıslah için tedbirler aldı, İslam ülkeleri ve diğerleriyle ticari ve siyasî temaslar kurdu, anlaşmalar yaptı, para bastırdı; paranın bir yüzünde "Allah katında din kesinlikle İslam'dır", diğer yüzünde ise "Bize Allah yeter, O ne güzel güvencemizdir" yazılı idi.

Bütün bunları yaptı; çünkü kendisine bey'at edildikten sonra şöyle demişti: "Şunu bilin ki, benim bu makamı kabul etmemin tek sebebi, ülkenizin geleceğine güven ve huzur içinde dinî vazifelerinizi yerine getirmek üzere can, mal ve namus güvenliğinizi sağlamaktır; bunu da ancak sizin mal ve beden ile bana yardım etmeniz sayesinde başarabilirim."

Batılıların Abdülkadir Hakkındaki Düşünceleri

Emîr Abdülkadir'in ABD'de tanınıp sevilmesi, yeni kurulan bir şehre onun ismini verme noktasına kadar varmıştır. 1846 yılının Haziranında, Iowa'da Turkey Nehri'nin kıyısında ilk çiftliklerin kurulmasından on yıl kadar sonra, Timothy Davis, John Thompson ve Chester Sage adlı yerleşimciler yeni şehirlerinin adını kimi gazete yazılarında adı "unconquerable" (fethedilemez / ele geçirilemez) olarak geçen Abdülkadir'e ithafla Elkader koymuşlardır. Bu kararı alan kasabalılardan hiçbiri Arap ya da Müslüman değillerdi.

Fransa'da Victor Hugo, Cezayir'in işgalinin başlarında barbarlara "aydınlık" götürmekten yanaydı. Ancak sonradan "barışçı yayılma" taraftarı olacak, Fransa'dan sürüldükten sonra Fransız ordusunun Cezayir'de yaptıklarını "bir skandal" olarak niteleyecekti. Sürgündeki Victor Hugo, Abdülkadir'e, 1852'de yazdığı *Orientale* adlı bir şiirinde övgüler düzecek kadar sempati duymaya başlamıştı. Gerek işgal, gerekse buna karşı örgütlenen direniş üzerine dönemin pek çok ünlü düşünürü fikir beyan etmiştir. Örneğin Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*'nun yayımlanmasından bir ay kadar önce kaleme aldığı bir yazısında Fransa'nın Cezayir'i işgalini ve Abdülkadir'in yenilgisini medeniyetin ilerlemesi adına "önemli ve talihli bir olay" olarak alkışlamıştı. Engels dokuz yıl sonra 1857'de görüşlerini tamamen değiştirmiş, Fransız sömürge yönetimini kınamaya ve Fransız işgaline karşı oluşan bu direnişe sempati duymaya başlamıştı.

Abdülkadir'in hükümetinin başarısı, demokratik eşitlikçilik tezleriyle meşgul olduğu bilinen Fransız siyaset ve fikir adamı Alexis de Tocqueville'in fikirlerinin değişmesinde de etkili olmuştur. Daha önce Abdülkadir'i ve ailesini yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan millî bir aristokrasi olarak görüp saygıyla söz eden Tocqueville, onunla baş etmenin güçlüğü ortaya çıktıktan sonra, 1841'de yazdığı bir yazıda, artık, Abdülkadir'in vakit kaybetmeden imha edilmesi gerektiğini düşündüğünü belirtmektedir.

> "...biz Abdülkadir hükümetinin sahilde kendine bir yer edinmesini kabul edemeyiz ve o da bunsuz edemez. Dolayısıyla sağlam ve sürekli bir barış tesis etmek mümkün olmayacaktır."

Çünkü bu tarihe gelindiğinde, Tocqueville'in ifadesiyle modern yöntem ve teknikleri ithal edip uygulayan "Abdülkadir'in hükümeti, daha merkezî, daha atak ve önceki bütün

Türk yönetimlerinden daha güçlüdür." Böylece başlarda Fransız ve Cezayir ırklarının karışmasını savunan Tocqueville bu fikrinden vazgeçip Fransa'nın Cezayir'de uyguladığı şiddeti tasdik etmeye ve gerekli gördüğünü beyan etmeye başlamıştır.

Eserleri

Emîr Abdülkadir el-Cezâirî'nin kaleme aldığı eserlerin sayısı hususunda kaynaklarda farklı tespitler vardır. Bunun sebebi olarak bazı eserlerin farklı isimlerle anılması ve *Mevâkıf*'taki bazı bölümlerin sonradan müstakil olarak yayımlanması gösterilmiştir. Ramazan Muslu'nun tespitine göre Emîr Abdülkadir el-Cezâirî'nin altı eseri vardır. Birincisi, en önemli ve en meşhur eseri olan ***Kitâbü'l-Mevâkıf fî ba'zı işârâti'l-Kur'ân ile'l-esrâr ve'l-ma'ârif***'tir. Bu eser, onun şaheseridir. *Mevâkıf*, İbnü'l-Arabî külliyatının ve diğer tasavvuf ricâlinin eserlerinin bir hülasası kabul edilir ve onun hem vâridat, fetih ve keşiflerinin hem de tasavvufî görüşlerinin yer aldığı önemli bir eseridir. İkinci eseri, Bursa'da kaleme aldığı, felsefî mahiyetteki ***Zikra'l-âkil ve tenbîhü'l-ğâfil***'dir. Üçüncü eseri, ***el-Mikrâdu'l-hâdd li-kat'ı lisâni müntekıdı dîni'l-İslâm bi'l-bâtılı ve'l-ilhâd***'dır. Emîr Abdülkadir el-Cezâirî bu eserinde, aklın tarifi, aklî düşüncenin şerefi, idrak çeşitleri, filozofların onlu akıl tasnifine reddiye, aklın mertebeleri, Allah'ın insan üzerindeki nimetleri, Allah'ın gökyüzü ile ilgili âyetleri, insanın yaratılışını tefekkür, Hz. Musa (a.s.), Hz. İsa (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.)'in risâleti, risâlet mertebesi ve İslam'ın hükümleri gibi konulara yer vermiştir. Dördüncü eseri ***Risâle fi'l-hakâiki'l-gaybiyye*** adlı eseridir ki bu eserinde meşhur iki beyti, sûfî meşrebine göre yorumlamıştır. Beşinci eseri ise Emîr Abdülkadir el-Cezâirî'nin şiirlerinin yer aldığı ***Nüzhetü'l-hâtır fî karîzi'l-Emîr Abdülkâdir*** adını taşır. Son olarak altıncısı da ***Ta'lîkât*** adlı eseridir. Bu

eser, dedesinin kelam ilmine dair kaleme aldığı haşiyesine yaptığı ta'lîkâtı (açıklama notlarını) ihtiva eder.

Aişe bt. Sâ'id master tezinde onun eserleri hakkında daha geniş bilgiler vermiştir. Hem bu kaynaktan hem de ulaşabildiğim eserlerinden yararlanarak onun eserleri hakkında, görüşlerine de ışık tutacak olan daha geniş bilgiler vermek istiyorum.

1. *Vişâhu'l-ketâib ve zînetü'l-cundi'l-Muhammedî el-ğâlib*:

1833 yılında şûrâ meclisinde nizamî bir ordu kurma kararı alındığında Emîr, ordunun nizamnamesini bu ad ile yazdırmış, ruh ve hüküm olarak da şerîatı esas almıştır.

2. *Zikrâ el-âkıl ve tenbîhu'l-ğâfil*:

1855'te (14 Ramazan 1271) tamamladığı bu kitabı onun hem İslam hem de Batı uygarlığı konusunda geniş ve sağlam bilgiye sahip olduğunu, aynı zamanda Batı'nın bilim ve teknoloji alanlarında geldiği seviyenin de kendisini etkilediğini gösteriyor. Kitabın ana konusu "hikmet ve şerîat"tır. Bu kavramın içine (kitabın muhtevasına) tarih, felsefe, din, sosyal ve ahlâki değişim ve ıslahat gibi çeşitli ilimlere ait birçok meseleyi koymuştur.

Kitabın telif sebebi Fransız Akademisi'nin onu muhabir üye seçmesidir. Akademi'nin kendisinden birkaç yazı ve kitabını göndermesini istemeleri üzerine kitabı kaleme almış, Fransızcaya tercüme edilmiş bir nüshasını da Akademi'ye sunmuştur.

Elimdeki baskısı 132 sayfa olan kitabın girişinden içeriğini, metodunu ve temel düşüncesini yansıtan kısımları aktarıyorum:

Kitap bir girişten sonra üç bölümden oluşuyor. Müellifi girişte ilim ve düşüncenin değerinden ve bir sözü, söylenene değil de söyleyene bakarak kabullenmek mânâsındaki taklîdin kötülüğünden bahsediyor.

Birinci bölümde aklın değerini, ilme ulaşmada, hakikati bulmada aklın ve duyu organlarının yetkisini, ilmin övgüye ve yergiye değer olan kısımlarını ele alıyor.

İkinci bölümü din ilimlerine, bu ilimlerin kaynağı olan peygamberlere ve peygamberliğe ayırmış.

Üçüncü bölümde yazma faaliyeti, yazılar, kitaplar ve insanların bunlara olan ihtiyacından söz ediyor.

Girişte diyor ki:

> Aklı başında olan kişiye yakışan, söyleyene değil, söze bakmaktır. Söz hak ve haklı ise söyleyenin şöhreti iyi de olsa kötü de olsa onu kabul etmelidir; çünkü altın topraktan çıkarılır; nergis, soğanından elde edilir, panzehir yılandan alınır, gül de dikenler arasından derlenir. Akıllı insan kişiyi sözüne bakarak tanır, sözü kişiye bakarak değil. Hikmet akıllının yitiğidir; onu ister önemsiz ister önemli kişiler söylemiş olsunlar alır. İnsanların peşine düştüğü kişiler iki kısımdır: Biri söyleyene değil, dayandığı delile bakarak fikir ve bilgi sahibi olanlardır ki, bunların hem kendileri hem de tabileri mutlu olurlar. İkincisi taklitçilerdir ki, bunlar hem kendilerini hem de tabilerini helak ederler…

3. El-Mikradu'l-hâdd… (Beyrut, el-Hayat Yayınevi)

Louis-Philippe oğlunun verdiği sözü yerine getirmekten kaçınmıştı; Abdülkadir bir süre Fransa'daki Château de Pau'da tutuklu kaldıktan sonra Amboise'de hapsedilmişti. Binanın idaresinden sorumlu bir Fransız subayı Emîr'e, "Bir papaz aldatmanın, sözünde durmamanın, hilenin Müslümanlara göre çirkin olmadığını" naklederek bunu açıklamasını istemişti. O da bu kitabı yazarak Fransız bilim ve din adamlarına gönderdi. Kitabın önsözünde şöyle diyordu: "Benden neye nasıl inandığımı sorunca ona cevaben bunu yazdım; şu da var ki, ben, bir İslam âlimi değil, onların öğrencisi bile olamam, fakat bütün gayretimi sarf ederek Allah'ın sözünü,

Resûlü'nün (s.a.) hadislerini, râşid halifelerin ve tabiûnun söylediklerini zikredeceğim..."

"Bâtıl düşünce ve inkâr sebebiyle İslam'ın değerine saldıran dil için keskin makas" mânâsına gelen uzunca isimli ve 254 sayfalık bu kitabında Emîr, Allah'ın varlığı ve birliğini ispat ediyor. İnsanlığın bir peygambere ihtiyacını ikna edici deliller ile açıklıyor, sonra Peygamberimiz'in o beklenen kurtarıcı olduğunu, onun kâmil ahlâkını ve tebliğ ettiği İslam'ın mümtaz niteliklerini "kelam, felsefe ve tasavvuf" kaynaklarından beslenmiş bir ilim ve irfan ile anlatıyor.

Kitabı yazarken Doğu ve Batı'nın meşhur âlimlerinin eserlerinden de istifade ediyor; bunlar arasında Gazzâlî, Fahreddin Râzî, İmamu'l-Harameyn, Sadruddîn Şîrâzî (Molla Sadra), Teftâzânî, Adududdîn Îcî, Sehl Tüsterî, Beyzâvî... var. Gerektikçe Tevrat ve İncil'e de atıflar yapıyor. *Zikrâ'l-âkıl...* isimli eserinden bazı paragraflar da aktarıyor.

Hakikati bulmanın yolu ve yöntemi hakkındaki şu parça onun düşüncesi hakkında bir fikir veriyor:

> Hakikat bir bütündür, fiziki fenomenleri tam ve doğru anlamanın yolu onu yapısının temelleri ve bütün parçalarıyla araştırmakla olur; çünkü insan bir şeyi başta bütün ve kül hâlinde idrak eder, sonra parçaları anlama ve bilmeye ulaşır, sonra tekrar bütüne döner; bunu ilim ve akıl ile yapar; ilmî hakikate ulaşmak için astrolojiye inanmaktan uzak durur; çünkü astroloji bir fiziki fenomenden ibarettir, onun büyücülükle bir alakası yoktur. el-Emîr'in ifadesiyle: "Astroloji ile gaybı bilme iddiası ve buna kesin olarak inanmak batıldır, asılsızdır; astroloğun nadir olarak dediğinin çıkması tesadüfle olur... Kâmil akıl sahibi âlim aklını kullanarak sonuçlardan sebeplere, oradan da sebeplerin sebebine intikal eder; Allah Teâlâ'nın emrine bağlı olan aya, güneşe ve yıldızlara değil (s. 90, 92).

Kitap Fransızcaya çevrilmiş, bilim adamları okuyup tartışmışlar, ilmî bir atmosfer ve fikrî bir harekete sebep olmuş, bu yüzden Emîr'in ismi Milletler Divanındaki dünyaca meşhur ilim ve fikir adamlarının arasına kaydedilmiştir (Aişe, s. 109).

***1. Müzekkirâtu'l-Emîr* (Hatıralar)**

Kısmen kendi yazdığı ve yazdırdığı, kısmen de hısımı ve halifesi olan Seyyid Mustafa et-Tihamî başkanlığındaki heyet tarafından yazılan bu *Hatıralar* kitabı Emîr'in hayatını, mücadelesini, savaş ve barışlarını, hürriyet, dinler, insan, felsefe, kadın, siyasî düzen gibi önemli konulardaki düşüncesini ihtiva etmekte olup 292 sayfadır.

Bu kitap ile bundan sonraki *el-Mevâkıf*'ın Emîr'e ait olmadığını ileri sürenler olmuştur (Sallâbî, Kifah, s. 542, 554), ancak ona ait olduğunu ispat eden çalışmalar da yapılmıştır (Abdülbaki Miftâh, Abd el-kader, un spırıtuel dans la modernıté, DAMAS, 2012, s.254-267; Aişe, 117, 129).

2. el-Mevâkıf

Daha önce de iki kere basılmış olan bu eserin internetten indirerek sahip olduğum baskısı iki cilt olup 2004 yılında Beyrut'ta basılmıştır; birinci cildi 600, ikinci cildi ise 536 sayfadır.

Cezâirî bu eserinde tasavvuf, felsefe, siyaset, genelde dünya ve özelde İslam dünyasına ait önemli problemler ve bunların çözümü konularını işlemiştir ve hayatının en önemli eseridir.

Emîr hayatının son yirmi yılında, Şam'da, başta Muhyiddîn b. Arabî olmak üzere önemli tasavvuf ve düşünce adamlarının eserlerini okumuş, Medine'de ve Kudüs'te halvette kalarak kalbin kapılarının açılması için cihad etmiş, talebe ve dostlarının ısrarlı taleplerine uyarak zahir ve bâtın yollardan elde ettiği bilgilerini ve manevi tecrübesini bu eserinde ortaya koymuştur.

Girişinde ifade ettiği gibi hakikatin bilgisine ve problemlerin çözümüne kelam ve felsefe dallarındaki çalışmalar ve bilgiler ile ulaşılamayacağı kanaatine varmış, Kur'an âyetleri ile hadisleri esas almış, her bölümde (mevkıfta, durakta) ele aldığı konu ile ilgili âyet ve hadisleri zikretmiş, bunları Allah ve Resûlü'nden kendine intikal eden ilham ve keşif ile açıklamıştır.

Görüşleri

Emîr'in Tasavvuf Anlayış ve Uygulaması

Emîr Abdülkadir el-Cezâirî'nin babası Şeyh Muhyiddîn onun rûhî tecrübede ilk şeyhidir. Emîr Abdülkadir, Kâdiriyye, Nakşibendiyye, Şâzeliyye ve Mevleviyye tarikatlarından icazetlidir. Tasavvufî düşüncede Ekberiyye ekolünü benimsemiştir.

Emîr Abdülkadir el-Cezâirî'nin tasavvufî hayatının üç merhalesi vardır:

İlk merhale onun doğumundan kırk yaşına kadar geçen süredir (1807-1847).

Bu süre zarfında o, tasavvufa ilgi duymuş, tasavvufî şahsiyetleri tanımış, başta babası olmak üzere tasavvuf ricalinin eserlerini okumuş, okuduklarından aklına yatanları benimsemiş, yatmayanları, İslam'ın değişmez kurallarına, akla ve ilme aykırı olanları kabul etmemiştir.

Emîr Abdülkadir el-Cezâirî'nin tasavvufî hayatındaki **ikinci merhale**, Fransız hapishanelerinde tutuklu bulunduğu yılları (1847-1852) ve Bursa'dan Şam'a yerleşerek huzura eriştiği zaman dilimini (1852-1862) kapsar. Bu süreçte o, tasavvufî eserleri okumaya devam etmiş, birçok mutasavvıf ile görüşme gerçekleştirmiştir.

Üçüncü merhale ise Emîr Abdülkadir el-Cezâirî'nin hakikate erdiği ve büyük fetihlere, manevî keşiflere nail olduğu dönemdir (1863-1883). Onun, hayatının son dönemini bu merhale teşkil etmektedir.

Ahmet Vural'ın makalesine göre Ramazan Muslu, *Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî: Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri* isimli eserinde (İstanbul, İnsan Yay., 2011, 285 s.) Emîr Abdülkadir el-Cezâirî'nin tasavvufî görüşlerini insanın hakikati, amelî tasavvuf (sülûk), tasavvufî düşünce, irfânî tecrübe (vâkıalar) ve işârî yorum örnekleri başlıkları altında tasnif ederek sunmuş ve şu tespitlerde bulunmuştur:

> Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî, askerî, idârî ve siyasî yönleri güçlü bir yöneticidir. Bunun yanında tasavvufî düşüncede en üst mertebeden söz söyleyebilecek yetkinliğe sahiptir. Kendisi tasavvufî alanda ilmî müktesebata sahip, rûhî tecrübe ve hâl sahibi bir mütefekkirdir.
>
> Tasavvufî görüşlerini ifade ederken özellikle İmam Gazzâlî'nin *İhyâ-u Ulûmiddîn* adlı eserine ve Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin eserlerine sıkça başvurduğu görülmektedir. Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî, İbnü'l-Arabî'nin sırlarının vârisi, makamlarının ve hâllerinin ârifi olarak kabul edilmektedir. Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî sıkı bir İbnü'l-Arabî takipçisidir.

Benim okumalarıma göre bu takipçilik bir taklîd değildir; ilim, irfan ve tecrübe olarak genellikle aynı çizgide olmaktır. İbn Arabî'nin başta vahted-i vücud anlayışı olmak üzere aleyhinde kullanılan sözlerini Kur'an ve sünnet ölçüleri içinde yorumlamış, bu ölçülere uymayan anlayışlardan berî olduğunu ise *Mevâkıf*'ın başında şöyle ifade etmiştir: "Beni -Allah ile- hulûl, ittihad, imtizaç vb. ile itham etmekten sakın, ben bütün bunlardan ve Allah'ın Kitabı'na, Resulü'nün sünnetine aykırı olan her şeyden uzağım, berîyim; ben de

ondan senin anladığını anladım ve üzerine ilâvede bulundum" (Aişe, s. 86).

Aişe bt. Sâ'id "el-Bu'du'r-rûhî li-mukavemeti'l-Emîr Abdülkadir el-Cezâirî" isimli master tezinin 83-97. sayfalarında onun tasavvuf anlayışını ve bu anlayışı nasıl yaşadığını anlatmıştır. Buna göre:

Emîr'in tasavvuf yolculuğu üç aşamada gerçekleşmiştir:

1. Telkinden fütüvvet ve ribâta uzanan Emîrlik ve cihad aşamasıdır (1246/1264 - 1830 /1848). Bu aşamada sûfî tarikatlarına ilgi duymuş, mensuplarını sevmiştir. Okumaları sayesinde nazarî ve fikrî olarak kazanımlar elde etmiş, bu sayede onların dilini doğru anlama imkânına kavuşmuştur. Ve bu kazanımları onun, hem nefsi hem de düşmanlarıyla yaptığı cihada yansımıştır.

2. Tahallüf aşaması. Bu aşama Emîr'in esaret yıllarında hapishanesinde halvet ve mücahede aşamasıdır. Bu aşamada namaz, huşû, huzur ve gerektiğinde kan ile boyun eğilecek yegâne varlığın Allah Teâlâ olduğu ruhuna yerleşmiş oldu. Uzlette zikir, tefekkür ve ibadet ilham kapılarını açtı, varid olan keşif ve ilham lütufları onun direnme gücünü arttırdı ve yegâne tesellisi oldu.

3. Fetih veya tahakkuk aşaması. Bu aşamada Emîr, vilayet makamından ilâhî isimlerin ve nurların tecellisine mazhar oldu. Hakikatin sırlarına nail oldu. Hayatının sonuna kadar otuz yıl süren bu aşamada İbn Arabî ile alakası, sözden fiile geçti. Günlerini halvette ibadet ve zikirle geçiriyor, dünyaya ait haz ve lezzetleri geride bırakıyor, dış dünyaya kapalı, iç dünyaya açık oluyordu. Kudüs'te ve Hira Mağarası'nda imkân bulduğu halvet ve uzlet günlerinde, zikir, tefekkür ve ibadetle meşgul iken Peygamberimiz'i (s.a.) rüyasında görme, onun elinden tesbih alma şerefine nail oluyordu. Bir gece Efendimiz'in Ravzasının yakınlarında vitir namazını kılarken

Peygamber sevgisi ruhunu kaplıyor, gözlerinden yaşlar boşanıyor ve bu esnada Peygamberimiz (s.a.) ona "Beni her şeyde görüyor değil misin" diyordu. Daha küçük yaşında ezberlediği ve başkaları gibi anladığı Kur'an'ı, Allah Teâlâ'nın onun akıl, ruh ve kalbine müdahalesi sonunda daha farklı anlıyor ve yorumluyordu (Aişe, s. 91).

Siyasî Düzen

Babası Emîr'i devlet başkanlığına aday gösterdiğinde onun önünde Osmanlı Sultanı, İran şahı, Afganistan hükümdarı, Tunus Bayı, Mısır Paşası, Yemen İmamı örnekleri vardı. O bunların hiçbirini örnek almadı ve uygulamadı, ilk halifelere göre yeni olmayan ama yaşadığı çağa göre yeni olan bir düzen ortaya koydu. Bu düzene göre devlet başkanını önce özel bir heyet, sonra bütün halk serbest (hür) olarak bey'at etmek suretiyle seçiyorlardı. Bey'at merasimi elde Kur'an bir konuşma ile başlıyordu. Bu konuşmanın konusu "namusunu, vatanını, mukaddesatını korumak için cihad etmekten geri kalanların başına gelecek ilâhî ceza" idi. Sonra şöyle diyordu:

> Ben, Kur'an kanunundan başka bir kanun uygulayacağım, mürşidim, kılavuzum Kur'an'ın talimatından başkası asla olmayacak, öz kardeşim idamı hak edecek şekilde bir Kur'an ihlali yapsa ona da hükmü derhal infaz ederim... Herkese vacip olan, her işte, Kur'an naslarına ve talimatına ve Nebevî sünnete uygun adaletle hüküm ve yönetime itaat etmektir.

Seçildikten sonra ilk bildiride (menşurda) kendisini seçen kabilelerin isimlerini bir bir sayıyor, bu zor ve sorumluluk yüklü vazifeyi şu gayeleri gerçekleştirmek için kabul ettiğini açıklıyor: Müslümanlar arasında birliği sağlamak ve tefrikayı önlemek, ülkenin bütününde kamu güvenliğini hayata geçirmek, anarşistlerin Müslümanlara karşı yaptıkları

kanun dışı hareketleri durdurmak, boynumuza esaret zincirini takmak isteyen düşmanları engellemek ve dışarı atmak...

Bunlara ek olarak Emîr savaşlara bizzat katılıyor ve yönetiyordu. Namazlarda imam oluyordu. Yazışmalarında ve emîrnamelerinde Kur'an'dan deliller getiriyordu. İkindi namazından sonra ve gün batımından önce çadırının önünde açık ders yapıyordu; mecbur etmediği hâlde bu derslere katılmayan tek kişi olmazdı.

Güçlü insanlardan zulüm görenlerin davasında (mezalim) bizzat hakimlik ediyor, vilayetlerde de bu vazifeyi yöneticiye havale ediyordu.

Savaş ve barış gibi önemli devlet işlerini mutlaka şûrâ meclisine getiriyor, orada serbestçe müzakere ettiriyor, ittifak edilen görüşü uyguluyordu.

Emevîlerin yaptığı gibi yaşarken veliaht tayin etmeyeceği, Râşid Halifeler veya İslam Cumhuriyet sistemini uygulayacağı şu sözünden anlaşılıyordu: "Beni seçtiğiniz bu makam veraset yoluyla kimseye kalmayacaktır ve ben 'sultan, hükümdar' sıfatlarını kabul etmiyorum" (Sallâbî, s. 367).

Bir savaşta alınan esirlerin baskın ile kurtarılacağı şayiası çıktığı için sorumlu yönetici, Emîr'e danışmadan 177 esiri öldürmüştü. Emîr olaydan haberdar olunca çok üzüldü, sorumluları cezalandırdı ve on adet esir Fransız subayını hiçbir karşılık istemeden serbest bıraktı. Kendisi esirlere, şerîatın emrettiği gibi iyi davranırdı. Bir zaman esirler arasında kadınlar vardı, annesi bu kadınların çadırlarının kendi çadırının yanına nakledilmesini ve asalet ve iffet sahibi kişiler tarafından korunmasını, onlara iyi davranılmasını istedi, Emîr bu talebi derhal uyguladı. Anne, sabah kahvesi ikramında bile onları unutmazdı (s. 507).

Akıl ve İlim

Akıl tek başına mutlak hakikati idrak için yeterli değildir; ona bir yandaş gerekir ki, bu da tevfik ve hidayettir. Akıl göz gibidir, eşyayı görebilmesi için ışığa ihtiyacı vardır, ışık ise Allah'tan gelen tevfik ve hidayet ışığıdır (nurlarıdır).

İlim iki çeşittir: 1. Başkasından işitmeye ve taklîde dayalı olmayan aklî ilimler, 2. Semâvî kitaplardan elde edilen şer'î/dinî ilimler. Bu ikincisi birincisine aykırı değildir, aksine onu ikmal eder. Yalnızca aklî ilimlerle yetinmek insanı gurur, taassup ve büyüklenmeye, haddini aşmaya sevk eder (Zikrâ, s. 36, 103, 105).

İlimler insanların akıl ve fıtratlarında vardır; bunları ortaya çıkarmak için çalışmak gerekir; tıpkı suyu çıkarmak için yeri kazmak, gül suyunu ve badem yağını çıkarabilmek için onları ortaya çıkaracak sebebi gerçekleştirmek gibi (s.72).

el-Emîr, Teftâzânî ve Gazzâlî'yi izleyerek aklı, idrake konu olan şeyler bakımından nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayırıyor. Küllîler ve onların arasındaki nisbetleri idrak eden ve bu idrak üzerine hükme varan akıl nazarî akıldır. Yapıp etmekle ilgili olan akıl amelî akıldır. Nazarî akıl, amelî akıldan üstündür. Başta Fransızlar olmak üzere Batılılar amelî aklı kullandılar ve bunu kullanmayanlardan daha güçlü oldular, maddî bakımdan ileri gittiler, hayrete şayan icatlarda bulundular. Lakin nazarî aklı ihmal edince ve aklı yerinde kullanmayınca şüphe ve ilhada düştüler. Allah'ı ve sıfatlarını, yeri ve gökleri yaratmasındaki hikmeti, O'nun mevsuf olduğu kemali ve münezzeh olduğu eksikliği bilmeye ve buna göre davranmaya yönelselerdi ulaşılamaz bir mertebeye ve eşsiz bir meziyete nail olurlardı (Mikrâz, s.14, 22, 40; Zikrâ, s. 40).

Hakikate ulaşmanın yolu faydalı ilimlerdir. Bu ilimlerin aklî ve naklî olanlarına bir yandan öncekilerin mirasını elde

edip yararlanarak, diğer yandan onları devam ettirerek ulaşılabilir. Bunun için de keşif, ihya ve ictihada ihtiyaç vardır.

İctihada Daveti

Emîr, insanları akıllarını kullanmaya, icad ve ibdâ'a, ehli olanları ictihada davet ediyor:

> Düşüncenin sonuçlarının sınırı yoktur, aklın işleyiş ve tasarrufları da sınırsızdır. Allah Teâlâ'nın, öncekilere vermediğini sonra gelenlerden bazılarına vermesi akla uzak değildir. Gramerde et-Teshîl'i yazan Endülüslü İbn Mâlik de böyle diyor: 'Öncekilerin sonrakilere diyecek, yapacak bir şey bırakmadıkları sözü hatalıdır, doğru olan söz şudur: Öncekiler, sonrakilere nice yapılacak ve söyleyecek şeyler bırakmışlardır'. Bırakmadılar sözünden akla daha zararlı bir söz yoktur (Zikrâ, 1271 H. Baskısı, s. 102, 1972 baskısı:129-130).

Ahlâk-Tabiat/Fıtrat İlişkisi

Emîr, iman ve ahlâkı temellendirirken insanların yaratılış özelliklerine önem vermektedir. Ona göre insanın tabiat ve fıtratında mevcut olan isti'dâd, sonradan nakıl ve işitme yoluyla elde edeceğinden önce gelir; böyle olmasaydı işitmeye dayalı vahyi onaylamak ve onunla amel etmek mümkün olmazdı.

Emîr bu görüşünü İslâmî kültürden destekliyor; Hz. Ali'nin şu sözlerini naklediyor:

"Aklı, iki akıl olarak gördüm: yaratılıştan gelen akıl ve işiterek öğrenmeye dayalı akıl. Birincisi olmazsa ikincisi fayda vermez; nitekim göz görmüyorsa güneşin ışığının faydası yoktur."

Emîr genel olarak Arapların ve özel olarak da Bedevîlerin güzel ahlâk için uygun fıtratlarının bulunduğunu söylüyor

ve ekliyor: Şüphe yok ki, insanların en kâmil, en güzel ahlâkına sahip olanı Peygamberimiz (s.a.)dir. Diğer insanların ahlâk ölçüleri, O'nun ahlâkıdır; ona ne kadar yakın olursa ahlâk o kadar kamil ve güzel olur.

Bazı Fransız komutanları ve yöneticileri bedevîlerin mi yoksa şehirlilerin mi daha üstün olduklarını tartışmış, el-Emîr'i hakem kılmaya karar vermişlerdi. Onlara uzunca kasidesini göndermişti, üç beytini alıyorum:

"Ey şehirde yerleşmemiş olanı veya çöl ve bedâvet ehlini kınayanlar!

Sakın, taşınması kolay evleri (çadırları) karalayıp, taş ve çamurdan yapılan evleri övmeyin.

Eğer bedevilikte neler olduğunu bilseydiniz beni mazur görürdünüz; lakin bilmiyorsunuz ve bilmemekte ne kadar zarar vardır" (Tuhfetü'z-zâir, İskenderiyye, 1903, C. II, s. 17-18).

Kadın

Abdülkadir Cezâirî'nin İslam'da kadınla ilgili görüşünü bir genel, bir de tasavvuf irfanına özel iki pencereden görmek gerekiyor. İkincisinde ilâhî tecellilere, hem fail hem de münfail olarak mazhar ve ayna oldukları için kadınların, erkeklerden üstün olduğunu söylüyor.

Burada bizi ilgilendiren "İslam fıkhında kadın" konusunu ise Fransız Generali Daumas'ın 20 sorusuna verdiği cevaptan öğreniyoruz. Bu general, Kurtuluş Savaşı'nda Emîr'i tanıma fırsatı bulmuş, Arapça öğrenmiş, İslam hakkında araştırmalar yapmıştı. Emekli olduktan sonra el-Emîr'e bir mektup yazarak bu 20 soruyu gönderip cevap vermesini istemişti. el-Emîr'in oğlu Muhammed Paşa, *Tuhfetü'z-zair...* isimli kitabının ikinci cildinde bu soruları ve babasının cevaplarını nakletmiştir (İskenderiyye, 1903, s. 16-185).

el-Emîr Abdülkadir, İslam kadını konusundaki düşüncesini, Arap toplumunun Cahiliyye Dönemi'nden bu yana gelen örf ve âdetini kısmen ta'dil ederek devam ettiren geleneği de kullanarak açıklamakta, yeteri kadar akıl ve nakıl delilleriyle desteklemektedir.

a) Evlenirken kocanın verdiği **mehirle kadını satın alıp mülk edindiği** sorusu:

Buna cevap verirken Arap toplumundan bir geleneği naklediyor: Arap kadınları, kızlarını gelin ederken zifaf gecesinde kocalarını nasıl sınayacaklarını şöyle öğretirlerdi: "Ona karşı cür'etli ve cesaretli davranmadan önce okunun ucunu çıkar, eğer sükut ederse kalkanının üzerine bir parça et koy, buna da ses çıkarmazsa kılıcını al onunla bir kemiği parçala, buna da ses çıkarmazsa sırtına semeri vur ve bin, o senin eşeğindir."

b) Kızların **küçük yaşta** evlendirilmeleri:

Bunun sebebi, Arapların geleneği ile tabiat farkıdır; orada kızlar erken ergen olurlar, çoğunda dokuz yaşında bu oluş gerçekleşir.

Batı'nın, evlenme yaşını yukarı çekmesinde sakıncalar vardır. Buna bir de kızların erkeklerle serbestçe bir araya gelmeleri, eğlenceden çalışmaya kadar karışık yaşamaları eklenince zinaya götüren sebepler oluşmaktadır. İslam kötülüğe ve günaha giden yolu, sebep olabilen durum ve davranışları baştan tedbir alarak engelleme yolunu tercih etmiştir (Sedd ü'z-zerâi' ilkesi).

c) **Talak meselesi**

Araplar öteden beri şöyle derler: "Vifak (anlaşma-kaynaşma) yoksa arkadan firak (ayrılık) gelir. İnsanın canının istemediğinin ilacı ayrılıktır. Aralarında ittifak olmayan bir çiftin mutlu yaşaması mümkün olmaz."

Boşama Ehl-i kitapta da vardır. İslam'da ise makbul olmayan, Allah'ın hoşnut olmadığı, ama iki tarafın da zarar görmesini engellemek için câiz gördüğü bir tasarruftur.

d) **Kadının okuma yazma öğrenmesi**

Fransız general o tarihte Cezayirli kızlara okuma yazma öğretilmediğini tespit etmiş ve niçin böyle olduğunu soruyor. Emîr de yine o günün Cezayir toplumunun anlayış ve âdetine göre cevap veriyor: Kıza gerekli olan yazı yazmayı öğrenmek değildir; çünkü o, aile hayatında vazifesi gereği buna ihtiyaç duymayacaktır, okuma yazmaya, yine vazife ve sorumlulukları gereği erkeğin ihtiyacı vardır. Cezayir toplumu (Araplar diyor) kızlarını, evlenip de aile kurunca kendilerine lazım olacak güzel ahlâk ve becerilerle donatan eğitim vermeyi tercih ederler.

Emîr, İslam toplumunda kadının yeri ve değeri konusunda "O, aile binasının köşe taşıdır" benzetmesini yaptıktan sonra kendi ailesinden örnek veriyor: "Annem fiilen evi yöneten müdür idi. Erkeğe düşen, kadına zor işleri yüklemekten uzak durmaktır; erkek yoksul da olsa bu, dinin ve onurlu kişiliğin gereğidir."

e) **Örtünme**

Müslüman kadının örtünmesinin de İslam öncesinden beri Araplarda var olduğunu kaydettikten sonra "Yabancı gözlerden korunması olmayan güzellik makbul değildir; bu uygulama iffet, onur ve asalet sahiplerinin davranışıdır. Batılılar ve bu meyanda Fransızlar, kadınlarla erkeklerin serbestçe, güzelliklerini örtmeden bir arada olmalarını âdet ve tabiat hâline getirmişlerdir; bu da onların cinsel gücünü zayıflatmıştır."

f) **Poligami**

Erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi Arap tabiat ve örfünde vardı; İslam bunu en fazla dört ile sınırladı, ancak

bunun da şartları vardır, durumu şartlara uyamaya elverişli olmayanlar bir eş ile yetineceklerdir.

Cihad

İslam düşmanlarının dini karalamak için açık kapı gibi gördükleri cihad (savaş) konusuna *el-Mikrâz*'da makul açıklamalar getirmiştir:

> İslam'da cihadın amacı ne insan öldürmek, ne şehirleri harab etmek, ne de ganimet elde etmektir. Maksat muhalif ve düşman toplulukların zararlarını engellemek, savaş veya başka yollardan İslam'ı savunmak ve korumaktır. Zayıf ihtimal ile olsa da eğer savaşsız bu maksatları elde etmek mümkün olursa savaş farz olmaz; çünkü hüküm, dayanağına (illetine, mucib sebebe) göredir; o değişince hüküm de değişir.
>
> Savaş şerîatın gayeleri (mekasıdu'ş-şerî'a) ve faydanın ağır basmasına dayanmaktadır; o, birçok hayrı, iyiliği korumak için yapılan daha az şerdir (kötü olandır). Bilgelerin dedikleri gibi "az kötü sebebiyle çok iyi ve çok hayırlı olanı terk etmek; asıl büyük kötülük budur."
>
> Araplar İslam'dan önce de sözünde durmaya çok önem verirler, hıyanet ve ahde vefasızlığı da çok kötü davranışlar olarak kabul ederlerdi. İslam da bu erdemleri emredince tabiat ve kültürlerine muvafık olduğu için İslam'ın talimatını -bazıları inkâr etse de- genel olarak seve seve benimsediler. Cahiliye Devri şiirlerinde ve özdeyişlerinde en çok övdükleri doğruluk ve sözünde durmaktır, en fazla kınadıkları da hıyanettir ve sözünden caymaktır.

Emîr, tezini desteklemek için "Bazen yangına sebep oluyor diye ateşi yok etmek doğru olmaz", "Kangren olan organı kesmenin zararı az, faydası çoktur" gibi örnekler de vermiştir.

İslam'da savaş ilk sırada yer almaz, önce İslam'a davet edilir, kabul etmezlerse İslam devletine tabi olup cizye (baş

vergisi) vermeleri istenir, bunu da kabul etmezlerse bazı durumlarda, şartlar ileri sürülerek barış içinde yaşamaya davet edilir, buna da "Hayır" derlerse zararlarını önlemek için sıra savaşa gelir.

Emîr, fıkıh kitaplarından da kaynak göstererek savaş âdâbından söz ediyor:

Savaşa doğrudan katılmayan kadın öldürülmez ve dinine dokunulmaz.

Hastalar, çocuklar, zayıflar, işinde gücünde olan zanaatkârlar, çiftçiler, mabetlerinde olan din adamları öldürülmez; ayrıca geçimleri temin edilir.

Ehl-i Kitab'ın Kutsal Saydıkları Kitapları Delil Göstermek:

el-Emîr bütün yazışmalarında ve diğer ilişkilerinde Hristiyanlar ile Yahudileri Ehl-i kitap kabul ediyordu. Onlarla ilişkilerinde ilke olarak Kur'an-ı Kerîm'in şu mealdeki âyetine titizlikle riayet ediyordu:

> De ki: 'Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin: Yalnız Allah'a tapalım, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazılarını rab edinmesin.' Eğer yine yüz çevirirlerse, 'Şahit olun ki biz Müslümanlarız' deyin (Âl-i İmrân: 3/64).

Emîr Abdülkadir, Ehl-i kitabın kutsal kitaplarını iyi incelemiş ve muhtevaları ile ilgili sağlam bilgi sahibi olmuştu. Fransızlar ve diğer Batılı İslam karşıtlarının ithamlarını defederken bu bilgisinden yararlanmıştır. Bazı örnekler:

Tekvin kitabında Allah, Havvâ'ya "Sen erkeğin egemenliği altında olacaksın, o sana hükmedecek, erkek bu kurala aykırı hareket eder de kadının egemenliği altına girerse Allah'ın hikmetine aykırı davranmış ve Onun gazabını hak etmiş olur..." diyor.

Örtünme konusunda:

Hz. İsa, "Sakın kadına bakmayın; çünkü bakmak kalbe şehvet tohumu eker" diyor.

Küçük yaşta evlendirme:

Tevrat'ta "Kız on iki yaşına girince onu babası evlendirmezse kız da onu evlendirmeyen baba da günah işlemiş olurlar."

Poligami konusunda:

Kutsal kitapta, birçok peygamberin birden fazla kadınla evlendiği bilgisi vardır.

Boşama:

Boşama konusunda yine Tevrat'tan örnekler naklediyor ve bunun kadim bir tasarruf olduğunu ve dinlerin çoğunda bulunduğunu söylüyor.

Miras:

Kadının miras payının erkeğinkinden az olmasının Tevrat'ta da var olduğunu 21. bölümden naklederek açıklıyor.

Masonluk İthamı

Churchill Charles Henry, Ebü'l-Kasım Sa'dullah tarafından *Hayatu'l-Emîr Abdülkadir* ismiyle Arapçaya çevrilmiş olan kitabında Emîr'in masonluğa intisab etmiş olduğunu yazıyor, Corci Zeydan da bunu aktararak yayıyor. Sallâbî, *Kifahu'ş-şa'bi'l-Cezâirî...* isimli eserinde on sayfa ayırarak (599-609) bu ithamı, ikna edici deliller ile reddediyor. Emîr'in mason olduğuna dair hiçbir delilin bulunmadığını, masonluğa davet edildiğini, fakat onun bu davete icabet etmediğini ekliyor. Masonların, Emîr vefat ettikten sonra onun şan ve şöhretinden yararlanmak için bu iftiraya katıldıklarını da tespit ediyor.

Masonların onunla ilgilenmeleri konusu ile de ilgili olarak Adil Baktıaya şu bilgiyi veriyor:

1860 yılında Lübnan'da Dürzilerle Maruniler arasında sonradan bütün mezhebleri içine çekecek bir iç savaş patlak vermiş, olayların haberi Şam'a vardıktan kısa bir süre sonra olaylar Şam'a da sıçramıştı. Ancak Müslümanlarla Hristiyanlar arasında Lübnan'dakine benzer bir güç dengesi olmadığından, Şam'da, sonradan Osmanlı Devleti'nin, sorumlularını çok şiddetli bir şekilde cezalandıracağı bir katliam yaşanmıştı. Katliam sırasında kentteki bazı Müslüman önde gelenler Hristiyan komşularını korumaya çalışmış, bu amaçla evlerini sığınaklara çevirmişlerdi. Olayların çıkması ve büyümesinde payı olan eşraf, bölgeye olağanüstü yetkilerle gönderilen Fuat Paşa tarafından cezalandırılırken Hristiyanların canını kurtaranlar ise hem Osmanlı Devleti hem de bazı Avrupa devletlerinin hükümdarları tarafından ödüllendirilmişti. Ödüllendirilen Müslüman liderler arasında Emîr Abdülkadir el Cezayiri en çok onore edilendi. Örneğin Şam kenti durulduktan sonra pek çok devlet veya hükümet başkanının gönderdiği hediyelerin yanında İngiliz kraliçesi de Emîr'e hediye olarak bir kutu içinde değerli bir silah göndermişti.

Emîr Abdülkadir ayrıca kimlerin ödüllendirilmesi gerektiği konusunda bir referans kaynağı olarak da kullanılmıştı. Osmanlı Devleti de Abdülkadir'i Birinci Dereceden Mecidî nişanıyla ödüllendirmiş; ardından 1865'te İstanbul'a gelen Abdülkadir, padişah tarafından kabul edilmiş, bu kez Birinci Dereceden Osmanî nişanıyla yeniden ödüllendirilmiştir. 1860 olayları Masonların da Emîr'e teşekkür etmesine ve böylece kendisiyle irtibata geçmelerine vesile olmuştur. Emîr'e *Henri Quatre of France Farmason Locası* tarafından üzeri elmaslı bir mason nişanı gönderilmiş ve kendisi 'kardeşliğin' üyesi olmaya davet edilmişti (Ortadoğu Etütleri, *Ocak 2010*, Cilt 1, Sayı 2, s. 145).

Şu hâlde bu değerli ve şöhretli insandan devletler ve bazı örgütler yararlanmak istemişler, onunla ilgi kurmayı kimileri şeref, kimileri menfaatine uygun bulmuşlardı. Sallâbî'nin

de altını çizdiği gibi o, masonluğa da davet edilmiştir; ancak kabul ettiğine dair hiçbir delil ve belge mevcut değildir; çünkü kabul etmemiştir; hayatı, yaptıkları, düşüncesi, güzel kulluğu bunun en güçlü delilidir.

KAYNAKLAR

el-Emîr Abdülkadir el-Cezâirî'nin Kendi Eserleri:

Özellikle *el-Mikrâz*, *Zikrâ'l-âkıl*, *Mevâkıf*.

Abaza, Nizar. *Abdülkadir el-Cezâirî*, *el-Alimu'l-mucahid*. Beyrut: 1994

Âişe bt. Sâ'id. "el-Bu'du'r-rûhî li-mukavemeti'l-Emîr Abdülkadir el-Cezâirî." Yüksek lisans tezi, Cezayir Üniversitesi, 7-4-204.

Aşarâtî Süleyman, el-Emîr Abdülkadir el-Müfek

Baktıaya, Adil. "1830: Fransa'nın Cezayir'i İşgali, Abdülkadir'in Yükselişi ve Amerikan Kamuoyunda 'Abdülkadir' Hayranlığı." *Ortadoğu Etütleri*, II/II (2010):143-169.

Bâşâ, Muhammed ibnu'l-Emîr. *Tuhfetu'z-zâir fî me'sir-i Abdülkadir*. İskenderiyye, I-II, 1903.

Bessâm el-Aselî. *el-Emîr Andülkadir el-Cezâirî*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1986.

Bû-Ayşe ve Nevâdirî. "el-Fikru's-siyâsî ve 'd-dînî ınde'l-Emîr Abdülkadir." Yüksek lisans tezi, Muhammed Bû-Dıyâf Üniversitesi, 2017.

es-Sallâbî, Ali Muhammed. *Kifahu'ş-şa'bi'l-Cezâirî ve sîrati'l-Emîr*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife.

Muslu, Ramazan. *Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Vural, Ahmet. "Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî, Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri İsimli Eser Hakkında." *Tasavvuf Dergisi* 42 (2018): 150-154.

MEVLÂNÂ ŞİBLÎ EN-NU'MÂNÎ
(1857 – 1914)

Takdim

Şiblî Nu'mânî'nin hayatı, düşüncesi ve hizmetini yazarken başvurduğum kaynakları tabii olarak biyografisinin sonuna koyacağım. Başlarken birkaç hususu kaydetmem gerekiyor:

Sevgili dostum değerli İslam insanı –ben bu beşinci kitabı yazarken merhum olan- Yusuf Karaca olmasaydı, Urduca bilmeyen bizim gibilerin Şiblî Nu'mânî hakkındaki bilgi kaynaklarımız yoksul olacaktı. Onun Urduca aslından başarı ile tercüme ettiği *Sîratu'n-nebî*, *Seyahatname* ve *İmam Gazzâlî* ile bu tercümelerin başına yazdığı biyografik bilgi teşekkür ve duayı hak ediyor.

Görebildiğim Şiblî Nu'mânî hakkındaki Türkçe yazıların nispeten en geniş olanı da sayın Salih Okur'a ait. O da oldukça geniş kaynak listesinden yararlanarak güzel bir biyografi yazmış, kendisine teşekkür ediyorum.

Güzel bir hizmet de el-Ezher Üniversitesi Urduca Bölümü başkanı Prof. Yusuf Âmir'in Urducadan Arapçaya yaptığı Sîret tercümesidir. Şiblî Nu'mânî'nin talebesi Süleyman Nedvî'nin ikmali ile yedi ciltten oluşan bu eserin Arapça çevirisindeki adı şöyledir: *Dâiratu-ma'ârif fî sîreti'n-nebî*. 2004 yılında basılan bu eserin başında mütercim, eser ve sîret yazımı hakkında değerli bilgiler vermiştir.

Nihayet ulaşabildiğim en geniş kaynağa geldik, bu da Muhammed Ekrem en-Nedvî tarafından Arapça olarak kaleme alınmış olan 240 sayfalık bir eser, adı: *Şiblî en-Nu'mânî Allâmetu'l-Hindi'l-edîb ve'l-muerrihu'n-nâkıdu'l-erîb,* Dımaşk, 2001.

Şiblî Nu'mânî hakkında Türkçeden başka Arapça, Farsça, Urduca ve Batı dillerinde birçok biyografi ve makale yazılmıştır. Urduca bilenlerin yararlandığı en önemli biyografi de talebesi Süleyman Nedvî'ye aittir.

Başta Şiblî Nu'mânî'nin, tamamının Arapça ve/veya Türkçeye çevrilmiş eserleri olmak üzere burada zikrettiğim kaynaklar daha ziyade faydalandığım kaynaklardır.

Besmele ile başlayalım.

Tarihî, Sosyal, Siyasî Zemin

Hindistan'a İslam'ın girişi Râşid Halifeler devrine kadar gider, Emevî hükümranlığı zamanında ülkenin bazı yerleri devletin egemenliğine geçti, bu da âlimlerin ve sûfîlerin buraya akın etmelerini sağladı; derken bütün bölgelerde İslam yayıldı, arkadan sahil bölgesinde ve Batı'da Müslümanlar hükümetler kurdular, altıncı hicrî asırda Dehli/Delhi İslam devletinin başkenti oldu. Son güçlü hükümdarı Moğol asıllı, âlim, salih ve mücahid Evrengzîb Âlemegîr (v. 1711) oldu, saltanatı elli yıl süren Evrengzîb Hindistan'ın baştan sona bütününe hâkim oldu. Ondan sonra zayıf yöneticiler tahta çıktılar, 1857 yılında Müslümanların İngilizlere karşı büyük direnişleri başarısız olunca ülke İngilizlerin sömürgesi altına girdi.

Ekrem Nedvî'nin deyişiyle (s. 8) İslam'ın mûcizesi, Moğolların zayıfladığı devirde Şâh Veliyyullah Ahmed Dihlevî (v. 1176) ile tecelli etti. Bu zat ve onun ardından oğlu Abdülaziz Dihlevî (v. 1239) ülkede İslâmî ilimleri ihya ettiler, sünneti yaydılar, bid'atları söküp attılar. Oğulun rahle-i tedrisinde yetişen iki şehid Ahmed b. İrfan (v. 1243 (ve Muhammed

İsmaîl (v. 1243) Hindistan tarihinin şahid olduğu en büyük direniş hareketini yönettiler. İmam Abdülazîz Dihlevî'nin kızdan torunu Muhammed İshak Dihlevî, baba ve dedesinin yolundan yürüyerek insan yetiştirmeye ağırlık verdi, onların da aşağıya doğru öğrencilerinden Ahmed Ali Sihârenburi Allame Şiblî'nin hocalarından biri oldu.

Hicrî on üç ve on dördüncü asırlarda bütün dünya büyük bir düşünce, medeniyet ve kültür değişimine şahid olmuştu. Batı, bu büyük değişime teslim oldu, dine karşı olan devrimi benimsedi. İslam dünyası ise İslam ile Hristiyanlığın tabiatları arasındaki köklü fark sebebiyle bu dinsizlik uygarlığına direndi, genel olarak kendi hikmetli ilkeleri üzerinde sabit kaldı.

Batı uygarlığının bu yıkıcı seli karşısında İslam âlimleri ve din önderlerinin duruşları farklı oldu. Bunları iki grupta tanımlamak ve değerlendirmek mümkündür:

Bir grup kadim usule sımsıkı sarıldı, bundan sapmayı dinden sapma olarak kabul etti.

Diğer grup akla, nakle, mantık ve kesin delil ile sabit itikada aykırı da olsa Batı'dan gelen bütün yenilik ve değişime iman ve itaat etti.

Üçüncü yol ve Şiblî:

İslam dünyası bu durum karşısında, eskiyi de yeniyi de selim düşünce; derin, geniş ve eleştirel bakış açısı ile ele alabilen, münevver tabakanın dine ve onun ebedî sabit talimatına güvenini iade edecek, düşünce, kültür ve eğitim alanlarında yeni olanın iyisini, temizini kötüsünden ve pisinden ayıracak, İslam dünyasını bölen ve parçalayan bu çatışmanın hakkından gelecek müstesna bir şahsiyet(ler)e her şeyden çok muhtaç idi.

19. yüzyılın ikinci yarısında Allâme Şiblî, kapsamlı, ince ve dengeli düşüncesi ile hayat sahnesine çıktı. Bu çıkış yalnızca Hindistan'da değil, İslam dünyasında da yeni bir düşünce çağının başlangıcı sayılabilirdi. O hem kadim ilimler ve kültürler hem de çağdaş ilimler ve kültürler ile meşgul oldu, eskiyi ve yeniyi her birinin âlimlerinden alıp öğrendi. Has öğrencisi Süleyman Nedvî'nin ifadesiyle o, "araştırmacı, araştırıcı, edîb, şâir, güçlü bir yazar, hatîb, tarihçi, kelamcı, düşünür, ıslahatçı, olgun bir siyasetçi, eğitim ve öğretimde uzman (mütehassıs), çağının talep ve beklentileri bakımından devrimci idi; sanki rengârenk çiçeklerden oluşmuş bir demet idi... O yalnızca bilen değil, aynı zamanda yapan idi. Vatan, öğretim, cemiyet, siyaset, edebiyat, din ile ilgili hizmet alanlarının tamamında onun eli başkalarından önce oralara ulaşmıştır."

Doğum Tarihi ve Yeri

Şiblî Nu'manî, Hindistan'ın Kuzey Eyaleti Uttar Pradesh'nin Azamgarh Kasabası'nda 1857'de dünyaya gelmiştir. Asıl ismi Muhammed'dir. Ailesi, 300 sene kadar evvel ihtida etmiş, Rajput kabilesinden gelen bir Hindu aile idi. Onun doğumu, Hindistan Müslümanlarının, İngiliz sömürgeciliğine karşı büyük kalkışmayı başlattıkları tarihe denk gelmiştir.

Müslüman olunca Siraceddin adını alan büyük dedesinin hoş bir ihtida hikayesi vardır:

> Bir sabah erkenden arazisini dolaşmak için yola çıkmış, atlı ve yaya olarak uzun süre yol almış, açlıktan takatinin kesildiği bir sırada evine dönmüş, atından iner inmez ayakkabısını çıkarmadan mutfağa dalmıştı. Onu beklemekte olan yengesi "Eyvah, sen de Türk oldun, yiyecekleri murdar ettin" diye bağırmaya başladı. Hindûlar Müslümanlara Türk diyorlardı ve mutfağa ayakkabı ile girilirse yiyeceklerin murdar

olduğuna, artık yenemeyeceğine inanıyorlardı. Yengesinin sözü üzerinde çok etkili oldu, "Madem ayakkabılarla mutfağa girdim diye Türk/Müslüman oluyor muşum öyleyse ben de şu andan itibaren Türk oldum" dedi, hemen çıkıp mahalle mescidine gitti, Müslüman oldu.

Babası Şeyh Habibullah, Azamgarh'ta varlıklı bir avukattı, dindar bir kişi idi. Fars dili ve edebiyatında da mahir idi.

Annesi, soyu Ensar'a bağlanan saliha bir hanım idi, teheccüd namazını aksatmazdı, Şiblî onu rahmet ve övgü ile anarken "Onun güzel eğitimi sayesinde erken kalkmayı âdet edindim" derdi.

Zeki ve güçlü hafıza sahibi olan Şiblî, küçük yaşta ilk bilgilerini bizzat babasından aldıktan sonra, doktor ve âlim olan Abdullah'tan Kur'an-ı Kerîm okumayı ve Farsçayı öğrendi, sonra öğrenimine Mevlânâ Şükrüllah'ta devam etti.

Daha sonra Medrese-i Çeşme-i Rahmet'te, bölgede baş müderris olarak kabul edilen Mevlevî Muhammed Faruk Çiryakutî'den edebiyat, felsefe ve Farsça okudu. Hocası Muhammed Faruk, ilmî otoritesi sebebiyle çevrede "Aslan" lakabıyla anılıyordu. Çiryakutî'nin bu fevkalade zeki talebesine de "Aslan yavrusu" anlamına gelen "Şiblî" denmeye başladı ve bu lakap zamanla neredeyse ilk ismini unutturacak kadar yerleşti. Şiblî bu âlimden çok istifade ettiğini, Arapça ve Farsçayı onun tedrisi ile güçlendirdiğini ve medrese programındaki mantık ve felsefe kitaplarını ondan okuduğunu, sonra felsefe kitaplarına daldığını ve bir süre, bu konuda yeterli bilgi sahibi olacak kadar bunları okuduğunu söylüyor.

İlim tahsili için şehirden şehre seyahat eden ve büyük hocalardan ders almak isteyen Şiblî önce Abdülhay Luknevî'nin şöhretine kapılarak ona gidiyor, fakat Luknevî'nin taklîd metodundan ayrılmaması, tahkik, tenkit ve ictihad metoduna meyilli olan tabiatı sebebiyle onu tatmin etmiyor,

Rampur'a gidiyor, orada meşhur fıkıh ve usul âlimi İrşad Hüseyin el-Muceddidî'den bir yıl fıkıh ve usul okuyor. 1872 senesinde Lahor'a giderek Arapça mütehassısı Feyz al Hasan'dan Arap Edebiyatı dersleri alıyor.

Feyz Hasen, Şark İlimleri Fakültesinde hoca idi, başka ülkelerden gelen öğrencilere özel dersler veriyordu, Şiblî'ye ayıracak vakti kalmamıştı, onun ilim aşkını görünce üniversiteye gidip dönerken yolda okutmaya karar verdi ve böyle yaptılar. Lahor dönüşünde, Saharenpurlu Mevlevî Ahmed Ali'nin yanında hadis öğretimi aldı. Ardından Deobend'de altı ay içinde Feraiz ilmini öğrendi, Deobend kütüphanesinden istifade etti.

Beş yaşında başladığı tahsilini 14 yıl çalışarak ve Hindistan'da bulunan en yetişkin hocalardan çeşitli ilimleri okuyarak 19 yaşında ikmal etti. Arap Dili ve Edebiyatı, Fars dili ve edebiyatı, tarih, tefsir, hadis, fıkıh ve usulü onun ihtisasına dahil ilimlerdi. Bunların yanında felsefe, mantık, matematik ve fen bilimlerinden de yeteri kadar bilgi sahibi oldu.

Bildiği diller hakkında Yusuf Karaca şu bilgiyi veriyor:

> Aligarh Müslim Üniversitesi'nde hoca olunca İslam'a ve Müslümanlara saygılı olan şarkiyatçı Prof. Arnold ile dost oldular; Şiblî ona Arapça, o da Şiblî'ye Fransızca öğretmiştir. Urduca, Arapça, Farsça, Hintçe, Sanskritçe ve İngilizceyi ana dili gibi bilen Şiblî kısa bir süre içinde Fransızcayı da öğrendi. Daha sonra öğreneceği Almanca ile doğunun ve batının kültür, edebiyat, fen ve bilim dillerine aşina olmuştur (Gazali Giriş, s. 23).

Arnold, Şiblî'den o kadar fazla etkilenmişti ki, yazdığı en meşhur eseri *İntişar-ı İslam Tarihi*'ni Şiblî'ye borçlu olduğu söylenir. Arnold, adı geçen eserinin önsözünde teşekkür ettiği zevat arasında Şiblî'yi de sayarken şu ifadeleri kullanır: "İlk dönem İslam tarihiyle ilgili engin bilgisiyle, cömertçe

desteğini gördüğüm Şems-ül Ulema Mevlevî Muhammed Şiblî Nu'mânî..."

Hocası ile Tirmizî okumakta iken çok uygun bir yol arkadaşları grubu hacca niyet etmişlerdi, o da uzun zamandır bunu büyük bir iştiyakla istiyordu. Hocası ile istişare etti, "Kitabı dönünce de okursun, ama bu fırsat her zaman ele geçmez" deyince gruba katıldı (1876). Kutsal topraklara ve oralara bu şerefi bahşeden Sevgili Peygamberimiz'e (s.a.) olan aşk ve iştiyakını yolda dile getiren muhteşem Farsça şiirini yazarak kutsal şehirlere seyahat etti. Medine'de iken kütüphanesinden çok istifade ettiğini ve burada, nadir hadis kitapları gördüğünü kaydetmiştir.

"Hac vazifesini ifa edip dönünce, daha yirmi yaşındayken, Haremeyn-i Şerifeyn'e hükmeden Vehhâbîlere reddiye mahiyetinde *İskâtu'l-Mu'tedî* adlı eserini Arapça olarak kaleme aldı" şeklinde bir tespit var; bu kitabın Hind baskısını okudum, baskı tarihi yanlışlıkla 1098 olarak kaydedilmiş. Kitap doğrudan Vehhâbîlere reddiyye olarak yazılmamış; bir kısım Hanbelîler/Vehhâbîler ve Şâfi'îlerin, cemaatle namazda imama uyanların, imam sessiz okurken Fatiha ve sureyi, sesli okurken ise sükût ettiği zaman Fatiha'yı okumalarının vâcib/farz olduğu ictihadlarına reddiye olarak yazılmış, Hanefî mezhebi dahil Cumhur'un ictihadını savunuyor, dolaylı olarak Vehhâbîlerin bu konu üzerindeki taassuplu duruşunu tenkit etmiş oluyor. Kitap, bu genç yaşında Şiblî'nin hadis ve fıkıh ilimlerindeki geniş bilgisini göstermesi bakımından önemlidir.

Bazı Olaylar

Seyahat

Seyahatname'sinde bu gezinin maksadını şöyle açıklıyor:

1312 Hicri/ 26 Nisan 1892 Miladi yılının mübarek ramazan ayında İstanbul ve diğer yerlere yaptığım bu yolculuk

sadece bir meraklının bilgi edinmesi tarzında yapılmış bir yolculuktur (s. 53).

Şiblî o sırada İngiltere'ye giden Prof. Thomas Arnold ile birlikte Aligarh'tan yola çıktı. 1 Mayıs 1892'de gemiyle Hindistan'dan ayrıldı. Süveyş Boğazı üzerinden Akdeniz'e geldi. Kıbrıs'a uğrayan gemi, Rodos'a, sonra İzmir'e geldi ve İzmir'de iki gün kaldı.

13 Mayıs 1892'de İstanbul'a gelen Mevlânâ Şiblî, o zamanın İstanbul'u için; "Denilir ki, dünyada hiçbir şehir İstanbul kadar güzel görünümlü, hoş manzaralı değildir. Gerçek şu ki, tabiat manzarası açısından dünyada buradan daha güzel, daha hoş bir şehrin olduğu hayal bile edilemez" demektedir.

Şehre gelir gelmez bir ev tutup yerleşen Şiblî Nu'mânî şehrin kütüphanelerini taramaya başlamış ve şöyle demiştir; "Bütün İslam dünyasında İstanbul, Arapça yazılmış eserlerin en büyük merkezidir."

"Uzun süreden beridir Abdülkahir Cürcânî'nin *Esrarü'l Belağa* kitabını aramaktaydım. Hindistan'da sadece tek nüshanın bulunduğu anlaşıldı. Gittim, inceledim. Ama o son derece bozuk, yazıları yanlıştı ve güvenilir değildi. İstanbul'da o kitabın çeşitli nüshalarını gördüm. Hepsi son derece sağlam, eksiksiz ve çok eskiden yazılmıştı."

İstanbul'da önemli okulları, askerî ve sivil eğitim kuruluşlarını tam bir uzman gözü ile incelemiş ve Hindistan'a dönüşünde Müslümanlara Osmanlı'nın modern eğitim tarzını benimsemelerini ısrarla anlatmış, bunda bir ölçüde muvaffak da olmuştur.

Şiblî Nu'mânî "Bu seyahatten elde ettiklerimi binlerce kitap okumakla elde edemezdim" demektedir. O bu gezisinde Müslümanların ahvaline de derinden vâkıf olmuştu.

Şiblî bu seyahatinde Aden, Portsaid, Kıbrıs Adası, Rodos Adası, İstanbul, Beyrut, Kudüs, İskenderiye ve Kahire'yi ziyaret etmiştir

Seyahatten İntibalar

Bu bölümü *Seyahatname* isimli eserinin Yusuf Karaca tarafından yapılan tercümesinden seçip bazen seçtiğim parçaları özetleyerek aktarıyorum.

Portsaid

Şehri gezmeye çıktığımda her şeye büyük bir özlem ve hayran gözlerle bakıyordum...Yüksek ve muhteşem bir bina gördüğüm zaman; Allah'a şükür bu ülkede Müslümanlar rahat ve huzur içindedirler, mal mülk sahibi ve zengindirler, düşüncesiyle sevinmiştim. Ama soruşturunca anladım ki, o muhteşem yerler Avrupalı tüccarlara ait mekânlarmış. Bütün şehirde bir tek ihtişamlı, yüksek bina Müslümanlara ait değilmiş. Yazık, çok yazık! (s.78).

Kıbrıs

Limasol'u gezdim... Önce büyük camiye gittim. Camiye bitişik bir okul vardı... Çocuklar minderler üzerinde oturuyorlardı. Ben de onlarla beraber oturdum, Hoca efendinin işaretiyle bir çocuk Kur'an-ı Kerîm'den birkaç âyet okudu. İçimde büyük bir haz, gönlümde tarif edilemez bir heyecan ve zevk vardı. Düşündüm ve kendi kendime dedim ki: Nerede o Hicaz'ın çölleri nerede Akdeniz'in uzaklardaki şu adası! Bu kutsal sözde nasıl bir etkileme gücü vardır ki, Doğudan Batıya, Güneyden Kuzeye bir elektrik akımı hâlinde gelip her tarafa yayıldı ve bugüne kadar kafa ve gönüllerde aynı etkisini sürdürmektedir. O masum çocuğun sesi de çok güzeldi, Kur'an-ı Kerîm'i usulüne uygun olarak okuyordu... Bütün bunlar beni kendimden geçirdi, uzun süre tarif edilemez bir hâl içimi sardı (s.85).

İzmir

Cuma namazını Hisar Camii'nde kıldım... Bu şehirde namazda ve hutbelerde birtakım yenilikler görülmektedir, ama bunların ne dinde yeri vardır, ne de uygulanışları yerine oturmaktadır. Hatip hutbe okurken ortalarda durmakta, o sırada birkaç kişi koro hâlinde yüksek sesle bir şeyler okumaktalar. Onlar susunca hatip hutbeye devam etmekte ve böylece birkaç kere bu tekrarlanmaktadır. Namazda da genellikle Fatiha'dan sonra çok kısa sureleri okumaktadırlar. Halbuki bütün dünyada Cuma namazı kılınırken uzunca sureler okunması esastır.

Namazdan sonra caminin kütüphanesini görmek istedim. Meğer burada ilim ve fikir adamları toplanır, bazı meseleleri müzakere ederlermiş. Bana da buyur ettiler ve müt'a nikâhı konusunu tartıştıklarını, istersem katılabileceğimi söylediler... Yine şu malum ve meşhur tereddüt öne sürülmüştü: Bizzat Hz. Ömer'in kendi sözüyle "Müt'a nikâhının, Hz. Peygamber'in hayatı boyunca uygulandığı anlaşılmaktadır" deniliyordu. Ben mesele üzerinde uzunca bir konuşma yaptım. Konuyu enine boyuna anlattım, hepsi benim anlattıklarımda birleştiler. Bu insanlar Arapça konuşmayı anlamadıklarından Farsça konuşmuştum (s.92-93).

Türkiye

Türkiye'ye yaptığım seyahatin bende yaptığı etkiyi ... bir cümle ile ifade etmek istersem şöyle derim: Devlet idaresini bir tarafa bırakırsak Müslümanların durumu orada da öyle pek iç açıcı, insanı sevindirici değildir. Bilakis pek çok konuda Hindistan Müslümanlarının durumunu andırmaktadırlar. Sanatla hiçbir alakaları yok. Ticarette payları ve katılımları çok az. Basit bir dükkanın sahibi bile Yahudi ve Hristiyanlardır. Eski tarz eğitim son derece bozuktur, bozulup gitmeye de devam etmektedir. Yeni tarz eğitimle ilgili eleştiriler ve şikâyetler ve mücadele Hindistan'da olduğu gibi burada da vardır... İkisini birleştirerek orta bir

yol bulunamamıştır... Azim, gayret, heyecan, himmet ve kararlılık yerine toplumu yılgınlık ve ümitsizlik kaplamıştır (s.63-64).

İstanbul

Müslümanların Hâli

Ben İstanbul'da kesintisiz üç ay kaldım, fakat dile yabancı oluşum yüzünden Türklerle kaynaşmam, onlarla doğrudan görüşüp konuşabilmem çok az oldu. Ne kadar kendileriyle görüşüp sohbet ettiğim dostlarım olduysa hepsi Suriyeli Araplardı. Bu yüzden Türklerin karakteri, âdet ve ahlâkları hakkındaki bilgim yüzeysel ve özettir... Bu konuda benim yazacaklarım ancak karşılaştığım, içinde bulunduğum bazı olaylardır. Bu olaylarda ben kıyısından köşesinden insanların özelliklerini, Türklerin kendilerine has huylarını, karakterlerini ve daha çok nelerden hoşlandıklarını, hoşlanmadıklarını öğrenmeye çalıştım. Karşılaştığım fırsatlar da şunlardır: Ben çok kere okullara, bazen de iş ve sanat merkezlerine giderek onları görür ve incelerdim. Bazı üst düzey devlet yetkilileriyle görüşür, hatta onların davetine giderdim. Bazen biriyle çayhane ve kahvehanede görüşür bazen de tramvay ve tünelde herhangi biriyle tanışırdım... Bu tanıma fırsatlarım her ne kadar bunlarla sınırlı ise de bazı konularda onlarla ilgili kanaatim ve Türkler hakkındaki görüşüm kesin bir tanımadır ve doğrudur. Bu karar ve kanaatlerimin en başta geleni: Türklerin konukseverliği ve genel olarak iyi huylu, güzel ahlâklı oluşlarıdır... Türkler çok geniş cömertliğe ve fedakârca, yiğitçe âlîcenaplığa dayalı ahlâka sahiptirler. Kasılma, büyüklenme, başkalarını aşağı görme, gururlanma gibi kötü huyların onlarda izine dahi rastlanmaz. Ben zengin fakir, işçi işveren, asilzade vatandaş, cahil âlim her derece ve sınıftan insanlarla görüşme fırsatı buldum. İyi huyluluk ve güzel ahlâkta sanki hepsi aynı okulun yetiştirdiği öğrenciler ve aynı kalıpta şekillenmiş insanlardır (s.204-205).

İstanbul'da ticaret ve meslek sahiplerinin büyük ve güçlü olanları ne yazık ki, gayr-i müslimler. Temizlik ve düzenlilik bakımından da durum aynı. Galata (Karaköy) bölgesine bakarsanız Avrupa'dan bir parça sanırsınız; yüksek binalar, geniş ve düz yollar, çevre temizliği... Bunun aksine daha çok Müslümanların yaşadığı İstanbul merkezinde çoğunlukla yollar temiz değil, hatta bazı yerler o kadar bakımsız ve engebelidir ki, üzerinde yürümek bile zordur. Buraya gelen bir yabancının aklına ilk gelen şey "Bu muhteşem imparatorluk başşehrinin iki bölümünde neden bu kadar farklı durumların, tezatların olduğudur. Ben de bunu merak ettim ve araştırdım. Bir belediye başkanı vergilerin az olduğunu bu yüzden hizmet veremediklerini, halbuki Galata bölgesinde oturan gayr-i müslimlerin zengin olduklarını ve gönüllü olarak belediyeye çok vergi ödediklerini... anlattı. İbni Batûta'nın Galata bölgesindeki pisliklerden ve bakımsızlıktan şikâyeti gözümün önüne geldi. Bir de bugünkü Hristiyanların temizliğe, düzene verdikleri önemi gördüm ve anladım ki, temizlik ve düzenlilik bugün Avrupalının içine işlemiş (s. 108).

Kahvehaneler

Hindistan'da İstanbul'da olduğu gibi kahvehane kültürü yoktur. Bizde bir arkadaşın evinde birkaç kişi bir araya gelip sohbet ederler, ama bunun iki sakıncası vardır; 1. Odalar havadar, sağlığa elverişli değildir, 2. Sohbet özel olduğu için gıybet yapılır ve lüzumsuz, faydasız sözler söylenir. Halbuki İstanbul kahvehanelerine herkes geldiği için böyle konuşmalara fırsat bulunmaz, başkaları da işitir diye birinin arkasından çekiştirme yapılamaz, lüzumsuz, çirkin sözler söylenemez. İstanbul'da ve Mısır'da bulunduğum sıralarda daima akşamları dostlarımla birlikte kahvehanelere, çayhanelere gider oturur nezih, faydalı ve hoş sohbetler ederdik.

Yayında Kısıtlamalar

Burada bir kitap yayımlamak istediğinizde önce onu Eğitim Bakanlığına teslim edeceksiniz. Orada baştan sona

okunacak, kendilerince sakıncalı yerler çıkarılacak veya yayına izin verilmeyecek... Böyle bir uygulamaya gidilmesinin sebebini "bazı insanların çok kötü amaçlar güderek kitap yayımlamaları" olarak açıklıyorlar. ... Şüphesiz bir Müslüman devlet idaresi bu tür hareketlere, bu şekilde sinsi yıpratmalara katlanamaz. Ama ne yazık ki, bugünlerde bu uygulama amacını aşmış, katı ve zararlı bir şekil almıştır. Bu kontrol görevini yapan daire, gerçekleri değiştirme ve tahrif yapmanın önüne geçmek için kurulmuştur, lakin bazen değiştirme ve tahrif işini bu dairenin kendisi yapmaktadır. Bir matbaada *Nesefi Akaidi Şerhi* basılmaktayken Eğitim Bakanlığının ilgili dairesi, bu kitapta geçen halifelik konusunu işleyen bölümü çıkarıp atmış ve bu arada, "devlet başkanları Kurayş kabilesinden olur" hadisini de çıkarmışlardır. Basımevi de mecbur kalarak o bölümler çıkmış olarak basmıştır. Bu kitabı inceledim, o bölümün çıkarılmış olduğunu görünce üzüntü ve öfkeden kendimden geçtiğimi hâlâ hatırlarım. Bu işi yapan insanlar Padişaha hoş görünmek, ona yağcılık yapmak düşüncesiyle böyle yapmış olmalılar, ama Padişah hazretlerinin bundan haberi olsaydı asla razı olmazdı (s. 158).

Abdülhamid Han ve Mecîdiye Nişanı

"Şu andaki Padişah II. Abdülhamid döneminde eğitimin çok ilerlediği ve her geçen gün gelişip yaygınlaştığı herkes tarafından itirazsız kabul edilen bir gerçektir. Sultan tahta geçtiği sırada Rüşdiye okulları 96 taneydi. Şimdi onların sayısı 2000'e ulaşmıştır. Bununla birlikte okullarda ve fakültelerde öğrencilerin sayısı o kadar hızla artmaktadır ki tahmin edilemez. Prof. Wambery'nin bundan birkaç sene önce Türklerin genel ilerleme ve genişlemesi üzerine verdiği konferansta Hukuk Fakültesinin öğrenci sayısını 300 olarak açıklamıştır. Fakat benim İstanbul'da bulunduğum sıralarda bu fakültede 1200 öğrenci öğretim görüyordu. Mısır'da bulunduğum sıralarda, Kahire'de yayımlanan ünlü *el-Müeyyed* gazetesinde şöyle bir haber okumuştum: Sultan II. Abdülhamid, devlet idaresini eline aldığında senelik

eğitim masrafları 300 bin paund tutuyordu. Ama şimdi 800 bin pound tutmaktadır.

Gerçekten Padişah hazretleri eğitime çok önem vermekte ve yaptığı hizmetlerden zevk almaktadır. İstanbul'un övüncü Mülkiye ve Hukuk Mektepleri, Padişahın, masraflarını kendisi karşılayarak kurduğu çok kaliteli eğitim veren yerlerdir. Padişah bunlara çok önem verdiği için birkaç kere bizzat ziyaretlerine gelmiştir.

Padişahın da onaylamasıyla Mektebü'l-aşâir adıyla yeni bir okul açıldı. Her ne kadar şu anda bütün Osmanlı topraklarında eğitim ve öğretim yaygınlaşmış ise de Arap kabileleri hâlâ bu nimetten hemen hiç yararlanmamışlardı. Bu mahrumiyet sebebiyle kabilelerin çoğu bedevi hayatlarını devam ettiriyor, vahşi karakterlerini koruyorlardı, kaliteli bir okula ihtiyaç vardı. Padişah böyle bir okulun açılmasını hemen emretti. Benim orada bulunduğum günlerde eyalet valilerine ve bölge yetkililerine Emîr ve fermanlar gönderildi. Kabilelerden zeki çocuklar seçilip İstanbul'a gönderildi, Padişah bu öğrencilerin bütün masraflarının devlet tarafından karşılanmasını kabul etti. Okul 1892'nin Rebîülevvel ayının on ikisinde muhteşem bir merasimle açıldı" (s.117-119).

Şiblî, bu seyahatte bazı Osmanlı devlet ricali tarafından takdir edilmiş ve saygı görmüştür. Bunlar arasında Ahmed Cevdet Paşa ile Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa da vardır. Gazi Osman Paşa ile aralarında büyük bir dostluk oluşmuş ve paşanın aracılığı ile Abdülhamid Han tarafından kendisine "Mecîdî Nişanı" verilmiştir.

Şiblî'nin nakline göre nişan konusu şöyle cereyan etmiştir:

Gazi Osman Paşa Pilevne'de 24 bin Rus'u yaralayan 8 binini de kılıçtan geçiren işte o ünlü Paşa'dır. Gazi Osman Paşa görüşme talebimi kabul etti, birkaç kez görüştük. Paşa Hazretleri beni çok sevmişti. Derinden ilgi duyuyor, benimle sohbet ediyor, ülkem ve oradaki Müslümanlar hakkında sorular soruyor, bilgi alıyordu. Dönüş vakti geldiğini

> kendisine bildirince "Dönüşe bir iki gün kala bana haber ver" dedi. O birkaç gün içinde Padişah hazretlerinden bana mecîdî nişanı ihsan edilmesini istemiş ve bu istek kabul buyurulmuş. Haber gazetelerde yayılmış, bir dostum heyecanla koşup geldi ve bana haber verdi... Paşa'ya veda ziyareti için gittiğimde önce madalya alışımı tebrik etti. Mecîdî nişanı önündeki masa üzerine konmuştu. Kutusundan çıkararak onu önce gözlerine sürdü, sonra bana verdi. Ben hemen ayağa kalktım, Sultana dua ettim. Son kahvelerimizi de içince izin istedim, Paşa hazretleri "Sizin gelişinize çok sevindim, bizi ziyaretinizden dolayı teşekkür ederim" buyurdu. Uğurlamak üzere yürürken de "Hindistan'a vardığınızda bütün Müslümanlara, özellikle âlimlere ve manevi değeri yüksek kişilere selamlarımı söyleyiniz ve deyiniz ki, 'Osman sizi kalbinin derinliklerinden seviyor'" dedi.

Zaten Şiblî'nin Payitahta gelmesinin tek sebebi kültürel değildi. En yakın talebesi merhum Süleyman Nedvî buna şöyle değinir:

> Her ne kadar Şiblî'nin seyahati merak, ilmî ve kültürel bir görüntü altına gizlenmiş ise de, aslında bu seyahatin amacı Hind Müslümanları ile halife-i Müslimin Sultan Abdülhamid'in arasında bir bağ meydana getirmekti. Bu gerçekleşmiş ve Şiblî, Hind Müslümanlarının ilk elçisi olmuştur. İngilizler bu seyahatin arkasından meydana gelebilecek etkilerden çok kuşkulanmış, özellikle Şiblî'nin kurduğu eğitim müesseselerindeki Müslüman öğrencilerde meydana getireceği heyecandan korkmuşlardır.

İngilizlerin korkusu şu dereceye varmıştı ki, Şiblî'nin bu nişanı takmasına izin vermediler ve "Kıyamete kadar soyumdan gelenlere bırakacağım şeref ve gurur hatıram olacak" dediği bu hatırayı casusları aracılığı ile çaldırıp, ortadan kaldırmışlardı. Bu hadiseyi Süleyman Nedvî, *Şiblî'nin Hayatı* adlı eserinde şöyle anlatır:

> Üstadımızın peşine İngilizler casuslar ve gizli polisler takmışlardı. Sultan Abdülhamid'in verdiği Mecîdî nişanı adlı dördüncü dereceden ve özellikle büyük eğitimcilere verilen madalya evinden çalınmıştı. Bu hırsızlık siyasî bir hırsızlık mıydı, yoksa adi bir hırsızlık mıydı, öğrenilemedi. Ama birkaç gramlık gümüşten ibaret bir madalyanın maddî değeri için çalınmayacağını herkes bilir.

Ayrıca İngilizler, Abdülhamid'in verdiği bu nişanın etkisini unutturmak için 1894'te, Seyyid Ahmed Han'ın tavsiyesi ile Pencap Üniversitesi eliyle Şiblî'ye "Şems-ül Ulema" (Âlimlerin Güneşi) unvan ve payesini vermişlerdir.

Şiblî'nin bu seyahati İngilizleri fena hâlde ürkütmüştü. Çünkü onlara göre o sıralar en tehlikeli şey, Abdülhamid'in güttüğü Panislamizm siyasetiydi ve Şiblî bu hareketi Hindistan'da uyandıracak baş aktörlerden birisiydi. Sömürgecilerin Mevlânâ Şiblî hakkındaki kanaatleri şöyle özetlenebilirdi: "Bu adam Abdülhamid'in ajanıdır. Panislamizm cereyanı, İslam kardeşliği, birliği ve ümmetin uyanışını yaymakla görevlendirilmiştir."

Bu sebeple, memleketine döndükten sonra onu devamlı gözettiler, her hareketini incelemeye başladılar. Yakinen biliyorlardı ki Şiblî'nin her faaliyeti Müslüman olsun, Hindu olsun yerli olan herkes tarafından hayranlıkla izleniyordu. Gerçekten de büyük âlimin bu seyahati ve hatıralarını yayımlaması Hindli Müslümanların devlet-i âliyeye bağlılığında çok olumlu etkiler yapmıştı.

Şiblî'nin Osmanlı devletini öven şiirleri, izlenimleri elden ele dolaşıyor, dost meclislerinde okunup duruyordu. Bu da tabii ki İngiliz makamlarını ciddi endişeye sevk ediyordu. Hatta ünlü *el-Berâmike* (Bermekiler) kitabının müellifi, ulemâdan Mevlânâ Abdürrezzak Efendi, Şiblî'nin seyahatnamesi yayımlandıktan sonra, bu eseri övücü ve tanıtıcı

bir yazı yazdığından dolayı Kanpur şehrinin İngiliz valisi tarafından çağrılmış ve şiddetle azarlanmıştı.

Beyrut

Beyrut'ta bilimsel gelişme her ne kadar kısa bir süre önce başlamışsa da gelişme o noktaya kadar ulaşmıştır ki, bu bakımdan İslam ülkelerinde İstanbul'un dışında hiçbir şehir Beyrut'a denk olamaz. Bazı hususlarda ise İstanbul'dan ileridedir.

Burada Hristiyanlardan bir grup Arapçaya son derece ilgi göstermekte, bu dille ilgili çok önemli çalışmalar yapmaktadırlar (s.235).

Beyrut'ta durmamın ana sebebi Faslı Şeyh Tahir ile görüşmekti. Kendisiyle birkaç kere görüşüp konuştuk. Şeyh Tahir henüz genç biridir, ama derin bilgisi ve olgun kişiliğinden dolayı insanlar ona çok saygı göstermektedirler. Benim gördüğüm şey... onun, diğer âlimler gibi kısa görüşlü bir insan olmadığı, yeni düşüncelere de geniş ölçüde muttali olmasıdır. Bir ölçüde Fransızca da biliyor, Fransa'yı gezip görmüş. İslam ümmetinin ıztırabını içinde duyuyor, Müslümanların gerilemesinden habersiz değil, İslam'a hizmet ve Müslümanlara bir şeyler öğretebilmek için çırpınıyor. Eğer bu duygu, bu ülkelerin bütün âlimlerinde uyanırsa gerçekten ilerleme ümid edilebilir. Şeyh Tahir Şam medreselerinde ders okutmaktadır, önemli eserleri de vardır, matematik dalında bazı eserleri basılmıştır (s.251).

Beyrut'ta hiç hoşuma gitmeyen ve beni üzen şey "muğannâ: gazino" denen yerler oldu. Böyle yerler son derece edepsizlik ve ahlâk bozucu yerlerdir. Bir İslam Devleti nasıl olur da buna izin verebilir, anlayamadım! ... Oralarda yüksekçe uzun bir sahne var, birçok Avrupalı kadınlar bu sahneye çıkmışlar çalgı çalıyorlar, şarkı söylüyorlar. Şarkı programı bitince iniyor salonda geziniyorlar, cilveli hareketlerle seyircilerin yanından geçiyorlar, kim beğenirse beğendiği kadını işaretle yanına çağırıyor... (s.255).

Kudüs

Mescid-i Aksâ'yı ziyaretimde Mescid'in çevre duvarları içinde kalan ve Harem denilen genişçe alanın perişan bir vaziyette olduğunu, her tarafı otlar kapladığını, çöpler serpildiğini gördüm. Niçin bunun böyle olduğunu soruşturduğumda; Padişah'ın birkaç kere tamir edilmesi ve çevresinin düzenlenmesi için para gönderdiğini, ama ilgili ve görevlilerin paranın çok azını bu iş için harcadıklarını, geri kalanını gizlediklerini öğrendim. Daha garibi, bir görevliye bunun sebebini sorduğumda bakın ne dese beğenirsiniz: "Evet, bir miktar para da görevliler harcasın diye gelmektedir. Niye olmasın, aşçı yemek pişirince ister istemez nasıl olmuş diye tadına tuzuna bakmaktadır."

Bir gün Buhârâlılar derneğine gittim. O gün birkaç Buhârâlı âlim ve saygın kişi hacdan dönerken burayı da ziyaret için gelmişlerdi. Onlardan Rus devleti hakkında bilgi almak üzere sorular sordum. Rus devletinin baskısından ve kötü muamelesinden şikâyet ettiler. En çok şikâyet edip yakındıkları şey Müslümanların zorla askere alınmasıydı. "Bir İslam Devletiyle Ruslar savaştığında Müslümanlar, kendi dindaşlarıyla savaşmak zorunda kalacaklar. Bu bizim için kabul edilemez bir zulümdür" dediler.

Kahire

Bu şehrin geniş parıltılı caddelerinde dolaşırken acaba Bombay'da mıyım diye yanıldığım olurdu. Kahvehaneler çok fazla, ferahlatıcı, dinlendirici yerler. Kılık kıyafet burada hayli sevimsiz ve yakışıksızdır. Halk, yakası her zaman açık duran açık mavi renkte uzun bir entari giyiyor. Şalvar, pijama vb. kesinlikle giymiyor... Yeni tarz eğitim görmüş kişiler ceket pantolon giymekteler ve bu tarz gün geçtikçe daha çok benimsenmektedir. Kadınların kıyafet ve elbiseleri o kadar sevimsiz, o kadar çirkin ki, daha kötüsü düşünülemez. Kadınların çoğu o mavi, uzun entariyi giyiyor, ama zengin ailelerin ve modaya göre giyinen kadınların kıyafeti tamamen Avrupa tarzındadır. Onlar da bu kıyafetin

üstüne açık mavi renkte çirkin bir çarşaf giyerek cin ve perilere dönüyorlar. Çarşaf içinde burun dibinden göğse kadar inen sade bir peçe fil hortumu gibi sarkıyor.

İnsanların çoğunun ahlâki durumunda düşüklük var. En basit eşya alışverişinde pazarlık yapılırken Hz. Hüseyin ve Abdülkadir Geylânî'nin adı aracı kılınıyor. Erkek olsun kadın olsun çoğu sadaka istiyor ve insana belâ gibi yapışıyorlar (s.273-274).

Bugünlerde eğitim ve öğretimin merkezi kabul edilen yerler İstanbul ve Kahire'dir. İşte bu yüzden ben bu iki yerdeki eğitim öğretim durumunu inceleme yolunda çok çaba harcadım. Her iki yerde eğitim bakanlığının yetkilileriyle görüştüm, salnâmeleri okudum, çeşitli eğitim yuvalarının ders programlarını inceledim. Ünlü okullara ve fakültelere bizzat giderek dersleri dinledim, edindiğim bilgi ve kanaati aşağıda paylaşıyorum:

İstanbul'da eğitim ve öğretimin genişliği ve ulaştığı ileri seviye ile Kahire'de olanın hiçbir ilgisi yoktur. İstanbul'da seviye çok yüksektir...

İstanbul'daki gibi burada da iki öğretim tarzı vardır; eski ve yeni. Bu iki tarz birbirinden tamamen farklıdır. Bu farklılık her ikisinde de çok derin yaralar açmış, ikisine de büyük zarar vermiştir. Bin sene öncesinin öğretim tarzının bozuk bir haritası olan eski öğretim tarzı ülkenin havasına suyuna sinmiştir. Din kılıfı taşıdığı için devlet idaresinin gücü bile ona karşı çıkamıyor..."

İskenderiye

Kudüs'ten hareket ederek Yafa'ya geldim, oradan da gemiye bindim, üç gün sonra İskenderiye'ye vardım. Gemi henüz demirlemişti ki, hamallar ve liman işçileri bir felaket gibi karşımıza dikildiler. Bu felaket adamlar her yerde var, ama İskenderiye Limanı bu özellikte her yerden daha beter. Bin-bir zahmetle kıyıya ulaştım, burada hamalların hücumuna uğradım, her bir yolcuya dört tanesi düşüyordu, hamalın biri zorla eşyamı omuzladı, ben de mecbur kalarak yanına

> katıldım... Vaktim az olduğu ve şehri gezmek istediğim için hemen bir araba kiraladım. Hayrete şayan olan şu ki, hamal beyefendi de arabaya bindi ve yanıma oturdu. Benim, onun bu cesaretine karşı çıkmam haddime mi düşmüştü! (s. 270).

Yaralanıp Sakat Kalması ve Yakınlarının Ölümü

1907'de bir imtihan geçirdi, *Şi'ru'l-Acem* isimli kitabını yazarken bir sabah iç odaya geçti, karyolaya oturdu ve ayaklarını aşağıya uzattı, bu sırada içi kurşun dolu silahı da yatağın üzerinde duruyordu, ev halkından bir hanım silahı oradan kaldırmak üzere aldı ve parmağı tetiğe dokununca Şiblî'nin bacağı kötü bir şekilde yaralandı, çok kan kaybediyordu, çağırılan doktor başka çare bulamadı ve ayağını keserek bağladı, kanı durdurdu. Üç ay yatakta kalan Şiblî bundan sonraki hayatını ağaçtan yapılan takma bacak kullanarak geçirdi. Şiblî bu imtihanı da büyük bir sabır ve metanetle karşıladı.

Babası 1900 yılının Kasım ayında vefat etti, Şiblî'yi derinden etkileyen bu hadise üzerine Farsça bir mersiye yazdı.

Aligarh ve İngiltere'de tahsil gören ve kendisinden büyük hizmetler beklenen kardeşi Mehdi Hasen, 29 yaşında 1897 Haziran'da vefat etti. Diğer kardeşi Muhammed İshak da 1914 Ağustos ayında vefat etti. Şiblî bu hadiselere ziyadesiyle üzüldü, fakat tedris ve telif vazifesini aksatmadı.

Vefatı

Şiblî 1912'den itibaren Efendimiz'in (s.a.) hayatını, bütün cepheleriyle yazmaya başladı ve gece gündüz bu şaheseri ile meşgul oldu. Amacı bu çağda yaşayan insanlara onu anlatmak, sevdirmek ve örnek almalarına yardımcı olmak, İslam düşmanlarının bu meyanda müsteşriklerin yalan, iftira ve ithamlarını teşhir ve reddetmekti.

Eserin birinci cildini bitirip bastırdıktan sonra, onun çok beğenildiğini gördü. Her taraftan teşekkürler ve tebrikler yağıyordu. Büyük coşku ve gayretle ikinci cildini yazmaya başladı, ikinci cildin sonuna doğru Şiblî'nin sıhhati ciddi derecede bozuldu.

Havası kendisine iyi gelen Bombay'a geldi. Bir yandan devamlı tedavi görüyor, öte yandan eseri dikte ettiriyordu. Tedaviler olumlu sonuç vermiyor ve bu değerli insan bir mum gibi süratle eriyordu. Bir dostuna yazdığı mektubunda ise, "Beynim sıcak, duru ve çok faal, ama bedenim soğuk ve çok bitkin" diyordu.

İki üç günde bir kanama geçiriyor, böylece takatten düşüyordu. Nihayet 18 Kasım 1914 tarihinde Çarşamba günü saat 05.30'da ruhunu teslim ederek bu dünyadan ebedî âleme göçtü.

Haber gazetelerde yayımlanınca bütün Hindistan mateme boğulmuş, yazarlar, âlimler, siyasî kişiler taziye yarışına girmişler, toplantılar, anmalar birbirini kovalamış, cenazesi ise Azamgarh'ta Daru'l-Musannifîn'in uygun bir yerine gömülmüştür.

Dindarlığı, Ahlâkı ve Şemaili

Ehl-i sünnet ve cemaate göre akide sahibi olan Şiblî, farz, vacip ve sünnet olan ibadetleri aksatmaz, başkalarına da bunları tavsiye ederdi. Yolcu olsun mukim olsun, hasta olsun sıhhatli olsun oruca devam ederdi. Gece erken vakitte kalkar, abdestini alır, namaz kılar ve Kur'an okurdu.

Basitçe giyinirdi, hiçbir vakit Batılıların kıyafetlerini kullanmadı.

Doğruluğu:

Doğruluk onun başta gelen özelliği idi, gıybet etmez, kimsenin kusurunu ortaya çıkarıp konuşmazdı. Avukatlık

stajını yaptıktan sonra bir süre bu işi yaptı, sonra doğruluktan ayrılmaksızın bu işin yapılamayacağını görerek işi bıraktı.

Merhameti:

Merhametli, yufka yürekli ve şefkatli idi. Bir gün yolda giderken birkaç çiftçinin ağlaştıklarını gördü, sebebini sorunca öküzlerinin öldüğünü söylediler, hemen çıkarıp on rupi verdi. Şöyle derdi "Eğer bir kimsenin aç kaldığını bilirsem yediğim boğazımdan geçmez." Hassasiyet ve merhameti yüzünden gözlerinden akan yaş eksik olmazdı.

Gönül zenginliği ve zahidliği:

Şiblî zengin bir ailede dünyaya geldi, fakat servet ve madde sevgisi onun kalbine yol bulamadı, yemede, içmede, giyim kuşamda basitlik ve en azıyla yetindi, babasının malından miras hissesini almadı, çalışıp kazandığı ile geçindi, kitaplarından telif ücreti almadı, Dâru'l-ulûm'da âdeta bir itikaf hayatı yaşadı, öğrencileri ve dostlarını kendine tercih ederdi; onun hayatı Peygamberimiz'in (s.a.) "Dünyada sanki yurdundan uzakta (ğarîb) veya yolcu gibi ol" tavsiyesinin canlı örneği idi.

İzzetinefsini koruması:

Kibir söz konusu olmaksızın onurunu korumaya özen gösterirdi. Farsçanın son büyük şairlerinden sayıldığı hâlde bunu, devlet büyüklerine yaklaşmak için kullanmadı, izzet-i nefsini korumaya aykırı gördüğü için devlet ricalinin hediyelerini ve onlardan maaş almayı kabul etmedi. Türkiye ziyaretinde Zeki Paşa ile görüşmeye gitmişti, Zeki Paşa'nın acil işi vardı, onu görünce yardım isteyen bir yoksul sanarak cebinden biraz para çıkarıp vermeye kalkıştı, Şiblî öfkeli bir tavır içinde şöyle dedi: "Bu da ne oluyor, ben dilenci değilim." Zeki Paşa onun kim olduğunu öğrenince yaptığına çok pişman oldu, ona izzet ve ikramda kusur etmedi

Tevazuu:

Son derecede mütevazı (alçak gönüllü) idi, herkesle görüşür, konuşur onların hâlleriyle hâllenirdi, öğrencilerini sever,

onlarla görüşüp konuşur, mekânlarında ziyaret ederdi. Bazen bakkal dükkanlarında ve ticarethanelerde otururdu, akraba ve dostlarını ziyaret ederdi, ucuz kumaştan elbise giyer, basit bir sedirde uyur ve hasır üzerinde otururdu.

Fikir hürriyeti:

Fikrini cesaretle açıklardı, onun görüşüne karşı olan çıktığında ona sert bir şekilde cevap verirdi, sevdiğini yüksek dozda sever, karşı olduğunda da yüksek dozda karşı olurdu, sevdiklerinin hatırı için düşünce ve inancından taviz vermez, yumuşama göstermezdi, muhaliflerine gıyaben reddiye yazdığında gıybete varacak bir ima ve işaretten sakınırdı, karşı olanlara sert bir üslûbta cevap verir görüşünü sağlam delillerle savunur, fakat onları asla küçümsemez ve hakaret etmezdi. Onun zamanında eski tarz ve usule muhalif olmak, medreselere İngilizce ve çağın ilimlerini koymak ulemânın ayıpladığı davranışlardı, ama o bunlara kulak asmadı, Dâru'l-ulûm'da ve Hindistan'ın diğer okullarında programa bu dersleri koydurdu. Doğru bildiği ve gördüğü bir konuda kimsenin kınaması onu yolundan çeviremezdi.

Temizliği:

Temizliği çok seviyordu. Temiz elbise giyer hafta içinde birkaç kere değiştirirdi. Odasını temiz tutar, genellikle kendisi süpürürdü. Bir şey yediğinde zorunlu olanı dışında parmaklarını kullanmazdı. Pis kokuları sevmez, nargile ve sigara içenlerle aynı yerde bulunmazdı.

Halvet (yalnızlık):

Özel hayatında yalnız kalmayı severdi. Çalışırken, istirahat ve uyku durumunda iken bir kimsenin ansızın yanına gelmesinden hoşlanmazdı. Odasında tek başına uyurdu. Bir kimse görüşmeye gelir de yanında kalmayı uzatırsa bundan rahatsız olurdu. Kapısına "Saat dörtten önce görüşmeye izin yoktur" diye bir yazı asmıştı. Gereksiz görüşmelerden ve

vaktinin boşa harcanmasından kurtulmak için Bombay'da kalmayı tercih etti ve memnuniyetini ifade için "Şiblî burada kalıyor ve onu kimse tanımıyor" derdi.

Günlük yaşantısı:

Sabah saat dörtte uyanırdı, yattığı yerden ezberindeki Kur'an âyetlerini yüksek sesle okurdu, sonra *Dîvânu'l-Hamâse*'den bazı beyitleri inşad ederdi, arkasından abdestini alır namazını kılardı, çay içer tuvalete girerdi, orada uzunca müddet kaldığı için gazetelere bakardı, sonra çalışma yerine geçer yazmaya başlardı, saat dokuza kadar kitabını ve mektuplara cevaplarını yazardı, devamında kitap okumaya geçerdi, bu süre içinde kimseyle görüşmezdi, Luknow'da ikameti esnasında dışarıya "Saat ona kadar görüşme konusunda kusuruma bakmayın" yazılı bir levha asmıştı. Dokuzla on arasında öğle yemeğini yer öğleden sonra dörde kadar okuma ve araştırma ile meşgul olurdu, saat dörtten sonra öğrencileri ve arkadaşları ziyarete gelirlerdi, onun meclisi sade, basit, faydalı ve ilmî olur akşama veya biraz sonrasına kadar sürerdi, akşama yakın bir zamanda yemeğini yer, namazlarını kıldıktan sonra saat dokuz gibi yatardı ve yakınında bir başkasının uyumasından hoşlanmazdı. Vakte titizlikle riayet eder, mektuplara cevabını bir gün bile geciktirmezdi.

Kitap ve okuma sevgisi:

Çeşitli ilim dallarına ait çok değerli kitapları ihtiva eden zengin bir kütüphanesi vardı; kıymeti olan kitapları okurdu, vazifeleri, başka meşguliyetleri ve yolculukları okumasına engel olmazdı. "Kütüphanemde bulunan kitapların tamamını okudum veya gözden geçirdim" demiştir.

Akraba, arkadaş ve öğrenci sevgisi:

Annesi ve kardeşleri gibi vefat etmiş akrabasını büyük bir hüzünle rahmet okuyarak anardı. Yaşayan akrabaya ilgiyi

aksatmazdı. Seçkin ama oldukça geniş bir arkadaş halkası vardı, onlarla bir araya gelir, ilmî ve edebî sohbetler ederlerdi.

Vazifeler ve Hizmetleri

Ticaret, Ziraat, Avukatlık

Şiblî hacdan dönünce 1882'ye kadar altı yıl memleketinde kaldı, bu esnada babasının ziraat ve ticaret işlerine yardımcı oldu. Bunu yaparken öğrenme ve öğretmeye devam ediyordu. Hukuk Fakültesini bitirdi, avukatlık stajını ikmal etti ve avukat oldu. 1880'den itibaren kısa bir müddet Azamgarh ve Basti'de avukatlık yaptı. Ama baba mesleği onun mizacına ve bağlı bulunduğu değerlere pek uygun değildi. Onun için bir süre sonra avukatlığı bırakıp tamamen ilmi çalışmalara yöneldi.

Aligarh Müslim'de Hocalık

Şiblî'nin kardeşi Mehdî Hasen Aligarh Üniversitesi'nde okuyordu. Babasıyla beraber kardeşini ziyarete geldiğinde üniversitenin öğretim usul ve programını beğendiği için uzunca bir Arapça kaside yazarak bu kurumu övdü. Üniversitenin kurucusu Sir Ahmed Seyyid Han kasideyi çok beğendi ve üniversitenin gazetesinde yayımladı (15 Ekim 1881). Bu ziyaretten bir buçuk yıl sonra üniversitede Şark dilleri hocasına ihtiyaç duyuldu, Ahmed Han Şiblî'nin bu dillerdeki yetişmişliğini bildiği için onu davet etti ve 1883 Ocak ayında Arapça, Farsça hocası olarak tayin etti. Şiblî burada bir yandan önemli hizmetlerde bulunurken diğer yandan, zengin kütüphaneden, beğendiği öğretim program ve yönteminden, burada tanıştığı nispeten mutedil şarkiyatçı Thomas Arnold'un araştırma metodundan... istifade etti.

Aligarh Müslim akademisi, Medresetü'l-Ulûm adıyla 1857 senesinde Aligarh'da kurulmuş ve 1921'de üniversiteye

dönüşmüştü. Söz konusu müessese Hind Yarımadası'nın her tarafından zeki ve çalışkan gençleri kendisine çekiyordu.

Burasını Seyyid Ahmed Han (1817–1898) kurmuştu. Bu zat, Müslümanların bilgi bakımından çok geri planda kaldıklarını, bu yüzden hezimete uğradıklarını düşünüyordu. Bunu telafi etmek için tamamen İngilizlerin sisteminde bir üniversite kurup, teknik bilgiler verdirip, Müslümanların dünya ile ilgili bilgi eksikliklerini tamamlamaya çalışmıştı. Pakistan'ın ilk idarecileri ve daha sonraki 30-40 sene içerisinde Pakistan'ın yönetimini elinde bulunduran insanların yaklaşık yüzde ellisi bu üniversiteden mezun olmuşlardır.

Tabii, bu eğitim faaliyetlerinin devamı İngiliz sömürgeci müstebidlerine verilen tavizlerle mümkündü. Ahmed Han belki de eğitim projesinin aksamaması için İngilizlere taviz üstüne taviz veriyor, böylece onların hışımlarından eğitim yuvalarını koruyacağını düşünüyordu. Aslında Sir Seyyid Han kendi bozuk inancı ve düşüncesi çerçevesinde samimi bir "Müslümandı" denebilir. Mesela o zamanın Kuzey eyaleti valisi Sir William Muir, İngilizce olarak *Life of Mohamet* (Hz. Muhammed'in Hayatı) adlı eserini yazıp Âlemlerin Fahrine (s.a.) hücum edince bu, Ahmed Han'ın hamiyetine dokunmuş, bu kitaba bir reddiye yazmaya başlamıştı. Gerekli bilgileri toplamak için 1869'da Londra'ya giden Sir Seyyid, yol masraflarını karşılamak ve kitabını bastırabilmek için şahsi mallarını ve eşyalarını satmış ve sonunda ünlü *Hutabât-ı Ahmediyye* adlı eserini kaleme almıştı.

O sıradaki birçok Müslüman gibi Batı'nın sanayi inkılâbının sersemletici şokuna uğrayan bu zat, birçok benzerleri gibi çıkış yolunu modernist anlayışta görmüştü. Modernizmin etkisi ile Ehl-i sünnet İslamı'na ters düşen yorumları, İslam'ı çağa uydurmak için yaptığı tahrifler yanında Seyyid Ahmed Han, bir de selameti İngilizleri Hindistan'ın meşru hükümeti

tanımakta buldu ve onları "ülü'l-emr" olarak gördü. Bundan dolayı da Osmanlı'ya ve hilafete cephe aldı.

1897 Türk Yunan Harbi'nde zaferimizden sonra, Hindistan'daki kutlamalar karşısında çok öfkelenmiş ve "Yunanlılar ve Türkler", "İkinci Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları" adlı iki makale yazarak, Osmanlı Devleti'ne ve zaferi kutlayan Müslümanlara sert bir üslûbla saldırmıştı. Onun, işi gitgide İngiliz uşaklığına vardırması, Şiblî gibi birçok Müslümanın kalbine ok gibi saplanmıştı. Bu gibi sebeplerden dolayı Üstaz Şiblî, 1898 tarihinde Aligarh Müslim'den istifa etti.

Seyyid Ahmed Han ise çarpık fikirlerine ek olarak İngiliz hayranlığı ve Osmanlı karşıtlığı yüzünden yalnız kalmış ve 1898 yılının başlarında ölmüştür.

Cemâleddin Efganî, onun sapkın itikadına reddiye olarak *er-Raddu ale'd-dehriyyîn* isimli kitabını yazmıştı, bu kitap Türkçeye de çevrilmiştir.

Hizmete devam

Seyyid Ahmed Han'la yollarını ayıran Şiblî, bir müddet Haydarabat Osmaniye Külliyesi'nin Ulum-u Fünun kısmının müdürlük görevini üstlendi. Bu arada kısa bir müddet, Urdu dilinin gelişmesi için kurulan Encümen-i Terakki-i Urdu'nun kâtipliğini yaptı. Onun gayret ve politikasıyla Haydarabat Osmaniye Üniversitesi Urducayı öğretim dili olarak benimsedi. Bundan önce Hindistan'daki başka hiçbir üniversite herhangi bir yerli dili yüksek eğitimde öğretim dili olarak benimsememişti.

Nedvetü'l Ulemâ Akademisi

1908'de Haydarabat'tan ayrılan Şiblî, Lucknow'da Nedvetu'l-ulemâ akademisine girdi ve beş sene burada görev yaptı. 1898'de kurulan bu "âlim yetiştirme akademisinde" yeni bir eğitim tarzını yerleştirmek için çabaladı. İyi bir eğitimin alınabilmesi için İngilizcenin çok iyi bir şekilde öğretilmesinin,

hatta Hintçe, Sanskritçe derslerinin verilmesinin gerekli olduğunu, bütün dünya ile iyi bir iletişim kurulması ihtiyacını dile getiriyordu.

Burada yaptığı önemli bir hizmet de *Nedve Araştırma ve Tebliğ* dergisini çıkarması oldu. Urduca olan derginin ilk sayısı 1903 Ağustos ayında çıktı.

Dergide şu konularda araştırma ve inceleme yazıları yayımlandı: İslâmî ilimlerin yenilenmesi, akıl-nakıl çelişkisinin giderilmesi, kadim ilimler ile yeni bilimlerin karşılaştırılması, Arapça öğretim usulünün ıslahı... Araştırma ve makale başlıklarından örnekler vermek gerekirse:

1. Kur'an-ı Kerîm İlimleri
2. Müslümanların, Yunan Felsefesine Katkıları
3. Yeni Bilimler
4. İbn Rüşd
5. Belağat İlmi
6. Gelişmelerin İslam Fıkhına Tesiri
7. Zünnun Mısrî'nin Hayatı.
8. Örtünme ve İslam
9. İbn el-Cevzî'nin *Menakıb-ı Ömer b. Abdilaziz* İsimli Eserinin Sunumu ve Tenkidi
10. İmam Buhâri'nin Hayatı ve Kitapları
11. Müslüman Kadın...

Dergi, Şiblî'nin anlayış ve yöntemini benimseyen birçok yeni yazarın yetişmesini sağladı. İslam'ı uygun bir üslûb içinde tebliğ etti. İslam'a yönelen haksız eleştiri ve karalamalara mukni cevaplar yayımladı...

Bu inkılâpçı büyük ruh, gözleri arkada, maziye bakan, dar görüşlü, kendi dünyası içinde mahpus yaşayan bazı kimselerce anlaşılamadı. Şiddetli tenkitler ve tepkiler sonucunda,

belki de "Bir kısım çevreler bizim kriterlerimiz içinde henüz böyle bir yolculuğa hazır değil" diye düşünüp, ümit ve heyecanla kuruluşunda büyük çabalar gösterdiği, gece gündüz demeden ders programlarını hazırladığı, ders verdiği, öğrenci yetiştirdiği Nedvetu'l-ulemâ Akademisi'nden ayrılmak zorunda kaldı.

Bu baskıların en hazin ve vahim olanı Şiblî'nin bazı muhalifleri tarafından kâfir ilan edilmesidir. Mevlânâ Ebü'l-Kelâm Âzâd, dergide bazı ateşli ve hamasî makaleler yazmış bu da bütün Hindistan'da ateşi körüklemişti; öyle ki, Nedvetu'l-ulemâ üyelerinin aralarını düzeltmek için komisyon kurulmuştu. Şiblî'nin muhalifleri bu arada başka bir silaha başvurdular; onun *Kelam ve İlmu'l-Kelam* isimli kitaplarından seçerek çıkardıkları bazı ifadeleri dayanak olarak kullanmak suretiyle onun, "maddenin kadim olduğuna, peygamberliğin herkes tarafından elde edilebileceğine (kesbî olduğuna) inandığına ve onun bu yüzden kâfir olduğuna hükmedip bu itham ve iddialarını pankartlara basarak duvarlara astılar. Bazı basın mensupları ve yayıncılar, durumu Şiblî'ye ileterek açıklama istediler, o da "Maddenin kadim olduğu ve peygamberliğin kesbî olduğu inancında olmadığını, Allah'ın sıfatlarının kadim olduğuna ve peygamberliğin vehbî (Allah tarafından verilen bir yetki ve makam) olduğuna iman ettiğini" açıkladı; bir fitne ateşi daha böylece söndü.

Daru'l Musannifîn ve Azamgarh Ekolü

Nedve'den ayrılan Allame Şiblî, memleketi Azamgarh'a döndü. Etrafında oluşan talebe halkasıyla beraber büyük ideali Daru'l- Musannifîn'i kurmaya yöneldi. Şiblî Nu'mânî aynen İmam-ı Azam Ebu Hanife gibi "hür müzakere ile bilgiye ve çözümlere ulaşmayı hedefleyen ilim şûrâsı" tesis etmişti. Talebelerini öyle yetiştirmişti ki, bu insanlar bir muhakkik

ve müdakkik âlimler konseyi oluşturuyor ve ortak çabalarla İslam Dünyasına birbirinden kıymetli eserler kazandırılıyordu. Bu çabaların daha da sistemleşmesi için Batı'daki emsali gibi bir ilim akademisi kurulmalıydı; işte bu "Daru'l-Musannifîn" idi. Mevlânâ Şiblî bu müessesenin planını çizmiş ve kendi mülkünden bir arazi parçasını bunun için vakfetmişti. Bu aziz idealinin inşasını ise kendisi göremedi ve açılışı, en yakın talebesi Süleyman Nedvî'ye nasip oldu. (1914)

Daru'l-Musannifîn, fikir emperyalizminin ve müsteşriklerin maksatlı yazılarının tehlikelerine karşı koymak, kültürlü gençleri İslam esaslarının üstünlüğüne ikna etmek ve inandırmak, Yüce Peygamberi (s.a.), onun hayat ve yaşayışını, onun halkasında yetişen sahabe neslini ve İslam'ın ilmî birikimini tanıtmak için İslam dünyasında kurulmuş ilk araştırmaya dayalı bilgi üretme kurumudur. Zamanla bir akademi hâline gelen bu kurum şu anda 14 binin üzerinde öğrenciye müspet bilimler ve dinî ilimleri veren bir eğitim yuvasıdır.

Şiblî Nu'mânî'nin etrafında hâle oluşturan bu yüksek âlimler okulu hakkında merhum Ebu'l Hasan en Nedvî şöyle diyor:

> Şiblî Nu'mânî'nin eseri olan bu kurum, İslam'ın ilk dönemlerine ait konularda geniş bilgi ve bol malumatın yanı sıra, ince araştırma ve tahkik, fikrî ölçülülük, doğru görüş, isabetli düşünce, ilmî dikkat ve derinlikle parlayan eserler bıraktı. Bu ekolde yetişenler bu konuda öncü rolünü oynadılar. Çünkü bu konulara ilk el atanlar onlardı. Dil, üslûb ve açıklama yönlerinden bütünüyle ciddi araştırma yöntemlerine uydular. Yazılarında büyük bir edebiyat ve yazım zevk ve tatlılığı bulunmaktadır.
>
> ...Çağdaş Batı kültürüyle yetişmiş Müslüman evlatlarına, dinî inanç ve esaslara, İslam'ın kültür ve medeniyetine, kendi parlak tarihlerine, dil ve edebiyatlarına karşı yeniden güven aşılamada bu zatların yazdıklarının büyük katkısı olmuştur.

> ...Öte yandan bu zatların yazdıklarının en belirgin özelliği, orijinal olması ve büyük çapta, ifrat, tefrit ve yanlış anlaşılmaktan uzak bulunmasıdır. Zaten bu tür aksaklıklar, tabiatıyla konuları doğrudan değil de dolaylı olarak ele almaktan ve temel kaynaklardan değil de tâli kaynaklardan yararlanmaktan ileri geliyor. Nitekim Avrupa müsteşrikleri, İslam dini hakkında araştırma yapan Batılı ilim adamları ve onların Doğu ve Batı'daki öğrencileri hep bu dolaylı yaklaşımın kurbanı olmuşlardır. Sözünü ettiğimiz âlim ve müelliflerin ise aynı duruma düşmemesinin sebebi, Arapça ve Farsçaya olan derin vukufiyetleri, İslâmî ilimleri tahsil etmeleri, sistemli bir metodla bu ilimleri okuyup mezun olmaları, İslam'ın aslî kaynaklarına doğrudan müracaat etme imkânları ve diledikleri an bu kitaplara başvurarak onlardan istifade etme konusunda yeterlilikleridir (el-İslâmiyyat beyne kitâbâti'l-müsteşrikıyn ve'l-bâhisîne'l-müslimîn, 3. Baskı, Beyrut, 1986, s. 46 vd.).

Şiblî Nu'mânî'nin bu güzide kadrosu içindeki âlimler gerçekten birbirinden değerlidir. Teberrüken bazılarının ismini vermekle yetinelim; Seyyid Süleyman Nedvî, yeğeni Hamiddin el Ferâhî, Mesud Ali Nedvî, Abdüsselam Nedvî (üslûb, anlatım ve dil olarak üstadına en çok benzeyenin o olduğu söylenir), Muînüddin Nedvî, Saîd el-Ensârî, Muînüddin Ahmed Nedvî, Seyyid Riyazet Ali Nedvî, Seyyid Necip Eşref Nedvî, Abdüsselam el Kadvâî, Mucîbullah Nedvî, Ziyâuddin el-Islahî...

Yayımlanan kitaplar konusunda ise Ekrem Nedvî şu bilgiyi veriyor (s. 163 vd.):

Kuruluşu amacına uygun olarak üst derecede ilmî, araştırma ürünü üç yüz kitap yayımlandı. Bunların çoğu Arapça, Farsça, İngilizce, Türkçe ve çeşitli Hind dillerine tercüme edildi. Önemlilerinden bazı örnekler:

1. Sîratu'n-Nebiyy, yedi büyük cilt (ilk iki cildi Şiblî'nin kaleminden, diğerleri ise talebesi Süleyman Nedvî'nin kaleminden).

2. Sirat ashâbi'n-nebiyy, 12 cilt.

3. Tâbi'ûn, bir cilt.

4. Etbâ'u't-tâbiîn, iki cilt.

5. İslam Tarihi, dört cilt.

6. Osmanlı Hilafet Tarihi, iki cilt.

7. Sicilya Tarihi, iki cilt.

8-15. Endülüs Tarihi, İslam, Arap Medeniyeti, İslam Dünyasının Bugünkü Durumu, İslam Siyasî Düzeni, Haçlı Savaşları, Sind Tarihi (İki cilt).

16-20. Kısa Hind Tarihi, Kısa Kucurat Tarihi, Kucurat Medeniyeti Tarihi, Arap-Hind İlişkileri, Arapların Gözünde Hind (İki cilt).

21-28. Hindistan'da Kadim İslam Medreseleri, Hz. Aişe, Mâlik, Ömer Hayyâm, Ömer b. Abdülaziz, Fahruddîn Râzî, İbn Haldûn, İbn Rüşd biyografileri.

29-33. Tezkiratü'l-fukaha, Şi'ru'l-Hind (İki cilt), Aksâmu'l-Kur'ân, er-Ra'yu's-sahîh fî men huve'z-zebîh, el-İslam ve'l-müsteşrikuun…

İslam'a Davet Faaliyeti ve İslam Düşmanlarına Karşı Mücadelesi

Nedvetu'l-ulemâ Dâru'l-ulûmunda çalışırken İslam'ı yayma faaliyeti yanında Hindûların Müslümanları dinlerinden döndürmek için yaptıkları faaliyetler ve oynadıkları oyunlara karşı mücadele etti. Bu aldatıcı oyunlar sebebiyle 1908 yılında bazı irtidat olayları meydana geldi. Şiblî vakit kaybetmeden harekete geçti, Dâru'l-ulûm'dan uygun hocalar ve talebeden oluşan heyetler tertip ederek irtidat fitnesinin

yaşandığı yerleri ziyaret etti, kurulan tuzakları ve aldatmaları halka açıklayan konuşmalar yaptılar, kendisi makaleler yazdı. Durum değerlendirmesi yaparak İslam'ın dört yanından kuşatıldığını, Hinduların, Hristiyan misyonerlerin ve Batılı düşünce savaşçıları ve dinsizlerin İslam'a karşı olanca güçleriyle çalıştıklarını, buna karşı Müslümanların donukluk, bilgisizlik, güçlerinin dağınıklığı, yol ve yöntemlerinin uyumsuzluğu, servetlerinin bağımlılığı... sebepleriyle bu hücumları karşılamaktan aciz kaldıklarını tespit etti. Ona göre bu meydan okumalara karşı iki çeşit çalışmaya ihtiyaç vardı:

1. Savunma; yani Müslüman halkın cahil ve gafillerini, yeterli bilgi ve bilinçle donatarak düşmanların taarruzundan koruma.

2. "Savunma ve koruma ile yetinmek zayıfların işi olduğunu" düşünen Şiblî'ye göre, İslam, çağrısını bütün dünyaya yapmak için geldi; İslam davetçilerinin vazifesi savunma ile yetinmeyip Müslüman olmayan milletlere ve topluluklara davetçilerimizi göndermek, sağlam ilim ile onları İslam'a davet etmektir; eğer İslam, doğru bir üslûb ve şekilde sunulursa Asya ve Avrupa'da binlerce insan ona dahil olacaklardır.

Müsteşriklerin İslam ve Hz. Peygamber Aleyhindeki Yayınlarına Reddiye

Şiblî, *Sîret* kitabının girişinde ve yeri geldikçe müsteşriklerin İslam ve Onun yüce Peygamberi (s.a.) hakkında ya bilgi eksikliği sebebiyle veya kasten ileri sürdükleri iddiaları, iftiraları, ithamları Doğu ve Batı'ya ait muteber kaynaklara dayanarak reddetmiş, ikna edici, ilmî açıklamalar yapmıştır. Bu arada müsteşriklerin niçin böyle davrandıklarını, bunların kimler olduğunu da açıklamıştır.

İslâmî kaynaklardan başka otuz yedi müsteşrikin kitabını bulup okumuş, bunları da kitabında zikretmiştir.

Şiblî'nin reddiyeleri kitaplarının şu sayfalarındadır:

Siret'in Arapça tercümesi, C.I, s. 69, 104, 105, 113, 114.

Ayrıca *el-Faruk*, *el-Me'mûn*, *el-Gazzâlî* isimli eserlerinde de yeri geldikçe reddiyeler yapmıştır.

Sahip Alim el-A'zamî, *Mecelletu'l-buhûsi'l-Medîneti'l-Münevvere*'nin 45. sayısında (s.13-126) "Dirâsetu- mevkıf-i Şiblî en-Nu'mânî mine'l-müsteştikıyn fî dav'ı- kitâbihî: Sîratü'n-Nebiyy" başlıklı değerli bir makalesinde bu reddiyeleri ve müsteşrikler hakkındaki görüş ve değerlendirmelerini kaleme almıştır.

Müsteşrikler niçin böyle yaptılar?

Şiblî'ye göre bunun en önemli sebebi, müsteşriklerin siyasî ve dinî taassupları ile mensup oldukları milletlere ve mezheblere olan aşırı bağlılıklarıdır. Bu yüzden, İslâmî ilimleri anlama ve elde etme imkânını bulanların dahi hakikati idrak bakımından gözleri kör olmuştur.

Bu genel sebebe şunları da eklemek mümkündür:

1. Müsteşrikler yazarken *Siyer* ve *Meğâzî* kitaplarına dayanmışlardır. Halbuki bu kitaplarda aslı olmayan rivayetler de vardır. Yapılması gereken şey hadis kitaplarına da bakmak ve hadis usulüne göre rivayetleri tarafsız olarak kullanmak idi, işte bunu yapmadılar.

2. Müsteşrikler rivayetleri, bilgileri değerlendirirken râvînin (bilgiyi nakleden kişinin) ahlâkına ve hafıza gücüne bakmıyorlar; rivayetin, diğer olaylara ve karinelere uygun düşüp düşmediğine bakıyorlar. Müslüman hadisçiler de râvînin bu özelliklerine bakıp onu güvenilir bulunca metin tenkidine hakkını vermiyorlar.

Reddiye yaptığı konulardan bazı örnekler:

1. Mekke'nin tarihi:

David Samuel Margoliouth, Mekke şehrinin, Müslümanların iddia ettikleri gibi bir kadim tarihinin olmadığını, Hz.

Peygamber'den birkaç nesil önce şehrin kurulduğunu iddia ediyor. Delili de, *el-İsbabe*'de geçen "Mekke'de ilk binayı yapan kişinin Sa'd b. Amr olduğu" ifadesi.

Şiblî, bu rivayetin doğru, ancak Margoliouth'un bilgisinin eksik olduğunu şöyle açıklıyor:

> Kaynakların ittifakla aktardığına göre İslam'dan önce de Araplar, Kabe'ye saygı gösterirler ve onun yanına bina yapmazlardı. Muntazam çadırlar kurarak oralarda yaşarlardı. Dozy ve Thomas Carlyle gibi müsteşriklerin de kabul ettikleri gibi Mekke, bütün dünyada, en saygın ve en eski ibadet merkezidir.

2. Peygamberimiz'in soy ağacı:

S. William Muir, Peygamberimiz'in soyunun, Adnan'dan devam ederek Hz. İsmail'e ulaştığını inkâr ediyor; delili de aradaki vasıtaların sayısı dolayısıyla tarih aralığı konusundaki tutarsızlıklar.

Şiblî sağlam rivayetlere dayanarak aradaki vasıtaların sayısının kırk olduğunu ve tarihî bakımdan bir tutarsızlığın da bulunmadığını, Yahudi ve Müsteşriklerin kaynaklarını da kullanarak ispat ediyor.

3. Rahip Bahîra ile görüşmesi:

Margoliouth, S. William Muir vb. müsteşriklerin mal bulmuş mağribî gibi sarıldıkları bir rivayet de Peygamberimiz'in, Rahip Bahîrâ ile görüşmesidir. Olay şöyle cereyan ediyor: Peygamberimiz dokuz (Şiblî bunu tercih ediyor) veya on iki yaşında iken amcası Ebû Talib, ticaret maksadıyla düzenlediği Şam seferinde yeğenini de yanına alıyor. Busrâ'ya ulaştıklarında burada bir manastırda yaşayan Rahip Bahîrâ çocuk yaştaki Peygamberimiz'i ve Allah Teâlâ'nın ona lütfettiği olağanüstü bazı olayları görüyor. Kureyş'in bazı ileri gelenleri ona, ne gördüğünü soruyorlar, o da "Siz Akabe'yi

bu tarafa geçince bütün ağaçlar ve taşlar secdeye kapandılar, bu ancak bir peygamber için olur" diyor.

Müsteşrikler bu olayı istismar ederek "Muhammed, tevhid dininin esaslarını işte bu görüşmede Bahîrâ'dan öğrendi, İslam, bu rahibin ona öğrettiklerinin üzerine kurulmuştur, onun şerhidir ve detaylarını açıklamaktan ibarettir" diyorlar.

Şiblî bu iddiayı özetle şöyle reddediyor:

Batılı yazarlar bu rivayete dayanıyorlar, bu rivayetin sahih olduğunu kabul etsek bile burada bir öğretme, ders verme, telkinde bulunmadan söz edilmiyor. İşin rivayet yönü budur; ayrıca akıl ve insaftan zerre kadar nasibi olan bir insan böyle bir iddiada bulunamaz. Dokuz veya on iki yaşındaki bir çocuğun, bir sofrada oturacak kadar görüştüğü ve dilini bilmediği bir insandan, şirki eleştirecek ve tevhid dinini kuracak derin ve ince bilgileri aldığını kim iddia edebilir. Eğer bunlar; yani Peygamberimiz'e gelen vahiy, dinî bilgi ve talimat Allah'ın kudreti ile mûcize olarak gerçekleşmiş ise araya Rahip'i sokmaya ve akla ziyan iddialara ne gerek vardır!

4. Vahyin kaynağı:

Yine Margoliouth, Peygamber Efendimiz'in ticaret için Arap Yarımadası'nda ve dışında, hem deniz yoluyla hem de kara yoluyla yolculuklar yaptığını, bu arada Kızıl Deniz üzerinden Mısır'a da gittiğini ve onun çevresindeki önemli merkezleri gördüğünü, bütün bilgisini işte bu seyahatlerde edindiğini iddia ediyor. Bu iddiasını da Kur'an-ı Kerîm'de geçen ve denizle ilgili olan, ancak deniz yolculuğu yapanların muttali olabilecekleri bilgilerin bulunmasına dayandırıyor.

Şiblî de soruyor:

Tarih, mantık kıyasıyla mı yazılır, yoksa belgelere, sağlam rivayetlere dayanılarak mı yazılır? Deniz ve Mısır yolculuğuna dair bir bilgi hiçbir tarihî belgede mevcut değildir.

5. Peygamberimiz'in putperestlerin tapınma âdetlerine uyması iftirası:

Margoliouth, bu konuda iki iddia ileri sürüyor. Birincisini Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde geçen (nu. 17947) bir hadise dayandırıyor. Bu hadiste Peygamberimiz (s.a.) açık ve kesin olarak "Ben ne Lat'a ne de Uzzâ'ya taparım" dediği hâlde, Hz. Hadice'nin "Uzzâ'yı bırak," demesi üzerine "Bu put, onların (Arapların), yatmadan önce taptıkları putları idi" açıklamasına dayanıyor ve sözü saptırarak "Hz. Peygamber ve eşi yatmadan önce Uzzâ'ya tapıyorlardı" şekline çeviriyor. Şiblî de işte bu saptırmayı tespit edip Margoliouth'un yüzüne vuruyor.

İkinci iddiasını da Julius Wellhausen'a dayandırıyor. Bu müsteşrik de Peygamberimiz'in, peygamberlikten önce, Uzzâ için kül renginde bir koyun kurban ettiğini iddia ediyor. Şiblî de soruyor: Bu iddianın ne hadis, ne siret ne de tarih kitaplarında ve belgelerde yeri bulunmadığı hâlde bir müsteşrik nasıl uyduruyor, diğeri de ona sarılıp yayımlıyor!

6. Habeşistan'a ilk hicretin maksadı:

Margoliouth, ilk Habeşistan hicreti konusunda şu iddiada bulunuyor:

Muhammed, Kureyş'e güç yetiremeyeceğini anlayınca, vaktiyle Ebrehe'nin Kabe'yi yıkmak üzere Mekke'ye geldiğini hatırlayarak Necâşî ile ittifak etmek ve Kureyş'in şan ve gücünü kırmak için Kabe'yi yıktırmak istedi, sonra düşündü ki, Habeşistan kralı Mekke'ye hâkim olursa onda kendisine bir şey bırakmaz; bunu düşünerek isteğinden vazgeçti.

Şiblî, bu hicret ile ilgili olup sahih hadis kaynaklarında yerini almış bulunan şu bilgiyi naklediyor:

> Ca'fer et-Tayyar (r.a.) ile Necâşî arasında karşılıklı bir konuşma geçti, Necâşî, Hz. Cafer'in Peygamberimiz ve İslam

ile ilgili açıklamalarını dinleyince: "Ben tanıklık ederim ki o, Allah'ın elçisidir ve Meryem oğlu İsâ (a.s.) ın müjdelediği kişidir; eğer hükümdar olmasaydım ayakkabılarını taşımak üzere ona giderdim, burada istediğiniz kadar kalabilirsiniz" dedi.

Ve Margoliouth'a soruyor, hiçbir tarihî belgeye dayanmadan böyle bir iddia ortaya atıyorsun, öte yandan, yukarıda geçen karşılıklı konuşmayı da kabul etmiyorsun. "Necâşî Arapça bilmezdi, nasıl konuşabilirler" diyorsun. O tarihte de hükümdarların yanlarında tercüman bulundurduklarını, ayrıca Habeşistanlıların Arapçayı bildiklerini de bilmiyorsun veya saklıyorsun!

7. Hz. İbrâhîm'in kurban etme emrini aldığı oğlu İsmail mi, İshak mı?

Müsteşrikler bu konuyu da, Hz. Peygamber'in soyu ve Kur'an-ı Kerîm'in sıhhati konularında kötüye kullanmak üzere tartışıp durmuşlardır.

Şiblî, bu oğulun İshak değil, İsmail olduğunu, hem Tevrat'ta geçen ifadelere hem de Yahudilerin kurban ile ilgili âdetlerine dayanarak altı maddede ispat ediyor (el-A'zamî, s. 108-112).

Bu örneklerden çıkan sonuç şudur:

Şiblî, Peygamberimiz'in Hayatını (Sîret'i) ve diğer biyografileri, yalnızca Müslümanlara bu hayatlar hakkında doğru bilgi vermek için değil, aynı zamanda İslam düşmanlarının, bu zevat hakkındaki itham ve iftiralarını, hem İslâmî kaynaklara hem de yabancıların itibar ettikleri dinî ve tarihî kaynaklara dayanarak reddetmek için yazmış, bunda da muvaffak olmuştur.

Eserleri

Eserlerini, ilim dallarına göre kısa açıklamalarla sıralamadan önce yazmaya başlaması, bazı eserlerinin yazılış tarihi ve sebebi, bu eserler hakkında yapılan değerlendirmeler konusunda bazı bilgiler aktaracağım.

Şiblî, üniversitede okuyan gençlere, İslam'ın mazisinden ilham almalarını sağlamak ve ümit aşılamak için 1884 senesinde *Ümid Sabahının Yıldızı* adlı mesnevisini, ardından da *Müslümanların Önceki Dönemlerdeki Kültür Faaliyetleri* isimli şaheserini yazdı ve ne büyük bir tarih otoritesi olduğunu herkese gösterdi. Seneler boyu bu iki eser Aligarh Müslim Üniversitesi'nde özel bir eğitim çerçevesinde okutuldu. O sırada üstad henüz 28 yaşındaydı.

Bu eserlere gösterilen büyük ilgi Şiblî'yi, İslam tarihinin önemli hareketlerini ve ilmî hizmetler veren kişilerini tanıtmaya yönelik eserler vermeye itti. Bunun mühim bir sebebini de Ebu'l-Hasan en-Nedvî şöyle açıklıyor:

> 19. yüzyılın sonuyla 20. yüzyılın başında Avrupa'nın İslam ülkelerini istila etmesinden sonra, İslam, İslam medeniyeti, idare düzenleri ve muamelatıyla ilgili hükümleri hakkında sömürgeleri altında bulunan Müslümanların akıllarında şüphe uyandırmak için tarih ilmi bir kapı olarak kullanıldı. Bu yüzden gerçek tarihi sunmaya, ortaya atılan şüpheleri çürütmeye ve iftiraları ortadan kaldırmaya önem vermek gerekiyordu.

Bu amaçla 1887'de *el-Memun* adlı eserini kaleme aldı. Ardından, hayranı olduğu İmam-ı Azam Ebu Hanife hakkında *Siretu-Nu'mân*'ı yazdı (1891). Bunları Hz. Ömer'in hayatını işlediği şaheseri, dünyaca ünlü *el-Faruk* (1899) Mevlânâ'yı anlattığı *Sevanih-i Mevlânâ Rûmî* (1902) ve *el-Gazalî* (1903) adlı güzel eserler izledi. Tarih ve tahlilli inceleme dalında yazılmış olan bu eserler, Mevlânâ Şiblî'nin büyük şahsiyetlerin

biyografilerini yazmada bir önder olmasını ispatlamakla kalmadı, aynı zamanda Batı kültürünün ve Avrupa fikir emperyalizminin kökleştirdiği aşağılık kompleksini yenip Müslümanların ruhen kendini toparlamasında ve kendilerine olan güveni tazelemesinde çok büyük rol oynadı.

Özellikle Hz. Ömer'in hayatını ve şahsiyetini anlattığı ve Türkçemize Sayın Prof. Talip Yaşar Alp tarafından çevrilen *el-Faruk* ölümsüz eserlerden kabul edilmektedir. Eser, Batı kültürüyle yetişmiş birçok Müslüman aydın gencin gönlüne İslam'ın sevgisini ve imanın tohumlarını ekmiş ve Batı'nın fikrî ve kültürel kuşatmasına karşı koymak için itici bir güç kaynağı olmuştur.

Hatta bu eseri okuyarak Hz. Ömer'i tanıyan Gandi, "Hz. Ömer'in bütün dünya devlet adamlarının örnek alacağı bir kişi olduğunu öğrendiğini" dile getirmiştir. Şu takdir ifadesi de Gandi'ye aittir: "Dünyada siyaset denen bir şey varsa o da ancak Sıddık ve Faruk'un siyasetleridir."

Mehmed Âkif bu eserle alakalı 1926'da Mahir İz Bey'e yazdığı bir mektupta "Şimdi de Hz. Ömer diye bir yeni eser basıyorlar ki, elime geçen dört formasından mükemmel bir eser olacağını istidlal ettim" demektedir.

Bu biyografilerin dışında, İslam tarihi etrafında şüphe uyandırılmak istenen konulara eğildi ve derinliğine tenkitli incelemeleri ile İslam medeniyetine iftira atmaya çalışanların hızını ve seslerini kesti. *el-Cizye*, *Hukuku'z Zimmiyyîn* ve Müslümanların İskenderiye kütüphanesini yaktıklarına dair yalana bir şamar olan *Kütüphane-i İskenderiye* bu seçkin eserlerdendir.

el-İntikad ale't-Temeddüni'l-İslamî: Mısırlı Kıptilerden Corci Zeydan adlı tarihçinin İslam tarihini ele aldığı *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî* adlı eserine 1912 senesinde yazdığı Arapça reddiyedir. O zaman Hind ve Mısır İslâmî çevrelerinde

büyük takdir ve şükranla karşılanan bu eser kıymetli şairimiz merhum Mehmed Âkif Ersoy tarafından kısmen Türkçeye tercüme edilmiştir.

Ayrıca Şiblî'nin Urdu dilinin büyük bir edibi olduğunu, Arapça, Farsça ve Urduca çok güzel şiirleri olan büyük bir şair olduğunu da kaydetmek gerekiyor.

Şimdi eserlerine geçebiliriz.

Mevlânâ Şiblî, biyografi alanında yazdığı eserlerinin Hind Müslümanlarında büyük dalgalanmalar yapması üzerine, Hz. Peygamber'in (s.a.) hayatını en geniş bir çerçevede ve gerek eski ve gerekse yeni siyer yazarlarından daha kapsamlı ve farklı bir plan, muhteva ve yöntemle yazmaya niyetlendi. ***Sîretu'n-Nebiy*** adlı bu harika eseri; müsteşriklerin iftiraları ve saptırmalarına karşı doğru, ilmî, mevzuuna layık edebî üslûbta, Batı düşüncesinin etkisinde kalan Müslümanları ikna edici bir Sîrat kitabını ancak Şiblî yazabilirdi; çünkü onun hem Batı hem de Doğu ve İslam konusundaki bilgisi, yetişmişliği, azim ve gayreti, Hz. Peygamber'e (s.a.) olan sevgisi... ona bu imkânı veriyordu. Kitabı, 1912 yılının Haziran ayının 12'sinde Bombay şehrinde yazılmaya başladı. Hayatının sonuna kadar planladığı ciltlerden ancak ikisini yazabildi. Yaptığı işin kudsiyet ve değerinin farkında idi. Kitabına Urduca bir şiir ile başlamıştı, bu şiirin bazı beyitleri şöyleydi:

"Melekler kendi aralarında şöyle fısıldaşıyorlardı: Âlem'in Efendisi'nin (s.a.) hayatını hakkıyla yazabilmek ancak semanın katibi veya Cibrîl için mümkün olabilir, bu esnada Âlemlerin Rabbi'nden bir nida yükseldi: Bu, ancak Allah Teâlâ'nın yapabileceği bir iştir."

Bir beyit de şöyle: "Benim kaderimde bir zamanlar yabancıların kapısını çalmak da bulunduğu için Acem'i övdüm, Abbâsîlerin güzelliklerini ortaya koydum, lakin şimdi Peygamberlerin Sonuncusu'nun (s.a.) hayatını yazıyorum;

bu güzel sona beni muvaffak kıldığı için Allah'a hamdediyorum, şükrediyorum."

Sîretu'n-Nebiy, ortak bir çalışmanın ürünüdür. Şiblî, hemen bir yazı heyeti oluşturarak ve her birine görevler vererek işe başladı; İslam'a saldıran Batılıların eserlerini tercüme edenler, Arapça kaynak eserleri temin edenler, karalamaları temize çekenler vs. durmadan Şiblî'nin talimatını yerine getiriyor, Şiblî ise geceli gündüzlü yazarak bu çok önemli eseri birkaç sene içinde bitirmeyi istiyordu.

Şiblî'ye göre "Bir siyrette gerek Hz. Peygamber'in hayatına ait gerekse İslam esaslarıyla ilgili konular bir arada yer almalı, maddî-manevi, siyasî-içtimai, dinî-rûhânî bütün önemli meseleler nazar-ı itibara alınmalı, Kur'an-ı Kerîm'in tamamı gözden geçirilmelidir."

Süleyman Nedvî de eserin yazılış metodu üzerinde şu açıklamayı yapmıştır:

"Bu eser yalnız Hz. Peygamber'in hayat hikayesi ve savaşlarından bahsetmekle yetinmemiş, İslam'ın esaslarıyla bunları tebliğ edenin hususiyetlerini bir arada ele almak suretiyle çoğunluğun telakkilerinin dışına çıkmıştır.

Bu eserin takip ettiği usulü iki maddede toparlayabiliriz:

1- İslam'ın Peygamberi kimdir? Neler söylemiş ve ne yapmak istemiştir?

2- Tebliğ ettiği Müslümanlığın esasları neydi?

Kitabın önemli bir özelliği; siyer kaynaklarından önce hadis kaynaklarına önem vermesi ve siyercilerin naklettikleri hadiseleri usul-i hadis süzgecinden geçirerek değerlendirip kullanmasıdır. Zira bilindiği gibi hadis ulemâsının metin ve senet tenkidinde gösterdikleri hassasiyeti siyerciler gösterememişler, bazıları nakledilen her hadiseyi kitaplarına almışlar, Zehebî'nin dediği gibi "gece odun toplamışlardır.

Gece odun toplamaya kalkarsanız, çuvala odunla beraber yılan da girebilir."

Şiblî Nu'mânî eserin ilk cildini bizzat kendisi yazdı. İkinci cildi hazırladı, ama ömrü yetmediği için devamını getiremedi. Vasiyeti üzerine talebesi allame Seyyid Süleyman Nedvî, ikinci cildi de tekmil etti ve esere akıcı ve tatlı üslûbuyla beş cilt daha ekleyerek 7 ciltte tamamladı. Ayrıca Eşref Ali Tehanevî'nin seçkin talebelerinden allâme Abdülbari en Nedvî'nin, Hz. Peygamber'in (s.a.) mûcizelerini modern felsefe ve aklî ilimler açısından ele alan değerli araştırması da eserin üçüncü cildine yerleştirildi.

Ebu'l-Hasan Nedvî, *Şahsiyat ve Kütüb* adlı eserinde Şiblî Nu'mânî'nin eseri tekmil etmesi için vasiyet ettiği Süleyman Nedvî (v:1953) ve Üstad'ı Şiblî hakkında şu değerlendirmeyi yapıyor:

> Süleyman Nedvî yalnızca kendi çağında Sîret yazanların büyüklerinden biri değildir, o aynı zamanda sîret ve tam olarak İslam tarihi yazarlarının önde gelenlerindendir. Üstad'ı Şiblî, Sîret yazımının çerçevesini genişletmiş, onu; olaylar, şemail ve âdetleri ihtiva eden muhtevadan çıkarıp Muhammedî misyon, ta'lîmat ve İslâmî öğretiyi de çerçeveye sokmuştu. İlk iki ciltte bu eşsiz ve genişletilmiş yöntemi uygulayan Şiblî'yi devam ettiren öğrencisi Allâme Süleyman Nedvî bunu, geri kalan beş ciltlerde de uyguladı; böylece kitap, Müslümanların konuştuğu dillerde eşi bulunmayan bir Sîret Ansiklopedisi oldu.

(Nedvî *Şahsiyyât* kitabında, etkisi altında kaldığı insanları ve eserleri anlatıyor. Dâru'l-kalem neşri, 1990, s. 55. Kitabın 152. sayfasında da Şiblî'nin *el-Fâruk* isimli kitabını defalarca okuduğunu, üzerinde derin etkiler bıraktığını, onun sade üslûbunun, Firdevsî'nin süslü şiirlerinden daha etkili olduğunu ifade ediyor.)

Bir başka Hintli araştırmacı da şöyle demektedir:

> Hindistan'da son iki yüzyıllık dönem göz önüne alındığında Şah Veliyullah Dihlevî'nin *Huccetuüllâhi'l Baliğa*, Seyyid Ahmed Han'ın *Hutabât-ı Ahmediyye*, Şiblî Nu'mânî ve Süleyman Nedvî'nin *Siret'ün-Nebi*, Ebu'l-Kelam Azad'ın *Tercüman-ül Kur'an* ve İkbal'in *Reconstruction of Religious Thought in Islam* adlı eserlerinin bu topraklardaki İslam düşünce tarihinin temelini oluşturdukları açıktır.

Siret'ün Nebiy, 1928'de Mehmed Âkif'in damadı Ömer Rıza Doğrul Bey tarafından *Asr-ı Saadet* adıyla -kısmen- dilimize çevrildi ve memleketimizde daha çok bu isimle tanındı. Bu konuda aşağıda geniş bilgi verilecektir.

Eserin tamamı (yedi cildi) Ezher Üniversitesi Urduca bölüm hocaları tarafından önemli katkılarla (Âyet ve hadislerin kaynaklarının verilmesi, ilk cildin başında kitabın muhtevası, kaynakları, usulü... hakkında önemli bilgiler verilmesi, diğer ciltlerin başında da yine mütercimler tarafından o ciltlerin muhtevasına uygun bilgiler verilmesi, bazı yazım ve ilim hatalarının tashihi...) Arapçaya çevrilmiştir.

Eserin mevzuları ciltlerine göre şöyledir:

1. Cilt: Hz. Peygamber'in hayatını ele alır. Eserin mukaddimesi bir usul-i Siyer diyebileceğimiz, çok zengin ve önemli bilgiler ihtiva eder. Bu mukaddimeyi ve üçüncü ciltteki Siyer kitaplarının delil olarak tabaka ve değerlerini okuyan bir kimse, Peygamberimiz'in hayatına dair kitapları doğru değerlendirme bilgisine sahip olacaktır.

2. Cilt: Efendimiz'in hayatı ile birlikte örnek yaşantısını da en güzel bir şekilde ele alır.

3. Cilt: Mûcizelere ayrılmıştır. Eserin bu kısmıyla alakalı merhum **Ömer Nasuhi Bilmen** şöyle demektedir: "Şimdiye kadar kelam'a, felsefeye dair görmüş olduğum eserlerin

hiçbirisinde mûcizeler hakkında bu kadar mükemmel izahata, bu derece hakimane görüşlere tesadüf etmedim."

Elmalılı Hamdi Efendi de tefsirinde Süleyman Nedvî'den yararlanmıştır. (Bkz: Hak Dini Kur'an Dili-Rum Suresi Tefsiri)

4. cilt: Yüksek Peygamberlik makamına ayrılmış, bu yüce makamın hakikatinden, özelliklerinden ve Hz. Peygamber'in zuhurunda beşeriyet âleminin durumundan bahseder. İslam'ın inanç esaslarını detaylıca izah eder.

5. Cilt: Beden, mal ve kalp ile ilgili ibadetler üzerinde durur.

6. Cilt: İslam'ın ahlâk öğretisine ayrılmıştır. Bu ciltte bazı kısımlar Şiblî'nin bir başka talebesi, **Mevlânâ Abdüsselam en Nedvî** tarafından kaleme alınmıştır.

7. Cilt: Muamelat, İslâmî devlet ve beşeri devlet karşılaştırması, din-devlet ilişkisi, beşerî hukuk ve ilâhî hukuk mukayesesini ihtiva etmektedir..

Siret'ün Nebî'nin Türkçe Tercümeleri

Merhum Yusuf Karaca çevirdiği eserin ilk iki cildinin başında (İz Yayıncılık, 6. Baskı, 2019, s.17) Türkiye'de yapılan tercüme hakkında önemli bilgiler veriyor. Sayın Salih Okur da bunları tamamlıyor:

a) Asr-ı Saadet: Ömer Rıza Doğrul tarafından 1928'de İslam harfleri ile neşredilen tercümedir. O zaman **Sadr-ı İslam** adıyla 10 cilt hâlinde 1928-1935 tarihleri arasında yayımlanmıştır. Aslında Ömer Rıza Bey, Urduca bilmediği için o günlerde, o günkü adıyla erkânı harbiye mektebi "Harb Akademisi"nde İngilizce öğreten Hindistan asıllı, Hasan Zafer Aybek kitaba bakarak, sözlü olarak İngilizceye tercüme etmiş, Ömer Rıza Doğrul da o anda duyduğu bu İngilizce tercümeyi Türkçe anladığı şekilde yazmış ve tercüme böyle

yapılmıştır. Hâliyle bu durum sebebiyle eserde önemli yanlışlıklar yapılmıştır.

Mütercim esere bazı dipnotlar ve eklemeler de yapmıştır. Aslı sırasıyla da tercüme edilmemiş, mesela üçüncü cilde mûcizelerden sonra Süleyman Nedvî'nin *Hz.Aişe* adlı eserini koymuştur. Daha sonra da dördüncü ve beşinci ciltleri dört halifeye ayırmıştır ki bunlar arasında Hz. Ömer hariç diğerleri Şiblî Nu'mânî'ye ait değil, kendi çalışmalarıdır. Yaptığı bazı tekellüflü izahlar ulemâ tarafından tenkit edilmiştir. Mesela **Elmalılı Hamdi Efendi** Kamer Suresi tefsirinde, Doğrul'un, **ayın parçalanması** konusundaki modernist izahlarını tenkit edip reddetmiştir. Merhum **Abdurrahim Zapsu** Bey, ***Büyük İslam Tarihi*** adlı eserinde, Ömer Rıza Doğrul'un tercümesini eleştirmiştir.

Bu *Asr-ı Saadet* tercümesi ülkemizde tutulmuş, Osman Zeki Mollamehmedoğlu tarafından sadeleştirilerek ***Asr-ı Saadet*** ismiyle **Eser Neşriyat**'ça basılmıştır. Kitapların bütün ciltlerinde yazar olarak **Mevlânâ Şiblî** yazdığı için, bu eserin tamamının Şiblî'ye ait olduğu zannediliyor. Mesela bir âlimimizin şu ifadesinde olduğu gibi: "O Asr-ı Saadet serisinde iki cildini hususi İslam'ın ruhi hayatına ayırmış." Halbuki bu ciltler Süleyman Nedvî'ye aittir.

b) Asr-ı Saadet: **Eşref Edip** Bey tarafından **Ali Genceli**'ye tercüme ettirilen ve **Şamil Neşriyat**'ça basılan bu eser de, eserin aslına uygun değildir. Süleyman Nedvî'nin Tebligat ve Talimat'ı anlattığı ciltlerle, yine Şiblî'nin talebelerinden Muinuddin Ahmed Nedvî ve Said Ensari'nin Şiblî üslûbunda yazdıkları *Usvetü's Sahabe*, *Siyer-ül Muhacirin*, *Siyer-ül Ensar* adlı eserleri bir araya getirilip basılmıştır. 1960'larda **Sebilürreşad Neşriyatı** arasında neşredilen bu eser daha sonra Şamil Neşriyat tarafından Bursa İlahiyat Fakültesinden bazı öğretim üyelerine verilerek sadeleştirilmiştir

c) Siret'ün Nebi: Merhum Yusuf Karaca tarafından Şiblî'nin yazdığı iki cildin aslına en uygun çevirisi *Son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.)* adıyla yapılmıştır. Merhum Karaca, Süleyman Nedvi'ye ait olan diğer ciltlerinin tercümesine de başlamış, fakat ne yazık ki, eseri yayımlayacak olan yayınevinin o sırada iflas etmesi üzerine tercüme yarım kalmıştır.

d) Ayrıca Süleyman Nedvî'nin kaleme aldığı mûcizeler kısmı, **Reha Kitabevi'**nce Ömer Rıza tercümesinden sadeleştirilerek *Mûcizeleri ve Gaybi Haberleriyle Hz. Muhammed (s.a.)* adıyla, bir cilt olarak neşredilmiştir.

Eser yayımlandığında bir bomba tesiri yaptı. Başta Hind Müslümanları olmak üzere vicdan sahibi herkes tarafından büyük bir sevinç ve şükranla karşılandı. Türkiye'de bu şaheser hakkındaki değerlendirmelerden bazıları şöyledir:

> "İslam ulemâsı tarafından Peygamberin hayatı hakkında muhtelif lisanlarda yazılmış pek çok kıymetli eser vardır. Fakat itiraf edilmelidir ki, bugün bizim için mütalaası en ziyade istifade bahşedecek eser, Hind münevver âlimlerinden müteşekkil bir İslam Akademisi tarafından hazırlanan ve Akademi Reisi, tahkikçi ilim adamlarından Mevlânâ Şiblî tarafından kaleme alınan ve yine derin ihtisas sahibi âlimlerden Süleyman Nedvî hazretlerinin kıymetli yardımı ile tamamlanan *İslam Tarihi-Asr-ı Saadet* adlı pek değerli eserdir." ***Ömer Nasuhi Bilmen***
>
> "Üzüntü verici kaybı ile bizi ifaza edeceği tahkikat nurlarından mahrum bırakan merhum Şiblî Nu'mânî hazretlerinin eseri için çizdiği hareket tarzı, intikad (eleştiri) tarihi metodunun bizde -özellikle Avrupa'da- daha sıkısı görülmeyen dar bir meslek olduğu hâlde, Hz. Muhammed (s.a.)'in yüce peygamberliğinin müstenit olduğu enfüsi ve ahlâki değerler her akıl ve vicdan sahibini ikna etmeye fazlasıyla kâfi gelecek surette Müslümanlık davasının apaydınlık delillerini ikameye muvaffak olmuştur. Eksik kalmış muazzam eseri ikmal etmeyi tam bir ehliyetle omuzlamış olan

Süleyman Nedvî hazretleri, en çetin ve karışık kısmını deruhte ettiği hâlde, kemal ve faziletçe, tahkik ve tetkikçe pek muhterem üstadını bize aratmamıştır. Hele üçüncü ve dördüncü ciltlerde öyle sayfalar var ki, okurken insanın vecde gelmemesi mümkün değildir. Zaten bildiğim birçok vakıaları -muhterem üstadına uyarak- yeni görüş noktalarından muhakeme ediyor, tetkik için öyle yeni ufuklar açıyor ki, onları yeniden öğrendim desem, mübalağaya hamletmeyiniz." ***Bâbânzade Ahmed Naim***

"Denilebilir ki şimdiye kadar böyle bir İslam tarihi yazılmamıştır. Bu, eser değil, baştanbaşa şaheserdir. Mevlânâ Şiblî merhumun kemâl-i ilmîsini, bu muazzam işin büyük bir muvaffakiyetle başarıldığını henüz birinci ciltteki mukaddimeyi mütalaa edince anladım. Mukaddimenin, bilhassa Siret'in başlıca kaynaklarını tetkik ve tenkide dair olan kısmını, geniş bir ihatanın mahsul-i irfanı olduğu için bunu bir değil iki defa okudum. Ve artık, yeni neslin istediği, tahkikata müstenit bir İslam tarihi yazıldığına tamamıyla kanaat getirdim." ***Kamil Miras***

"İslam Akademisi tarafından hazırlanıp tahkikçi âlimlerin reisi Mevlânâ Şiblî hazretleri tarafından kaleme alınan *İslam Tarihi*'nin neşredilen ciltlerini baştanbaşa seve seve okudum. Mukaddime, müellifin hemen her asırda erbabı çoğalmayan, hususiyle zamanımızda pek nadir olan, uzun bir çalışma ve araştırma neticesinde elde edilebilen 'râvîleri eleştirme' ve 'usul-i hadis' gibi bir ilimde ihtisas ve salahiyet sahibi olduğunu açık bir surette ilan ediyor." ***İzmirli İsmail Hakkı***

"Mevlânâ Şiblî, Asr-ı saadet ve siret-i nebeviyeyi yazmak için doğu ve İslam âlimlerinin eski ve yeni bilumum eserlerinden başka Avrupa ulemâsının ve müsteşriklerinin bütün eserlerini de tetkik etmiştir. Merhum üstad, bilmediği yabancı lisanlarla yazılan eserleri ayrıca tercüme ettirerek uzun uzadıya tetkik etmiş, neticede İslam edebiyatında şimdiye kadar görülmeyen bir eser yazmaya muvaffak olmuştur. İlmi, kemâlin şahikasına vardığı zaman bu eseri yazan

üstad, onunla neşriyat hayatını tetvic etmiştir (taçlandırmıştır)." ***Ömer Rıza Doğrul***

Mehmed Âkif Ersoy Mısır'dan **Mahir İz** Bey'e yazdığı bir mektupta bu şaheser için şunları yazıyor: "Bizim Ömer Rıza İslam tarihinin birinci cildini göndermiş, çok memnun oldum. Doğrusu muazzam bir eser. Allah öteki ciltlerinin itmamını da nasip etsin."

Âkif Bey, **Ömer Rıza Doğrul**'a yazdığı mektupta da şöyle demekte: "Ümit ederim ki eser heyet-i mecmuası itibarıyla azim bir ekseriyet itibarıyla hüsnü kabul görmüştür."

İlim Dallarına Göre Eserleri:

1. Tarih:

Şiblî, Aligarh Müslim Üniversitesi'ne gelmeden önce de bazı makaleler yazmıştı, fakat bunlar yaygınlık ve etki bakımından zayıf kalmıştı. Buraya intisab edince dinimiz, öz kültür ve medeniyetimize ait bilgilerine ek olarak -bunları bir başkasıyla değiştirmeksizin, taviz vermeksizin- Batı bilim, felsefe, medeniyet ve kültürü hakkında çok şey öğrendi. Üniversite kütüphanesi çok zengindi, burada önemli eserleri görme ve okuma fırsatı buldu. Öğretim üyeleri arasında bulunan ve bir eseri *İntişâr-ı İslam Tarihi* adıyla Osmanlıcaya çevrilen meşhur müsteşrik Arnold Sir Thomas Walker (1864-1930) ile tanıştı, ona Arapça öğretti, ondan Fransızca ve Batı tarih metodolojisi öğrendi. Bu müsteşrik munsif bir kimse idi. TDV İslam Ansiklopedisi'nde onun, adı geçen eseri hakkında şu değerlendirme vardır:

> *The Preaching of Islam* (London 1896). Başlangıçtan XX. yüzyıla kadar İslam'ın yayılış tarihini müsbet bir bakışla ele alan Arnold, sağlam inanç esaslarına sahip bulunmasının İslâmiyet'in yayılışında en önemli faktör olduğunu, diğer

din mensuplarına büyük müsamaha gösterildiğini ve Müslümanlığı benimsemeleri için kendilerine asla baskı yapılmadığını belirtmekte ve müsteşriklerin İslâmiyet aleyhine birçok iddialarına cevap vermektedir.

Doğu'yu ve Batı'yı ilim dağarcığına kazandıktan sonra yazdığı makaleler ve kitaplar, bilim insanları ve aydınlar arasında büyük beğeni kazandı, okundu ve yayıldı.

Fikir ve inanç ihtilafı yüzünden üniversitesini terk etmek durumunda kaldığı Seyyid Ahmed Han, bu dönemden sonraki eserleri için şu değerlendirmeyi yapmıştı: "Fakültemizin hocası Allâme Şiblî şüphe yok ki, eserleriyle ülkeye büyük fayda sağladı; onun, *el-Fârûk*, *el-Me'mûn*, *el-Ğazzâlî*, *en-Nu'mân* isimli kitaplarının eşi ve benzeri yoktur" (Ekrem, s. 180, Ahmed Han'ın Makalelerinden naklen).

Şiblî önce İslam şehirleri ve ülkeleri ansiklopedisi yazmak istedi, meşguliyetleri buna imkân vermeyince Abbâsîler tarihini yazmaya koyuldu ve el-Mu'tasım billah'a kadar geldi, bu işin de uzun zaman istediğini anlayınca kalan zamanını bazı İslam büyükleri ve kahramanlarının biyografileri ile araştırmaya dayalı tarih makaleleri yazmaya ayırdı.

a) Geçen İslam Asırlarında Öğretim

1887 yılında yapılan bir sempozyuma sunmak üzere kaleme aldığı bu makalenin değerini anlamak için şu başlıklarına bakmak yeterlidir: Kur'an-ı Kerîm'in Arap diline hizmeti. Müslümanların ilimleri: Fıkıh, Kelam, Hadîs, Feraiz... Sahâbe Âlimleri. Kitap Yazım Tarihi. Müslümanların Diğer milletlerden İstifadesi. Bazı Abbâsî Halifeleri. Tıp ve Felsefeden Başka İlimlerin Niçin Çevrilip Nakledilmediği. Selahaddin Zamanında Ulemânın Maaşları. Avrupa'da İslam Medreseleri...

b) el-Cizye

Bu konuyu bazı kötü niyetli oryantalistler İslam'ın aleyhine kullanıyor, Müslümanların gayr-i müslimlere zulmüne örnek olarak gösteriyorlar, kâfir olma sebebine bağlıyorlar ve bu sayede onların canlarını kurtardıklarını ileri sürüyorlardı. Şiblî bu kitapçığında kelimenin aslının Farsça olduğunu, Nuşirevan zamanında konduğunu, sebebinin de iddia edildiği gibi olmadığını, Kur'an, sünnet, tarihî uygulamalar ve birçok fukahanın sözlerine dayanarak ortaya koydu. Cizyenin sebebinin gayr-i müslim teb'anın can ve mallarını korumak ve düşmana karşı zaferin (savaşın) bedeli olduğunu açığa kavuşturdu. Bu sebeple askerî hizmete kabul edilen gayr-i müslimlerden cizye alınmadığı gibi mukni deliller gösterdi.

c) Zimmîlerin Hukuku

Yine kötü maksatlı bazı yabancı yazarlar İslam ülkesi vatandaşı olan gayr-i müslimlerin hukukuna riayet edilmediğini iddia diyorlardı. O tarihte Osmanlı'da Ermenilerle ilgili bazı olaylar vuku buldu, bunu fırsat bilerek konuyu yeniden alevlendirdiler. Şiblî bu eserinde Ermeni meselesinin asıl sebeplerini açıkladı, Müslümanların zimmîlere uyguladığı adaletin Batı'da benzeri olmadığını ortaya koydu.

d) İskenderiyye Kütüphanesi

Şiblî araştırma usulü bakımından Batılılardan yararlanmıştı ama müsteşriklerin ve Batılı tarihçilerin İslam'a ve Müslümanlara düşmanlıklarını ve ona karşı bağnazlıklarını asla unutmuyor, asılsız ve tarafgir yazılarına, kitaplarına reddiyeler kaleme alıyordu. Bu cümleden olarak Batılı yazarların "Müslümanlar İskenderiyye kütüphanesini yaktılar" iftirasını, bu kitabında, sağlam delillere dayanarak, hem akıcı hem de güçlü bir üslûb ile reddetti. Reddiyeyi yazmak için

İngiliz, Alman ve Fransız yazarların kitaplarını okudu. Batılı kaynaklar, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Müslümanlar, İskenderiyye'yi fethedince buradaki çok değerli kütüphaneyi yaktıkları iftirasını tekrarlayıp duruyorlardı. Şiblî bu eserinde, kütüphanenin, İslam'dan hayli önce Hristiyanlar tarafından yakıldığını, öncülerinin de din adamları olduğunu, Müslümanlar burayı fethettiklerinde kütüphaneden izinin bile kalmamış bulunduğunu ispat etti.

e) Corci Zeydan'ın İslam Medeniyeti Tarihine Reddiyesi

Hristiyan yazar Corci Zeydan ile Şiblî arasında ilmî yakınlık ve alaka vardı, Zeydan bu kitabı yazarken de ona yardım etmiş, bu yüzden yazar kitabını ona ithaf etmişti. Kitabın bütünü basılınca genel olarak Araplara ve özel olarak da Emevî halifelere asılsız ithamları ve iftiraları, hakaretleri, hizmetlerini inkârı görünce hamiyyeti ayaklandı ve bu reddiyeyi kaleme aldı. Reşîd Rıza, bir reddiye yazılmasını istiyordu, olmazsa kendisi yazmaya niyetli idi, Şiblî'nin reddiyesi çıkınca onu çok beğendi ve *el-Menâr*'ın sayfalarında yer verdi.

f) Âlemgîr

Evreng Zîb Âlemgîr Moğol soylu, güçlü Hindistan hükümdarlarının sonuncusudur. Âlim, takvâ sahibi, erdemli, gayret-i diniyyesi tam, hayatı boyunca Allah yolunda cihad eylemiş bir hükümdar idi. Daha önceki bazı hükümdarların İslam'a yönelik yaptıkları saptırmaların ve zulümlerin izlerini yok etmek, sahih İslam'ı yaymak için çalışmıştı. Sömürgeci İngilizlerin böyle bir hükümdarın varlığı işlerine gelmediği için onun hakkında birçok yalan hikayeler uydurmuş, onu örnek alacakların gözünden düşürmek için elinden geleni ardına koymamışlardı. Ne yazık ki, işin aslını bilmeyen birçok Müslüman da bu propagandanın etkisi altında

kalmışlardı. Şiblî sağlam tarihî delillere dayanarak bütün bu iftiraları reddetti ve bu büyük hükümdarın gerçek şahsiyetini kâmil mânâda ortaya koydu. Konusunda benzersiz olan bu eseri de çeşitli dillere çevrildi.

2. Siyer ve Biyografi

Bu ilim dalında yazdığı eserlerin en meşhur olanları *Sîretu'n-Nebiyy (s.a.)*, *el-Fârûk*, *Sîratu Ebî Hanîfe*, *el-Me'mûn*, *el-Gazzâlî*'dir.

Bu eserleri hakkında bazı değerlendirmeler daha önceki satırlarda geçmişti.

3. Seyahatname

Yusuf Karaca tarafından *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi* adıyla Türkçeye çevrilen ve basılan (Ravza Yayınları, 2016) bu eserin değeri, onun, yeri gelince örneklerini vereceğim "çeşitli konulardaki görüşlerini" de ihtiva etmesinden kaynaklanıyor.

4. Kelam İlmi

Şiblî, hem bir kelam âlimi idi hem de felsefe öğrenmişti. Kadim kelam kitaplarının çağdaş akılları ikna için yeterli olmadığı kanaatini taşıyordu. Çağdaş akıl Batı'nın etkisi altında kaldığı için o da önce Batı görüşünü inceledi, sonra da kelam konusunda iki kitap yazdı: *Kelam İlminin Tarihi ve Kelam İlminin Problemleri (mesaili).*

Bu kitapların değerlendirilmesi ve Şiblî'nin bu ilim dalına ait görüşlerini, bu maddeyi TDV İslam Ansiklopedisi'ne yazan ve yetişmesinde İSAM'ın önemli desteği benim de ilgim bulunan M. Sait Özervarlı'dan özetleyeceğim.

Şiblî, tarihçiliğinin yanında çalışmalarında temel İslam ilimlerini de konu edinmiş, ıslahat anlayışında fıkıh ve siyasetten ziyade kelama öncelik vermiştir. Kelam ilmini çağdaş dinî akılcılık bakımından bir hareket noktası ve ilham kaynağı olarak görmüş, eski kelam metodunun yetersiz kalması yüzünden yeni bir kelam kitabı yazma ihtiyacını dile getirmiştir (Târîh-i ʿİlm-i Kelâm, s. 2-3). Şiblî'ye göre son dönemde bazı kelam kitapları telif edilmişse de bunların bir kısmı müteahhir Eşʿariyye'yi, bir kısmı da Avrupa'ya has inanç ve düşünceleri ölçü almış, dolayısıyla birinciler taklîde, ikinciler ise ictihada görünümlü taklîde yönelmiştir. Bu sebeple Şiblî, Hindistan'da 1894'te Nedvetü'l-ulemâ adıyla kurulan cemiyetin hedefine uygun biçimde materyalizmin İslam âleminde yayılmasına karşı yeni bir kelam ilmi tesis etmek amacıyla eserler kaleme almıştır.

Şiblî'ye göre itikadî konuların yanı sıra dinin tarihî, ahlâki ve sosyal yönleri de sorgulanmaya başlandığı için yeni kelam ilminde bunların da ele alınması gerekir. Önceki kelam kitaplarında bulunan uzun mukaddimeler, anlaşılması zor terimler ve lüzumsuz tartışmalara karşılık yeni çalışmalarda temel konulara açık biçimde yer verilmeli, aklın yanında kalp ve vicdanın da tatmin edilmesi hedeflenmelidir (ʿİlm-i Kelâm-ı Cedîd, s.4). Şiblî, Selefî eğilimdeki Hint âlimlerinin aksine yalnızca *Asr-ı Saâdet*'ten değil İslam tarihindeki bütün birikimden ve her alandaki âlimlerden istifade edilmesini gerekli görmüştür. Gazzâlî veya Fahreddin er-Râzî birer kelam âlimi olduğu gibi İslam'ı farklı bir üslûbla takdim etmek isteyen Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî de bir kelamcıdır. Şiblî'nin yeni metot arayışında, kelam tarihindeki görüşlerden seçme ve tercihler yaparak gelenekten kopmadan kelamı yenileme yolunu benimsediği görülmektedir. Yeni kelamla ilgili eserinde kelam kitaplarının başında yer alan bilgi konusu yerine dinin mahiyeti ve fıtrîliği konusunu işlemiş, din

duygusunun doğuştan gelen bir haslet olduğu hususu üzerinde durmuştur.

Ulûhiyet inancı bağlamında daha çok tevhid konusuna vurgu yapan Şiblî Nu'mânî, Allah ile kul arasına herhangi bir aracının konmaması ve kişinin ihtiyaçlarını doğrudan Allah'a arz etmesinin gerekliliğini sıkça vurgulamıştır. Ona göre diğer din ve inançların ulûhiyet anlayışındaki karmaşıklığın aksine İslam'daki apaçık tevhid ve tenzih fikri, putperestliğin bir daha geri gelmeyecek şekilde Müslüman toplumlardan tamamen sökülüp atılmasını sağlamıştır (a.g.e., s.55, 117-118). Kur'an'da çoğunlukla ilâhî iradenin beşerî fiillerden sonraya bırakıldığı görülmekle beraber (Yûnus 10/9; en-Nahl 16/104; Muhammed 47/7; es-Saf 61/5) insanların fiillerinde zorunluluk altında olduğu kanaatini uyandıran bazı âyetler de bulunmaktadır (mesela en-Nisâ 4/78; el-En'âm 6/18). Bundan hareketle bazı çevreler, Müslümanlar arasında görülen tembelliği ve geriliği kaza ve kader inancına bağlamakta, dolayısıyla diğer dinlerin üstünlüğünü ileri sürmektedir. Bu iddia her ne kadar bir kısım tasavvuf ehlinin davranışlarıyla teyit edilmişse de gerçekte asılsızdır. İslam dini, insanı tamamen hür kabul etmekle beraber bu özelliğinin onu haddi aşmaya veya sorumluluklarını ihmal etmeye yöneltmesini de kabul etmez (a.g.e., s. 192-194).

Şiblî'nin *Yeni İlm-i Kelam*'a dair eserinde üzerinde en çok durduğu konu nübüvvettir. Peygamberliğin bazı üstün özelliklere sahip kimselere verileceği hususunda İbn Hazın, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî ve Şah Veliyyullah'a dayalı açıklamalar yaptıktan sonra kendi görüşünü şöyle temellendirir: Allah bazı insanlara diğerlerinde bulunmayan yetenekler ihsan eder. Bu rûhânî kapasiteler içinde nefis terbiyesi ve ahlâk temizliğiyle ilgili bir yetenek vardır ki "kuvve-i kudsiyye" veya "meleke-i nübüvvet" diye anılır. Buna sahip olan kişi öğrenim görmediği hâlde nesne ve olayların mahiyeti

kendisine açılır. Nitekim peygamberler ümmî iken fesahat, belagat ve hitabette yüksek dereceler elde etmişlerdir. Mesela Hz. İbrahim, Hz. İsa ve Hz. Muhammed rehberlik ve telkin yoluyla dünya tarihini değiştirmiş, ahlâk felsefesinde Eflâtun ve Aristo'yu aşan prensip ve metotlar ortaya koymuştur (ʿİlm-i Kelâm-ı Cedîd, s.89-90).

Mûcize üzerine kurulu yaygın nübüvvet anlayışını eleştiren Şiblî'ye göre davet ve tebliğleri sırasında peygamberlere manevi destek verilirken Allah'ın koyduğu tabiat düzeninin bozulması gerekmez. Aksi takdirde her şeyin illetsiz meydana gelebileceği görüşü ortaya çıkar. Bundan dolayı mûcizelerin bilinmeyen gizli bir sebeple ve ilâhî kanun çerçevesinde oluşan hadiseler şeklinde açıklanması daha doğrudur. Nitekim âlemdeki sebepler zinciri üzerinde inceleme yapıldığı takdirde mûcizelerin sırrı daha iyi anlaşılabilir. Görevi dünya ve âhiret mutluluğuna ulaştırmak olan bir peygamberin elindeki cismi ejderhaya çevirmesi hayret verici de olsa insanlığa sunduğu manevi değerlere fazla bir katkı sağlamaz (a.g.e., s.61-64, 72-73). Şiblî, mûcizelerin niteliği hususunda Allah'ın kanunlarına aykırı hiçbir olayın meydana gelmeyeceği yönünde -bazı Eşʿarîler hariç- bütün mezheb âlimlerinin birleştiğini söyler. Peygamberlere gelen vahyin insanlar tarafından anlaşılması konusuna değinen Şiblî, nasların zâhirî çerçevesi içinde birbirinden farklı mânâlarının olabileceğini, bunların ortaya çıkarılmasıyla bazı anlam sorunlarının çözüleceğini düşünür. Kur'an-ı Kerîm, Allah kelamı olmasının yanı sıra Arapça indirildiği için bu dilde bulunan bütün yapı ve kullanılışları yani mecaz, istiare ve teşbihlerin her çeşidini içerir. Dolayısıyla zâhirî anlamın terk edilmediği, aralarından birinin uygun görüldüğü açıklamalar çok defa te'vil olarak isimlendirilse de aslında bunlar tam bir te'vil değildir. Dilde yer alan sözlük anlamlarının çoğunun aslında zâhirî mânâ kapsamına girdiği anlaşılır (a.g.e., s.163-169).

Kur'an'da Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanan herkes Müslüman kabul edildiğinden bazı hadislere dayanılarak tekfir iddialarının ortaya atılması mümkün değildir. Bu sebeple Mu'tezile, Kaderiyye ve Cehmiyye gibi fırkalar İslam dışında tutulmamış ve ümmetin yetmiş üç fırkaya bölünüp yalnız birinin kurtuluşa ereceğini haber veren rivayete uyulmamıştır. Dolayısıyla metinlerin zâhirine ne takılıp kalan bazı âlimlerin bu tür hadisleri dikkate alıp bazı insanları tekfir etmeleri kabul edilemez bir durumdur.

Âhiret hayatının farklılığına dikkat çeken Şiblî, rûhânî âleme ve bedenlerin yeniden dirilmesine ateistlerin itiraz etmesi karşısında rüya olayını delil gösterir. Hiç kimse rüyayı inkâr edemeyeceğine göre rüya sahibinin uzak yerleri görüp nakletmesi gibi nebî ve velîlerin uhrevî ve rûhânî âlemi tasvir etmeleri de mümkündür. İnsanlara dünyada yaptıklarının karşılığı olarak âhirette mükâfat veya ceza verilmesi Şiblî'ye göre naslarda yalın biçimde ifade edilmiştir. Zira âhiret hayatı gibi beşer tasavvurunun dışında kalan bir konu ancak farklı ifadeler ve maddî bir üslûbla nakledilmesi hâlinde anlaşılabilir. Aslında ceza ve mükâfat konusunu sebep-sonuç ilişkisi içinde anlamak gerekir. Madde âleminde nasıl zehir öldürücü, ilaç tedavi edici ise ruh dünyasında da aynı durum söz konusudur. İyi veya kötü davranışlardan ruhun etkilenmemesi mümkün değildir. Ruhun iyi fiiller neticesinde duyduğu mutlulukla kötü amellerden dolayı hissettiği üzüntünün isimleri dinde mükâfat ve cezadır.

İslam'ın temel ilkelerinde mevcut berraklık ve sadeliğe rağmen zamanla birçok ilâve yapılarak kelam ilminin bir problemler yumağı hâline getirildiğini belirten Şiblî, ilk dönem Müslümanlarının bile bu tür meselelerle kuşatılmış İslam'ı anlayamayacağını söyler. Ona göre asıl şaşılacak şey Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı, Allah'ın sıfatlarının zâtıyla

münasebeti ve amelin imandan bir cüz sayılıp sayılmayacağı gibi tartışmaların küfür ya da imanın ölçüsü diye kabul edilmesidir. Bunlar eskiden bilinmediği hâlde bazı vasıtalarla kelam ilmine girip zaman içinde kelamcıların vazgeçilmez meselesi durumuna gelen tartışmalar veya Kur'an'da geçen, fakat mahiyeti ve keyfiyeti bilinmeyip te'vile tâbi tutulan konulardır. Ancak bu tartışmalar yüzyıllar boyunca İslam esasları gibi telakki edildiğinden hemen çıkarılıp atılması kolay değildir (a.g.e., s.144-146). Nitekim sahâbe devrinden itibaren ictihad teşvik edildiği hâlde daha sonra taklîd hâkim olmaya başlamıştır. Düşünme ve araştırma ruhu her ne kadar kelam kitaplarına, "İtikadda taklîd câiz değildir" ifadesiyle geçmişse de bu, sonraki dönemlerde geçerliliği bulunmayan bir söz olarak kalmıştır (a.g.e., s.115-116, 194).

Şiblî Nu'mânî kelamın siyerle bağlantısını kurmak istemiştir. Dinin sadece Allah'a imandan ibaret bulunmadığını, nübüvvetin de onun bir parçası olduğunu, dolayısıyla peygamberin şahsiyeti ve hayatıyla ilgili muhtemel sorularla kelam ilminin ilgilenmesi gerektiğini vurgular. Ayrıca evlilik, İslam'ı zorla kabul ettirme, köleliğe izin verme, dünya işleri ve siyasetle uğraşma gibi konularda Batılı yazarlarca Hz. Peygamber'e eleştiriler yöneltildiğini ifade ederek bunlara cevap verilmesinin zorunlu hâle geldiğini belirtir (Sirat-un-Nabi, I, 7, 88). Bu noktada İslam'ın inanç ve prensiplerini diğer din ve medeniyetlerle mukayese edip üstünlüğünü göstermeye çalışır. Bunun yanında insan hakları, kadının konumu, miras ve amme hukuku gibi o zamana kadar kelamda ele alınmayan konulara da başlıklar hâlinde yer vermiştir (ʿİlm-i Kelâm-ı Cedîd, s.127-144). Bu durumda kelamın muhtevası, konularının sıralanışı sabit ve durağan olmaktan çıkmaktadır.

c) Gazzâlî

Kelam ilmiyle alakalı üçüncü kitabı Yusuf Karaca tarafından Türkçeye de çevrilen *Gazzâlî*'dir.

Bu kitabı 1901 yılında Haydarabad'da yazmıştır. Bu kitabı ile Şiblî, büyük âlim Gazzâlî'nin hayatı, düşüncesi ve görüşlerine ışık tutmuştur. Kitapta biyografi kısmı yaklaşık otuz sayfadır (272 sayfalık tercümede 45 sayfa kadardır), geri kalan kısmı kelamcı, filozof, ahlâk mutasavvıfı Gazzâlî'yi anlatır. Şiblî Gazzâlî'nin eserlerinden olan *İhyâ*'nın değeri ve önemini vurgulamıştır, ancak onu tenkit de etmiştir. Kitabın son sayfalarında (Tercümede, s. 271) şöyle diyor:

> Gazzâlî'nin bazı eserlerinin bazı ifadeleri tenkit edilmeye müsaittir. Mesela İhyâ'da, hadisleri naklederken fazlaca tedbirsizlik yapılmış olup yüzlerce, binlerce zayıf ve uydurma hadisler nakledilmiştir ki, hadis kitaplarının hiçbir yerinde bunların izine rastlanamaz. Hatta hadislerden ibaret değil, eski din büyükleri hakkında yazdığı olayların çoğu bile hakiki olmaktan uzak, akıldan ıraktır. Avam denilen halk tabakasından başka hiçbir kimse bunlara inanamaz. Bununla beraber zühd, takvâ, mücahede konularını izah ve açıklama hususunda öyle şeyler yazmıştır ki, itidali aşmış, normalin dışına çıkmıştır.

d) Mevlânâ Celâleddîn Rûmî

Bu kitabı da Haydarabad'da ikamet ederken 1904 yılında yazmıştır ve kitap 1906 yılında yayımlanmıştır. Şiblî bu kitapta da Mevlânâ'nın hayat hikayesine birkaç sayfa ayırmış, asıl amacı olarak onun kelamcılığını ön plana çıkarmıştır. Şiblî'ye göre "Mevlânâ yalnızca bir mutasavvıf değil, aynı zamanda iyi bir kelamcıdır. Akaid ve kelam konularını hem akıllara hem de gönüllere sindiren bir üslûb gereklidir ve Mevlânâ bunu yapmıştır."

5. Edebiyat-Şiir-Tenkit

a) Şi'ru'l Acem:

Hem bir antoloji hem de edebî tenkit eseri olan bu kitap beş cilttir; dördü Şiblî yaşarken, beşinci cilt de vefatından sonra basılmıştır. Farisî dilinde yazılmış şiirleri ve şairlerini ihtiva eden eser "öncekiler, orta zamanda olanlar ve sonrakiler" şeklinde üç bölüme ayrılmıştır. Konuya aşina olanlar, aradan bunca yıl geçtiği hâlde bu kitabın aşılamadığını ifade etmişlerdir (Ekrem, s. 217).

b) Hayat-ı Hâfız Şîrâzî

Bu meşhur ve büyük şairin hem hayatını hem de şiirinin özelliklerini yazmıştır.

c) Şeyh Sa'dî Biyografisi

Bu kitabında da Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî'nin hayat hikayesi yanında eserlerini değerlendirmiştir.

d) Farsça ve Urduca Divanı

Şiblî'nin bu iki dilde önemli ve yüksek seviyeli bir şair olduğunu gösteren eseri.

Şiirinden bir örnek:

Trablus ve Balkan Harpleri'nin üzerindeki etkisini bu şiirinde gözlerden akan yaşlar gibi sıcak ve samimi olarak dile getirmiştir:

"Devletimiz Osmanlı ortadan kalkarsa adımız sanımız artık ne zamana kadar anılacak?

Toplumumuzun söndürülmüş lambasından duman ne zamana kadar çıkacak?

Osmanlı Devleti'nin hırkasını felek paramparça edip savurursa,

Onun kırpıntıları gökyüzünde ne zamana kadar uçuşacak?

Fas elden gitmişti, Acem de elden çıktı, artık durup bakalım,

Şu Türklerin canlı hastası ne zamana kadar yaşayacak?

Balkanlar'dan gelen şu bela selini, felaket tufanını,

Mazlumların yanık feryad ve figanlarının dumanları ne zaman durduracak?

Bütün dünya kurban edilen Müslümanların çırpınarak can verişini seyrediyor.

Can çekişen bu şehitler, o insanlara bu manzarayı ne zamana kadar seyrettirecek?

Bu kulaklara gelen müzik mazlumlar korosunun feryadıdır,

Yetimler bu feryad şarkısını o insanlara ne zaman duyurabilecek?

Biri çıkıp sormalı: Ey insanlık âleminin düzenbaz üstatları!

Bu zulümler nereye kadar, bu canavarlıklar ne zamana kadar sürecek?

Ey fitneciler! Bu vicdansızlıklar daha ne zamana kadar uzayıp gidecek?

Anladık; siz kılınçlarınızın keskinliğini, silahlarınızın gücünü deniyorsunuz lakin;

Bunların bizim üzerimizde denenmesi ne zamana kadar devam edecek?"

6. Fıkıh

Zıllu'l-ğamâm fî mes'eleti'l-kırâat-i halfe'l-imam

Şiblî dinî konularda ümmeti bölen ve bir parçasını dışlayan ihtilaf ve tartışmalara çok üzüldüğü ve bu konulara girmediği hâlde "Cemaatle namaz kılanların Fatiha'yı okumaları" konusundaki ihtilaf çok büyüdüğü ve bunu câiz görmeyen Hanefîlere, bazı başka mezheb mensuplarının (Hanbelî-Vehhâbîler ve Şâfi'îler olduğu söyleniyor) hakaret etmeleri, daha ileri giderek işi tekfir sınırına kadar götürmeleri yüzünden bu kitabı yazmış, fıkıh dalında da yetkinliğini ortaya koymuştur.

Bir fıkıh meselesi yüzünden ümmetin düştüğü hâli şöyle ifade ediyor:

"Bu fitneci ulemâ işi küfür ve hakaretten öteye şiddet uygulamaya kadar götürdüler, İngiliz hükümeti müdahale etmek durumunda kaldı, biz kendi dinî meselemizi kendi âlimlerimizle çözemeyince İngiliz hakimlere teslim olduk; ibret ki ne ibret!"

7. Seyahatname

Seyahatname'den bahsetmiştik.

Ayrıca önemli konuşmaları ve makaleleri de toplanıp yayımlanmıştır.

Şiblî'nin Türk Halkına Olan Sevgisi

En yakın talebesi Seyyid Süleyman Nedvî, onun milletimize olan sevgisini şu şekilde dile getirmekte: "Hiçbir dost toplantısı olmazdı ki orada Şiblî, Türklerin mertliklerinden, güzel hasletlerinden, kahramanlıklarından bahsetmez olsun. Gördüklerini, bildiklerini anlatırken, Türkler hakkında bir şeyler söylerken coşar ve o harika anlatım tatlılığıyla bülbül kesilirdi de, dinleyenleri Osmanlı hayranı ve Türk aşığı yapardı."

Vefat hastalığında bile bizim derdimizi düşünen ve "Ben kendimi, Türklerin ayakkabılarına bir bağ olmaya bile layık göremiyorum" diyen bu dev insan, seyahatnamesinde, o sırada Avrupa basınının hakkımızdaki tezvirleri karşısında şöyle demekten kendini alamıyordu: "Avrupa yayınlarını okuyanların Türkleri aşağılama, onlara kin duyma duygusuna kapılmaması, aynen uyku ilacı içtikten sonra insanın uykuya dalmamasına benzer."

Şiblî, seyahatnamesinde Türk halkı için şu kanaatini de zikrettiğini daha önce de nakletmiştik:

> Şüphe götürmez bir gerçektir ki, Türkler çok geniş cömertliğe ve fedakârca, yiğitçe, âlicenaplığa dayalı ahlâka sahiptirler. Kasılma, büyüklenme, başkalarını aşağı görme, gururlanma gibi kötü huyların onlarda izine dahi rastlanmaz. Ben, zengin-fakir, işçi-âmir, her derece ve sınıftan insanlarla görüşme fırsatı buldum. İyi huylulukta, güzel ahlâkta, cömert ve âlicenap yapıda olmakta sanki hepsi aynı okulun yetiştirdiği öğrenciler ve aynı kalıpta şekillenmiş kimselerdir.

Düşüncesi, Mezhebi, Meşrebi

Dinler, İslam ve Müslümanların Vazifesi

> Yaşadığımız evrende yapılabilecek en yüce görev ve ifa edilebilecek en kutsal hizmet, insanların nefislerini terbiye edip ahlâklarını düzelterek en yüce noktalara ulaşmalarını sağlamaktır. İnsan her şeyden önce yüce ahlâk, Allah korkusu ve O'na bağlılık, günahlardan sakınmak, iyilikseverlik, yumuşak başlılık, bağışlayıcılık, azim ve kararlılık, özveri, ikram severlik konuları üzerinde sağlam bir inanışa ve uygulamaya sahip olmalıdır. Sonra bu inanışın yeryüzünde kökleşmesine çalışmalı ve bu yüce değerlerin en geniş ölçekte yayılması için gayret sarf etmelidir.
>
> Bu amaca ulaşmada izlenecek esas yol öğüt ve nasihattir. Bundan daha ileri olanı ise bu konularda etkili ve güvenilir kitaplar yazarak bunların basımı ve yayımı yoluyla insanları aydınlatmaktır. Bir diğer yolu da söz konusu erdemleri insanlara telkin etmek, gerektiğinde uygun biçimde zorlayarak (yaptırım ile) bunlara aykırı hareket etmekten menetmektir.
>
> İlk çağlardan günümüze kadar ahlâk eğitim ve öğretiminde izlenen yollar yukarıdaki üçü ile sınırlıdır... Bizce en doğru, en mükemmel, en sağlıklı yol, ne dille söylemek, ne yazarak anlatmak, ne de zora başvurmaktır. Bunların ötesinde

ahlâki değerleri yaşayarak insanların önüne koymaktır... Yaşadığımız dünyada var olan ahlâki değerler ve birikimlerin hemen hepsi o yüce varlıkların -peygamberlerin- yadigârıdır. Bunun dışındakiler medeniyet sarayının süs ve nakışlarından ibarettir.

Dünya tarihinin günümüze dek uzanan ve bilinen kısmının bize tanıttığı bu örnek ve kutsal kişiler üstün ahlâk değerlerinin ancak bir parçasını temsil etmiş, ona örnek olmuşlardır...

(Hem hükmettiği servet hem yaşadığı zühd) gibi birbirine zıt görünen bu özellikleri en güzel şekilde kendinde birleştiren, ilâhî hikmet ve kudretin tertemiz bir sayfası olan, varlık aleminin yedi kat göğünü aşarak ebedî alemi ziyaret eden, arzdan arşa yükselen bir mirac gerçekleştiren yüce varlık Muhammed'dir ki, (sallallahu aleyhi ve sellem) Kur'an-ı Kerîm'de "Bugün sizin için dininizi kemaliyle tamamladım" buyruğu ile bu özelliği teyid edilmiştir...

Her din mensubu için kendi dini diğer dinlerden daha üstün ve yücedir. İnsanlara seslenerek "Bütün ahlâk değerlerini eksiksiz olarak kendinde taşıyan en büyük insan kimdir" diye sorsak her taraftan değişik sesler yükselecektir. Ama soruyu değiştirerek şöyle sorsak: "Dünya tarihinde, hayatının her dönemi ve yaptığı önemli işleri, önceki hiçbir semavi kitaba nasip olmayan biçimde sağlam bir şekilde kaydedilen, genişlik ve açıklık bakımından söz ve hareketleri, şekil ve şemaili, hâl ve tavrı, üslûb ve konuşma tarzı, huy ve tabiatı, yaşayışı, konuşma biçimi, insanlarla ilgili tutumu, yeme içmesi, yürümesi, gezmesi, uyuyup uyanması, oturup kalkması, gülmesi, konuşmasıyla ilgili her tür hareketi nakledilip kaydedilen kimdir" desek, buna cevap olarak sadece tek ses yükselebilir, o da -anam babam ona feda olsun- Araplar arasından çıkan Muhammed sallallahu aleyhi ve sellemdir (Karaca, Siret tercümesi: Son Peygamber Hz. Muhammed, s. 31-33).

İnanç (itikad) ve amel (fıkıh) mezhebi:

Şiblî diğer ilimleri yanında usulcü, kelamcı, Ehl-i sünnet ve cemaat savunucusu idi. Eş'arî ve Mâtürîdî mezheblerinin ortasında yer alıyordu, ileride Mâtürîdîlik ağır bastı. Eş'arî kelamcıların İslam'a aykırı olan felsefeyi tenkid ve red için ortaya koydukları çabayı takdir etmekle beraber İslam için önemli olmayan konularda emeklerini zayi ettikleri, karışık zihniyetleri yüzünden birçok şüpheye sebep oldukları için de onları tenkit etmiştir; şöyle diyor:

> Eş'arî kelamının önemli bir kısmı Yunan felsefesinin reddine ayrılmıştır; evet kelam ilminin vazifesi İslam'a aykırı olan felsefe görüşlerini red ve tenkit etmektir, fakat kelamcılar bu konuda hatalara düşmüşlerdir; çünkü Yunan felsefesine izafe ettikleri birçok görüşün onunla ilgisi yoktur ve bu arada Yunan filozoflarının görüşlerinin çoğu çok zaman İslam'a aykırı değildir (Ekrem, s.70).

Şiblî'ye göre Hanefî ulemâsı başta Mâtürîdî idiler, fakat daha sonra gelenler Gazzâlî ve Râzî'nin etkisinde kalarak Eş'arî mezhebine meylettiler. Kendisi bu taklîd yöntemini kabul etmedi, bir yandan Eş'arîleri tenkit etti, diğer yandan Mâtüriyye'den doğru bulduklarını kabul etti.

Şiblî İbn Teymiyye'yi de takdir ediyor ve kelam ilminde derinleştikten sonra Eş'arî kelamında tenkit ve reddedilmesi gereken mesaili başkası değil de önce onun eleştirdiğinin altını çiziyor. Hind Kıt'asında İbn Teymiyye'ye karşı sert bir tavır var iken Şiblî onun eserlerini de okuyor, bu okumalar sonunda hadisçiler ekolüne de bir eğilime sahip oluyor.

Şiblî fıkıh alanında başta mutaassıp bir Hanefî idi, bu mezhebi taklîd etmeyenlerle tartışır, yazar çizerdi. İlmî seviyesi yükselip genişleyince bu taassup, dine sımsıkı sarılmaya ve İslâmî gayrete dönüştü. Vefatından altı ay önce "Ben

hem akaid hem de fıkıh konularında müsamahalı olarak Ebu Hanîfe'nin mezhebindeyim" demiştir (Ekrem, 71).

Bid'atlara şiddetle karşı idi. Bazı aylarda avamın yaptıkları ve dinde aslı olmayan şeyler ile meşayih ve evliya türbelerinde yapılanlarla sert bir şekilde mücadele etmiş, bazı davranışları şirk saymıştır (Ekrem, 73).

Mezheb taassubunu aşmış olmasına dair bir hatıra:

> Seyahate gemi ile başladıklarında yanında yol arkadaşı olarak meşhur tarihçi Arnold vardı. Et yemekle ilgili hatırasını şöyle naklediyor: Gemide kuş türü hayvanların eti vardı ben birkaç gün bunlardan yemedim, Arnold sebebini sorunca "Dinimizde boğularak öldürülmüş hayvanların etlerini yemek haramdır" dedim. Arnold "Gemide hayvanlar boğularak öldürülmüyor, kesiliyor" dedi. Tek başına onun tanıklığı fıkıh bakımından yeterli olmadığı için kendim gittim ve bunun doğru olduğunu gördüm. Hayvanları kesen bir Hristiyandı, hayvanları boğazlarken hiçbir şey okumuyordu, sadece boyunlarına bıçağı sürüyordu. Her ne kadar Hanefî mezhebine göre böyle kesilen etler helal değilse de bu konuda birkaç gün Şâfi'î mezhebine göre hareket ettim; onlara göre kesilen (eti helal) her çeşit hayvanın etinin yenmesi câizdir" (Seyahatname, s.70).

Tekfir meselesi

Şiblî tekfir konusunda oldukça temkinli bir duruşa sahiptir. *Gazzâlî* isimli eserinde onun da konu ile ilgili sözlerinden yararlanarak bazı kimselerin bir kısım müminleri tekfir etmelerinin sebepleri üzerinde durmakta ve bunların tekfir için yeterli olmadığı kanaatini dile getirmektedir:

> "Tekfir sebeplerinden biri mütevatir olan bir hadisi inkârdır... Halbuki Kur'an-ı Kerîm'den başka herhangi bir sözün tevatür derecesini ispat ve tespit etmek imkânsız gibidir."

"Kafirlikle itham etmenin bir başka sebebi icma'ın inkâr edilmesidir. Bir meselede icma'ın oluştuğunu tespit etmek, tevatürü tespit etmekten daha zordur... Böyle bir icma'ın olduğunu farz etsek bile bu icma'a dayanan meseleyi reddeden şahsın bunun icma derecesine ulaştığını bildiğini nasıl ileri sürer ve ispat edebiliriz. Bir de haydi kesin bilgisi olduğunu bilelim, ama mademki bir mesele icma derecesine ulaşırken ve icma meydana geldiği devirde (bunun bir asır olacağı görüşü de vardır) o meseleye muhalefet etmek câizdi şimdi neden câiz olmasın!"

"Gazzâlî tekfire sebep kılınan şeylerin hemen tamamını reddetmiştir ve kelime-i şehadet getiren herkesin Müslüman olduğunu ispat etmiştir... O, bu anlayışlı ve geniş görüşlü olmayı sadece kendi dindaşlarına münhasır kılmamıştır; onun kanaatine göre kendilerine İslam'ın gerçekleri açık ve etkili bir şekilde anlatılmış olmasına rağmen hâlâ inanmamış kimseler hariç diğer insanlar tamamen mazur durumdadırlar. Bu görüşünü *Faysalu't-Tefrika* isimli eserinde şöyle belirtir: Hatta ben diyorum ki, şu bizim zamanımızdaki Bizanslı Hristiyanların ve Müslüman olmayan Türklerin çoğunu (tebliğ usulünce yapılamadığı için) Allah'ın rahmeti inşallah içine alacaktır."

Gazzâlî'nin bu görüşü önceleri tepkiyle karşılanmış olsa da sonraları Ehl-i Sünnet'in şu temel kuralı ile onaylanmıştır: Ehl-i kıble tekfir edilemez" (209-211).

Taklîd ve Tecdîd

Şiblî, Gazzâlî örneğinden yola çıkarak fiziki, kültürel, geleneksel baskılara rağmen bazı âlimlerin bütün bunları aşarak taklîd zincirini kırdıklarını ve gerekli ıslahatı yaptıklarını şu satırlarda takdir ederek dile getiriyor:

"Fakat bazen yüz binlerde hatta milyonlarda bir öyle üstün kabiliyetli cevherler çıkar ki, o bütün dış tesirlerin hiçbirinden etkilenmez, aksine kendisi o dış tesirleri ve yanlış

alışkanlıkları altüst edip kökünden kazıyarak yeni bir devre, yepyeni bir dünyaya pencere açar. İşte bu şahıs yenileyici, ıslahatçı, müceddid olur" (Gazzâlî, s. 202).

"Taklîd perdesi gözler önünden çekilip de ana İslam kaynaklarına bakılınca İslam akidelerinin, İslam devlet idaresi usulünün, İslam ahlâkının ve İslam ilimlerinin hiçbirinin İslam'ın ilk dönemindeki durumunda olmadığı görüldü. Çok daha acıklısı bu yanlış kalıpların dinin asıl kalıbı zannedilmesi idi. Bu yüzden de bunları ıslah edip düzeltmeye karşı sert muhalefet gösterilme tehlikesi mevcuttu. Buna rağmen Gazzâlî, kınayanların, aleyhinde atıp tutanların kötülemelerinden korkmadan gayet cesur ve serbestçe genel bir ıslahata kendini verdi" (s. 206).

İslam Dünyasının Geri Kalmasının Sebep/Neticesi

Bu konuda örnekleri, açıklamaları daha önce geçmiş veya aşağıda gelecek olan dört maddeye dikkat çekmiştir:

1- Medreselerin çökmesi.

2- Müslümanların ahlâkının İslam ahlâkı olmaması:

Son birkaç asırdır küfür sıfatlarıyla (tembellik, pislik, birbirine düşmanlık, yalan, nifak, kâinat kitabını okuyamama, tefekkürsüzlük, ümitsizlik vs. ile) kirlenmiş olan Ehl-i İslam; Müslümana yakışan vasıflar taşıyan (doğruluk, dayanışma, iş bölümü, mesai düzeni, evreni okuyabilme, akletme) küfür dünyası karşısında iki büklümdür. Hani meşhurdur ya. Birinci Dünya Savaşı'nda Berlin'e giden Mehmed Âkif'e "Oraları nasıl buldun?" diyen dostlarına İslam Şairi şu mükemmel cevabı vermiştir: "Dinleri işimiz gibi, işleri dinimiz gibi."

3- Tekkelerin bir miskinler yuvasına dönmesi.

4- Hurafelerin halkın içine alabildiğine yerleşmesi: Mesela bunlardan Mısır'da şahit olduğu mezarperestliği şöyle anlatmaktadır:

> Mısırlılar haftanın belirli günlerini özelleştirerek her birinde belirli türbeleri ziyaret etmektedirler. Bu zavallıların inancına göre, Hz. Zeyneb'in, İmam-ı Şafiî'nin ve diğerlerinin ruhları, her biri için belirledikleri o günde göklerden inerek mezarlarına gelirler. Böyle özel günlere Hazret (ruhun hazır oluş günü) diyorlar. Hangisinin hazret günü oluyorsa, o gün onun mezarı başında büyük bir kalabalık toplanıyor. Pek çok insan ziyarete geliyor, kabri öperek dileklerini söylüyorlar, ihtiyaçlarını istiyorlar. Böyle durumlarda öyle birtakım hâller ve görüntüler ortaya çıkıyor ki, bunların putperestlikten ve Allah'a şirk koşmaktan bir farkı varsa bu, benim gibi dış görüntülere bakanların göremeyeceği kadar çok ince olmalıdır. Ben Hindistan'daki mezarlara, türbelere tapınmalara bakıp Müslümanların hâline ağlarken, Mısır'dakilere rastlayınca neredeyse daha beterini gördüm (Seyahatname, s. 318).

Siyasî sistem

Şiblî, İslam'ın belli bir siyasî sistemi mecbur kılmadığı, dinin hükümleri, kuralları, ilkeleri belli olduğu, bunları uygulayacak olan siyasî sistemlerin meşru olacağı görüşündedir. Onun karşı olduğu ve İslam'a aykırı bulduğu sistem kuralları çiğneyen saltanat sistemidir. Uygun bulduğu sistem ise başkanı halkın seçtiği, denetlediği, kendisine (temsilcilerine, ehliyetli kişilere) danışıldığı ve yöneticiyi değiştirme imkânına sahip bulunduğu sistem mânâsında cumhuriyettir:

> "İslam her ne kadar bir saltanat idaresi, bir hükümet otoritesi kurmak için gelmediyse de bir yandan mevcut ahvalin icabı diğer yandan da İslam nizamının ister istemez hilafet ve saltanat kalıbı şeklini alması sebebiyle başta devlet temelleri bu şekilde kurulmuştu. Fakat bu devlet şekli tamamen cumhuriyet; yani halk idaresiydi. Cumhuriyet olan halk idaresi de İslam'ın kendi iktizası, prensiplerinin gereğidir."

"Emîr Muaviye, cumhuriyet yerine şahsi bir saltanat kurarak oğlu Yezîd'i kendi yerine veliaht tayin etti. Ve monarşiye dayalı o eski saltanat sistemi yeniden kuruldu ve hâlâ da ayaktadır... Her ne kadar bu sistemin özellikleri erken dönemde başlamış ise de devlet adamları Araplardan olduğu ve o zamana kadar sahâbe mevcut bulunduğu için saltanat idaresi bile olsa bir cumhuriyet tarz ve edası bulunuyordu. Rastgele bir insan bile saltanat makamına çıkıp Emevî halifelerine çatıyor, onlar da bütün satvet ve zorbalıklarına rağmen uyarılara kısmen boyun eğiyorlardı. Emevîlerden sonra Abbâsîler dönemi başladı... Abbâsîlerin birçok alanda büyük hizmetleri oldu, ama yüzyıl geçmeden kılıçla kalem geçinemediği için yönetim fiilen Türklerin ve İranlıların eline geçti... Sultanları keyiflerine göre hareket etmekten men edecek tek vasıta olarak din kalmıştı. Bu da şöyle bir keyfiyet arz ediyordu: Dinî iktidarı ve nüfuzu olan âlimlerin ağzını sultanların bahşiş ve lütufları kapatmış ve dillerini bağlamıştı" (Gazzâlî, s. 233-234).

"İlâhî bir devlet kurma ve yeryüzüne hâkim olma peygamber olmanın şartlarından ve amaçlarından biri değildir. Ama peygamberin Allah yoluna daveti ve dine çağrısı siyasî ve idari baskılarla karşılaşırsa veya onun ıslahat çabaları ülkenin düzensizlik, dağınıklık ve kargaşasının dikenlerine dolaşırsa o zaman bu mücadele, İbrahim (a.s.) ve Musa (a.s.) peygamberlerin mücadele şeklini alarak ilerler, sonunda da ümmetini, Nemrutlara ve Firavunlara köle olmaktan kurtarır. Peygamberler arasında hiçbir idari ve mülki yetkileri olmamış olan İsa (a.s.) ve Yahya (a.s.) peygamberler de gelip geçmiş, halkların ve devletlerin bütün yetkilerini elinde tutan Musa, Davud ve Süleyman peygamberler de gelip geçmiştir... Allah Resûlü Muhammed Mustafa (s.a.) ise her iki çeşit peygamberlik sıfat ve yetkilerine sahip olmuştur... İslam devletinin, Allah Teâlâ'nın kendi beyanıyla açıkladığı gayesi şudur:

1. Devlet ve savaş, düşmanın saldırması ve zulmünü defetmek içindir (Hac:22/36).

2. Devlet ve savaş bütün dinler için hürriyeti ve korunmalarını sağlamak içindir (Hac:22/40).

Ve Allah şöyle buyuruyor:

"Onlar öyle mükemmel insanlardır ki, kendilerini yeryüzünde iktidar sahibi kılarsak namazlarını hakkıyla kılar, zekatı verir, iyiliği emreder, kötülükten sakındırırlar. Bütün işlerin akıbeti elbette Allah'a aittir" (Hac:22/41).

Eğitim ve Öğretim

Şiblî, İslam âleminin kurtuluşunun eğitimden geçtiğini düşünüyordu. Ama bu klasik medrese sistemiyle olamazdı. Yüzyıllardan beri İslam eğitim yuvalarında okunan eski çağ Yunan felsefe ve mantığı ile bir yere varılamayacağını söylüyordu. Bir yandan fen ilimlerinin, öte yandan manevi değerlerin bir arada okutulacağı müesseseler gerekliydi (Seyahatname, s. 34-35).

Ama medrese eğitim ve öğretiminin bir de vazgeçilemez değeri vardı, bu sebeple eski ile yeni arasında bir denge kurmak, yeniden alınacakları almak, eskinin ruhî ve manevî iklimi ile uyumlu hâle getirmek gerekiyordu.

Mısır'da onun istediği yüksek okul tarzına en uygun bulduğu Dâru'l-ulûm'u ziyaret edip programını ve eğitim-öğretim yöntemini inceledikten sonra şu değerlendirmeyi yapıyor:

"Burasını ben, Müslümanların ihtiyaçlarına cevap verecek, dertlerine deva olacak önemli bir yüksek okul kabul ediyorum ve daima şu kanaati taşıyorum: Müslümanlar Batı tarzı eğitim ve öğretimde ne kadar ilerlerlerse ilerlesinler, eğer onlarda İslam-Doğu eğitim ve öğretiminin bir etkisi ve izi yoksa buna Müslümanların gelişmesi denilemez. Şurası bir gerçek ki, Doğu öğretim tarzının şu andaki ölçüsü ve planı son derece faydasız ve gereksizdir, ama şu önemli gerçek unutulmamalıdır ki, bu öğretim tarzında Müslümanların tek bir millet olma ruhu, varlıklarını sürdürme,

düşmanlarına karşı verdikleri mücadelede yenilmeme amacı gibi yüce duygular yatmaktadır. Bu duyguların olmadığı, manevi değerlerin hiçbir izinin bulunmadığı bir eğitim ve öğretimin sonucu olarak Müslümanların inancından, millî bütünlüğünden, tarihinden kaynaklanan yaşatıcı değerlerden hiçbiri hayatta kalamaz, yok olup gider" (Seyahatname, s. 280).

"Ben yeni eğitim tarzını beğeniyorum, bununla birlikte eskiden beri süregelen eğitim tarzının da hararetle koruyucusuyum. Bana göre Müslümanların millet ve toplum birliğinin ayakta durması için eskiden beri süregelen eğitim tarzının devam etmesi şarttır, hem de kesinlikle şarttır. Böyle düşünmemle birlikte bu eğitim tarzının bu şekilde devam etmesinin İslam ümmetine bir fayda sağlamadığını ve anlamsız olduğunu görerek ister istemez elem ve ıztırap duyuyorum" (Seyahatname, s. 146).

Şiblî bu satırlardan sonra medreselerdeki eğitim ve öğretimin hem İstanbul'da hem de diğer ülkelerde başıbozuk, düzensiz, maksada erdirmede yetersiz olduğunu, medrese öğrencilerinin kılık kıyafetlerinden tutun da cer yaparak karın doyurmalarına kadar varan uygunsuzlukları anlatıyor.

Medreselerdeki en büyük eksiklik öğretim standardının ve eğitim programlarının çok dar tutulmasıdır. Programda edebiyat bilgisinin izine dahi rastlanmamaktadır. Mantık ve felsefe derslerinde *Îsâgucî* ve *Şemsiyye* kitapları okunan en son kitaplardır. *Sıhâh-ı sitte* (meşhur altı hadis kitabı) bilmem ama belki de herhangi bir medresede okutulmamaktadır. Maânî, Belâğat ve Fıkıh Usulü derslerinin durumu da aynıdır. Şüphesiz Fıkıh derslerine hayli ilgi gösterilmekte ama bunun öğretimi de müctehidce bir tarzda değil, aksine son derece amiyane ve onlara uyum gösterir tarzda yapılmaktadır. Bazı hocalarla oturup görüşmelerim oldu. Onlar öyle basit ve genel halk seviyesindeki meseleler üzerinde konuşmalar yapıyorlar ki, bunları dinledikçe

hem hayret ediyordum hem de derinden üzüntü duyuyordum (s.148).

el-Ezher hakkında:

Bu adı büyük eğitim-öğretim kurumunun perişanlığı ve yetersizliği Şiblî'yi çok üzmüş olmalıdır ki, izlenimini, *Seyahatname*'de şöyle aktarıyor:

> Bütün seyahatim boyunca gördüklerim bir tarafa Ezher'in hâllerini gördükten sonra Müslümanların bedbahtlığına üzüldüğüm kadar hiçbir şey beni yıkmadı. Dünyanın her bölgesinden ilim için buraya koşup gelen... öğrenci sayısının 12000'i geçtiği böyle üst düzeyde bir ilim yuvasının eğitim ve öğretiminden tamamen ümit kesilebilir miydi!... Ne yazık ki, burası fayda vermek yerine mevcut potansiyeli de harcamıştır ve harcamaya devam etmektedir... Orada okuyanlardan, kendine güven, derin bakış, hizmet aşkı, bilim cesareti, kısacası bütün değerli nitelikler kökünden sökülüp atılmakta, yok edilmektedir... Öğrenciler çarşı pazar dolaşmaktalar ve zengin ailelere mensup olanlar bile dileniyorlar, "Hz. Hüseyin'in başı için" diyerek pazarlık yapıyorlar... Bu şekilde bir yapıyla yetişenlerden İslam'ın şanını yükseltmeleri, bu yüce dinin izzet ve azametini korumaları beklenebilir mi? Ezher bizim ülkemizdeki bu tür okullardan daha beter hâle gelmiştir.
>
> Ali Paşa Mübarek (ö. 1311/1893), eğitim işlerinin başında en üst yetkili iken Ezher'i bir düzene koyup planlı, programlı bir eğitim öğretim yuvası hâline getirmek istediğinde ... Ezher Şeyhi (Rektörü) sadece öğrenciler üzerinde değil, herkes üzerinde etkili olduğu için, hatta bütün ülkenin dinî lideri kabul edildiği için onun muhalif durması sebebiyle Paşa bu meseleyi göz ardı etmeye mecbur kaldı. Ezher Mısır'da büyük bir güçtür, devlet yönetimi de ona karşı çıkmaya pek cesaret edemez (s. 302-303).

Ulemâ

Şiblî, *Gazzâlî* isimli eserinde büyük imamı örnek İslam âlimi ve mürşidi olarak takdim ediyor. Onun bu büyüklüğüne ve saltanat mensuplarının saygısını kazanmış olmasına rağmen devrin bazı âlimlerinin onu tenkit etmesinden, her devirde ulemânın iki önemli sonuç çıkarması gerektiğinin altını çiziyor: 1. Bilmeden konuşmamak ve yazmamak. 2. Hak bildiğini söylemekten ve hak uğrunda mücadele etmekten geri durmamak.

> Bu olaylardan ders almak gerekirse iyi bilmeden, tam kavramadan bir şey hakkında fikir ileri sürmenin uygun olmaması ve bu yapıldığı zaman hatanın ortaya çıkmasıdır... Devrimiz âlimlerinin durumu da bundan ibarettir. Yeni ilim ve fenlerden mutlak surette haberdar olmadıklarından bu ilimler hakkında hayret edilecek kötü zan ve kanaatlerde bulunuyor ve hatalara düşüyorlar (s. 271).

Şiblî, meşru olanı destekleme ve meşru olmayanı köstekleme vazifesinin herkesten önce her devrin âlimlerine düştüğü kanaatindedir. *Gazzâlî* isimli eserinde bu vazifeyi hakkıyla yerine getiren âlimin Gazzâlî olduğunu ifade ediyor ve sultanlar ona saygı gösterdikleri ve danışma yaptıkları hâlde onlardan hiçbir menfaat kabul etmemesinin kendisine bu imkânı veren amiller arasında olduğunu açıklıyor. Sultan Melikşah'tan sonra onun oğulları arasında çıkan taht kavgalarının sebep olduğu kötü sonuçları anlattığı yerde yine ulemânın vazifesi konusuna temas ederek şöyle diyor:

"Bütün bunlar olurken din âlimleri, kendi görevlerinin cenaze namazı kıldırmak, temizlik ve abdest meselelerini öğretmekten ibarettir düşüncesiyle susup oturdular" (Gazzâlî, s. 234 vd.).

Yabancı Dilde Eğitim-Öğretim

İstanbul'daki okulları inceledikten sonra bir değerlendirme yaparken öğretim dili konusuna geliyor ve okullarda yeni bilimlere ait kitapların da tercüme edilerek okutulduğunu, tercüme kitaplarla öğretimin Hindistan'da tartışmalı bir konu olduğunu kaydettikten sonra şöyle diyor:

> Hindistan'da devletin dili, İngiliz idaresinin dili olan İngilizcedir. Osmanlı'da ise devletin dili Türkçedir. Bir devlette yabancı bir milletin diliyle eğitim ve öğretim yaparak gelişmesine ait bir örneği, dünyanın hiçbir ülkesinde gösteremezsiniz. İngiltere'nin ilerlemesi ve gelişmesi, öğretim dilinin Latinceden alınarak İngilizceye çevrilmesiyle başlamıştır. Hiç şüphe yok ki, Türklerin ilerlemesi ve gelişmesi mümkün olursa ancak kendi ana dilleri olan Türkçe öğretimle olacaktır (Seyahatname, s. 123).

Kadınların Eğitimi

Diğer İslam ülkelerinde kadının ıslaha muhtaç durumu hakkında bilgi verdikten sonra bu önemli konudaki görüşünü şu satırlarda açıklıyor:

> Türklerin medeniyet ve ilerlemelerinde en çok takdir edilecek ve taklîd edilmeye layık olan şey kadınların eğitim ve öğretimi ve toplum düzeni içindeki davranış tarzıdır. Dünya üzerinde Asyalı ve Avrupalı olarak çok büyük iki millet diyebileceğimiz iki tür insan topluluğu bu konuda ifrat ve tefrit olarak en aşırı iki uç noktadadırlar. Bu yüzden ikisinin de durumu kabul edilemeyecek şekildedir. Türkler öyle bir orta yol bulmuşlar ki, bu iki insan topluluğunun güzelliklerini almışlar, kusurlarından ve yanlışlarından da uzak kalmışlardır. Osmanlı'da Türk kadınları eğitim görmüş kimselerdir. Ama utanmazlıkta, cilveleşmekte, yersiz özgürlükte, dans edip oynamakta (hem de kocası ile değil de başka erkeklerle) eğitimsizlerdir (!) Bu edep dışı

> davranışlarda öğretim görmemişler, eğitim almamışlardır. Örtünmeye bağlıdırlar ama cahil, dünyadan habersiz, bir kafes içinde kapatılmış insanlar da değildirler. Kızların öğretim ve eğitimi için resmî ve özel okulları vardır. Öyle güzel bir örtünme tarzı bulmuşlardır ki, terbiyeli ve şerefli insanlar o kıyafetle kızlarını okula veya dışarıya göndermekte bir sakınca görmezler... Bu okullar sayesinde öğretim o kadar yaygınlaşmıştır ki, bu günlerde belli bir seviyede eğitim almamış kadına zor rastlayabilirsiniz...

Kadınların çarşı pazarda dolaşabildiklerini, ilim meclislerine katılabildiklerini, ama gerekli olmadıkça erkeklerle konuşamadıklarını, tedbir ve edep dışına asla çıkmadıklarını kaydettikten sonra sözü yine örtünmeye getiriyor:

> Kıyafet tamamen Avrupa biçimindedir, ama dışarı çıktıkları zaman çok geniş ve bolca ipekli gibi bir üstlük giymektedirler... Bu örtü ile yüzün dışında bütün vücut öyle örtülmektedir ki, vücudun şekli dışarıdan kesinlikle belli olmamaktadır. Başlarında kendilerine özgü bir başörtüsü vardır. Yüz ise burun kökünden çeneye kadar inen bir yaşmakla gizlenmektedir (Seyahatname, s. 213-215).

Tasavvuf ve Dergâhlar

İstanbul'u ziyaretinde dergâhlara da uğruyor, oralarda gördüklerini bu kurumun güzel geçmişi ile mukayese ederek nereden nereye ve niçin geldiğini açıklıyor:

> Bizim kendi memleketimizde tekiyye veya tekâyâ dediğimiz dergâhlar burada pek çoktur... Osmanlı'nın idaresindeki önemli merkezlerde her tarikat fırkası için ayrı ayrı dergâhlar vardır... Dergâhlar o bölgenin valileri, komutanları ve yetkilileri tarafından kurulmuş ve ayakta kalabilmeleri için pek çok akar vakfedilmiştir... Bu usul ortaya konduğu devirde, o günlerin şartları ve imkânları göz önüne

alındığında bunun yersiz ve lüzumsuz olmadığı anlaşılır. Ve bu dergâhların, toplumun gönül dünyasını onaran birer iyi insan yetiştirme atölyesi olduğu kesin olarak ortaya çıkar...

Dünyada bir milletin başına kötü günler gelir de çöküntü başlarsa faydalı kurum ve düzenlemeler bile zararlı hâle gelir. Bir milleti hastalık gibi saran buhranlar, çöküntüler o milletin yaptığı her çalışmayı faydasız kılar ve o topluma can veren kuruluşlar da bundan nasibini alır.

(Müslümanlar dünyayı gezerek bilgi ve hikmetle zenginleşmeyi birkaç asırdır bıraktılar) o bakımdan bu dergâhlar ve zaviyeler de artık birer tembellik, bedavadan geçinme, dilencilik, miskinlik yuvaları hâline geldiler... Bizim Lucknov şehri parazitleri hakkında kulağıma gelenler... İstanbul'da canlı olarak gözlerimin önüne geldi. Dergâhları yöneten ve paraya hükmeden şeyhlerin arasında sahtekâr ve düzenbaz kimseler vardır. Kendileri refah içinde hayat sürüyorlar, misafirlere ayrılan paranın dörtte birini bile onlara sarf etmiyorlar..." (s. 178-179).

Avrupa'nın İslam ve Osmanlı Düşmanlığı

Avrupa öteden beri Müslümanlar aleyhinde geliştirdiği yanlış düşünceleri yakın zamana kadar açık bir şekilde ortaya sürüyordu. Böylece de dinî taassuplarından doğan karalayıcı üslûbları, hatta iftiraları açıkça gözler önünde sırıtıyordu... Ama Avrupa'da din taassubu eriyip de dinî motifler Avrupalı üzerinde tamamen etkisiz kalınca onların bu propaganda metotları bambaşka bir biçim aldı. Artık Müslümanlarla ilgili düz iftiraların ve katı kindar kelimelerle saldırmaların etkili olmadığı anlaşılınca biçim ve metot değiştirildi, bunun yerine daha sinsice, daha haince bir yol seçildi. Bu da İslam devletlerinin, İslam milletlerinin, İslam toplum yapısının kusurları diye yutturdukları hataların, insanlara nefret ve kin aşılayan saptırmaların tarihî çizgi içinde ortaya sürülmesidir. Genel yayınlar, hikayeler, romanlar, deyim ve tabirler yoluyla bu iftiralar basılı

yayınlar içine öyle yerleştirilmektedir ki, kimyevî çözücülerle dahi bunları oradan silmeniz imkânsızdır...

Şüphesiz Avrupa'da güzel duygulu, iyi niyetli, dürüst adamlar da vardır, bunlarda taassup adına hiçbir şey yoktur, alabildiğine gerçekçidirler, ama çocukluktan beri içinde büyüdükleri birtakım duygu ve düşünceler, çevrelerini kuşatmış olan yanlış bilgi birikimleri, her taraftan kulaklarına gelen hayali sesler onların gerçekçiliklerini tüketiyor, iyi niyetlerine olumsuz etki yapıyor... (Seyahatname, s. 55-57).

Efgânî ve Abduh Hakkındaki Görüşü

Bu iki zat hakkında ilgilenenler ikiye ayrılmıştır; bir kısmına göre İslam'a zarar vermiş sapkın kişilerdir, diğer kısmına göre ise büyük İslam düşünürleri ve önderleridir; Müslümanların uyanışı, sömürge sistemine baş kaldırışı, İslam'ın çağa seslenişi, İslam birliği gibi hayatî konularda önemli hizmetleri olmuştur. Efgânî Hindistan'da epey bir müddet kalmış, orada bir hareket vücuda getirmiş, uyarıcı ve İslam'ı savunucu kitap ve yazılar yazmış, özel dersler vermişti. Hindistanlı bir âlim, bir tarihçi olarak Şiblî'nin, onun hakkındaki tanıklığı önemli olduğu için aşağıdaki satırlarını naklediyorum:

"Muhammed Abduh Eski eğitim tarzı ile yetişmiş önemli bir ilim adamıdır. Edebiyat dalında bütün Mısır ve Suriye onu üstad kabul etmiştir. 'Makamat-ı Bedî' kitabını çok üstün bir yetenekle şerh etmiştir. Çok aydın bir kişi olmanın yanında modern çağın gidişatından haberdardır. Bunun da sebebi Cemâleddin-i Efgânî'den yararlanması, onun keskin zekasından, derin bilgilerinden ve dönemin ilmî, siyasî akışına aşina olmasından nasip almasıdır. Abdüh, Cemâleddin-i Efgânî'nin bir kitabını Arapçaya tercüme etmiş ve kitabın girişinde özet olarak onun hayatını kaleme almıştır."

"Ben kendisiyle görüştüm, uzun süren tatlı bir sohbette bulunduk. Ezher'in eğitim ve öğretimde yetersizliğine ve çok geri durumda oluşuna devamlı üzüntü duyduğunu belirtti,

ama yeni eğitim-öğretim tarzından da sert bir şekilde şikâyetçi idi; 'Bunların yolu daha sapkın, daha yanlış' diyordu. Ne yazık ki, Mısır devlet idaresi onu adliyede görevlendirmiştir, halbuki ona yakışan eğitim bakanlığında çok önemli bir göreve getirilmesiydi. O bakımdan kendisi de bu duruma üzüldüğünü söylüyordu" (Seyahatname, s. 303).

Hakkında Söylenenlerden Bir Demet

"Şiblî Nu'mânî pek çok âlim gibi hayatının fazla bir bölümünü nafile ibadetlerle geçiren bir âlim değildi, farzlarla iktifa ederdi. Fakat İslam'a olan aşkı, İslam'a ilimle hizmetler yapma muhabbeti, azmi, benzeri âlemde bulunamayacak derecede üstün idi." *(Seyyid Süleyman Nedvi)*

Reşîd Rızâ, Luknow'da yapılan "Müslümanlar Konferansına" katıldığı zaman Şiblî hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştı:

"O bağımsız bir âlimdir, resmî ve taklitçi bir âlim değildir, o kendinin hocası, himmet ve gayretinin öğrencisidir, o azim ve gayreti ile bu asırda, Hind âlimlerinin en meşhuru hâline gelmiştir, Arapça şiir ve nesirdeki ustalığı, seviyesi, anlama ve yazma gücünün eşi ve dengi yoktur."

"Cevap verme çabukluğu, bedaheten söylediği nadir ve şaşkınlık veren sözleri, yeri geldiğinde Farsça ve Urduca şiirler söyleyivermesi bakımından üstadımızın benzeri yoktur. İlme eksiksiz itinası vardır, müzakere, kitap yazma ve hitabelere rağbet ve gayreti eksilmeden devam eder." *(Süleyman Nedvî)*

Büyük Allâme Abdulmâcid Deryâbâdî ona "Huccetu'l-İslam" lakabını takmıştır.

"Allâme Şiblî, yaşadığımız asırda, sayısı oldukça az olan, güvenilir, değerli insanlardan biridir; onlar ki, Müslümanlar varlıklarıyla izzet bulur, iftihar ederler, kitaplarının birçoğu

onu ilim semasında yükselen güneş derecesine çıkarmıştır." *(Mahmud eş-Şîrânî)*

"Ülkelerin insanları Şiblî'nin eserleri ile ülfet edince şu kesin kanaate varırlar: Bir konuda on kişi yazsa, eşsiz yöntemi ile Şiblî onların arasından sıyrılıp geçer, başkalarının aynı konuda yazmış olmaları onun için önem taşımaz." *(S. Ahmed Han)*

"Hakikaten Üstad Şiblî derin ilmi, berrak düşüncesi, tetkik, tahlil ve netice istihsal etmedeki müstesna kabiliyeti ile "Şemsü'l-ulema" ve "Allame" gibi unvanlara layık görülmüştür. Böylece Şiblî o devirde de İslâmî cereyanlara sahne olan Hind Yarımadası'nda tesirini Nedvîlerle zamanımıza kadar sürdüren ekolün fikrî muhtevasına mayasını katmıştı." *(Prof. Dr. Talip Yaşar Alp)*

"Adı geçen zat, birkaç asırda ancak yetişebilen büyük İslam tarihçisi, İslam âlimi ve düşünürüdür." *(Eşref Edip)*

"Mevlânâ Şiblî Nu'mânî, döneminin büyük bilgini, eşi yeryüzünde belki bir iki tane görülebilecek ölçüde değişik ilim dallarının bir otoritesi idi. İslam dünyası böyle bir ilim adamına sahip olduğu için bile övünmelidir." *(Yusuf Karaca)*

"Hz. Ömer'iyle ne büyük bir tahkikçi, ne yüksek bir araştırmacı ve ne fedakâr bir âlim olduğunu ispat eden Mevlânâ Şiblî'nin her eseri ölmez bir irfan abidesi, bir nur ve iman meşalesidir. İslam'ın ilmî uyanışının bu yüksek bayraktarı, bütün hayatını ilme, İslâmî hakikatleri keşfe vakfetmiştir. Mevzularına dair yazılan eserlerin yazma ve nadir nüshalarını okumak için hiçbir zahmetten, hiçbir fedakârlıktan, hatta dâr ve diyarını terk ederek uzun seyahatlerin zahmetlerine katlanmaktan çekinmemiştir." *(Ömer Rıza Doğrul)*

KAYNAKLAR

Şiblî'nin Kendi Eserleri:

Anadolu-Suriye-Mısır Seyahatnamesi, tercüme: Yusuf Karaca- Risale Yayınları, İstanbul, 2002.

Asr-ı Saadet (5 Cilt)- M.Şiblî-Süleyman Nedvî-tercüme: Ömer Rıza Doğrul- Eser Neşriyat, İstanbul,1978.

Asr-ı Saadet Tebligat ve Talimat-Cilt: 4- Süleyman Nedvî-tercüme: Ali Genceli- Şamil Neşriyat.

Gazâlî, tercüme: Yusuf Karaca-Baytan Yayınevi-İstanbul,1972.

Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, tercüme: Prof. Dr. Talip Yaşar Alp- Hikmet Yayınları İstanbul, 1986.

İlmu'l-Kelâmi'l-cedîd, Arapçaya çeviren: Celal Sa'îd Hafnâvî, Kahire, 1974.

İskâtu'l-mu'tedî, Hind baskısı, 1298.

Makalâtu Şiblî, Arapçaya çeviren: Heyfâ Şâkirî, Delhi, 2015.

Siretu'n-nebiy, Şiblî Nu'mânî ve Süleyman Nedvî, tamamının altı ciltlik Arapça tercümesi (Şiblî'nin eserleri bahsinde bu tercümeyi detaylıca açıkladık.)

Siretu'n-nebiy, tercüme: Yusuf Karaca-İz Yayıncılık-İstanbul, 2002.

Diğer Kaynaklar:

Ahmed, Enis. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 39. cilt. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

Arnold, Thomas Walker. *İntişâr-ı İslam Tarihi*. Çev., Çerkes Şeyhizade M. Halil Halid. İstanbul: Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, 1343.

Bilal Ahmed Şah. el-Allâme Şiblî, Râidu'n-nahdati't-ta'lîmiyyeti'l- cedide, Nidâu'l-Hind sitesinde. Birışık, Abdülhamit. "Hind Alt Kıtasında Son Asır Siret Kitaplarında Görülen Muhteva Değişiminin Nedenleri." *Uludağ Üniversitesi Dergisi*, 20/2 (2011): s. 21-52.

Birışık. *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri.* İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.

Daudi, Halid Zaferullah. *Pakistan Ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları.* İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

en- Nedvî, Ebu'l-Hasen. *el-İslâmiyyât*. Beyrut: Müessesetu'-risale,1986.

en- Nedvî, Ebu'l-Hasen. *Şahsıyyât ve Kütüb*. Dımaşk: Dârü'l-kalem Neşriyat, 1990.

en- Nedvî, Ebu'l Hasan. *Asrımızda İslam Tetkikleri*. Çev., Abdülaziz Hatip. İzmir: Işık Yayınları,1993.

en- Nedvî, M. Ekrem. *Şiblî en-Nu'mânî*. Dimaşk: Dârü'l-kelam Neşriyat, 2001. (240 sayfalık değerli bir biyografi)

Karaca, Yusuf. "Şiblî Nu'mânî." *İslami Türk Edebiyatı Dergisi*, Temmuz 1983.

Md. Yeakub. *Ta'lîmu'n-nisâ fî nazariyyeti'l-allâme Şiblî en-Nu'mânî*. Sri Lankan Journal of Arabic and Islamic Studies. 2/1; 2019.

Özervarlı, Sait. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39. cilt. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

Sahip Alim el-A'zamî. "Dirâsetu-mevkıf-i Şiblî en-Nu'mânî mine'l-müsteştikıyn fî dav'ı- kitâbihî: Sîratü'n-Nebiyy." *Mecelletu'l-buhûsi'l-Medîneti'l-Münevvere*. 45:13-126

Sâmî, Senûsî. "Süâlü'l-kelami'l-cedîd." *Cîlu'l-ulûmi'l-insaniyye ve'l-ictimâ'ıyye dergisi*, 2018: 48-53.

Şengüler, İ. Hakkı. *Mehmed Akif Külliyatı 5. Cilt*. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1990.Şengüler. *Mehmed Akif Külliyatı* 9. Cilt. İstanbul: Mert Yayıncılık,1996.

CEMÂLEDDİN EL-KASİMÎ
(1283/1332 – 1866/1914)

Giriş

Sosyal, Kültürel, Siyasî Zemin ve İslam Dünyasında Islahatçılık

Islahçılık Düşüncesi ve Cemâleddin el-Kasimî

İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde yaşayan pek çok ilim, fikir ve hareket adamı, Müslümanların geri kalma nedenleri üzerinde kafa yormuştur. Kimileri bu gerileyişin nedenlerini Batı aydınlanma döneminin bir sonucu olarak gördükleri pozitif bilimlere Müslümanların yabancı kalmasına bağlarken, kimileri de teknolojik gelişmelere dayandırmış ve teknolojik ve askerî açıdan güçlenmenin yeterli olacağını ileri sürmüşlerdir.

İslam dünyasının Batı karşısında geri kalışının nedenlerini dini anlayış ve uygulamalarındaki eksiklilere ve çarpıklıklara bağlayan ve buna getirilebilecek çözümlerin de dışardan ithal edilmek yerine İslam'ın kendi iç dinamikleri doğrultusunda üretilmesi gerektiğini ileri süren düşünce ve hareket bütün bu yaklaşımların konumuz bakımından en önemlisi ve üzerinde durulması gerekenidir. Sömürge tecrübesi olan ülkelerde çok daha belirgin olan bu yaklaşım, Selefîlik, Ceditçilik, Islahçılık, İslamcılık, Tecdîd gibi bölgelere göre değişen farklı isimlerle anılmakta ve bahse konu olmaktadır. Suriye'de yaşamış bir kimse olarak Cemâleddin

el-Kasimî de böyle bir yaklaşıma ve düşünme biçimine sahip âlimlerden biridir.

Islah ve tecdid hareketlerini İslam düşüncesinin ilk dönemlerine kadar geri götürmek mümkündür. Önemli bir aşaması ise Moğol istilasının tüm İslam dünyasını altüst ettiği miladi 14. asırdır. Bir buhran döneminin sonucu olarak tasavvufî hareketlerin artması ve çok sayıda yeni tarikatın geniş kitlelere yayılması bu aşamayı tetiklemiştir. Özellikle İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin sünnete aykırı tasavvuf ve tarikatlar ile selef yolundan ayrılan mezhebler ve mezheb taassubuna karşı tepkileri, sonraki ıslah hareketlerinin temel referans noktası olmuştur. Suriye, Irak, Yemen ve Hindistan'daki ıslahçılar İbn Teymiyye'ye ilgi göstermişler ve onun eserlerini okuyup okutarak yaymaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin uzak eyaletlerinde ve Hindistan'da görülen dinî ve ahlâki hayatın bozulması ve gevşemesi karşısında sürekliliğini hiçbir zaman kaybetmeyen Sünnî bir **ihya hareketi** bulunmaktaydı. Bu hareket, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda daha belirgin bir şekilde varlığını hissettirmeye başladı.

Islahat çerçevesinde en şiddetli çıkış "Vehhabi Hareketi" diye bilinen ve XVIII. yüzyılda bizzat Arabistan'da ortaya çıkan hareket idi. Bu hareket, Muhammed b. Abdülvehhab'ın önderliğinde ve ilhamını İbn Teymiyye'nin görüşlerinden alarak XVIII. yüzyılın ortalarında Orta Arabistan'da ortaya çıktı. Muhammed b. Abdülvehhab gençliğinde tasavvufa intisab etmiş, daha sonra İbn Teymiyye'nin eserlerinin etkisi altına girmiş bir kimse olarak, öncelikle tasavvufî hareketlere ve tarikatlara hücum etmiş, ıslah ve tecdid fikrinin genel muhtevasını bu düşünceye dayandırmıştı. Bu bağlamda onun -tıpkı İbn Teymiyye örneğinde olduğu gibi- Kitap, Sünnet ve İslam'ın ilk üç asrındaki varılmış icmaları temel dinî

otorite olarak belirlediği, bunun dışında da hiçbir otorite tanımadığı görülmektedir.

Hindistan'daki ıslah hareketleri ise kökleri XVI. ve XVII. yüzyıllara kadar giden ve dinde temeli bulunmakla birlikte siyasî bir nitelik de arz eden hareketlerdi. İslam'ın bu bölgeye yayılışında sûfîlerin önemli rolleri olmuştu. Zaman içinde tasavvuf ile şerîat arasındaki uyum bozulmaya başlamıştı. Öte yandan XVI. yüzyılda Ekber Şah'ın Hinduizm ile İslam'ı da içine alacak şekilde eklektik bir din olarak "Din-i ilâhî"yi kurmaya kalkışması Sünnî İslam bağlılarının tepkilerine yol açtı. İmam-ı Rabbânî Ahmed Faruk Serhendî, bu ikili bozulmaya karşı çıkan ilk, önemli ve etkili kişi oldu. Onun hedefi bir yandan tarikat-şerîat arasındaki dengeyi ve uyumu yeniden kurmak, diğer yandan Ekber Şah ve benzerlerinin sapmalarını ıslah etmek idi. Bu bakımdan onun ıslah hareketi, kendisinden sonra ortaya çıkan ve tümüyle sûfîlik karşıtı bir söylem geliştiren Vehhabilik'ten temelde farklıydı.

İmam-ı Rabbânî'nin bu girişimi ve çabası, ondan bir asır sonra yaşayan Şah Veliyyullah Dihlevî tarafından daha sistematik hâle getirildi. O kendi toplumunun içinde bulunduğu olumsuz şartlara, tasavvufa kökten karşı çıkmaksızın Kur'an ve Sünnet çizgisinde sistemli bir şekilde çare bulmaya çalışan en önemli ilk şahsiyet olması bakımından Hindistan İslam kültüründe ve ıslahat tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Onun eserleri ve özellikle *Tefhîmat*, *Huccetullahi'il-bâliğa*, *el-İnsaf*, *Ikdu'l-cîd* ıslahat düşüncesini ortaya koyan çalışmalarıdır.

Hindistan'da İngiliz hakimiyetine karşı 1857 yılında başlatılan büyük isyanın başarısızlıkla sonuçlanması ve İngilizlerin duruma hâkim olmaları sebebiyle din önderleri, Müslümanların varlıklarını koruyabilmeleri için yeni birtakım ıslahat faaliyetlerine giriştiler. Bu çerçevede başlarını, Mevlânâ Nezir Hüseyin, Muhammed Kasım Nânevtevî ve Seyyid Ahmed Han'ın çektikleri üç farklı hareket ortaya çıktı. İlki

sıkı bir selefî inanca sahipti, taklîde ve tasavvufî hareketlere karşı çıkıyordu. İkincisi şerîatla uyumlu bir tasavvufu kabul ediyordu. Ancak bazı tasavvuf temsillerinin içinde yer etmiş olan bir kısım hurafe ve bidatlere karşı çıkıyordu. Bunlar Batılılaşmaya da karşıydılar. Buna karşılık Seyyid Ahmed Han'ın önderliğini yaptığı üçüncü eğilim modernist idi, toplumun ilerleyebilmesi için İngiliz idaresini kabul ederek Batılı tipte bir eğitimin mutlaka uygulanması gerektiğini savunuyordu.

Modern dönem öncesi Afrika'da faaliyet göstermiş önemli ıslahat hareketleri de vardır. Faslı bir âlim olan Ahmed b. İdris'in XVIII. yüzyılın başlarında Arabistan'da kurduğu ve sûfîliğin ahlâki bir ıslahat programı çerçevesinde yeniden şekillenmesini ön gören "Tarikat-ı Muhammediye" o bölgede bu hareketlerin ilki ve en önemlisidir. Bu hareket kendi içinden Raşîdîlik, Emîrgenîlik ve Senûsîlik adında üç hareketin daha doğmasını sağladı. Raşîdîlik Cezayir bölgesinde, Emîrgenîlik ise Sudan ve Güney Afrika bölgelerinde yayılmıştır. Fakat Senûsîlik bu üç hareket içerisinde genel olarak Afrika kıtasında özel olarak da Kuzey Afrika bölgesinde en fazla etkili olanıdır. Muhammed b. Ali es-Senûsî tarafından kurulan, tam anlamıyla bir ahlâki ıslahat programına sahip olan ve bunu siyasî alanda da uygulayan bu tarikat aksiyoncu bir harekettir. (Bu serinin 2. cildinde ona ayrı bir yer ayrılmıştır.)

Modern dönemdeki ıslah hareketleri için önce Mısır'a bakmak gerekiyor. Mısır, eskiden beri klasik dinî düşüncenin merkezlerinden biri oldu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bölgedeki faaliyetleri ile eskiden sahip olduğu ilmî ve fikrî hareketliliğe yeniden kavuştu. Modern döneme gelindiğinde Ezher gibi eğitim kurumlarında faaliyet gösteren ve klasik düşünceyi temsil eden âlimler, siyasîlerle olan bağlantıları sebebiyle oldukça nüfuzlu bir konumdaydılar. Bunlara karşı eğitim kurumlarında ve müfredatında değişiklikler talep eden ıslahçı âlimler de bulunmaktaydı. Ne var ki bunların

etkisi diğerlerine nazaran oldukça sınırlı kalmaktaydı. Rifâ'a et-Tahtâvî bu aşamada ilk ıslahçı düşünürdür.

Onun ıslah ve değişim anlayışı Paris'teki beş yıllık öğrenimi sırasında gelişmeye başladı. Ülkesine döndükten sonra da eğitim ve öğretim müfredatının klasik yapıdan, aydınlanmacı düşünce doğrultusuna evrilmesi temel çabası oldu.

Dinî düşüncede ıslah ve yenileme gerekliliği fikri Cemâleddin Efgânî'nin Mısır'a gelmesiyle birlikte açık bir şekilde dile getirilmeye başladı. Bu fikrin en önemli temsilcilerinden olan Muhammed Abduh da büyük ölçüde Batı ilim ve yönetim anlayışıyla İslam'ın bağdaştırılabileceğini savundu.

Muhammed Abduh'un düşünce sahasındaki temel hedefleri üç nokta üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Bunlardan ilki, dinî düşüncenin taklîd zincirinden kurtarılması ve dinin henüz ihtilafların çıkmadığı dönemde Selef'in anladığı metotla ve ilk kaynaklarından hareketle anlaşılması gereğidir. İkincisi, bir dil olarak Arapçanın ıslahıdır. Üçüncüsü ise, kendi ifadesiyle hükümetin halk üzerindeki itaat hakkı ile halkın hükümet üzerindeki adalet hakkının açık ve seçik bir şekilde ortaya konmasıdır.

Muhammed Abduh'un görüşleri ve ıslahatçı düşünce çizgisi, kendinden sonra Mısır'da ve İslam dünyasında birbirinden farklı yönelişler hâlinde devam etti. En yakın takipçisi M. Reşid Rıza, onun hayatında kurduğu *el-Menâr* dergisi ve yayınevinde Abduh'un makale ve eserlerini neşrederek görüşlerinin yayılmasına katkıda bulundu. Abduh'un ıslahatçılığı ve İslam düşüncesiyle Batı modernleşmesi arasında sentez yapmayı öngören akılcı yorumları, talebelerinden Ferid Vecdi ile Ezher şeyhlerinden Mustafa Meragi, Mustafa Abdürrazık ve Muhammed Seltut tarafından devam ettirilmiştir. Reşid Rıza'nın *Menâr* ekolü, Abduh'un ölümünün ardından I. Dünya Savaşı'nın İslam dünyasındaki sonuçlarının da

tesiriyle giderek farklı bir Selefîliğe ve Batıcı Modernleşme karşıtlığına kaymıştır.

Not:

Buraya kadar adları geçen ıslahatçıların hayat hikayeleri, düşünceleri, ıslahat programları ve hareketleri hakkında geçmiş bilgi için tamamı İz Yayıncılık'tan çıkan, benim *İmâm-ı Rabbânî ve İslam Tasavvufu*, *İslami Hareket Öncüleri* ve *Gerçek İslâm'da Birlik* isimli kitaplarıma bakılabilir.

Suriye'de Islahçılığın Ortaya Çıkışı

Suriye ve Şam, ıslahçı görüşlerin tümüne bir şekilde kaynaklık eden İbn Teymiyye ve İbn Kayyım el-Cevziyye gibi âlimlerin yetiştiği önemli bir merkez olagelmiştir. Burası özellikle Hicrî 6–8. yüzyıllarda Hanbelîlerin nüfuz bölgesi iken modern döneme gelindiğinde bu durumun değiştiği görülür. 19. yüzyılda Şam'da mevcut olan Hanbelîlerin sayısı genel nüfusa oranla azdır. Bu değişimde hem Şam ulemâsının bilgiye verilen değere paralel olarak sosyal statülerindeki itibar kaybının hem de bunun bir sonucu veya uzantısı olarak İslam coğrafyasının diğer bölgelerinde ortaya çıkan ıslahçı hareketlerin etkisi olmuştur.

Osmanlı Suriyesinde siyasî, hukukî, kültürel ve eğitimle ilgili değişmelerin ortak etkisi dinî bilginin değerinin azalmasıydı. Ulemânın sosyal statüsü ulemâ dışındaki grupların dinî bilgiye atfettikleri değere bağlı olduğundan, söz konusu bilgi itibar kaybettiğinde onlar da itibardan bir ölçüde düşmüş oldular. Yeni elit, ekonomik hayatta ve vilayet idaresinde meydana gelen değişikliklerden yararlanarak zenginleşirken aynı değişim ulemâyı mağdur ediyor ve çoğunu Şam'ın varlıklı güç sahibi erkânından koparıyordu.

19. yüzyılın sonlarına doğru Şam ulemâsının bir kısmı emsallerinin dinî anlayış ve usulünden koptular. Bunlar,

yeni Osmanlı aydınlarının ideolojik tavrına da ulemânın şehir elitinden kopuşunun yarattığı sosyal ve siyasî sorunlara da ses verebilen bir İslam anlayışı ortaya koydular. Bu hareket bir anlamda Şam'da ıslahçı düşüncenin ortaya çıkışına zemin hazırlayan önemli bir dahili unsur oldu. Öte yandan temelde dış kaynaklı olan ikinci bir etki kaynağı daha vardır ki, bu da, yenilikçi ulemânın Şam dışında ortaya çıkan ıslahçı akımlarla olan ilişkisidir.

Dış etki bakımından önemli olan bir durum şudur: Şam'da ıslah fikrinin temsilcileri olan âlimler sık sık Vehhâbî nitelemelerine maruz kalmışlardır. Ancak Vehhâbîliğin Şam ıslahatçılığı üzerindeki etkisi sanıldığı ve abartıldığı ölçüde değildir. Bu tespitte gerek siyasî gerekse ekonomik olayların etkisi büyüktür. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Vehhâbîler Şam'ın güneyindeki köylere yaptıkları akınlarla Suriye ile Hicaz arasındaki ticareti baltalamışlardır. Bu durum ekonomik açıdan Suriyeli tacirleri ciddi sıkıntılar içinde bırakmıştır. Siyasî bakımdan da benzer şeyler söz konusudur. Vehhâbîlere sempati duymak Osmanlı Sultanına karşı sadakatsizlik anlamı taşımaktadır. Bu hususların yanı sıra Vehhâbîlerin katı ve kısmen şaz din anlayışları, Şam ulemâsının onlara karşı çıkışının sebeplerinden biridir. Vehhâbîlik, Şam'daki Hanbeli bile çok fazla destek bulamamıştır.

Bağdat'ın ilim ve fikir ocağı olarak şöhret bulmuş olan Âlûsî ailesi de, Şam'daki dinî ıslahatı etkileyen kaynaklar arasında görülebilir. Özellikle bu aileden olan Numan Hayreddin, ıslahatçı fikirleri benimseyen ve yaymaya çalışan bir kimse olarak öne çıkmaktadır. Hayreddin Âlûsî, İslam coğrafyasında ıslahçı düşüncenin çeşitli önderleri ve temsilcileriyle irtibat hâlinde olan ve onlar arasında bir köprü görevi gören bir kimsedir. Ama onun asıl üzerinde durulması gereken yönü, Ahmed b. Hanbel ile Ahmed İbn Teymiyye hakkındaki ithamlara reddiye olarak yazdığı *Cilâu'l-ayneyn*

fî muhakemeti'il Ahmedeyn adlı eseriyle, İbn Teymiyye'nin yeniden Arap ulemâya özellikle de Şamlı âlimlere kazandırılmasında ve tanıtılmasında anahtar bir rol oynamasıdır.

Şam'daki ıslahçı hareketin şekillenmesinde etkili olan şahıslardan biri de Fransızlara karşı Cezayir direniş hareketini yöneten, ancak sonra Şam'a sürgüne gönderilen Abdulkadir Cezâirî'dir. Onun akıl-vahiy ilişkisi, ictihad-taklîd gibi konulardaki görüşleri, Şam'daki ulemânın görüşlerinin ıslahçılık yönünde evrilmesine katkıda bulunmuştur. Ama asıl katkısı, Şamlı ulemâyı Muhammed Abduh'un başını çektiği Mısır ıslahçılarıyla tanıştırması olmuştur.

Abdülkadir Cezâirî'nin Suriye ıslahatçılığındaki yeri, değeri ve etkisi, bu ciltte ayrı bir bahis olarak yazılmıştır.

Doğumu, Yetişmesi ve Kişiliği

Yakın tarihimizin yetiştirdiği önemli ilim, fikir, ıslahat (tecdîd) adamlarından biri olan Cemâleddin el-Kasimî (1283-1332/1866-1914) yılları arasında Osmanlı Suriye'sinde yaşamıştır. Doğduğu yere nispetle Dımeşkî, dedesi Kasım el-Hallâk'a nispetle de Kasimî nisbeleriyle tanınmıştır.

Kasimî, Hz. Hasan soyundandır ve aynı soydan gelen Abdülkadir Geylânî de uzak dedeleri arasındadır. Yaşadığı çağda Şam İmamı (kanaat ve ilim önderi) olmuştur. Başta sûfî ve mezheb mukallidi olarak yetişmiş, sonra değişerek Ashâb ve Tâbi'ûn (Selef) usulünü benimsemiş; ilim, ictihad, cahillik ve taassupla savaş davetçisi olmuştur. (Bu çalışmaları dava edinmiştir.) Düşmanlarının iftiralarının aksine onun davet usulünde şiddet yoktur, halim selimdir, düşmanlarının ithamları ve iftiraları ile de meşgul olmamıştır.

Osmanlı'nın son döneminde yaşayan ve faaliyet içinde olan ıslahat önderlerinden biridir. Kendi çağındaki ulemâ ve ıslahatçılar ile görüşme ve yazışma yollarıyla ilişki içinde

olmuş; bu maksatla Lübnan, Mısır, Filistin, Ürdün ve Medîne-i Münevvere'yi ziyaret etmiştir. 49 yıl süren kısa ömrüne yüzden fazla kitap yazmayı sığdırabilmiştir.

Vefat ettiğinde yetiştirip bıraktığı öğrencilerinden bir kısmı Şam âlimleri, bir kısmı da Şam'ın kanaat önderleri ve siyasetçileri olmuştur.

Asıl adı Cemâleddin b. Muhammed b. Said b. Kasım olan Cemâleddin el-Kasimî, 1866 yılında Şam'da aile boyu kendilerini ilme adamış ve takvâ sahibi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Muhammed Said el-Kasimî'nin en büyük oğludur. İlmî birikimini ve Şam'da edindiği itibarlı konumunu büyük ölçüde dedesi Kasım el-Hallâk ile babası Muhammed Said el-Kasimî'ye borçludur.

Aslen bir berber olan dedesi, on dokuz yaşındayken bu mesleği bırakıp ilme yöneldi. Kasım, aralarında Salih ed-Desukî ve Abdurrahman el-Kuzberî gibi seçkin kimselerin bulunduğu bazı âlimlerden dersler aldı ve bu sayede adından söz ettirmeye başladı. Dört oğlundan biri olan Muhammed'in yetişmesinde ve âlimler arasında yer edinmesinde de büyük katkısı ve emeği oldu. Muhammed babasının Sinaniye Camii'ndeki derslerine de katıldı ve yardımcılığını üstlendi. Babası öldüğünde yirmi dört yaşında olmasına rağmen onun yerine Sinaniye Camii'nde halef tayin edildi.

Muhammed Said el-Kasimî, babasının, yetişmesine gösterdiği özeni ve ihtimamı, oğlu Cemâleddin'den esirgemedi, hatta ona daha fazlasını sundu. Onun ilk tahsilinin kendi yanında ve gözetiminde şekillenmesini sağladı. Kendi akranı ve arkadaşı olan pek çok âlimden ders almasına ve birçok ilim sahasında derinleşmesine önayak oldu. Öte yandan Muhammed Said el-Kasimî, bilinen âlim kimliğinden farklı olarak Arap edebiyatında ve şiirde derinleşmiş, musiki ve sanatla ilgilenmişti. Bu durumu, gerek büyük oğlu Cemâleddin'in

gerekse onun küçüğü Selahaddin'in yetişme tarzlarına ve dünya görüşlerinin şekillenmesine katkı sağladı.

Cemâleddin el-Kasimî, dedesi ve babasından miras aldığı itibara kendisi de katkıda bulundu. Daha yirmi altı yaşında ilimde epeyce bir mesafe katetti. Bu durum çevresindekilerin ve yöneticilerin dikkatinden kaçmadı. Vali Osman Nuri Paşa tarafından Şam'ın ulaşım açısından sıkıntılı kasaba ve köylerine tedris ve irşad vazifesiyle gönderilen heyetin arasında yer aldı. Bu kapsamda ilk olarak Acem Vadisi olarak bilinen yerleşim bölgesine, ardından da Nebek ve Baalbek havalisine gitti.

Otuzlu yıllarına henüz daha girmemişti ki, Baalbek seferine çıkmadan hemen önce 1895 yılında Müctehidler hadisesi olarak bilinen ve sıkıntılı günler yaşamasına sebep olan olayı yaşadı. Bu olay, Kasimî'nin on kadar arkadaşıyla girişmeye başladıkları seviyeli ilmî toplantıların çevresindekilerce farklı şekillerde algılanmasından kaynaklanmıştı. Bu entelektüel birliktelik, **el-Mezhebu'l-Cemalî** adında yeni bir mezheb kurma girişimi olarak algılandı ve üyelerinin yerel yöneticiler tarafından sorgulanmasına yol açtı.

Zamanın müftüsü başkanlığında yapılan özel duruşmada "sanıklara", daha çok müftü tarafından, kendileri hakkındaki iddialar ve ithamlar yöneltildi. İthamların başında bu toplantılarda fıkıh kitapları yerine mesela Şa'rânî'nin *Küşfu'l-ğumme*'si gibi tek mezhebe bağlanmayı şart koşmayan kitapların okunması, şarabın necis olup olmadığı konusunda mezheb haricine çıkarak ictihad yapılması gibi konular vardı. Hepsi de makul gerekçeler ileri sürerek bu toplantının sebebini ortaya koymaya çalıştılar. Kasimî hariç hepsi serbest bırakıldı; o, polis merkezinde bir gece nezarette tutuldu. Bunun arkasında yatan en önemli sebep, Kasimî'nin bu grubun lideri olarak algılanması ve iddia edilen yeni mezhebin ona nispetle

anılıyor olmasıydı. Sonuçta hakkındaki ithamları kabul etmedi ve fazla uzun sürmeden serbest bırakıldı.

Müctehidler olayı çok fazla alevlenmeden kapatıldıysa da ilerleyen süreçte Kasimî'nin görüşlerine ve faaliyetlerine hep kuşkuyla bakılmasına sebep oldu. Mesela 1900 yılında yaşanan Zehrâvî olayında o, yöneticilerin ilk sorguladığı isim olmuştu.

(Zehrâvî taklîdi zemmeden, ictihada davet eden, zamanın tarikatlarının yoldan çıktığını iddia eden... bir kitap yazmış, bu yüzden sarıklılar ile kavuklular halkı kışkırtmışlar, vali onu tutuklayarak kurtarmıştı.)

1899 yılında çok sevdiği babasını kaybetmesi, Kasimî'yi derinden etkiledi. Başlangıçta kabul etmek istemese de cami cemaatinin ısrarına dayanamadı ve babasından boşalan Sinaniye Camii imamlığı vazifesini üstlendi. Buradaki ilk dersine aralarında hatırı sayılır âlimlerin de bulunduğu çok sayıda insan katıldı.

1903 yılında yakın dostu Abdürrezzâk Baytâr ile gerçekleştirdiği Mısır seyahati, zihin dünyasında bir inkılap yaptı. Bunun iki önemli sebebi vardı: İlki, Mısır Suriye ile kıyaslandığında fikrî açıdan çok daha ileriydi ve çağdaş teknolojik gelişmelerden haberdardı. Dolayısıyla Batı'nın İslam dünyasına karşı meydan okumasının İstanbul'la birlikte en fazla yankılandığı şehir Kahire ve havalisiydi. İkincisi ise Mısır'da, eski-yeni, Doğu-Batı, gelenek-yenileşme gibi konularda özgün, muhafazakârlarınkinden farklı, ıslahata yönelik düşünceleri ve açıklamaları bulunan Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi âlimlerle yaptığı görüşmeler. Mısır'da kaldığı günler boyunca, Ezher şeyhi Ali el-Beylâvî, Muhammed Mahmud eş-Şenkıtî, Ahmed el-Huseynî gibi pek çok âlimle de görüştü, bu arada Abduh'un derslerine devam etti.

Kırk yaşına geldiğinde yeni bir soruşturmaya maruz kaldı. Yakın dostu Abdürrezzâk Baytâr'ın Vehhâbîlikle suçlandığı mahkemede Kasimî'nin ismini zikretmesi bu soruşturmaya zemin hazırlamıştır.

1908 yılında ise *Delailü't Tevhid* adlı eseri, denetim komisyonunun incelemesine sunulmadan gizlice basıldığı için bir soruşturma daha geçirdi. Bütün eserlerine el kondu, söz konusu kitabın müsveddeleri alındı ve bu kitabın basımı yasaklandı.

Yapılan incelemelerden sonra kitabın yöneltilen ithamlardan uzak olduğu kanaatine varılmış ve Kasimî'ye iade edilmiştir.

1908 yılında Şam'da Kasimî karşıtı söylemler iyice alevlendi. Bunda Reşîd Rıza'nın yaptığı Şam ziyareti etkili oldu.

"Reşîd Rızâ hadisesi" olarak bilinen bu olay kısaca şöyle cereyan etmiştir: Reşîd Rızâ Dımeşk'e gelişinin ertesi sabahı umûmî istek üzerine Emeviye Camii'nde oldukça kalabalık bir cemaate umûmî bir ders verir ve ertesi ikindiden sonra ikinci bir ders yapma vaadinde bulunur. İkinci gün öğleden ikindiye kadar Kasimî'nin evinde kalıp onun evindeki el yazma tefsirleri inceler. İkindi yaklaştığında Emeviye Camii'ne giderler. R. Rıza namazdan sonra kürsüye çıkıp Kur'an'dan bazı âyetler okuyup açıklamaya başlamıştır ki, dinleyenler arasından birisi birden ayağa kalkıp "Ey Müslümanlar, bu adam vehhâbîdir, Allah'ın laneti üzerine olsun!" diye bağırmaya başlar. Bir başkası da "Ey insanlar, aranızda Allah'a şirk koşan var mı? Bu adam sizin hepinizin müşrik olduğunu söylüyor. Zaten o, Peygamberimiz'e buğz ve eza eden vehhâbîlerden biridir" diyerek halkı galeyana getirir. Bu arada adam, tevessül, istiğâse, türbelerin ziyareti gibi tartışmalı konuları bir bir sayarak bunlarda ne sakınca var, siz bunlara inandığınız ve yaptığınız için müşrik mi oluyorsunuz..." der; halbuki R. Rızâ

konuşmasında bu konulara temas etmemiştir. İşlediği konu Müslümanların, İslam düşmanları karşısındaki güçsüzlüğü, halkın cehalet ve uyuşukluğu, çare olarak eğitim ve öğretim sisteminin değiştirilmesidir.

Reşîd Rızâ konuşmasını kesip ayağa kalkar ve onları teskin etmeye çalışır. "Fitne uykudadır, onu uyandırana Allah lanet etsin!" hadisini okuyup gerçek akidesini açıklamaya çalışır. Fakat bunun halkın öfkesini arttırmaktan başka bir etkisi olmaz. Reşîd Rızâ'yı evinde misafir eden Osman Refik el-Azım, orada bulunanlara, münakaşa istiyorlarsa yatsıdan sonra evine gelebileceklerini söyler ve Reşîd Rızâ'yı kızgın kalabalığın arasından çıkarır. Olaya sebebiyet verenler tutuklanır, fakat Reşîd Rızâ, durumu sorduğunda, konuşmanın ertesi günü halkın silahlanarak sokaklarda dolaştığını öğrenince "Düşünceye karşı silahın bulunduğu bir yerde durmanın faydası ve mânâsı yoktur" diyerek apar topar Mısır'a döner.

Bu olay kamuoyunda çok büyük bir yankı uyandırmış ve o tarihte çıkan bütün gazete ve dergilerde farklı yorumlarla ele alınmıştır.

Yaşanan bu gelişmeler, Reşîd Rızâ'nın Kasimî tarafından Şam'a davet edildiği yönünde söylentilerin çıkmasına ve Kasimî karşıtlarının bunu onun aleyhinde kullanmasına sebebiyet vermiştir. Kasimî üç ay boyunca çok sıkıntılı günler geçirir, olayın yaşandığı günün sonrasında hem Sinaniye Camii'ndeki imamlık görevini bırakır hem de camide verdiği dersleri keserek evine kapanır. İki ay sonra imamlık görevine dönse de, yarıda kestiği derslerine yeniden başlaması ancak on ay sonra gerçekleşir.

Kasimî 1909 yılında pek çok arkadaşıyla birlikte yine Vehhâbîlik suçlamasıyla mahkemeye çağrıldı. Bütün iddiaları ve

suçlamaları reddetti ve sonuçta somut bir şey çıkmadığı için arkadaşlarıyla birlikte serbest bırakıldı.

1910 yılında bütün bu tahkikat ve soruşturmalardan sıkılmış olsa gerektir ki, biraz da zihnini dinlendirmek amacıyla Medine'ye ziyarette bulunmaya karar verdi. Orada çok sayıda âlimle görüşme ve kütüphaneleri dolaşma fırsatı buldu. 1913 yılında ise eski yol arkadaşı Abdürrezzâk el-Baytâr ile birlikte Mısır'a ikinci bir ziyarette bulundu. Reşîd Rızâ'nın yanı sıra Ahmed Timur Paşa gibi âlimlerle görüşme fırsatı buldu.

Vefatı

Oldukça çalkantılı ve olaylı bir hayata sahip olan Cemâleddin el-Kasimî, 49 senelik hayatına zengin neşriyatını ve birçok talebe yetiştirmeyi sığdırabilmiştir. Ahlâkı ve kişiliği itibariyle hem yakın çevresinde hem de mensubu bulunduğu ilim çevresinde derin izler bırakan bir kimseydi.

1914 yılında Şam'da hayata gözlerini yumdu ve oraya defnedildi.

Sureti, Sîreti ve Ahlâkı

Öğrencilerinden **Hamid et-Taki**'ye göre Kasimî, "hayatı boyunca ümmete faydalı olmaya çalışan ve bu uğurda insanların eleştirilerine kulak asmayan, düşmanlarının bile saygı ve takdirini kazanmış, insanlara örnek bir kimsedir."

Samimi dostu **Reşîd Rızâ** bu konuyu şöyle özetlemiştir:

> Ahlâk, edep ve şemaili bakımından görüp tanıdıklarımın en kâmil olanları arasındadır. Beyaz tenli, zayıf vücutlu, orta ile kısa arası boylu, kısık bakışlı, alçak sesle konuşan, daha çok başı önüne eğik duran, ağır duyuşlu, hafif ve latif ruhlu, devamlı tebessüm hâlinde olan bir suret ve sîrete sahipti.

Takvâ sahibi, ibadette daim, geniş hilim huylu, selim kalpli; nefsi, dili ve kalemi nezîh, ailesi ile yakından ilgili ve haklarına riayet eden, dostlarına vefakâr idi. Doğru bulduğunu gönül ve kafasına yatanı alır, böyle olmayanı bırakırdı. Yoksuldu, ama afifti, az ile yetinmeyi bilirdi.

Oğlu **Zâfir** de bu konuda şunları söylüyor:

Ailenin büyükleri olsun küçükleri olsun tamamına dost ve arkadaş gibi davranırdı. Çocuklarını edepli, beş vakit namazını kılan, komşularla iyi geçinen, yoksula acıyan ve yardım eden, bunalmışın yardımına koşan ve bir şey isteyeni iyilikle karşılayan insanlar olarak eğitmek için sevecen ve yumuşak bir yaklaşımla gece gündüz gayret ederdi. Erkek misafirlerine ve kadın ve erkek akrabalarına bizzat ikramda bulunurdu. Onlara karşı güler yüz gösterir, ruhlarına sürur, gönüllerine hoşnutluk aktarırdı. Büyüklerine ve hocalarına saygıda kusur etmez, öğrencileri ile yakından ilgilenir, ihtiyaçlarını gidermeye çalışır, arkadaş ve dostlarına karşı ilgi ve vefakârlığı eksik etmezdi.

Hayatı boyunca, o zamanlar yaygın bir âdet olduğu hâlde aile fertlerine olsun, talebe ve muhiblerine olsun asla elini öptürmedi.

İnandığı hakka ve hakikate insanları, "hikmet, öğüt ve güzel tartışma" ile çağırma yolundan ayrılmadı. Tartışırken kimseye hakaret etmez, küçük düşürmeye, mahcup etmeye, üstün gelmeye çalışmazdı; bütün amacı hakikatin delilleriyle ortaya konması ve paylaşılması idi. Kendisini Vehhâbîlik, mezheb kurma vb. ile itham edenlerle hiç ilgilenmedi, onlara cevap vermeye vakit harcamadı.

Her hocanın bir mezhebe taassupla sarıldığı o zamanlarda kendisini köşeye sıkıştırmak için evine gelen bir mutaassıp kişi, cevabında zorlanacağı bir soru sordu: "Senin mezhebin hangisidir?" dedi. Kasimî gönül rahatlığı ve hoşnutluk tebessümü içinde "Ben, Şâfi'î mezhebine göre ibadet ediyorum" cevabını verdi.

Harama düşmemek için kıyısına da yaklaşmama ilkesine (el-ver'u ve 't-takvâ) sıkı sıkıya bağlı yaşadı. Sultanlara yaklaşmadı, normal harcamalar için maddeye ihtiyacı olduğu hâlde varlıklı kimselerle bu maksatla yakınlık kurmadı. Bir zamanlar devlet ricali ile yakın olma ve ihtiyaçlarını bu yoldan giderme imkânı vardı, ama o, uzak durmayı, uzleti tercih etti. Helal mal ile yaşadı, herkese hakkını verdi, dolambaçlı yollardan haramı meşrulaştırıcı yorumlara meyletmedi. Vefat ettiğinde geride ne mal ne de bir akar bıraktı. Dedesinin satın aldığı, babasının tamir ettirdiği bir ev olmasaydı ailesi sokakta kalacaktı.

Tahsil ve Tedris Hayatı

Doğum ve yetişme konusunu işlerken özet hâlinde değindiğimiz eğitim ve öğretim hayatını burada daha detaylı vereceğiz.

Cemâleddin el-Kasimî tahsil hayatına babasının yanında çok erken yaşlarda başladı. İlerleyen yaşlarında ise pek çok âlimden ders okudu ve icazet aldı. Temel İslâmî ilimleri bu şekilde klasik bir metotla tamamladı. Fakat bunlarla yetinmedi; çağdaş ilimlere ve genel kültüre duyduğu ilgi onu, farklı açılardan kendini geliştirmeye ve yetiştirmeye sevk etti.

Kasimî, çocukluk yıllarından sonra babası tarafından Kur'an öğrenmesi amacıyla Şeyh Abdurrahman b. Ali el-Mısrî'nin yanına yerleştirildi. Onun yanında tecvitle Kur'an'ı hatmedinceye kadar kaldı. Daha sonra kendisinden üç yıl boyunca hat dersleri aldığı ve aslen Türk olan Şeyh Mahmud el- Kuşî'ye öğrenci oldu.

Üç yıl süren hat eğitimini, Zahiriye Medresesi'nde İbn Sinan olarak bilinen Şeyh Reşid'in yanındaki tahsil hayatı takip etti. Belki de tahsil hayatının en önemli yıllarını burada geçirdi. Şeyh Reşid'den mantık, akaid, gramer ve belagat derslerini okudu. Zahiriye'deki tahsilinin yanı sıra babasından

da fıkıh ve hadis dersleri okuyordu. Daha sonra Şeyh Amed el-Hulvânî'nin yanında kıraat derslerine başladı.

Kıraat ve tefsir ilmine dair birçok eseri bu tahsil sırasında bitirdi. Kıraat derslerine paralel olarak, Şeyh Selim b. Yasin el-Attar'dan Gramer, Tefsir, Hadis konularında, Şeyh Bekrî b. Hamid el-Attar'dan da farklı ilim dallarında eserler okudu.

Fıkıh ilmini de babasının yanı sıra büyük ölçüde babasının dayısı olan Hasan b. Ahmed Cübeyne'den tahsil etti.

Tahsil hayatının son halkasını, saygın bir âlim ve Nakşibendi şeyhi olan Muhammed Hânî ile olan on dört yıllık beraberliği oluşturdu. Ondan fıkıh, gramer ve hadis dersleri tahsil etti. Kasimî, tasavvuf eğitimine devam etmese de, hem ilim tahsil ettiği hem de tasavvufî kişiliğinden etkilendiği bu şahsa olan ziyaretlerini hiç aksatmadan sürdürmüştür.

Kasimî, kendisinden yaşça büyük olmasına rağmen, aynı fikrî çerçeveyi paylaştıkları ve Şam'da selefî düşüncenin en önemli temsilcisi konumundaki Abdürrezzâk el-Baytâr'ın meclislerinde bulundu. Onun ilminden, selefî yaklaşım tarzından, metodundan ve ahlâkından istifade etti. Tahir el-Cezâirî ile arkadaşlık etti ve ondan çağın sorunlarına ilişkin konularda ve nadir kitapların temini gibi hususlarda yararlandı.

Kasimî, ilim tahsil etme konusunda sınır tanımayan insanüstü bir gayrete ve kıvrak bir zekâya sahipti. O kadar çok okuyan birisidir ki bu durum gözlerinin iltihaplanmasına bile yol açmıştır. Kendisi bu gayreti Allah'ın onun üzerindeki fazlı olarak nitelemektedir. Bunda haksız da değildir. Zira Müslim'in *Sahihi*'ni hem yorum ve hem de rivayet olarak 40 günde, İbn Mace'nin *Sünen*'ini 21 günde, *Muvatta*'ı 19 günde okumuş, yine İbn Hacer'in *Takrîbu't-Tehzîb* adlı eserini de yazım hatalarını ve eksikliklerini de tamamlamak suretiyle kendi kendine mütalaa etmiştir.

Her tarafın karla kaplı olduğu soğuk bir kış günü, bütün zor şartlara rağmen hocası Selim el-Baytâr'ın evine derse gider. Normalde çok sayıda insanın katıldığı dershanede, hocası dışında kimseyi göremez. Duruma şaşırınca hocası ona, yalnızca onu beklediğini, çünkü böyle bir günde komşusu dahil hiçbir kimsenin gelemeyeceğini düşündüğünü söyler.

Cemâleddin el-Kasimî'nin bu verimli tahsil hayatı, bir taraftan da tedris faaliyetine dönüştü. Daha on dört yaşındayken, talebelere dersler vermeye başladı. Yirmi yaşına geldiğinde ise hem Annabe Camii'nde imamlık yapıyor hem de Sinaniye Camii'nde babasının asistanlığını yürütüyordu. Yirmi dört yaşında iken babasının vefatı üzerine, Sinaniye Camii'nde yürütülen tedris faaliyetini onun devam ettirmesi istendi. Kabul etti, böylece Sinaniye'deki uzun yıllar sürecek olan ve çok sayıda âlimin yetişmesini sağlayan tedris hayatı başlamış oldu.

Kasimî'nin Sinaniye Camii'ndeki bu derslerine, talebelerin yanında halk da devam etmekteydi. Bu durum, derslerin tartışma ve ilmi mütalaadan daha çok müzakere tarzında geçmesine yol açmaktaydı. Belki bu sebepledir ki, onun evinde haftada bir veya iki kez düzenlenen ve katılımcıların seviyeli kimselerden oluştuğu ayrı bir ilim meclisi daha mevcuttu. Burada önceden belirlenen kitaplar baştan sona okunuyor, bazı konularda seviyeli tartışmalara giriliyordu.

Kasimî, aralarında Behcetü'l-Baytâr, Muhammed Cemîl eş-Şattî, Hamid et-Taki, Ahmed el-Cebban, Abdullah el-Fâsî, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî gibi isimlerin bulunduğu çok sayıda âlime hocalık yapmış ve onların yetişmelerine katkıda bulunmuştur.

Eserleri

Cemâleddin el-Kasimî, hayatını eser telif etmeye adamış, bu uğurda pek çok sıkıntıya göğüs germiş ve sonuçta çok sayıda kitap ortaya koymuş üretken bir şahsiyettir. Kaleme aldığı eserlerin dışında birçok eserin tahkik edilerek okuyucu hizmetine sunulmasında da katkısı olmuştur. Onun hayatının neredeyse kitap yazmakla geçtiğini söylemek abartı olmasa gerektir. Hem kendi yazdığı hem yayımladığı eserler bakımından Suriye ıslahçılarının bir temsilcisi sayılmıştır.

Kasimî, eserlerini çok farklı konularda ve ilim dallarında yazmıştır. Bu onun fikrî açıdan sahip olduğu yatay genişlikle yakından irtibatlıdır; çünkü o, dinî ilimlerdeki derin vukufiyetinin yanı sıra matematik, felsefe, tıp, sosyoloji, hukuk ve ziraat gibi değişik branşlarda çok sayıda kitap okumuş, bilgi sahibi olmuştur. Bununla da yetinmeyerek İslam ile diğer dinleri ve sosyalizm gibi ideolojileri karşılaştırmış, tarih, edebiyat ve ahlâk üzerine incelemeler yaparak eserler ortaya koymuştur. Eserlerinin çoğunun konuları Kur'an tefsiri, hadis metodu ve fıkıh teorisi gibi dinî konulardır. Bunlara ek olarak tarih, cinler ve fotoğrafçılık, basur hastalığının ilacı, çay, kahve ve sigara gibi değişik konularda da kitaplar yazmıştır.

Kasimî dinî konulardaki eserlerinde selefîn metodunu takip eder ve düşüncesini, tercihini, tepkileri yumuşatmak, kabulünü kolaylaştırmak için mezheb farkı gözetmeden genel olarak kabule mazhar olmuş âlimlerden alıntılar üzerine kurar. Fakat bu alıntılara olduğu gibi yer vermez. Bunların doğru bir şekilde sıralanması, bölümlendirilmesi, yerine göre açıklanması veya küçük ilâvelerde bulunulması gibi hususlar, onun metodunu oluşturur.

Bir kısmı basılmış olan eserlerinin çoğu hâlen yazma olarak durmaktadır. Muhammed Riyad Malih, *Kasimî'nin Hayatı ve Eserleri* isimli kitap olarak da basılmış makalesinde

(Âfâku's-sekafeti ve't-türâs, Eylül, 1993) Kasimî'nin, kayıp olanlar, basılanlar ve basılmayanlarının tamamının adlarını ve bulundukları veya basıldıkları yeri yazmıştır. Onun verdiği bilgiye göre Kasimî'nin altmış sekiz adet yazma eseri bulunmaktadır. Matbu olan eserlerinin sayısı ise otuz dörttür. Buna göre Kasimî'nin tüm hayatı boyunca yazdığı eserlerin toplam sayısı yüz ikidir.

Kasimî'nin oğlu Zâfir, babasını anlattığı kitabında hem nasıl yazdığı hem de kitapları hakkında faydalı bilgiler vermiştir.

Zâfir, önce basılmamış kitaplarını yazılış tarihlerine göre sıralayıp kısa bilgiler veriyor, sonra basılmış kitaplarını, nerede ve ne zaman basıldıklarını açıklayarak sıralıyor; onun listesinde 87 kitap var. Ancak kayıp olanlarla birlikte sayı yine yüz ikiyi buluyor. Bu kayıp kitaplar hakkında da şu bilgiyi veriyor: "Babamın kütüphanesi üç kere taşındığı için kitapların tertibi karıştı, zaman içinde bu kayıp kitaplara da ulaşacağımızı umuyorum" (s. 688).

Nizar Abaza, Zâfir'in kitabına ek olarak başka biyografilere ve makalelere de bakarak Kasimî'nin kütüphanesi ve yazdığı kitaplar, yazma usulü ve fırsatları hakkında daha kâmil bilgiler veriyor. Onun Âsım el-Baytâr'dan, onun da babasından nakline göre Kasimî'nin kitaplarının sayısı 110'u bulmaktadır (s.239). Abaza'nın kaydettiği kitap sayısı 113'tür. Şöyle diyor: "Kitapları, isimlerinin baş harflerine göre sıraladım. Yazma olanların hemen isimlerinden sonra yazma olduklarını bir harf ile gösterdim, kayıp olanlara 'kayıp' diye yazdım, basılı olanların nerede ve hangi tarihte basıldığını açıkladım ve kitapların içeriği hakkında özet bilgi verdim" (s. 250).

Dedesinin kurduğu, babasının zenginleştirdiği ve kendisinin de hayli ilâvelerde bulunduğu Kasimî'nin kütüphanesinde Abaza'ya göre iki bin adet değerli kitap vardı. Kasimî

bunlara evinde, özel bir mekân ayırmış, hariçten bir kapı açmış ve isteyenin buradan girerek okumalarına imkân tanımıştı.

Hem Abaza'nın hem de Zâfir'in verdiği bilgiye göre kütüphanede yalnız İslâmî ilimlere ait değil, bunların yanında birçok ilim dalına ait kitaplar vardı. Kitapların çoğunun kapak içine Kasimî kendince bir "içindekiler" eklemişti ve bununla sayfaların kenarına yazdığı notlardan kitapların çoğunu okuduğu anlaşılıyordu.

Nerede, nasıl yazdığı ve yazım usulü konusunda Abaza'nın verdiği uzunca bilgiden aşağıya bazı alıntılar yapıyorum:

Kasimî ilim ve aydın fikir sahiplerini yazmaya teşvik ederdi; "Bir kitap, bin davetçi ve hatipten daha faydalıdır; çünkü onu uygun bulan da, karşı olan da okur; muhalif olan eleştirir, insaf sahibi ise hakikate döner" derdi.

Yazmaya oldukça küçük yaşta başladı. Düşünme kabiliyeti gibi kaleminin de akıcılığı, hafızasının güçlü olması, aradığını bulmadaki sürati çok yazmasını sağlayan sebeplerdi.

Vakti okuma, okutma, eğitme, ailenin ihtiyaçlarını sağlama gibi meşguliyetlerle dolu olmasına rağmen, insanların meşgul oldukları kuşluk vaktini yazmaya ayırmıştı, camide, medresede, evde özel bir köşeye çekilir ve yazardı. Bir dakikasını boşa geçirmezdi, trende, arabada, evde, piknik yerinde yazardı. Cebinde bir küçük defter taşır, yolda yürürken aklına önemli bir şey gelirse durup onu deftere kaydederdi, çok bitkin değilse hastalık bile onu yazmaktan alıkoyamazdı.

İlk kitabı 16 yaşında iken yazdığı *es-Sefîne* isimli kitaptır; bunda okuduğu kitaplardan önemli gördüğü parçaları toplamıştı. En büyük kitabının *Mehâsinu't-te'vîl* isimli tefsiri, en faydalı kitabının da hadis ulum ve usulüne dair olan *Kavâ'idu't-tahdîs* olduğunda ittifak vardır.

Kasimî bu kitapları yazıp taklîd ve tekrar yerine tahkik ve tecdîd kapısını açarken zamanının hocaları daha önceden

yazılmış kitapları olduğu gibi tekrar be tekrar okutmaktan başka bir şey yapmıyorlardı.

Zamanında hâkim olan dar görüş ve taassup sebebiyle eziyetlere duçar oldu, defalarca karakollara ve mahkemelere davet edildi, kitapları müsadere edildi, ama onu bütün bunlar yıldıramadı ve yolundan döndüremedi.

O yazarken basitliği, herkesin anlamasını ön planda tutar, kelimelerini, cümlelerini, o zamanda pek âdet olmayan satır başları ve noktalama işaretlerini bu maksada uygun olarak seçer ve kullanırdı.

Onun amacı hakikati bulmak, açıklamak ve insanları ona çağırmak olduğu için muhalifleri iskat edecek, küçük düşürecek, itibarlarını zedeleyecek ifadelerden uzak dururdu.

Bazı kimseler, Kasimî'nin yazdığı ve okuttuğu kitapların çoğunun eski kitapların haşiye ve şerhinden ibaret olduğunu ileri sürerek "Bunu yapan *el-Menâr* dergisindeki değerlendirmeye göre nasıl ıslahatçı oluyor" diye eleştiride bulunmuşlardı.

Derginin sahibi ve baş yazarı Reşîd Rızâ bu eleştiriye uzunca bir cevap yazmıştır; özetleyelim (C.XVII, s.633 vd.):

1. Bu kitaplar asırlardan beri medreselerde okutulmak üzere seçilmişlerdi, o zamanda askerlikten muafiyet imtihanı için belli kitapları okumuş olmak gerekiyordu. Ayrıca genel kanaate göre bir kimseye âlim demek için Cem'u'l-cevami'i, Teftâzânî'nin kitaplarını... okumuş olmak gerekiyordu. Bu ihtiyaç ve itiyatlar sebebiyle onları okuttu, açıklamalar yazdı.

2. Kasimî gördü ki, naklî ilimlerde nakıller ile, aklî ilimlerde akıl ile deneye dayalı bilimlerde deney ile sabit olan (ispat edilen) bir hakikati, delil ve tahkik yolunu terk etmiş taklîdçilere kabul ettirebilmek için, önceden gelip geçmiş meşhur ulemâdan, bu hakikatlere dair açıklamalarını nakletmek gerekiyordu. (R. Rızâ, kendisinin de *Menâr*'da, bunu yaptığını ifade ediyor).

3. O selef mezhebini uyguluyordu; bu mezheb, ashab ve tâbiunun din anlayış ve usulünden ibaretti, ama bu usulü kullanınca kendisini yeni bir mezheb icat etmekle suçladılar.

4. Mezhebçiler kendi mezheblerinden başkasını itikad ve amel için kabul etmiyorlar, karşılıklı olarak ümmeti bölen tavırlar içinde tartışmalar yapıyorlardı. Kasimî birden fazla mezhebin görüş ve delillerini yan yana getirerek taassubu kırmayı ve delillere göre hak olanın kabulünü sağlamayı hedefliyordu.

Kasimî'nin Fıkıh Dalındaki Eserleri

Prof. Dr. Mehmet Günay yüksek lisans tezini hazırlarken Şam'a gitmiş, Kasimî ailesinden sıcak alaka ve konukseverlik görmüş, kütüphanesinden de serbestçe istifade etmişti. Kaynaklar kısmında tanıttığım iki makalesinde Kasimî'nin, fıkıh konusundaki eserleri hakkında da değerli bilgiler vermiştir:

Kasimî'nin yayımlanmış eserleri arasında en fazla şöhret bulanları tefsir ve hadis alanındadır. Özellikle *Mehâsinü't-te'vîl* isimli hacimli tefsir ile hadis ilmi ve ıstılahlarına dair *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûn-i mustalahi'l- hadîs, el-Fadlü'l-mübîn 'ala 'ıkdi'l-cevheri's-semin* ve *Mîzanü'l-cerh ve'-tta'dîl* isimli eserleri onun daha çok tefsirci ve hadisçi kimliğiyle tanınmasına yol açmıştır. Kelam sahasına giren *Delailü't-tevhid* ve *el-İsra ve'lmi'rac* gibi eserleri de onun ilim dünyasında iyi bilinen eserlerindendir.

Eserlerinin isim ve muhtevası onun çok geniş ve çeşitli bir ilgi ve birikime sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Kasimî'nin fıkıh alanında da azımsanmayacak eserleri vardır. Bunlardan bir kısmı yayımlanmıştır; bir kısmı ise diğer birçok eseri ile birlikte torunu M. Said el-Kasimî'nin evinde hâlen korunmakta olan özel kütüphanesinde el yazması olarak gün ışığını beklemektedir. Ayrıca Kasimî başlık ve muhteva

olarak doğrudan fıkıh sahasına girmeyen birçok eserinde de yer yer fıkıhla ilgili konulara değinmiştir. Aşağıda onun sadece doğrudan fıkıh alanında değerlendirilebilecek eserleri hakkında kısa bilgi verilecektir.

A- Fıkıh Dalındaki Eserleri

1. Yayımlanmış olanlar

a) el-Fetva fi'l-İslam

Daha çok müftü ve hakimler için yazılmış bir usul kitabı olup eserde, fetva, müftü ve müstefti ile ilgili konular işlenmiştir. Bu kitap *el-Muktebes* dergisinde tefrika edildikten sonra (6. cilt, muhtelif sayılar, 1329) önce Dımeşk'te (1329/1911), daha sonra da Muhammed Abdülhakim el-Kadi'nin tahkikiyle Beyrut'ta neşredilmiştir (1404/1986).

b) *Islahu'l-mesacid mine'l-bida' ve'l-avâid*

Genel olarak mescidlerde işlenegelen bid'at ve âdetlerin ıslahını amaçlayan, bu arada uyulması gereken kuralları Kur'an ve sünnete göre açıklayan değerli bir eserdir. Bu kitap aynı zamanda Kasimî'nin bid'at konusuna yaklaşımını ve ıslah düşüncesini en iyi yansıtan eserlerinden biridir. İlk baskısı 1341 yılında Kahire'de yapılan kitabın, daha sonra Nâsıruddin el-Elbânî tarafından hadisleri tahriç edilmiş ve bazı notlarla beraber yeniden basılmıştır (Beyrut 1490).

c) *İrşadü'l-halk ile'l-amel bi haberi'l-berk*

Kasimî'nin bu eserinde Ramazan ve bayramların sübutu gibi ibadetlere taalluk eden meselelerde telgraf ve diğer çağdaş posta haberleriyle amel etmenin cevazı ele alınmaktadır. 1329 yılında Dımeşk'te basılan bu eserin son kısmında başka âlimlerin konuyla alakalı fetvalarına da yer verilmiştir.

d) *el-isti'nâs li tashih-i enkihati'n-nâs*

Boşama konusunda yazılmış önemli bir eserdir. İçerisinde sünnete göre boşamanın nasıl yapılması gerektiği, boşamaya

yemin, boşamaya şahit tutma, boşamaya niyet, bir defada verilen üç boşama, sarhoşun, mükrehin, öfkelinin boşaması gibi ulemâ arasında tartışmalı birçok önemli mesele ele alınmıştır. Kasimî'nin bu eserinde ilgili konular hakkında İbn Teymiyye ile paralel bir yaklaşım sergilediği görülür. Öte yandan bu eserinde beyan ettiği görüşlerinin, 1953 tarihli *Suriye Ahvâl-i* Şahsıyye *Kanunu'nun* kaynaklarından birini teşkil ettiği belirtilmektedir. İlk baskısı 1332 yılında Dımeşk'te yapılmıştır. Daha sonra Ali Hasan Ali Abdülhamid'in tahkikiyle yeniden basılmıştır (Amman 1986, 1988).

e) *el-Mesh ale'l-cevrabeyn*

Çoraplar üzerine mesh etmenin hükmünü araştıran bir eserdir. İlk olarak 1332 yılında Dımeşk'te yayımlanan eserin yakın zamanlarda yeni baskısı yapılmıştır (Beyrut 1971).

f) *Tenbîhü't-tâlib ilâ ma'rjfeti'l-farz ve'l-vâcib*

Teklifi hükümlerden olan "vacib"in diğer hükümlerden, özellikle de mübah kategorisindeki hükümlerden ayırt edilmesi için konmuş 103 maddelik fıkıh kurallarını içeren bir eserdir (Kahire 1326).

g) *Şerafu'l-esbât*

Eserde, nesebin şerefinin baba tarafından olduğu gibi anne tarafından da intikal edeceği, dolayısıyla kişinin anne cihetinden nesep bağıyla seyyid sayılabileceği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Kasimî'nin bu kitabı yazmasındaki asıl amaç kendisinin anne tarafından seyyid olduğunu ispatlamaktır. Bu yüzden eserin sonuna kendi nesep zincirini de eklemiştir. Kitap 1331 yılında Dımeşk'te basılmıştır.

h) *Evâmir mühimme fî ıslahi'l-kazâi'ğ-şer'î...*

Osmanlı Devleti'nde şer'î yargı organlarının ıslahına yönelik tavsiyelerle, mahkemelerde Hanefi mezhebi dışındaki görüşlerle de hüküm verilebileceğine dair muhtelif fetvaları içeren sekiz sayfalık bir makaledir. Bu makale, *el-Muktebes*

mecmuasında yayımlanmasının ardından müstakil olarak basılmıştır (Dımaşk 1331).

ı) *İkametü'l-hucce ale'l-musallî cema'aten kable'l-imami'r-ratib*

İslam toplumunun selamet ve bekası için cemaat şuurunun önemini vurgulamanın yanında, cami ve mescidlerde resmî olarak görevlendirilmiş imam varken, onun izni olmaksızın ve ondan önce cemaatle namaz kılmanın câiz olmadığı hakkında yazılmış değerli bir risaledir (Dımeşk 1342, Kahire ts.).

i) *el-Ecvibetü'l-marziyye 'alâ ma evradehu Kemalüddîn İbnü'l-Hümam*

ale'l-müstedillîne bi sübuti sünneti'l-kabliyye

İbnü'l-Hümam'ın akşam namazının farzından önce namaz kılmanın sünnet olmadığı yönündeki görüşüne reddiye olarak yazılmış bir kitapçıktır (Dımeşk 1326).

j) *Mecmu'u resail-i usuli't-tefsîr ve usuli'l-fikh*

1331'de Dımeşk'te basılan bu kitap farklı müelliflere ait üç ayrı risaleden oluşan bir derlemedir. Eserde yer alan risaleler şunlardır: 1. Suyûtî'nin tefsir usulüne dair bir risalesi. 2. İbn Hazm'ın usül-i fıkha dair bir risalesi. 3. Cemâleddin el-Makdisî'nin "Mecma'u'l-usûl" adlı bir risalesi. Kasimî bu risaleleri tahkik ederek kısaca şerh etmiştir.

k) Şerhu *erba'i resail fi'l-usûl*

Dört ayrı risaleden oluşan ve Kasimî tarafından kısaca şerh edilen bir derlemedir. İçinde yer alan risaleler şunlardır: 1. İbn Fûrek el-İsbahânî'nin Şafiî usulüne dair bir risalesi. 2. Muhyiddin İbn Arabî'nin *el-Fütuhatü'l-mekkiyye*'sinden Kasimî tarafından alıntılanmış bir risalesi. 3. Necmeddin et-Tûfî'nin "Mesalih-i mürsele" konusuna tahsis ettiği meşhur risalesi. 4. Suyutî'nin *en-Nükaye* adlı eserinden alıntılanmış bir risale (Beyrut 1324).

2. El yazması olanlar

Bu eserler Kasimî'nin Şam'daki özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Torunu Muhammed Said el-Kasimî bunları kendi evinde özenle korumaktadır.

a) *Risale fî'ilmi'l-usul*

Fıkıh usulü konusunda yazılmış 80 sayfalık bu eserin tamam olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte eserde Fıkıh usulünün birçok konusu müstakil bir nazarla ele alınmıştır.

b) *Der'ü'l-mevhum min da'vâ cevazi'l-mürûr beyne yedi'l-me'mum*

İmamla birlikte namaz kılan kişilerin önünden geçmenin hükmünü tartışan 5 sayfalık bir risale olup bitiş tarihi 1320'dir.

c) *İ'lamü'l-cahid 'alâ katli'l-cema'ati'l-mütemâlieti bi'l-vahid*

Bir grup insanın topluca bir şahsı öldürmesi ve öldürücü darbenin kimden geldiğinin bilinmemesi durumunda hükmün nasıl verileceği meselesini ele alan 12 sayfalık bir risaledir. Kasimî bu risaleyi Suriye Ceza İstinaf Mahkemesi Başkanı'nın bu konuda kendisinden fetva talep etmesi üzerine kaleme almıştır.

d) *Risale fi hukmi'z-zekat 'ale'l-usûl ve'l-furu' ve'l-ekarib*

Usul, fürû ve akrabaya zekat verilip verilmeyeceği konusunu ele alan 7 sayfalık bir risaledir. Hicri 1323 yılında kaleme alınmıştır.

e) *Zevalü'l-ğışâ an vakti'l- 'ışâ*

Yatsı namazının vaktinin tahkik edildiği 11 sayfalık bir risaledir.

f) *el-İhtiyat li'l-huruc ani'l-hilâf*

Bir sayfalık bu risalede değişik mezheb ve görüşlerin ihtilaf ettiği konularda ihtiyatla amel etmenin şartları sıralanmaktadır.

g) *el-İrtifak bi mesâili't-talak*

Boşanmayla ilgili bazı meselelerin tartışıldığı 22 sayfalık bir risale olup bitiş tarihi 1314'tür.

h) *Kavaid-usûliyye*

Çoğunluğu ictihad ve müctehidlikle ilgili 15 kaideyi içeren 4 sayfalık bir risaledir.

ı) *Menziletü'l-kanun mine'l-fikh*

Fıkıh açısından kanunlaştırmanın hükmünün konu edildiği 7 sayfalık bir risale olup II. Meşrutiyet'in ilanı sırasında kaleme alınmıştır.

i) *el- Hukûmetu'd- dustûriyyetü'ş- şer'iyye ve Risale fi'd-düstûr*

Meşrûtî yönetimin meşruiyetini araştıran bu iki risaleden birincisi 2, ikincisi ise 3 sayfalıktır.

j) *Süâlu-Müsteşrık ve cevab-u hakîm*

Bir Rus müsteşrık ile Kasimî arasında geçen sorulu cevaplı bir tartışmayı içeren 26 sayfalık bir eserdir. Ancak Kasimî'ye ait olmayan bir el yazısı ile yazılan eser isminin başkası tarafından verildiği anlaşılmaktadır.

k*) Risale fi sırri'l-istiğfar akibe's-salavat*

Namazlardan sonra istiğfarın hükmünün ele alındığı 8 sayfalık bir risaledir.

l) *Şerh-u Lübabi'l-Mahsûl fi'ilmi'l-usul*

İbn Raşik'in *el-Muhsûl* adlı eseri üzerine Kasimî'nin yazdığı şerh olup 1327'de tamamlanmıştır.

m) *Havâşî 'ale'r-Ravzati'n-nediyye*

Sıddîk Hasan Han'ın, *er-Ravzatü'n-nediyye* adlı eseri üzerine Kasimî'nin yazdığı haşiyelerdir. Bilindiği gibi *er-Ravzatü'n-nediyye* Şevkânî'nin füru fıkhına dair *ed-Dürerü'l-behiyye*

adlı eseri esas alınarak yazılmış bir şerhtir. Kasimî anılan kitap üzerindeki haşiyelerini 1328'de tamamlamıştır.

n) *Muhavere fi'i-n fonoğraf*

Yazma, 1322, 15 sayfa.

(Günay, Suriye Selefîliğinin..., s. 135-139; İlmî Kişilği, s. 268-271).

B- Akaid ve Kelam Konusunda:

Delâilu't-tevhîd

1326'da ikmal etti. Bu kitabında Allah'ın varlık ve birliğinin delillerini, peygamberliğin kesin delillerini, Kur'an-ı Kerîm'in mûcizeliğini... açıkladı. Kendisi, kitabın tanıtımını şöyle yapıyor:

> Mısır, Hindistan ve Suriye çevresinde çoğalan, gittikçe bâtıl fikirlerini, yabancı yayınlarda ve Hristiyanlara ait dergilerde yayan tabiatçı ve materyalist (dehrî) bir grup yazara karşı yazdım... Kitabı yazarken çok zorlandım, ama Allah yardım etti, onların delillerini, itimad ettikleri filozofların sözleriyle çürüttüm... İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'den de çokça alıntı yaptım...

Bu kitap Kasimî'nin astronomi, coğrafya, jeoloji, botanik gibi bilim dallarındaki geniş bilgi birikimini de yansıtıyor. Kitapta, teoloji konusunda Fârâbî'den bir bahis nakletmiştir. O zamanda tartışma konusu olan dünyanın yuvarlaklığını ve hareketini tereddütsüz savunmuştur.

Birden fazla yerde ve zamanda basılmıştır. (Beyrut, 1991, Kahire, 1929...) Elimdeki nüsha 1326 tarihinde Dımaşk'ta basılmıştır ve 207 sayfadır.

El-Ârâu'l-felsefiyye fi'l-mevt...

Ölüm korkusunu yenmek ve asıl hayatın ölümden sonraki hayat olduğunu açıklamak üzere kaleme alınmış olup 28 sayfadır, 1322'de yazılmıştır.

El-İsrâ ve'l-mi'râc

Bu konuyu Kitab ve sahih hadislerde anlatıldığı şekilde yazmış, bazı abartıları ve uydurma hadisleri reddetmiş, isrânın (Mekke'den Kudüs'e olanın) beden ve ruh ile, mi'râcın (ondan sonra olanın) ise ruh ile olduğu görüşüne meyletmiştir. (Dımaşk, 1331, 32 sayfa).

Îzâhu'l-fıtra fî ehli'l-fetre

Ehl-i fetret hakkında, 1311'de tamamlamıştır, 60 sayfadır.

Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile

Buhârî'nin *Sahih*'indeki Cehmiyye'ye Reddiyye bahsi hakkında bir boşluk bulunduğu ve açıklamaya muhtaç olduğu için onu doldurmak üzere yazmıştır. Birkaç kere basılmıştır, muhtemelen sonuncusu: Beyrut, 1985, 84 sayfa.

Zubtedu'l-ahbâr fî vildâni'l-küffâr

Kâfirlerin çocukları, fetret zamanında yaşayanlar, akıl hastaları, bunamış kimselerin dinî ve uhrevî durumu hakkında, 12 sayfa.

Şerhu'l-akaid

Hayatının sonuna doğru 1330 yılında yazmaya başladığı ve yazma olarak kalan bu kitabı onun akaid ve kelam konusundaki ilminin bir özeti gibidir. Kitapta bazı İslam mezheblerinden de söz etmiş ve gereken konularda reddiye yapmıştır. Kitap yazma olarak 221 sayfadır.

Faslu'l-kelam fî hakikat-i avdi'r-rûh li'l-meyyit hiyne's-selâm

Ölüye selam verince ruhunun avdet edip selama karşılık vermesi konusunun tahkikine dair, yazma, 17 sayfa.

Mezâhibu'l-A'râb ve felasifeti'l-İslam fi'l-cin

Cinler hakkında. 50 sayfa. Dımaşk, 1910.

Nakdu'n-Nesâihi'l-Kâfiye

1327 yılında yazmıştır, 48 sayfadır, Muhammed b. Yahyâ b. Akıyl'in, Muaviye aleyhinde yazdığı *en-Nesâihu'l-kâfiye limen yetevellâ Muâviye* isimli kitabına reddiyedir. Dımaşk, 1327.

C- Tefsir Konusunda

Mehâsinu't-Te'vîl

Oğlu Zâfir, bu kitabı tanıtırken ilgi çekici hatıralarını dile getiriyor:

> Aklım ermeye başladığı günden beri bizim evimizde bir hazinenin bulunduğunu, onun da bu tefsir olduğunu öğrendim.
>
> 1925 yılında bir gece korkunç gürültüler ile uyandık, Fransızlar eski şehri bombalıyorlar, yakıp yıkıyorlardı. Dışarıdan kalabalık insan sesi duyduk, ne olduğunu öğrenmek için çıktık, halk değerli eşyalarını alarak İngiliz sefaretinin bulunduğu mahalleye doğru koşuyorlardı. Sebebini sorunca "Fransızlar burayı bombalamaya cesaret edemezler" cevabını verdiler. Biz de hemen eve girdik ve en değerli hazinemizi yüklendik; bu *Mehasinu't-te'vîl* idi. Yazma hâlinde olan bu eserin beşer cildini iki ağabeyim yüklendi, ben de ancak iki cildini taşıyabildim...
>
> Kitap, babamın vefatından sonra uzun yıllar basılamadan kaldı, Şam'daki yayıncılar basım masrafını ağır buluyorlardı. Bir tanıdık Mısır'da bastırmamın daha uygun olacağını söyleyince bir cildi alıp Kahire'ye gittim, el-Halebî Yayınevi'ne müracaat ettim, yayıncı kitabı Muhammed Fuad Abdülbaki'ye okutmuş, o da "Bu kitap, kaybetmeyi göze alamayacağım bir hazine" demiş...
>
> Babam Tefsirini yazmaya 1317'de başladı, 1329'da tamamladı, vefat edinceye kadar da elinden düşürmedi, devamlı okudu, tashih ve ta'dîl etti, kimi yerlerini çizdi, kimi yerlerine

> eklemeler yaptı... Babamın vefatından 42 yıl sonra kitap ilk defa el-Halebî Yayınları arasında basılmış oldu.

Zâfir, Tefsir hakkında bunları söylüyor. (s.679-684)

Ben internetten iki baskı indirerek inceledim. Birincisi Halebî baskısı, 1957 tarihli. İnternet baskısı tek cilt hâlinde 6316 sayfa. Tefsire giriş ayrı bir cilt olarak basılmış.

İkincisi el-Ilmiyye baskısı. 2. Baskı, Beyrut, 2002. Dokuz cilt. Birinci cildin başında 222 sayfalık Tefsire Giriş kısmı var; Kasimî burada yalnızca bir "Tefsir Usulü" yazmamış, aynı zamanda İslam'ı doğru anlamanın da kendince usulünü yazmış.

Kasimî bahsinin başında daha çok faydalandığım kaynakları zikretmiştim. Bunlar arasında Gökçen Kalkan'ın, "Cemâleddin el-Kasimî ve Tefsirdeki Metodu" isimli 133 sayfalık yayımlanmamış doktora tezi de vardı. İnternetten indirerek okuduğum bu güzel çalışmanın sonunda Kalkan, Kasimî'nin en önemli eseri olan *Mehâsinu't-te'vîl* hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

> ...Yaşadığımız asrın insanına rahatlıkla anlayacağı bir dil ve üslûbla Kur'an hidayetini sunmak isteyen son dönem İslam âlimleri, eski usulleri de göz ardı etmeksizin, yeni yöntem arayışlarına girmişlerdir. Cemâleddin el-Kasimî bunun en güzide örneklerinden birini oluşturmaktadır. O modern dönemde Mısır'da ortaya çıkan ve temel referans noktalarını Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'dan alan ıslahçılığın Suriye'deki temsilcisidir. Ancak onun ıslahçılığı diğerlerinden farklı bir görünüm arz etmektedir. Bunda Suriye'nin Mısır'a kıyasla modernleşmeyi daha sınırlı bir ölçekte tecrübe etmiş olmasının ve aldığı eğitimin etkisi oldukça fazladır. Suriye ve bu bölgede ıslahçı olarak ismi öne çıkan âlimler, modernleşme tecrübesine Mısır vasıtasıyla dolaylı olarak tanık oldular. Önce mektuplaşma düzeyinde kurulan ikili ilişkiler, daha sonra seyahatler ve eserlerin tedavülü ile iyice pekiştirildi. Kasimî açısından

meseleye yaklaşıldığında, onun aldığı eğitimin de bu farklılaşmada belirleyici olduğu söylenebilir... O içinde yaşadığı çağın temel problemlerinin farkındadır ve bu noktada elinden geldiği ölçüde bir şeyler yapma gayretindedir. Fakat bu durum ifade tarzına ve üslûbuna yansımamaktadır. O bugünün problemlerini ve bunlara getirilebilecek muhtemel çözüm yollarını geçmişin diliyle ifade etmekte ve diğer ıslahçıların aksine modern bir söylem kullanmamaktadır. Bu yüzden onun ıslahçılığı kimilerince tartışılmış ve eleştiri konusu olmuştur. Ancak şu, rahatlıkla ifade edilebilir ki, o geçmiş ile modern zaman arasında sağlam bir köprü olmayı bir vazife olarak görmüştür...

Mehasinu't-Te'vîl adlı eseri, onun tefsir ilmi bağlamında ortaya koyduğu ve Kur'an konusundaki çalışmalarının derlendiği en seçkin eserlerinden biridir. Kur'an ilimleri açısından bakıldığında *Mehasin*, dikkat çeken bir içeriğe sahiptir. Sebeb-i nüzule ilişkin rivayetlere Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesinde yaklaşarak yer verir. Nesih konusunu sosyal gelişme yasaları çerçevesinde ele alır. Müteşâbihât ve huruf-u mukataa konusunda ölçülü bir tavır sergiler. Klasik tefsir kitaplarında karşılaşılan ve âyetlerin bağlamından kopuk gereksiz bilgilere yer vermez. Kıraat farklılıklarının önemine dikkat çeker; ancak bunun devam ettirilmesinin beraberinde getireceği kimi olumsuz sonuçlara atıfta bulunur. Kur'an'ın i'cazını, hem mûcize bir kitap oluşu hem de dilsel edebi üslûbu açısından değerlendirir. Kur'an kıssaları ve İsrâiliyat konusunda son derece temkinlidir ve tefsir kitaplarının bu noktadaki sınır tanımayan içeriğine karşı oldukça mesafelidir.

Mehasinu't-Te'vîl, kimi araştırmacıların ileri sürdüklerinin aksine birden fazla tefsir geleneğinin izlerini üzerinde taşımaktadır. Yöntemsel açıdan bakıldığında bir rivayet tefsiri görünümündedir. Zira âyetlerin açıklanmasında kendisinden ziyade yaptığı nakiller ve alıntılar egemendir. Ancak bu alıntıların klasik rivayet tefsirlerinde olduğu gibi kuru kuruya yapılmış nakiller olduğu *Mehasin* açısından söylenemez. O rivayet tefsirlerinden alıntıda bulunduğu gibi, en az onlar kadar hatta daha fazla dirayet tefsirlerinden son

derece seçkin ve dikkat çekici nakillerde bulunur. Bu bakımdan onun eserinin dirayet tefsir geleneğinin özelliğini de taşıdığı rahatlıkla ifade edilebilir. Ayrıca kimi âyetlerin tefsirinde verilen modern bilim kalıpları içerisindeki bilimsel izahlar ilmî tefsir geleneğinin bir uzantısı olarak görülebilir ve Kasimî'nin ilmî tefsire kapalı olmadığı, aksine yer yer bu yönteme başvurduğu şeklinde anlaşılabilir. *Mehasin* bir mezhebî tefsir niteliği taşımamakla birlikte, çeşitli mezheblerin görüşlerine yeri geldikçe değinilmekte ve kimi zaman tartışılmaktadır.

Mehasin'de diğer tefsir gelenekleri gibi ıslahçı tefsir geleneğinin izlerini de bulmak mümkündür. Ancak bu Abduh ve Reşîd Rızâ'nın tefsirlerinde ortaya koydukları türden bir ıslahçılıktan uzaktır. Kasimî tefsirinde yaşadığı asrın problemlerine vâkıf olmakla birlikte, söz konusu asrın diliyle konuşmamaktadır. Onun tefsiri daha önceki tefsirlerin, Kur'an'ın anlaşılması gayesi doğrultusunda güzel bir özetidir. Bu özet, gereksiz bilgilerden, uzun uzadıya açıklamalardan ve yanlış birtakım temellendirmelerden uzak bir görünüm arz etmekte ve bu bakımdan güzel bir derleme niteliği taşımaktadır. Kasimî *Mehasin*'de kendisinden çok eski müfessirlerin ve âlimlerin görüşlerine yer vermekte, gerektiği zaman bunlara ilâvede bulunmaktadır. Bu anlamda onun eserini ıslahçı bir gaye doğrultusunda yazılmış, metot olarak selefin ve ıslahçı düşünürlerin harmanlandığı bir tefsir olarak görmek mümkündür.

Tefsîr'in çok değerli ve önemli bilgiler ihtiva eden Mukaddimesi, Sezai Özel tarafından *Kur'an'ı Anlamak: Tefsir İlminin Temel Meseleleri* ismiyle Türkçeye çevrilip basılmıştır. (İstanbul 1990.)

Prof. Dr. Hidayet Aydar, öğrenciler için hazırladığı *Tefsir Metinleri*'nde, *Mehasin*'in muhtevası hakkında detaylı bilgi veriyor:

Tefsirin birinci cildi müellifin mukaddimesiyle başlamaktadır. Kâsımî, burada tefsirin önemi, eserini nasıl telif ettiği, bazı özellikleri ve hareket tarzı hakkında bilgi veriyor. Daha sonra Tefsir usulüyle ilgili konulara geçiyor ki, birinci cildin tamamı Tefsir usulü konularına tahsis edilmiştir. Burada 11 kaide hâlinde tefsirin ana kaynakları, ihtilaf hâlinde tefsirin sahih ve esahhını bilme, selefin tefsir ihtilaflarının tenevvü türünden olduğu, sebeb-i nüzûl bilgisi, nâsih-mensûh, şaz ve müdreç kıraatler, peygamber kıssaları ve İsrâiliyatı kullanma, tefsirde Arap dilinin önemi gibi hususlar uzun uzun anlatılmıştır. Burada aynı zamanda "şerefu ilmi't-tefsîr" başlığı altında tefsir ilminin ne kadar mühim bir ilim olduğu da işlenmiştir. Tefsir, önemli bir rivâyet tefsiridir, tefsirde daha önceki rivâyet tefsirlerinin çoğundan önemli miktarda rivâyetler nakledilmiştir. Ancak içinde önemli oranda dirâyî açıklama ve izahlar da yer almaktadır. Tefsirde ıslahatçı düşünce ve selefî anlayış esas hareket noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede İbn Teymiyye'den bolca nakiller yapmıştır. Tefsirde Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, sünnetle, sahâbe ve tâbiûn kavliyle tefsiri, daha önce yazılmış tefsirlerdeki görüşler ışığında tefsir yapılmıştır. Bu arada nahiv kuralları ve lügatler ile kıraatlerden de istifade etmiştir. Kur'an kelime ve kavramlarının izahında başta el-Cevherî'nin *es-Sıhah* adlı lügatı olmak üzere muhtelif eserlerden yararlanmış, kelimelerin açıklamalarını buralardan naklettiği bilgilere göre yapmıştır. Kıraatler de tefsirde öne çıkarılmış ve tefsir yapılırken mütevatir kıraatler göz önünde bulundurulmuştur. Ehl-i sünnet ve'l-cemaati savunmuş, zaman zaman İncil ve diğer kutsal metinlerden alıntılar yapmış, ehl-i kitabın muhtelif konulardaki iddialarına cevaplar vermiştir. el-Kasimî de kendinden önceki birçok müfessir gibi İsrâilî rivâyetlere yer vermekten kurtulamamış, bilhassa İsrâiloğullarıyla ilgili âyetlerin tefsirinde zaman zaman İsrâilî haber ve yorumlara yer vermiştir. Ancak bunları genellikle (روي)sığasıyla vererek bunların zayıf olduğuna işaret etmiştir. Tefsir kısmı ikinci cildin başında Fatiha suresinin tefsiriyle başlamaktadır. Tefsirde

zaman zaman ilmî tefsir anlayışına uygun açıklama ve yorumlar yapılmaktadır. Bilhassa ilm-i felek konusunda geniş izahlar bulmak mümkündür... (s. 205-210).

Tefsir konusundaki diğer küçük kitapları:

1- İfadetu men Sahâ fi Tefsiri Sureti ve'd-Duha:

Sekiz sayfadan oluşan eser, ailesinin kütüphanesinde yazma hâldedir.

2- Bahs fi Cem'i'l-Kıraati'l-Mütearefe:

Kasimî'nin bu başlıklı bir eser yazdığı çeşitli kaynaklarda ifade edilmişse de hâlen kayıptır.

3- Tefsiru Âyeti "inna Aradna'l-Emanete ala es-Semavati..."

Üç dört sayfadan oluşan bu risale, Ahzab suresi 73. âyetin tefsirini konu edinmektedir. Ailesinin kütüphanesinde yazmadır.

4- es-Sevanih:

Eser çeşitli görüşlerin ve tek tek âyetlerin tefsirinin yer aldığı müstakil metinlerden oluşmaktadır, yazmadır.

5- Şerhu Mecmuat-i Selas-i Resail fi Usuli't-Tefsir ve'l-Fıkh:

Fıkıh alanındaki eserleri arasında zikretmiştik.

6- Kavaid Tefsiriyye:

İki sayfadan oluşan bu eser yazma hâldedir.

7- Hidayetu'l-elbab li-tefsiri Âyeti ve ta'âmu'llezine ûtu'l-Kitab:

Sekiz sayfadan oluşan eser yazma hâldedir. Konusu, Ehl-i kitabın yediklerinin Müslümanlara helal olup olmadığıdır.

Cemâleddin el-Kasimî'nin Islahçı Görüşleri

Etkilendiği Ortam ve Şahıslar:

Mısırlı Islahçılar

Mısırlı ıslahçılarla Şamlılar arasındaki ilişki başlangıçta mektuplaşmalar şeklinde olmuştur. Cemâleddin Kasimî'nin Abduh'la mektuplaştığı bilinmektedir, daha sonra onların eserlerinin ve yazılarının takip edilmesi ile bu ilişki güçlenmiştir. Mesela Cemâleddin Afgânî ile Muhammed Abduh'un çıkardıkları *el-Urvetu'l-Vüska* isimli dergi, Şamlı ıslahçılar tarafından takip edilen ve ilgiyle okunan bir dergidir.

Tekrar etmek gerekirse Cemâleddin el-Kasimî ve Abdürrezzâk el-Baytâr'ın 1903 yılında birlikte gerçekleştirdikleri Mısır seyahati değişim bakımından belirleyici önem arz etmektedir.

Kahire'ye varır varmaz Kasimî ve Baytâr otele gidip valizlerini bırakırlar ve Muhammed Abduh'u ziyarete giderler. Dört haftalık ziyaretleri sırasında bu görüşmeler sık sık tekrarlanır. Hatta Abduh'un Kur'an tefsirini içeren derslerine katılırlar. Abduh'un da onlara karşı ilgisiz olmadığı görülür. Onları evine davet eder ve ictihad meselesi, Kur'an tefsiri gibi birçok konuda onlarla mütalaada bulunur. Nihayet Şam'a dönüş vakitleri geldiğinde Abduh istasyona kadar onlara eşlik eder. Bu esnada Kasimî Abduh'tan Müslümanlara dinî eğitim verecek bir kitap tavsiye etmesi ricasında bulunur. Abduh ise Gazalî'nin eserlerini tavsiye ederek, bu eserlerde yer alan sahihliği şüpheli hadislerin ve gereksiz rivayetlerin ayıklanması gerektiği konusunda onu uyarır. Kasimî'nin *İhya*'yı özetleyen eseri bu uyarının meyvesidir.

Kasimî'nin bu Mısır seyahati onun Şam'daki itibarını artırır. Ayrıca Reşid Rıza ile tanışması da meyvesini verir. Rıza Kasimî'nin Kahire'deki kısa misafirliği esnasında kaleme

aldığı kısa peygamber siretini yayımlar ve birkaç ay sonra *Menâr*'daki bir eleştiri yazısında bu eserden övgüyle söz eder.

Suriye Islahçıları

Abdulkadir Cezâirî'nin ilim ve irfanı cemeden görüş ve yaklaşımları, uluslararası konumu ve büyük serveti birtakım ulemâyı onun şemsiyesi altında topladı ve bu şekilde seçkin bir grup oluştu.

Bunlar arasında Abdülkadir Cezâirî'nin kardeşi olan ve daha akılcı bir tasavvuf anlayışı üzerinde düşünceler ortaya atan Ahmet Cezâirî'yi, Şam'da ıslahçı hareketi ihya eden Abdürrezzâk Baytâr'ı, liberal bir düşünür olarak öne çıkan ve Şam'ın en büyük ıslahatçısı olan Tahir Cezâirî'nin düşüncesine katkılarda bulunan Abdülğani el-Ğuneymi el- Meydânî'yi, bir yandan gramer, din, matematik ve tıp öğretimi için okul kitapları yazarken, diğer yandan da Zahiriye Kütüphanesi'nin yeni kitap derlemelerini organize ederek eğitim reformu adına çok önemli çalışmalarda bulunan Tahir Cezâirî'yi, aldığı klasik eğitimle ıslahçı fikirlere dinî bir çerçeve kazandıran ve bu hâliyle Şam ıslahçılığının en önemli isimlerinden biri olan Cemâleddin el-Kasimî'yi ve kardeşi Selahaddin el-Kasimî'yi, Salim el-Buhârî'yi, Abdulhakim el-Afgânî'yi, Abdülkadir b. Bedran'ı saymak mümkündür. Bu âlimlerin ortak yanı ulemâ saflarında işgal ettikleri orta mevkidir. Yani resmî makamlarda ya da en itibarlı görevlerde bulunmayışları, vasat statüleri ve mahalli görevler üstlenmiş olmalarıdır. Bunun bir sonucu ve uzantısı olacaktır ki, bu âlimler bir yandan ulemânın rolünü yeniden tanımlayarak bir yandan da İslam'ı yeniden yorumlayarak sosyal sınıflardaki düşüşü frenlemeye çalışmışlardır. Bu yeniden yorumlamanın öncüleri Abdülkadir Cezâirî ve Muhammed Abduh ile olan ilişkisinden fevkalade etkilenmiş olan Abdürrezzâk Baytâr ve daha sonra yerini kendisine bıraktığı genç

isimlerden biri olan yakın arkadaşı Cemâleddin Kasimî'dir. Kasimî'nin ise bütün bu isimler arasında ayrı bir yeri vardır. Zira Şam'daki ıslahçıların neredeyse tamamı birkaç küçük eser dışında ıslahçı görüşlerinin sağlam bir şekilde işlendiği eser bırakmazken, Cemâleddin Kasimî bu nokta da oldukça veluddur. Öyle ki, onu Şam'daki ıslahçılığın kaynağı olarak görmek mümkündür.

Onun bir başka özelliği de etkilendiği ıslahatçı âlimlerin her dediğini alıp kabullenmek yerine tahkik etmek, delillerine bakarak almak veya reddetmektir. O mezheblerden alma konusunda çerçeveyi geniş tutmuş; İbn Hazın, şî'a ve benzerlerinin de görüşlerini nakletmiş, ancak, Kitab ve sünnete uygun olmayanları kabul etmemiş, eleştirmiştir. Meşhur Sünnî mezheplerden de daima aktarmalar yapmış, delillerine göre kabul veya reddetmiştir; onun karşı çıktığı şey dört mezheb ve diğerleri değil, bu mezhebler içinde donup kalmaktır. İbn Teymiyye ve Abduh konusundaki tutumu da böyledir. Bir öğrencisi ona, İbn Teymiyye ile alakasını sorduğunda şu cevabı vermiştir: "Benim İbn Teymiyye'nin mukallidi olduğumu sana kim söyledi! Onu savunuyor ve kitaplarını yayımlıyorum; çünkü o, mezheb imamlarından çok sonra yaşadı, onların görmediklerini de gördü ve hepsinin ictihadlarını tartıştı."

Abduh konusunda da durum aynıdır; sahih görmediği birçok görüşünü ve ifadesini eleştirmiş ve reddetmiştir.

İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'i çok beğenmiş olsa da hakkı ve hakikati onların muhaliflerinde gördüğü zaman onları aşarak bunların görüşlerini de almıştır; bu cümleden olarak Fârâbî, Nasîr et-Tûsî, sûfiyye ile savaş hâlinde olduğu hâlde İbn Arabî'den de görüş almıştır. Bu sonuncusunu, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'i bu konuda hatalı bularak cesaret ve sarahatle savunmuştur. Şu ifadesi onun bağımsızlığı konusunda daima göz önüne alınmalıdır:

> Şeyhülislam İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim ile benzerlerinin (Allah cümlesine rahmet eylesin); Tûsî, İbn Arabî, bazı Eş'arîler, Allah'ın sıfatlarına ilişkin âyetleri tevil edenleri ilhad (küfre düşmek) ile itham etmelerine itibar edilemez; bu yaklaşımları onların mezheb, taassub ve tarafgirliğinden kaynaklanmıştır (Nizar, s. 315 vd.).

Şimdi **görüşleri**ne geçebiliriz:

İtikada Dair

Kasimî'nin yaşadığı 19. yüzyıl, Aydınlanma Düşüncesi'nin en bariz bir şekilde hissedildiği bir zaman kesiti oldu. Pozitivizmin en şaşalı günlerini yaşadığı bu kesit, dinî olan her şeye cephe alan materyalist düşünceye tanıklık etti. Batılı düşünürler başta Hristiyanlık olmak üzere tüm kutsal dinlere savaş açtı. İslam da bir ölçüde bundan nasibini aldı. Özellikle Ernest Renan'ın Fransız Akademisi'nde İslam'ı konu alan konferansları bunun en somut örneğini teşkil etti. İslam dünyasından bu yöndeki eleştirilere Cemâleddin Afgânî ve Nâmık Kemal'in cevapları meşhurdur.

Kasimî'ye gelince:

Kasimî'nin itikad konusundaki görüşleri ile ilgili olarak kendi kitabı ve hakkında yazılmış biyografilerdeki açıklamalara ek olarak üç tez daha geniş bilgi içermektedir.

1. Kadir Recep Muhammed'in hazırladığı "Cemâleddin Kasimî'ye Göre İsbât-ı Vâcib" isimli yüksek lisans tezi.

2. Ali Muhammed Ali Debdûb'un hazırladığı "el-Kasimî ve ârâuhu'l-i'tikadiyye" isimli doktora tezi.

3. Gökçen Kalkan da tefsirle ilgili doktora tezinde bu konuda değerli bilgiler vermiştir.

Diğer konu başlıklarındaki görüşleri için de en sahih ve zengin iki kaynak:

4. Nizar Abaza, s. 300-343.

5. Zâfir, s. 238-326.

Kasimî *Delâilu'tevhîd*'in (Dımaşk, 1326) önsözünde kitabının muhtevasından bahsettikten sonra kendisinin yaptığı yeniliği/ilâveyi şöyle açıklıyor:

> Kelam konularının tertibini yeniledim ve üslûbu da cazip kılmaya çalıştım; çünkü ifade tarzını yenilemek ve güzelleştirmek okuyucunun istifadesi bakımından daha faydalı olmaktadır. Bu konuda kadim kelamcıların övgüye değer gayretleri vardır; ancak her devrin de onu yakalayacak bir tavrı vardır, o devrin gerçeklerinden oluşan ve bâtılın üzerine atınca onu imha edecek olan güçleri vardır, bu koşuda hakikatin mücadelesini verenler için elden gelen kesin delilleri hazırlayıp sunmak en önemli iş ve en önde gelen farzdır. Hakikati açıklamak için kalem ve lisan ile cihad eden, silahı ile cihad edenden daha önemlidir...(s.11).

İsbât-ı vâcib için 25 delil sıralayıp açıklıyor. Bu arada bir bilgi felsefesi de yapıyor. Yaşadığı çağın filozofları ile tartışıyor, hem eskilerden hem yenilerden kendi tezini destekleyenlerden de alıntılar yapıyor.

Gökçen Kalkan'ın Değerlendirmesi:
Tevhid (Vahdet) Meselesi:

> Suriyeli âlimler içinde Batılı pozitivist düşünceye ve bunun bir uzantısı konumundaki Materyalizm ve Ateizm söylemlerine en sistematik ve bütüncül cevap da Kasimî'den geldi. O İslam felsefesinin temel referans noktalarını da kullanarak, bütün ıslahçı âlimlerde de görüleceği üzere meseleyi tevhid bağlamına taşıdı. Kasimî'nin bu konudaki eseri "*Delailü't-Tevhid*" adlını taşır. Bu eser, Batı ve İslam dünyasının çeşitli merkezlerinden İslam'a ve ulemâya yöneltilen eleştirilere cevap olmak üzere 1908 yılında kaleme alınmıştır.

Eser, geleneksel ilahiyatı ve İslâmî Yeni Eflatunculuk'u yeniden gündeme getiren bir tarza sahiptir. İbn Rüşd, Gazzâlî, İbn Teymiyye, İbn Hazm, Farabi, Molla Sadra ve Cemâleddin Afgânî gibi âlimlerin kaynaklık ettiği eser, Yaratıcı'nın varlığına dönük 25 delil ileri sürer ve bunları temellendirir.

Kasimî'ye göre materyalist söylemler sadece hipotezler vasıtasıyla üretilen fikirlere dayanmakta, dolayısıyla da bir gerçeği yansıtmamaktadır. Mesela onların atomun bölünmesi imkânsız en küçük madde olduğu veya uzay ve maddenin sonsuz olduğu yönündeki düşüncelerinin ispatı mümkün değildir. Öte yandan bu söylemlerin, tek başına maddenin yaratılışı ve buna temel teşkil eden nedenleri açıklaması imkânsızdır.

Yine ona göre "Materyalist görüş sahibi kimselerin din karşıtı söylemleri toplum hayatına yönelik bir tehlikedir. İnsan dine bağlı kaldığı sürece toplumun sosyal düzeni ve asayişi güvence altına alınmış olacaktır."

Kadir Recep Muhammed'in Değerlendirmesi:

Cemâleddin el-Kâsımî de isbât-ı vâcib konusunda çalışma yapan âlimler arasında yer almaktadır. O, eski ve yeni kaynakları gözden geçirip yirmi beş delil ele almaktadır. Kelamcılar tarafından pek fazla kullanılmayan ve delillerin ilkini teşkil eden fıtrat delili daha çok fertlerin bir din ve Allah inancına sahip olduklarına işaret ederken insanlık tarihi delili fertlerin oluşturduğu toplumların din ve Tanrı fikrinden uzak kalmadıklarını incelemektedir... Cemâleddin el-Kâsımî isbât-ı vâcib konusunu incelerken hem klasik hem de yeni kaynakları kullanmıştır. Onun en çok istifade ettiği ve eserlerini referans olarak gösterdiği şahıslar ise İbn Rüşd ve Fârâbî'dir. Bunların dışında İbn Miskeveyh, İbn Hazm, İbnü'l-Vezîr ve Molla Sadra'dan da faydalanmıştır. Buradan hareketle Kâsimî'nin (konuları ve görüşünü açıklarken, tercihlerini yaparken H.K.) mezheb farklılığını dikkate almadığını söylemek mümkündür.

Ali Muhammed Ali doktora tezinin sonuç bölümünde (s. 299-301) Kasimî'nin *Delâil*'inden hareketle itikadî eser ve görüşlerini şöyle özetliyor:

1. Kelamcıların Allah'ın varlığını ispat konusundaki sözlerinde anlaşılması zor bir üslûb vardır; Kasimî kadim kelamcıların sözlerini alıp süzgeçten geçirmiş, yaşadığı çağın insanlarının anlayacağı bir muhteva ve üslûba sokmuştur.
2. Allah'ın varlığını ispat için Kur'an-ı Kerîm'de olduğu gibi birçok kesin delile (berâhîne) dayanmış, insanların farklı durumlarını göz önüne alarak hem aklî hem de hissî (duyu verilerine ait) deliller zikretmiştir.
3. Allah'ın sıfatları konusunda çeşitli mezheblere mensup ulemânın görüşlerini nakletmiş, ancak kendisi selef mezhebinin bu konuda en mutedil ve adaletli mezheb olduğunu ileri sürerek bunu birçok delil ile savunmuştur.
4. Kelam mezheblerine ait açıklamaları dışlama ve tekfir yoluna gitmeden, kendilerince makul yorumlar olarak değerlendirmiş, böylece onlar için bir mazeret yolu açmıştır.
5. Peygamberler göndermenin Allah için gerekli olduğu tezinde filozoflara ve Mu'tezile'ye karşı çıkmış, bunun ilâhî bir lütuf olduğunu savunmuştur.
6. Peygamberlerin ismeti (dini tebliğ ve temsil konusundaki yanılmazlıkları) mevzuuna çok önem vermiş, bu konuda şüphe estirenlere karşı açıklamalarında sert bir dil kullanmıştır.
7. Kendisinden başka âlimlerin açıklamaları ve görüşlerini tartışılamaz gerçekler olarak görmemiş, kendi bilgisine ve aklına arz etmiş, Kitab'a ve sünnete uygun olanları desteklemiş, uygun görmediklerini reddetmiştir.
8. Peygamberliğin gerçekliği konusunda Peygamberimiz (s.a.) in peygamberliğini ispata ağırlık vermiş, bunu ispatın diğer bütün peygamberler için de geçerli olacağını ileri sürmüş, Ehl-i Kitab'ın elindeki metinler hakkında geniş bilgi sahibi olduğu için ispat maksadıyla bunlardan da istifade etmiştir.

9. Sem'iyyât konularında (ancak vahiy ile bilinebilecek konularda) Eş'arî ve Ehl-i Hadîs mezheblerini uygun bulmuş, vahye dayalı açıklamalar nasıl ise öylece inanmak gerektiğini söylemiştir.
10. Allah Teâlâ'nın âhirette görüleceği konusunda da Kitab, sünnet, sahâbe icmâ'ı ve bunlara uygun olan Eş'arî mezhebine tabi olarak bunun mümkün olduğunu savunmuştur.
11. Eş'arîlerin ve Mu'tezilenin konulara ilişkin görüşlerini titizlikle incelemiş, nakletmiş, ancak onlar hakkında dışlayıcı ve küçültücü bir dil kullanmamış, hakaret etmemiştir.

Oğlu Zâfir Kasimî'nin yazdığı 702 sayfalık biyografide onun görüşlerine de geniş bir yer ayırmıştır (s. 273-327). Kasimî'nin bazı görüşlerini bu eserden çevirerek ve kısmen özetleyerek aktarıyorum:

Din

Ümmetin dini onun ahlâk okuludur, akıllarının temel yasası, hayatlarının ışığı, varlıklarının kanunudur. Ümmetin duygularının yücelmesi, eğilimlerinin süzülmesi, ruhlarının eğitilmesi ancak sahih bir akaid ile olur. Ümmetin düzeni bozulma ve parçalanmadan ancak din ile korunur. Kavimleri, toplumları helak uçurumunun kıyısına getiren anarşi ve tefrika tehlikesi ancak sahih bir iman ile uzaklaştırılabilir. Akide (dine iman) ümmetin fertlerinin ruhlarında ne kadar yerleşirse mutlulukları ve hayat düzenlerinin sağlamlığının korunması da o kadar olur (s. 240).

Vatan Sevgisi ve Cihad

Din ve ümmet düşmanları, Müslümanlarının vatanlarını zorla ele geçirmek, onları ve değerlerini ortadan kaldırmak isterler, bunun için hazırlık yaparlar, Müslümanlardan daha güçlü olmanın tedbirlerini alırlar. İşte vatan sevgisinin

mânâsı da bu hain planlara karşı Müslümanların vatanlarını ve bağımsızlıklarını korumak, değerlerine sahip çıkmak, düşmandan daha güçlü olmak için bütün imkânları kullanmak demektir; sevgi bunları gerektirir ve bütün bu faaliyetler farz-ı kifayedir (s. 246).

Anayasa ve Danışma Meclisi (Şûrâ)

Zâfir'in verdiği bilgiye göre babası Kasimî, *Delâilu't-tevhîd* kitabını bitirdiği hafta (1326/1908) Meşrutiyet ve yeni anayasa ilan edilmiş, o da kitabın sonunda anayasa ve danışma, istibdad yerine meşrûtî yönetim konularındaki görüşünü kaydetmiş, saltanat idaresinin kötülüklerine, ümmetin temsilcileriyle yönetiminin iyiliklerine işaret etmiştir.

Milletvekilleri

Kasimî'ye göre:

1. Millet vekili, meb'us güzel ahlâk sahibi olmalı, ümmetin menfaatini kendi menfaatine tercih etmelidir.

2. Mebuslar kanun yaparlar; şu hâlde onlara ilk lazım (vacib) olan şey hukuk ilmini bilmektir. İleri ve güçlü ülkelerdeki parlamentoların çalışmaları hakkında bilgi sahibi olmaktır. Ümmetinin tarihini, sosyolojisini, onu neyin düşüreceğini, neyin yükselteceğini iyi bilmeli, hükümetimizin diğer Avrupa hükümetleriyle ilişkilerini, yaptıkları antlaşmaları, yabancıların elde ettikleri imtiyazları hakkıyla kavramalı, bir yabancı dil bilerek siyaset, idare ve yargı kitaplarından bilgi alabilmelidirler.

3. İşler ehline verilmeli, hakkın yerini bulması amaç olmalıdır. Milletlerin tarihini inceleyenler ve kalbi kör olmayanlar bilirler ki, onları, zirveden alaşağı indiren tasarruf, işlerin üstesinden gelemeyecek olanlara verilmesi ve şeylerin yerlerine konulmamasıdır (s. 249).

Kadın

"Eğer sizi boşayacak olursa rabbi ona, sizin yerinize sizden daha iyi olan, Allah'a teslimiyet gösteren, yürekten inanan, içtenlikle itaat eden, tövbe eden, kulluk eden, dünyada yolcu gibi yaşayan, dul ve bâkire eşler verebilir" (Tahrîm:66/5) mealindeki âyette geçen "sâihât: seyahat edenler" kelimesini bizim de mealde yaptığımız gibi birçok müfessir "dünyada yolcu gibi yaşayan" diye tevil etmiştir. Kasimî ise bu kelimeyi tevil etmiyor, "tevil etmek için lügat mânâsıyla almaya, anlamaya bir engelin bulunması gerekir, böyle bir engel yoktur; çünkü kadının seyahat etmesi câizdir" diyor ve devam ediyor: "Müfessirlerin çoğu bu kelimeyi "oruç tutanlar, hicret edenler" şeklinde tevil etmişlerdir, halbuki bu kelimeyi hakiki (lügat) mânâsında anlamaya bir engel yoktur... Bu sebeple bazı inceleme ve araştırma yapan âlimler bu âyetten (kelimeden) kadınların da erkekler gibi seyahat etmelerinin câiz olduğu hükmünü çıkarmışlardır; yolculuk ister hicret, ister ibret alma ve gelip geçmiş ümmetlerin geride bıraktıkları hakkında bilgi edinme maksadıyla olsun farkı yoktur; ancak sünnet delili, kadınları korumak için seyahatlerinin, eşleri veya bir mahremleri ile olması hükmünü getirerek âyeti tahsis etmiştir (hükmü sınırlamıştır). Bu kelimeyi "oruç tutma, hicret etme" şeklinde tevil edenlere göre sanki İslam, örtünme emri sebebiyle kadınların yapısına seyahati uygun görmemiştir, sanki bazen zindanların en derini gibi bir zindan olabilen evler için yaratılmışlardır, sanki bu geniş dünyada onlara, evlerinden başka yer yaratılmamıştır, sanki "Yeryüzündeki her şeyi hepiniz için yarattım" mealindeki âyet (Bakara:2/29) erkeklere mahsustur, sanki düşünmek, ibret almak, geniş bilgi sahibi olmak için seyahati emreden âyetler ümmetin tamamı için değil, yarısına; yani erkeklere indirilmiştir... Haşa sonra yine haşa! Peygamberimiz (s.a.) seyahatlerinde kur'a çekerek hanımlarından birini yanına alırdı, O'nun bu sünneti nerede kalıyor!

Kasimî'nin kadın (poligami ve miras) görüşü üzerine kaleme alınmış bir makaleyi de özetlemek yerinde olacaktır (Abdülkebîr Huseyn Salih, Öğretim Üyesi, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi Asya'da İslam Dergisi Özel sayısı, Aralık: 2011):

> Bir kısım sosyologlar "Toplumun ıslahı neslin ıslahı ile neslin ıslahı da olgun ve uygun kadınlar ve erkeklerin birbirini seçmeleri ile olur. Olgun ve sağlam erkekler sağlıklı ve iyi yetişmiş kadınları gerektiğinde birden fazla olarak seçer ve evlenirlerse, doğumu arttırmak için irsî hastalıklar taşıyanların çocuk sahibi olmalarına ihtiyaç kalmaz, toplum sağlıklı çocuklarla nüfusunu çoğaltır. Birden fazla kadınla evlenme hakkı her kişiye ait değildir, iyi yetişmiş, eşleri arasında adaleti koruyabilecek ve onları mutlu edebilecek erkeklere aittir. Sayı da bu kabiliyete bağlıdır. Ayrıca birden fazla kadınla evlenmenin câiz olması, nikâhlı hanımın buna razı olmasına bağlıdır. Akıllı kadınlar yetersiz bir erkeğin tek eşi olmaya, her bakımdan yeterli bir erkeğin ikinci eşi olmayı tercih ederler.
>
> Miras konusunda bazı durumlarda karşısındaki erkeğe nispetle yarı hisse almasının hikmeti "nimet-külfet dengesi"-dir. Erkeğe yüklenen vazifeler onun mirastan daha fazla pay almasını adalete uygun kılmaktadır.

Bu konuda Kasimî'nin yukarıdakine ek olarak yazdığı ve eleştirilen bir gerekçesi, "Kadına daha fazla verilseydi tabiatı icabı onu israf ederdi" şeklindedir.

Diğer Konulardaki Görüşleri

Oğlu Zâfir, Kasimî'nin görüşlerine ayırdığı bahiste "sânihât"ına da yer vermiş ve bunları onun daha serbest olarak kaleme aldığı görüşleri olarak değerlendirmiştir; çünkü Kasimî bunları, daima yanında taşıdığı bir kurşun kalem ile boş kâğıda, aklına geldikçe, kalbine doğdukça yazmış ve

yayımlamayacağı için bir çekincesi de olmamıştır. Bunlardan da bir seçme yapıyorum:

Orta Namaz

"Namazlara ve orta namaza özen gösterin ve koruyun" mealindeki âyette geçen orta (el-vustâ) namaz, beş vakit namazın biri değildir. Bu konuda iki mânâ aklıma geliyor: 1. Bütün namazları ne uzun ne kısa, ne çok hızlı ne çok yavaş… kılın, orta yolu seçin. 2. "Namazları, o en faziletli ibadet olan namazları…" Bu mânâya göre de bütün namazlar kastedilmektedir.

Musiki

Musiki, dinleyenin durumuna göre haram, mekruh ve mübah olur. Bazı vâizlerin ayrım gözetmeden "Musiki haramdır" dediklerini bana bildirdikleri zaman onlara şöyle dedim: Bu kişilerin maksadına bakmak lazım, onlar da haram hükmünün genel olmadığını bilirler, daha başka konularda yine bu kabilden genellemeleri yapan âlimler de böyledir; "Niçin yaparlar?" sorusunun cevabı bana göre şöyledir: Bilgisi yeterli olmayan kimseler ayrımı yerinde kullanamayıp harama düşmesinler diye olmalıdır.

Orucu Mazeretsiz Bozanlar, Tutmayanlar

"Gücü yettiği hâlde oruç tutmayanlar yoksulu doyurma fidyesi vermelidirler" mealindeki âyet (Bakara:2/184) bana göre mensuh (hükmü kaldırılmış) değildir; çünkü burada geçen fidyeden maksat keffârettir. Gücü yettiği hâlde oruç tutmayanların fidye ile vazifeyi yerine getirmiş olacakları kastedilmiş değildir; orucun farz olması ile ilgili naslar böyle bir anlayışa imkân tanımaz. Çok yaşlanmış olduğu için oruca gücü yetmeyenlere ise -İmam Malik'in dediği gibi- ne keffâret gerekir ne de kaza.

Tûfî ve Mesalih (Hükme Delil Olarak Fayda-Zarar İlkesi)

Kudüs ziyaretinde Halil kentinde Hicrî 714'te vefat eden Tûfî, Nevevî'nin *Kırk Hadis* kitabını şerh etmiştir. Kitabında

"Ne doğrudan ne de karşılık olarak zarar vardır" mealindeki hadisin şerhinde orijinal deliller ile "maslahat prensibinin, diğer delillerden önce geldiğini ispat eden bir bahis vardır. Tûfî bununla, kolay olan bir ictihad kapısı açmaktadır; çünkü bunu okuyan ve doğru anlayan kişi müctehid olur; eğer onda fıkıh melekesi ve yeterli sünnet bilgisi olursa. (Kasimî bu kitapçığı, "Dört Usul Risalesi" içinde yayımlamıştır.)

Dört Mezhebden Seçilmiş Bir Mezhep

Merhum Üstad Muhammed Abduh'un "Bizim dört mezhebden seçilmiş bir mezhebe ihtiyacımız var" dediğini duymuştum. Bu sözün mânâsı bir zamandan beri aklımda dönüp dolaşıyor; çünkü ümmeti tek bir mezhebe, tek bir yurda, tek bir kavme bağlı kılmakta zorluklar ve çıkmazlar var. Allah'ın dininde kolaylık vardır; ümmetin gruplarının tamamında, dinin temel kurallarını korumak şartıyla ümmete kolaylık ve kolaylaştırma imkânı mevcuttur. Mevlâ lütuf ve inayet eylerse dinin füru (ibadet ve muamelat) kısmına ait böyle bir kitap yazma niyetim vardır.

Tekfirde Acele Etmek Hatadır

...İbn Teymiyye, talebesi İbn el-Kayyim ve benzerlerinin bazı âlimleri dinden çıkmakla itham etmelerine itibar edilemez... Muhyiddîn b. Arabî'yi inceleyen kişinin hakkı, tevil götürmeyen bir yer gördüğünde o yeri eleştirmek ve "Bunun zâhirî; yani tevilsiz anlamı kişiyi dinden çıkarır" demektir. Ancak İbn Arabî'nin (düzgün) bir akidesi var ve bunu kitabının başına koymuş, fıkıhta da kendine mahsus güzel/makbul bir mezhebi var. Böyle bir kişiyi dinden çıkmakla itham etmek câiz değildir; bu durumda söylenecek söz şu olabilir: 'Şu sözü problemli, ancak akidesi sağlam, en iyisi bu gibi sözleri üzerinde durmamak, onları okumamaktır; çünkü bunların, ona göre (sakıncasız) mânâları olabilir; bu düşünce ve yorum dinden çıkma ithamını hafifletir, bunu anla!

Aklı Kullanmak, Düşünmek

Haşviyyenin (düşünmeden belli metinlere ve üstad sözlerine bağlı olanların) muhtevasını tahkiksiz olarak topladıkları kitaplarının vahim etkisi şudur: Bunlar aklı işleterek, düşünerek, görüşler içinden en güzelini tercih ederek çözülebilecek müşkül ifade ve konulara gelince "Bunu ancak keşif sahipleri anlar ve çözer", yahut "Bu taabbüdîdir, mânâsı anlaşılamaz..." diyerek aklı, düşünceyi ve delile dayalı tercihi askıya alırlar. Halbuki her müşkül meselenin çözümü keşif ehlinin değil, doğru düşünmeyi bilen, zeki, geniş mütalaa sahibi, basiretli âlimlerin işidir ve bunlar da her zaman bulunur.

Telgraf ile Amel

"Ramazan'ın başlayacağı günün gecesinde bir şehirde, ilgili dairesinden hilalin görüldüğü haberi telgraf ile bildirildiğinde bununla amel edilebilir mi?" sorusu bana sıkça sorulmuştur, ben de tereddütsüz olarak "Evet, bununla amel edilebilir" demişimdir; çünkü telgraf, çıkış ve yayılma şekli itibariyle bir kişinin haber vermesinden farklıdır. Telgraf o kadar güvenilir bir bilgi/haber iletme aracıdır ki, devleti yönetenler savaş, barış, tayin, nakil gibi önemli konularda bile onunla amel ederler.

Fotoğraf

Kendi ifadesiyle konuyu özetleyeceğim:

Fotoğraftan tutun da kibrit kutularının üzerindeki resimlere kadar her eve girmiş bulunan, kaçınılması zor hâle gelen (umûmî belvâ) resimler hakkında bunları yasaklayan hadisler var, "Acaba bir çıkış yolu bulunabilir mi?" diye çok düşündüm. Hadislerin yasakladığı resimlerden, "putlar gibi, kendilerine ibadet etmek ve ululamak için duvarlara asılan, onlara yalvarılan veya Allah'a yalvarmaya aracı kılınan resimlerin kastedilmiş olmasına" kalbimde bir eğilim vardı. Böyle bir maksat ve anlayışla alakası olmayan resimler hadislerin

yasakladığı resimler olamazdı. Genel ifadeler, kötüye kullanılma yolunu tıkamak için olabilirdi; ama tedbiren yasaklama normal hayatın akışını zora sokunca genişlik getiren yorumlar yapılmalıydı. Sonra âyetlerin ve hadislerin birbirini açıkladıklarından hareketle bu yasaklamanın, Ehl-i kitabın kiliselerdeki resimleriyle ilgili olduğunu, umûmî ifadeleri bunu ifade eden hadisin tahsis ettiğini (özelleştirdiğini) düşündüm. Sözünü ettiğim hadis Buhârî ve Müslim'de geçiyor, buna göre Umm-u Habîbe ve Umm-u Seleme, Peygamberimiz (s.a.)e, Habeşistan'da bir kilisede gördükleri resimleri anlatmışlar, O da şu açıklamayı yapmış: "Bunlar, içlerindeki salih bir kişi ölünce onun üzerine, içinde ibadet edecekleri bir mescid (türbe) yaparlar ve o resimleri çizerler; bunlar Allah katında halkın en kötüleridir." Bu maksatla yapılan resimlerin yasak çerçevesine girmesi tabiidir.

Müt'a Nikâhı

Kasimî, Sevanih'te on sayfayı dolduran, Tefsirinde de bir o kadar yer tutan (Nisâ:4/24) açıklamasında "Bir kadınla, belli bir süre için, ücreti (peşin mehri) karşılığında yaptığı akittir" şeklinde tarif ettiği müt'a nikâhının Peygamberimiz (s.a.) zamanında, cihad için memleketinden uzaklara giden ve orada uzun süre kalınca cinsel arzusunu tatmin baskısı ağır basan kimseler için uygulandığını, hazarda (herkes kendi yerinde yurdunda iken) uygulanmadığını ifade ediyor. Zaruret dışında böyle bir nikâhın sayılmayacak kadar çok sakıncalarının bulunduğunu, İslam'ın tanımladığı evlilik ve aile kurumuna tamamen zıt olduğunu söylüyor. Sonra İbn Abbâs'a da atıf yaparak ya zina yapmak ya da müt'a nikâhı yapmak durumunda kalan, iradesi ve takvâsı kendisini bu iki sakıncalıdan birini uygulamaktan alıkoyamayan kimseler için câiz olabileceği sonucuna varıyor.

(Zâfir'den naklettiğim kısım burada son buluyor.)

Çay, Kahve, Sigara

Kasimî, *Risâle fi'ş-şây ve'l-kahve ve'd-duhân* adını verdiği, 56 sayfadan oluşan ve 7 Safer 1322'de yazımı tamamlanmış olan risalesinde bu üç maddenin içilmesinin dinî hükmünü açıklıyor. Hükme varabilmek için bu üç madde hakkında ansiklopedik bilgiler veriyor, çay ve kahvenin faydası çok zararı da az olduğu, zararı genel de olmadığı için mubah olduğu sonucuna varıyor.

Sigarayı ikiye ayırıyor, bir çeşidi insanı sarhoş ettiği için kesinlikle haram olduğunu, diğer yaygın çeşidinin ise hükmünün, sağlığa verdiği zarara bağlı bulunduğunu ifade ediyor.

Talak (Boşama ve Boşanma)

Amman'da, 1986'da basılan ve 64 sayfadan oluşan *el-İsti'nâs li-tashih-i enkihati'n-mâs* isimli kitabında evlenme akdinin (nikâhın) nasıl sonlanacağı, talakın (tatlîkın, boşamanın) nasıl gerçekleşeceği konusunu ele alıyor. Başta bu kitabı niçin yazdığını şöyle anlatıyor:

> İnsanlar olur olmaz yerlerde ve boşamayı kastetmeden talak üzerine yemin ediyorlar, 'şunu yaparsam, yapmazsam şart olsun' diyorlar, 'eşim bana haram olsun' diyorlar ve bütün bunları yemin maksadıyla, sözlerini güçlendirmek için söylüyorlar. Bu vakıa o kadar yaygın hâle geldi ki, bununla boşama gerçekleşir dendiğinde ortaya çok büyük ve vahim sonuçlar çıkacağı aşikâr oldu. Buna rağmen dört mezhebden birine veya bir kaçına dayanarak 'boşama gerçekleşir' diye fetva verenler de vermeyenlerden daha çok.

Kasimî kitabı yazma sebebini böyle açıkladıktan sonra onun, ictihad, taklîd, mezheb, tek mezhebe bağlılık vb. konularındaki bildiğimiz görüşlerini kitabın başında özetliyor, dört mezheb ile ve bunların dışındaki sahâbe, tâbiûn müctehidlerinin ictihadları ile de amel edilebileceğini deliller ve örnekler getirerek daha sonraki açıklamalarına dayanak yapıyor.

Başta, nikâh ve talak konularında şu temel kuralı naklediyor, sonda bunu tekrarlıyor: Kesin olarak oluşmuş bir nikâh akdi ancak kesin Kitab, sünnet ve icmâ delili ve hükmü ile sonlanabilir. Bunlardan biri yoksa, sübut ve delaleti kesin değilse, ihtilaf varsa "nikâhın yok olduğuna değil, devam ettiğine hükmetmek" daha ihtiyatlı bir yaklaşım olur. Nitekim Ahmed b. Hanbel, sarhoşun boşamasının sonuç doğurmayacağı ictihadına şu açıklamayı ekliyor: "Boşama gerçekleşmez diyen ancak bir hususa hükmediyor, boşama olur diyen ise iki hususa hükmediyor; yani hem karıyı kocasına haram kılıyor, hem başkasına helal kılıyor" (İbn Kayyim, Zâdu'l-me'âd, C. V, s. 210 dan naklen).

Kitabın sonunda yaptığı özetteki şu açıklama da dikkat çekicidir: Bir kimsenin ağzından boşama kelimesi çıkıverince boşama gerçekleşmeyeceğinde ittifak vardır; bu sebepledir ki müctehidler, buna ek olarak bazı şartlar ileri sürmüşlerdir. Bu konuda dayanılacak en güçlü delil şudur: Sahih bir nikâh ile hasıl olan helallik konusunda icma vardır, bunu kaldıracak sözün ve davranışın da icmâ'a dayanması gerekir.

Kasimî bu açıklamalar bağlamında yemin yerinde kullanılan talak kelimesi, aynı maksatla "haram olsun" sözü ve ileriye dönük bir vaat ve ahdin yine yemin niyetiyle talaka bağlanması (şunu yaparsam, yapmazsam karım boş olsun, şart olsun demek gibi) ile boşamanın gerçekleşmediği, kadın âdetli iken, koca öfkeli iken, şaka yollu, tehdit altında ve şahitsiz boşamaların sonuç doğurmayacağı konusundaki çoğu dört mezheb dışındaki büyük müctehidlere ait görüşleri naklediyor kendisi de bu ictihadları savunuyor.

Çoraplar Üzerine Mesh Etmek

1332'de Dımaşk'ta basılan *el-Meshu ale'l-cevrabeyn* isimli 40 sayfalık kitabında bu konuyu ele almıştır. Kitabın başında Ahmed Muhammed Şakir'in 6 sayfalık bir takdimi vardır;

bu takdimde muhaddis A. M. Şakir, Kasimî'nin kitabında geçen hadisleri tahkik etmiş, mesh etmenin câiz olduğuna delil kılınan rivayetleri amel için yeterli bulmuştur. Meşhur muhaddis ve selefi âlim Nâsıruddin Elbânî de kitapta geçen rivayetlerle ilgili incelemelerini dipnotlar hâlinde yazmıştır.

Bu baskının sonunda yine Elbânî'nin "Temâmu'n-nush fî ahkâmi'l-mesh" isimli bir risalesi vardır. Bu risalede, çoraplar üzerine mesh etmenin yanında sarık ve kadınların başörtüsü üzerine mesh etmenin de câiz olduğu tezi savunulmuş, mesh etme ile alakalı diğer konular da işlenmiştir.

Kasimî Risalesinin girişinde niçin yazdığını anlatıyor: Kışın soğuk havalarda Kur'an kurslarında okuyan öğrenciler, denizlerde yolculuk yapanlar, ayaklarını soğukta yıkayıp hemen çorap giydikleri için mantar vb. hastalıklara yakalananların bu yüzden namazı bile terk ettikleri Kasimî'ye defalarca anlatılmış. Eğer çoraplar üzerine meshetme ruhsatı fıkıhta var ise bunun delilleriyle açıklanmasının çok faydalı olacağı ifade edilmiş. O da bu Risaleyi kaleme almış.

Risalede dört mezheb imamı, bazı müctehidler ve sahâbe ve tâbiûn müctehidlerinin konu ile ilgili görüşleri ve ilgili rivayetler naklediliyor. Sonunda Kasimî, abdestli olarak giyilmiş olan çorap üzerine mesh etmenin câiz olduğu, çorabın da sözlük mânâsından çıkarılıp ek niteliklerle tanımlanmasının doğru olmadığı, adına çorap denen, topukları örten ayak giysisinin mesh etmek için yeterli olduğu görüşünü benimsiyor ve savunuyor. Fukahanın ihtilaflı konularda ihtiyat dedikleri uygulamayı tercih eden ve bu sebeple ittifak edilenle amel eden, nefis ve irade terbiyesi için zoru, azimeti seçen kimselerin de azimetle amel etmelerinin kapısının açık olduğunu ekliyor.

Birlik ve Tekfir

Kasimî'nin Müslümanların bölünmesine karşı olması, onun tevhid anlayışı ile yakından ilgilidir. O gruplara veya

fırkalara ayrılmanın İslam'ın insanları tek bayrak altında mümin kardeşler olarak bir araya getirme idealine de ters düştüğü kanısındadır. Kasimî, ulemânın bazı davranışlarından, Müslümanları dalalete ve anarşiye sürüklemesinden şikâyetçidir. Ona göre Müslümanlar ayrılıkları bir kenara bırakarak, dinin en iyi bilinen, temel ve yaygın akaidinde bir araya gelmelidir. Kişi Kabe'yi kıble bildiği, şerîatı hukuk bildiği sürece zanna açık konulardaki eksiklikleri affedilmelidir.

Kasimî ümmetin birliğine bu vurguya paralel olarak, bunu zedeleyen ve fırkacılık eğiliminin bir ürünü olan tekfir konusunda da oldukça endişelidir ve bunun engellenmesi yönünde çağrılarda bulunur. Özellikle de Sünnî-Şîî ayrılığının son bulmasını istemektedir. Bu noktada kadim dinî malzemeden çeşitli alıntılarda bulunur. Müslümanları, aralarında Şîî, Sünnî, Haricî ve Mutezilîlerin de olduğu çok sayıda insandan hadis rivayetinde bulunan ve bunda bir sakınca görmeyen Buhârî'nin yolunu takip etmeye çağırır (Zâfir, s. 251 vd.).

Tekfîr konusunda İmam Gazzâlî ve İbn Hazm'dan benimseyerek nakıller yapar:

Bu nakıllere göre bir mümin, ancak Resûl'den (s.a.) tevatür yoluyla dine dahil olduğu nakledilmiş olan bir temek hükmü inkâr ederse dinden çıkar.

Başta tek râvîli olan hadislerle sabit hükümleri inkâr eden dinden çıkmaz.

İcmâ'a gelince, bununla sabit olan bir hükmü inkâr edenin dinden çıkacağı konusu da ittifaklı değildir.

Tevil kanununa (usulüne) riayet ettikleri sürece nasları tevil edenler de tekfir edilemezler; çünkü bütün İslam fırkaları gerektikçe tevile mecburdurlar.

Kasimî bu görüşlerini naklettiği, Gazzâlî'nin *Faysalu't-tefrika* isimli eserini tavsiye ediyor ve "Konusunda bu eserin benzeri yazılamamıştır" diyor (el-Fetvâ fi'l-İslam, s. 164).

Yukarıda değindiğimiz gibi tasavvuf mensuplarının ilk nazarda şerîata aykırı görünen sözleri sebebiyle onları tekfir etmeye de karşıdır.

> Biz kıblemize yönelip namazımızı kılan, akidemize inanan hiç kimseyi küfürle itham edemeyiz. İlk bakışta şerîata aykırı görülen sözlerinden dolayı onları tekfir etmemek için mazeretler/sebepler ararız; 'Şüphe var oldukça hadleri uygulamayın' hadisi bu konuda da bizim temel kuralımızdır' (Nizar, s. 314).
>
> Evet, bu tür eserlerin (tasavvufî eserlerin) İslam'ın genel ilkelerine ters düşen tehlikeli şeyler içerdiğini inkâr edemeyiz. Ancak bunlar, o devrin hakim telakkileri çerçevesinde anlaşılması mümkün olan şeylerdir. Bu tür ifadelerin zâhirî müşkül olarak görünse de dikkatli bir incelemeyle esas maksadın olumsuz olmadığı anlaşılabilir (Nizar, 249, 321; Günay, 261).

Akıl-Nakıl Uyumu

Kasimî itikad ve hakikat bilgisi konusunda insan aklı ile vahiy (nakıl) arasında bir çelişki olmadığı ve olmayacağı inancındadır. *Delâil*'de bu konuyu da ele almıştır (s.129-133; ayrıca bak, Zâfir, s. 242).

Kasimî'nin eserlerinde akla ayrı bir önem verildiği ve onun önemli bir bilgi vasıtası olarak kabul edildiği görülür. Ona göre akıl Allah'ın varlık ve birliğini anlamak, cemiyete düzen getirmek ve tabiatı, insanın ihtiyaçlarını temin maksadıyla kontrol altına almak için bir araçtır.

Kasimî'ye göre akıl ve vahiy birbiriyle uyumludur. Bu ikisi arasında olduğu düşünülebilecek çelişkiler, vahyin akıl yardımı ile yorumlanmasıyla çözülebilecektir.

Akıl ile vahyin çelişmesi veya çatışması düşünülemez. Zira akıl vahyi anlar, gerektiğinde yorumlar, nakleder ve korur.

Akıl bu yönüyle vahye aracılık ve hizmet eden bir konumdadır. Bunun bir sonucu olarak tabiat hakkında bilgilenmek ve tabii bilimleri öğrenmek kişinin imanını artıracaktır. Dolayısıyla çağımızda, astronomi, fizik, jeoloji ve anatomi sahalarında görülen gelişmeler ve ilerlemeler insanın imanını eksiltmeyecek, aksine daha da artıracaktır. Din ve bilim arasında çelişki gibi görülen şeyler aslında gerçekte bir çelişme değildir. Bu durum tamamen din ve bilimin, gerçeğin farklı yönlerini ortaya koymalarından kaynaklanır.

Aklın ve vahyin birbirine ihtiyacı olduğunu ileri süren Kasimî, özellikle insanlar arası sosyal ilişkilerde ve toplum düzeninin sağlanabilmesinde aklın tek başına toplum için gerekli olan temel davranış kodlarını tayin etme gücüne sahip olmadığını söyler. Bu noktada vahiy akla yardım eder ve beraberinde getirdiği ahlâk öğretisi toplum düzeninin mayasını oluşturur. Kasimî bu düşüncesini şu cümleyle müşahhas hâle getirir: "Tek başına bilim de âlimlik beratı veya diplomalar da insana ahlâk kazandırmaz."

Hızır

Kasimî, *el-Fadlu'l-mubîn*'in "25. Kitap ve Ondan Naklettiğini Rivayetler" bölümünde Hızır (Hadır) konusunu açıklıyor. Özeti şöyle:

Hızır'ın kimliği konusunda kaynaklarda farklı rivayetler ve değerlendirmeler vardır; Resûl, nebî, velî, melek… diyenler olmuştur. İbn Kuteybe ve Nevevî "onun bir hükümdar çocuğu olduğunu" nakletmişlerdir. Onun hâlâ yaşamakta olduğu ve kıyamete kadar da yaşayacağını söyleyenler yanında bunu kabul etmeyenler de vardır. Hızır konusu bazı hadislerde geçiyor, ama bu hadislerin tamamı zayıftır. Yaşadığı inancını kabul etmeyenler, Allah Teâlâ'nın kimseye kıyamete kadar ömür vermediğini ifade eden âyetleri delil göstermişlerdir (Enbiyâ 34). Ayrıca şu delilleri de vardır: Hızır,

Peygamberimiz zamanında hayatta olsaydı ona gelir, tabi olur ve yardım ederdi, bu konuda hiçbir sahih haber yoktur. Peygamberimiz (s.a.) hayatının sonuna doğru şu bilgiyi de vermiştir: Şu geceden itibaren yüz yıl sonra, yeryüzünde bugün yaşayanlardan kimse sağ kalmayacaktır." Şeytan Efendimiz'i ve Sahâbeyi aldatamazdı, ama sonrakileri aldatmış, peygamber kılığında görünerek "Ben Hızır'ım" demiştir (s. 374).

Ebâbîl

Fil suresinde geçen ve Kabe'yi yıkmak için gelen Ebrehe ile ordusunu yaralayıp geri çeviren kuş sürüsü (ebâbîl) hakkında tevil yapmıyor, Biri İbn İshak'tan diğeri Kaşânî'den iki nakıl yapıyor:

İbn İshak, Arabistan'da kızamık ve çiçek hastalığının o yıl ortaya çıktığını söylüyor.

Kasimî'nin katıldığı anlaşılan Kaşânî ise şu açıklamayı yapıyor:

> Fil adamlarının kıssası meşhurdur, olayları Peygamberimiz (s.a.) in zamanına yakındır, olay, Allah'ın haremini çiğnemeye ve yıkmaya cesaret edenlere karşı gazabının bir sonucu ve O'nun kudretinin bir işaretidir. Kuşlara ve vahşi hayvanlara ilham, insanlara ilhamdan daha imkâna yakındır; çünkü hayvanların nefisleri daha saf, daha basittir. Allah Teâlâ'nın onlara koyduğu bir özellik sebebiyle taşların böyle bir etki yapmasında yadırganacak bir durum yoktur; İlâhî kudrete muttali olan, hikmet perdesi açılmış bulunan insanlar bu olayların arkasındaki yaratıcı gücü bilirler (Mehâsin, C. IX, s. 546-547).

Ye'cûc ve Me'cûc

Kehf suresinin 94-98. âyetlerinin tefsirinde Ye'cûc ve Me'cûc ile Zülkarneyn konularını genişçe açıklıyor (Mehasin, C.VII, s. 67-78):

"Kur'an-ı Kerîm teknik (terim) mânâsında bir tarih ve kıssalar kitabı değildir; bu konularla ilgili âyetler, olayların akışında aydınlanan hikmet, hüküm ve ibretlerdir; bu sebeple işte bunlara odaklanmak gerekir."

Bu uyarıyı yaptıktan sonra Kasimî, Zülkarneyn'in Filip'in oğlu ve Aristo'nun öğrencisi İskender, Ye'cûc ve Me'cûc'un da Dağıstan'da veya Moğolistan'da yaşayan ve kendi bölgelerinden çıkıp yeryüzüne dağıldıklarında her türlü tahribatı, imhayı ve kötülüğü yapan kavimler olduğunu savunuyor. Bu iki konudaki pek çok rivayeti nakledip eleştiriyor, aslı olmayan rivayetlere dikkat çekiyor ve bu konulardaki hikmeti ve ibreti sayfalarca açıklıyor.

Bid'atlar

Kasimî'nin bid'atlar konusuna tahsis ettiği eseri *Islâhu'l-mesacid mine'l-bida'i ve'l-avâ'id*'dir, ilk baskısı Kahire'de 1341 yılında yapılmış, sonra Beyrut'ta baskılar devam etmiştir. 1399'da yapılan son baskı 263 sayfadır.

Kasimî, Hz. Ömer'in ve İmam Şâfi'î'nin ifadelerinden hareketle bid'atları "kötü ve iyi" olarak ikiye ayırıyor. Ona göre bid'atların çoğu kötüdür, Müslümanların hayatlarındaki dinî (uygulamayı) saptırmaktadır. İyi olanlar ise "dinin temel hükümlerine aykırı olmayan ve işleyenin maksadı da iyi olan" bid'atlardır.

Birkaç örnek:

Peygamberimin doğum günü veya başka sebeplerle yapılan mevlid okuma merasimlerinde hem bazı davranışları hem de okunan metinleri ve şiirleri eleştiriyor, "Bunlar yapılmazsa merasim 'iyi, güzel bid'atlardan' olur" diyor.

> ... arkadaşlarımızı, merhum babamın ruhu için bir hatim okumak üzere evimize davet ettik. Hatim ve uygun dualardan sonra çay, süt, üzüm ikram ettik, yiyip içtikten sonra memnun ve mesrur olarak gittiler. O gece kız kardeşim

> rüyasında babamızı, huzurlu, sevinçli ve mutlu bir hâlde gördüğünü söyledi. Ona şu açıklamayı yaptım: "Şüphe yok ki, ruhlar, dualarla, güzel ahlâk ve hâlleri ile anılmaktan mutlu olurlar." Sonra şunu ekledim: "Bu toplantı bid'at olduğu için meşru değil ise de bunu zararsız görüyorum; çünkü bu fiilde vefat edenleri yeniden hatırlamak, ahlâklarını örnek almak, çocuklarına ve yakınlarına onları dualarla anmayı öğretmek vardır ve ameller niyetlere göredir" (Zâfir, s. 190).

Kasimî babasının kabrini, etrafını taşla ördürerek yaptırmış, bunun için para harcamıştır; bunu da makbul bid'atlardan saymaktadır.

Kabir ziyaretinde yaygın olan bazı yanlışlara karşıdır, ancak ziyarete karşı değildir. Kendisi, seyahatlerinde İmam Şâfi'î'nin, Bürde şairi Bûsirî'nin ve Nevevî'nin kabirlerini ziyaret etmiş, dua etmiş ve saygı ile anmıştır. Ancak kabirlere, türbelere el yüz sürmeye onlardan bereket beklemeye karşıdır (Zâfir, s. 154).

Iskat-ı Salât

Yaygın bid'atlardan biri de ölünün hayatı boyunca yükümlü olduğu her bir namaz için bir fidyenin bedel olarak yoksullara dağıtılmasıdır. Bu meblağ yüklü olduğu için mesela bir aylık tutarını bir çıkıya koyup bir yoksula verip onun ölüye bağış olarak geri vermesi ve bunun ömürlük namaza denk gelinceye kadar tekrarlanması hilesini icat etmişlerdir. Kasimî "Bu usulü bazı sonraki Hanefi fıkıhçılar kabul etseler de bid'at olduğunu, lakin bunun yoksullara faydası olduğunu ve zekâta eklenebileceğini" ifade ederek güzel bid'at saymıştır (Islah, s. 248).

Islâhu'l-mesacid'de güzel bid'at sayısı çok azdır, kötü, gayr-i meşru bid'atlar ise kitabın ana konusudur. Bunların tamamını burada zikretmek kitabımızın planına uygun

düşmediği için merak edenleri Kasimî'nin kitabına havale ettikten sonra kötü bid'ata bir yaygın örnek daha verelim:

Zuhr-i Âhir

Cuma namazı, büyük şehirlerde ve tek camiye ulaşmanın zor olduğu durumlarda "Bir yerleşim merkezinde birden fazla camide kılınabilir mi?" sorusunun cevabı fıkıhçılar arasında tartışılmıştır. Kasimî "İhtiyaç sebebiyle ve İslam'ın mensuplarını zora koşmama ilkesinden hareketle câizdir ve Cuma namazı sahih olur" diyenlerin görüşünü savunuyor. Buna karşı sahih olmaz diyenler, "Birden fazla camide namaz aynı vakitte tamamlanırsa tamamı batıl olur, biri diğerlerinden önce tamamlarsa o sahih, diğerleri batıl olur, bu takdirde cemaatin, cumadan sonra öğle namazını da cemaatle kılmaları gerekir" diyorlar. İşte "Zuhr-i ahîr" diye meşhur olan bu namazın bid'at olduğunu, kılınmasının "bilgisi az olanlar tarafından iki namazın da farz olduğunu sanmalarına ve cumayı batıl saymalarına sebep olacağı için" zararlı olduğunu, bazı Hanefî ve Şâfi'î fıkıhçıları da kaynak göstererek savunuyor (s. 49 vd.).

Tasavvuf

Kasimî'nin tasavvufla ilişkisi ve tasavvuf müessesesine karşı tutumunda mezheb anlayışına benzer bir değişme olmuştur. O, tasavvuf müessesesine ilginin bir hayli fazla olduğu ve çok çeşitli tarikat ve uygulamalarının oldukça yaygın bulunduğu bir ortamda yetişmiştir. Sosyal çevresinin de tesiriyle bir ara Nakşibendî tarikatına intisab eden Kasimî, belirtmediği bir sebepten ötürü sonradan bu tarikatı terk etmiştir. Nitekim ilk tasnif çalışmalarında ismine eklediği "en-Nakşibendî el-Halidî" nispeleri de belli bir dönemden sonra eserlerinde yer almamaktadır. Kitaplarından birisinin cilt kapağına kendi el yazısı ile yazdığı ve büyük ihtimalle kendisine ait olan bir beyitte Kasimî şunları kaydetmektedir:

"İlimleri zayıf kimselerin tasavvufa sığınması âdettendir. Düşük kimselerin kibre, malı az olanın giyim kuşama sığındığı gibi."

Zikir şekilleri ve icrasında gördüğü anormal hareketleri (Nizar, s. 322) kastederek:

"Zamanımızdaki tarikat şeyhleri insanları yıldırım çarpmışa döndürüyorlar, beyinlerine cinneti musallat ediyorlar, sar'aya yakalanmış, bilincini kaybetmiş insanlar gibi davranışlar sergilemelerine sebep oluyorlar" (Zâfir, s. 353).

Bu ve benzeri ifadelerine bakarak Kasimî'nin tasavvuf müessesesini temelden reddettiği, dolayısıyla tasavvuf büyüklerini bir çırpıda silip attığı sanılmamalıdır. Çeşitli vesilelerle dile getirdiği görüşlerinden anlaşıldığına göre, bu konuda da itidali elden bırakmamıştır. Sözgelişi, *Sevanih* adını verdiği özel not defteri ve günlüklerinin birinde "Sûfiyye ve İslam Filozofları" başlığı altında bu meseleye şöyle yaklaşmaktadır:

> Bana öyle geliyor ki, tasavvuf kitapları ve bu kitaplar ile meşhur olmuş kimseler hakkında itidal ve insaf ölçüsünü elden bırakmamak gerekir. Zira ben bakıyorum da kimi insanlar bu tür kitaplara yalnızca bakmayı bile haram sayıp bunların sahiplerine tekfire varan ithamlar yöneltirken, kimi insanlar da bunlara âdeta âşık olup göklere çıkarıyorlar. Benzer şekilde bazı insanlar bu eserlerin müelliflerini sıddık olarak kabul ederken bir başka kesim de onları zındık saymaktadır. İtidal nerede kaldı! (Nizar, s. 318, Zâfir, s. 274).

El-Fadlu'l-mubîn... isimli eserinde (s.348-354) İbn Arabî'nin hayat hikayesini yazmış, eserleri ve erdemlerini zikrederek onu beğendiğini ortaya koymuştur.

Tasavvuf müessesesinin dayandığı temel espriyi güzel ve yerinde bulan Kasimî, Rifâiyye, Kadiriyye gibi tarikatların kurucuları ile ilgili olarak da, onların takvâ ve fazilet timsali imamlar olduklarını, Allah'ın zikir, nefislerin ıslahı

ve ahlâk eğitimi gibi ulvî gayeler taşıdıklarını ve yollarında da haddizatında esaslı bir ayrılık olmadığını belirtmektedir. Bu konudaki hâlihazır yozlaşmanın temel nedeni olarak da, tarikat şeyhlerinin çoğalmasını ve tarikat silsilelerine cahil, ikiyüzlü ve şöhret düşkünü kimselerin dahil olmasını göstermektedir. O, tasavvuf da dahil olmak üzere dinî konuların tümüne ilişkin değerlendirmelerini şu genel prensibe istinad ettirmektedir: "Din, Allah'ın kitabı ve Allah Resûlü'nün sünnetinden ibarettir. Bunlardan ayrılan her şey dinin dışındadır." Kasimî bu bağlamda Muhasibî'nin *er-Riâye,* Ebu Talib el-Mekkî'nin *Kutü'l-kulûb* ve Gazzâlî'nin *İhya* adlı eserlerini Kur'an ve sünnet çizgisindeki tasavvufî eserlere örnek göstermektedir.

Amelî tasavvuf bakımından şu hususu da kaydetmek de gerekiyor: Kasimî her ne kadar belli bir tasavvuf tarikatına mensup olmasa da günlük virdlerine düzenli olarak devam etmiş, bunları okumayı seyahatlerinde bile aksatmamıştır. Diğer taraftan Hz. Peygamber'den nakledildiği sabit olan dua ve zikirleri konu edinen birkaç eser de kaleme almıştır.

İctihad, Taklîd ve Mezhebler

Kasimî bu önemli konudaki düşüncesini ayrı bir kitapta kaleme almamış, telgrafla amel, nikâh, fetva usulü, Aclûnî'nin kırk hadis kitabının şerhi gibi eserlerinde yeri geldikçe parantez açarak görüşünü ifade etmiştir.

(Prof. Dr. Günay'ın, kaynaklar arasında tanıttığım iki makalesinde ve yine bahsi geçen Tefsir tezinde bu eserlerden yararlanılarak Kasimî'nin ictihad, taklîd, mezhebler... konularındaki düşüncesi düzenli olarak kaleme alınmıştır. Oğlu Zâfir de en sahih kaynak olarak ictihad, taklîd, mezheb, hakikat, isabet tekelciliği konularını yazmıştır (s. 244 vd.).

Kasimî'nin İctihad Usulü

Hiç şüphesiz, ictihad ile uğraşan bir İslam âliminin uygulamaya mecbur olduğu kurallar vardır; ictihad, kişinin keyfine ve arzusuna bırakılmış bir konu değildir. İctihadın hem dünya hem de âhirette karşılaşılacak sorumluluğu vardır.

Bütün müctehidler sözü edilen kaide ve usullerin varlığı ve kabulü konusunda, detaylar bir yana bırakılırsa ittifak hâlindedirler. Temel konularda anlaştıkları hâlde, birtakım ayrıntılarda, yorumlama farkı ve daha başka sebeplerden kaynaklanan görüş ayrılıkları her zaman olagelmiştir. Bazen çok küçük ayrıntı gibi gözüken bu metod farklılığı sonuçta aynı meselede değişik hükümlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Usule ilişkin bu görüş ayrılıkları aynı zamanda müctehidlerin ilmî şahsiyetinin ayırt edici niteliklerini ve orijinal yönlerini ortaya koymaktadır.

Kasimî, daha önce de belirtildiği gibi, özellikle muamelata ilişkin konularda kendisini belli bir mezhebe bağımlı saymayıp meselelere müstakil bir yöntemle yaklaşmaktadır. İlmî meseleleri ele alırken benimsediği metodu ayrı bir eserde açıkça belirtmemiş olsa da farklı konulardaki eserlerinin ya giriş bölümlerinde ya da devam eden bölümlerinde yeri geldikçe açıklamıştır. Şu ifadesi de bu konuyu ana hatlarıyla açıklamaktadır:

> "Allah Teala ihtilaflı konularda hiç kimseyi filanın şerhine, falanın haşiyesine müracaat etmekle sorumlu tutmamıştır. Aksine bu gibi meselelerde Allah yalnız Kitap ve sünnete rücu etmeyi emretmiştir. Buna göre, kendisine bir mesele sunulan kimse, öncelikle Kur'an ve sünnete başvurmalı, sonra İslam'n bu birincil kaynaklarını inceden inceye araştırmalı, sahâbe ve tabiîn fetvalarını dikkatlice gözden geçirmelidir. Şayet buralarda konu ile ilgili bir delil bulursa onu tereddütsüz almalıdır. Bulamadığı takdirde ise gücünün son noktasına kadar gayret edip istenen hükmü ictihad

yoluyla aramalıdır. Zira Allah Teala insanı ancak takati ölçüsünde sorumlu tutmuştur."

"Hakkında nass bulunmayan hadise ve meselelerin hükmü önce Kur'an'dan, onda bulunamazsa sünnetten, onda da bulunamazsa Râşid Halifelerin ortak görüşünden, bu yoksa ikisinin ortak görüşünden, bu da yoksa birisinin görüşlerinden aranması gerekir. Şayet Râşid Halifelerden mesele ile ilgili bir görüş nakledilmemiş ise bu durumda sahâbeden birisinin görüşü alınmalıdır. Aranan hükmü bu yolla da bulmak mümkün olmazsa ictihad edilmesi, Kitap, sünnet ve sahâbe fetvalarına en yakın hükmün araştırılması gerekir. Dört delil ile (Kitap, sünnet, icma, kıyas) amel etmenin vacip olduğu konusunda icma vardır."

Kasimî'nin bunlar ve bunlara benzer diğer ifadeleri ile eserlerinde ele aldığı konulara yaklaşım tarzı topluca değerlendirildiğinde, benimsediği ictihad metodu ana hatlarıyla ortaya çıkmaktadır. Buna göre, her şeyden evvel *Kur'an, sünnet, sahâbe kavli* (sahâbenin icması dahil), kıyas ve tabiîn fetvaları temel kaynaklar olarak kabul edilmektedir. Bunları ictihad takip etmektedir. İctihad çerçevesinde daha birçok tali kaynaklar söz konusudur. Yeri geldiğinde başvurulan bu kaynaklar içerisinde sadece isim olarak belirtmek gerekirse *istikra* (tümevarım) ve *tecrübe, örf* ve *teâmül, mesalih-i mürsele, sedd-i zerayi', ihtiyat prensibi, müsbet* ve *sosyal ilimilerin verileri, vicdan (itmi'nânu'n-nefs), çoğunluğun kanaati (kavlü'l-ekser), âlimin fetvası* (bilgisiz kimseler için)... (Günay, s. 266 vd.).

Kasimî'nin Mezhebi ve Diğer Mezheb ve Görüşlere Bakışı

İlmî seviyesi yükseldikçe buna paralel olarak Kasimî'nin mezheb anlayışında da dikkate değer değişiklikler olmuştur. O, tahsil hayatının önemli bir bölümünü büyük ölçüde

geleneksel ilim anlayışına uygun bir tarzda tamamlamıştır. Bu yaygın anlayış, İslâmî ilimleri tahsil etmeye başlayan bir öğrencinin, öteden beri okunagelen ve daha çok muayyen bir mezhebin görüşlerini içeren belirli eserleri çeşitli hocalardan okuması şeklindedir. Dolayısıyla, İslâmî ilimlere yeni başlayan bir kimsenin en azından tahsil hayatının belirli bir merhalesine kadar ilmî muhitinde hakim durumda bulunan bir mezhebin görüşleri çerçevesinde kalması kaçınılmaz idi. İşte bu ilmî çevre içerisinde yetişen Kasimî de belirli bir süre kendi muhitinde baskın olan Şâfi'î mezhebine bağlı kalmış; çalışmalarını bu mezhebin metodu doğrultusunda yürütmüştür. Nitekim telif hayatının ilk dönemlerine ait eserlerinde, isminin sonunda "eş-Şâfi'î" nisbesi yer aldığı hâlde daha sonra yazdığı eserlerinde bu ifadenin bulunmadığı görülmektedir.

Kasimî, belli bir seviyeden sonra fiilen kendini muayyen bir mezheb ile bağımlı saymamıştır. Ancak burada üzerinde durulması gereken nokta, Kasimî'nin "mezhebsizliğinin", onun mevcut mezheblerden hiçbirini kabul etmediği, kendini bütün mezheblerden bağımsız ve onların üzerinde gördüğü anlamında olmadığıdır. Tam tersi o, başta dört Sünnî fıkıh mezhebinin imamları olmak üzere, mevcut İslâmî mezheblere müntesip bulunan âlimler hakkında son derece sitayişkâr ifadeler kullanmakta, onların ilim ve irfanlarını, İslam'a hizmet uğrunda harcadıkları gayret ve çabayı her zaman takdirle anmakta ve başta sahâbî müctehidleri olmak üzere ictihadları güvenli bir şekilde nakledilmiş diğer müctehidlerin ictihadları ile de amel edilebileceğini savunmaktadır. Ayrıca öğrencilerine, bilhassa dört mezheb imamlarının Kur'an ve sünneti anlama metodlarını örnek almalarını öğütlemektedir (Günay, 1996, s.258; el-İsti'nâs, s. 16, 22).

Diğer taraftan Kasimî'nin, ele aldığı herhangi bir ilmî meseleyi tartışırken görüşlerine başvurduğu kimseler arasında

çoğu zaman önceliği dört mezhebe mensup müctehidlere verdiği dikkat çekmektedir.

"Benim mezhebim, kendimi herhangi bir mezheb ile mukayyet saymamış olmamdır. Tam tersi delili kuvvetli görünen bir görüşü kaynağı hangi mezheb olursa olsun alırım."

"İnsanlar doğruya tabi olmalıdır; doğru, insanlara değil; zira doğru, insanların yitiğidir; onu bulmak her insana ayrı bir tat verir" diyen Kasimî'nin prensip olarak karşı çıktığı nokta, doğru görüşün kimde olduğu bağlamında ileri sürülen inhisarcılık anlayışıdır. Ona göre kimi insanların iddia ettiği gibi doğru görüş hiçbir kimsenin, hiçbir mezhebin, hiçbir ekolün tekelinde değildir. Aksine, hakkında kesin hüküm içeren bir nas olmayan, dolayısıyla farklı ictihadlara elverişli bulunan meselelerde isabetli görüşü belli bir grubun inhisarında bırakmak câiz değildir. Zira bu gibi meselelerde müctehidler öteden beri ihtilaf etmişlerdir. Bu noktada kimisi bir âyeti, kimisi de bir hadisi yorumlamıştır. Hiç şüphesiz gerek seleften, gerekse haleften çok sayıda müctehid âlimler yetişmiştir. Onların yeni durumlara ilişkin görüş ve fetvaları sayılamayacak kadar çoktur. Üstelik onların her biri Allah Resûlü'ne tutunmuş, O'nun şerîatının nurlarından iktibasta bulunmuşlardır. Şu hâlde doğru görüşü muayyen bir mezhebin tekelinde saymak, meseleye son derece hatalı bir yaklaşımı sergilemektir (el-İsti'nâs, Amman, 1986, 15). Hatta Kasimî'ye göre doğru görüş, bir tek mezhebin inhisarında olmadığı gibi aynı zamanda dört Sünnî fıkıh mezhebinin görüşleriyle de sınırlı olmadığı için Kitap ve sünnete dayandığı, söz konusu mesele hakkında ikna edici delillere sahip olduğu sürece dört mezhebten herhangi birinde olmayan veya dört mezheb dışında başka bir mezhebi/mezhebde olan bir müctehidin görüşüyle de rahatlıkla amel edilebilir.

Kasimî bir kimseye mezhebinin ne olduğunu sormanın abes bir davranış olduğuna inanmaktadır. Şu var ki, kendisine

böyle bir soru yöneltildiğinde -muhtemelen döneminde hâkim olan mezheb taassubunu göz önüne alarak tepkilere yol açmamak için- "Ben Şâfi'î mezhebine göre ibadet ediyorum" karşılığını vermiştir (Zâfir, s. 183).

Telgrafla amel konulu eserinde (Dımaşk, 1329, s. 69) bu konudaki görüşünü şöyle dile getirmiştir:

> Hakim, bu konuda (hilalin görülmesi, şahdiler...) ve diğer ihtilaflı konularda araştırma gücünü sonuna kadar kullanmalıdır; çünkü Allah insanları bir mezheb ile değil de diğer mezhebe göre ibadet (kulluk) etmekle mükellef kılmamıştır; nitekim selef dönemi hakimlerinin usulü budur. Ve malum olduğu üzere temel kural, zorluğun, güçlüğün kaldırılmasıdır...

Kasimî'ye Göre Muayyen Bir Mezhebi Taklîd

Fıkıhta bir terim olarak taklîdi "Bir delile dayanmaksızın başkasına ait bir görüş ile amel etmek" biçiminde tanımlayan Kasimî, bu anlamdaki taklîdin prensip olarak câiz olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre taklîd, insanlar arasında tehlikeli bir boyutta yayılmış bulunan ve onları giderek felakete götüren bir cüzzam; rehavet ve tembelliğe sürükleyen umûmî bir felç ve nihayet düşünce yeteneğini dumura uğratan ileri derece de bir akıl noksanlığıdır.

Kasimî, taklîdin vacip olduğunu ileri sürenleri de oldukça sert bir dille eleştirmektedir. Çünkü, Allah ve Resûlü dışında hiç kimsenin bir şeyi vacip kılma yetkisi yoktur. Allah ve Resûlü ise hiç kimseye belli bir şahsın mezhebine bağlanmayı ve dinî konularda onu taklîd etmeyi vacip kılmamıştır. Kaldı ki taklîdin vacip olduğunu söyleyenler ileri sürdükleri iddianın zorunlu bir sonucu olarak mukallid olmak durumundadırlar. Oysa bu gibi konularda mukallidlerin değil, müctehidlerin sözü geçerlidir (el-Fadlu'l-mubîn, s. 87). Onların

da bağlı bulundukları müctehid imamlardan hiçbiri muayyen bir âlimi taklîd etmenin vacip olduğunu söylememiştir (a.g.e, s. 81, el-Fetva fi'l-İslam, s. 111, 157). Tam tersine onlar talebelerine her vesile ile kendi görüşlerine körü körüne bağlanıp kalmamalarını, kendi görüşlerine ters düşme bahasına daima doğru görüşün peşine düşmelerini öğütlemişlerdir (Günay, s. 293).

Taklîd konusunda ilke olarak bu kanaati taşımakla birlikte, belli şartların tahakkuk etmesi hâlinde bazı kimseler için taklîdin câiz olabilmesi Kasimî'nin de kabul ettiği bir görüştür. Ancak bu, zaruret karşısında başvurulan, tamamen istisnaî olan bir ruhsattır. Tıpkı, çaresiz kalan bir kimsenin açlıktan ölmemek için zaruret miktarı murdar et yemeye mecbur kalması gibi...

Kasimî, bu şekilde taklîd ruhsatından yararlanacak kimseleri de şöyle belirlemektedir:

> Taklid ancak âmmî olan kimse için câiz olur. Âmmî, şer'î ahkâmın asıl kaynağından ulaşma yollarını bilmeyen kimsedir. Bu tanımlamaya uyan bir insanın dinî konularda bir âlimi taklîd etmesi câizdir. Kimi müctehidler, anılan şartları taşısa bile bir kimsenin en azından taklîd ettiği hükmün gerekçesini bilmesi gerektiğini söylemişler ise de bu görüş isabetli değildir. Zira böyle bir şartın koşulması, İslâmî hükümlerin muhatabı konumundaki her şahsın ileri derecede ilim tahsil etmesini zorunlu kılar. Bu durum ise iş hayatının felce uğramasına; dolayısıyla sosyal hayatın allak bullak olmasına yol açar (el-İsti'nâs, s. 19, 22).

Diğer taraftan Kasimî, takilîdin câiz olduğu konulara da sınır getirmektedir. Ona göre bilgi edinme ve kavrama şartları bakımından bütün mükelleflerin eşit seviyede bulunduğu dinin zaruri hükümlerinde taklîd kesinlikle câiz değildir. Buna karşılık ana konulara nisbetle ortaya çıkarılması veya

anlaşılması daha özel donanım isteyen furû'a ilişkin meselelerde taklîd câiz hâle gelmektedir (Günay, s. 264).

El-Fetvâ fi'l-İslam'da, fıkıh mezhebleri ile mükellefler arasındaki ilişkiye dair önemli iki konuya daha temas ediyor:

1. Avamın (âlim olmayanların) Mezhebi:

Bu konuda çeşitli mezheplere mensup fukahanın görüşlerini naklediyor. Benimsediği anlaşılan görüş ise Avamın mezhebinin olmadığı, ancak delilleri bilenin mezhebi olacağı, bu sebeple hangi mezhepten olursa olsun âlime fetva sormalarının câiz olduğudur.

Eğer aynı meseleyi birden fazla müftüye sorar da onlar farklı cevaplar verirlerse istediğine tabi mi olacağı yoksa inceleyerek tercih mi yapacağı konusunda beş görüşü açıklıyor. Sonunda İmam Nevevî'den şu nakılde bulunuyor:

"...Bu beş görüşün en kuvvetli olanı beşincisidir; yani dilediği ile amel edebileceğidir; çünkü bu bir ictihad değildir, taklittir, mükellefe farz olan ehliyetli bir âlimi taklîd etmektir, o da dilediği bir âlimi taklîd ederek bu vazifesini yerine getirmiş olmaktadır..." (s. 105-106).

2. Telfik:

Bu mesele de "Avamın bir mezhep edinmesinin gerekli olup olmadığına" bağlı olarak ortaya çıkarılmış garip konulardan biridir. Telfik meselesi selef ve onların halefi olan imamlar tarafından bahse konu edilmemiştir; çünkü onlar "Avamın mezhebi olmadığı, onun mezhebinin, meseleyi hangi müftüye soruyorsa o müftünün mezhebi olduğu" hükmünde ittifak etmişledir.

Bu meseleyi ortaya atıp olumsuz yaklaşanlara göre bir kimse, abdest alırken başının dörtte birinden azını mesh etse

sonra da bir yerinden kan çıksa ve bu hâlde de yeniden abdest almadan namazını kılsa "Bu amel, iki mezhebin birleştirilmesiyle yapılmıştır, fakat o iki mezhebin her birine göre bâtıl bir durum ortaya çıkmıştır."

Halbuki böyle bir mesele selef zamanında ortaya çıksaydı, kendisine sorulan âlim, cevabı fıkhın delillerinde arardı, buradan ne çıkarsa onu söylerdi, o zaman bulunmayan mezhep çelişmesi de söz konusu olmazdı.

Muhtemelen bu konu, beşinci asırda, mezhep taassubu zirve yaptığı, işin içine siyaset ve menfaat girdiği dönemde ortaya çıkarılmıştır. Avamın mezhebi olmadığına göre, iki farklı mezhep fetvasının bir arada uygulanması ile oluşan telfik câizdir (s. 169 vd.).

Yeni Durumlar ve Meseleler Karşısında Kasimî

Kasimî'nin sıklıkla üzerinde durduğu konulardan biri de, durmadan gelişen ve sürekli değişen sosyal hayatın kaçınılmaz bir gereği olarak yeni ortaya çıkmış ya da önceleri İslam âlimleri nezdinde tartışma konusu yapıldığı hâlde üzerinde belirli ve sabit bir hükme varılamamış hadise ve meselelerin İslâmî açıdan bir karara bağlanmasıdır. Eserlerinde ortaya koyduğu görüşleri toplu olarak değerlendirildiğinde, onun bu konuya yaklaşımının şu temel kurallar ve kabuller çerçevesinde şekillendiği görülmektedir:

1. İslam dininin evrensel ilkeleri her devrin ve her ortamın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir niteliktedir.

2. Yeni hadiselere İslâmî hükümlerin tatbik edilmesi zaruridir.

3. Kur'an ve sünnet nassları devamlı surette gelişen sosyal hayatın bütün hadiselerini ihata etmemektedir.

4. Her asırda müctehidlerin bulunması mutlaka gereklidir. Bir başka deyişle bir asrın müctehidsiz kalması asla câiz değildir. Kalırsa bütün Müslümanlar sorumlu olurlar.

5. Dolayısıyla ictihad kapısı daima açıktır.

İctihad kapısının kapanmasının kimi insanların aksi kanaatine rağmen ne teori ne de uygulama planında hiçbir zaman söz konusu olamayacağını belirten Kasimî, değişen hayatın zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni problemleri İslâmî usul çerçevesinde çözüme kavuşturmak üzere ictihad etmenin hem mümkün hem de mecburi bir görev olduğunu savunmaktadır. Zira, İslam tarihinin her döneminde ve İslam'ın hakim konumda olduğu her bölgede yeni ortaya çıkmış meselelere ilişkin sayısız görüşlerin ve fetvaların bulunması, ictihad faaliyetinin başlangıçtan bugüne dek kesintisiz olarak devam ettiğinin en açık delilidir. Binaenaleyh, belli bir dönemden sonra ictihad kapısının kapandığı yolundaki görüşler, tarihî gerçeklere ters düşmektedir. Bu itibarla, Buhârî ve Müslim hadisleri de dahil olmak üzere bütün meselelerde tartışma ve değerlendirme kapısı daima açıktır. Zira insan zihnini düşünme ve fikir üretmekten alıkoymak hakikate vurulan en büyük darbedir.

Kasimî, ictihad yapacak kimselerde bulunması gereken ehliyet şartları konusunu şöyle açıklamaktadır:

İctihad faaliyetini yürütecek kimseler için fıkıhçıların şimdiye kadar ileri sürdükleri şartların bir çoğu şer'î dayanaktan yoksundur. Bu gibi şartlar, ne Allah'ın Kitabı'nda ne de Allah Resûlü'nün sünnetinde vardır. Oysa Allah ve Resûlü dışında hiçbir otoritenin herhangi bir şeyi vacip kılma yetkisi yoktur. Ancak ictihad işini yürütecek kimsenin birtakım özelliklere sahip olması da sağlıklı düşünce ve işin tabiatının bir gereğidir. Nitekim, hangi iş olursa olsun onu yapacak kimsenin o işin gerektirdiği donanıma zorunlu olan asgari

düzeyde sahip olması herkesin kabul ettiği bir husustur. Kaldı ki, ictihad işi son derece hassas ve dakik bir konudur. Binaenaleyh bu iş daha özel nitelikler, daha fazla uzmanlık gerektirir. Durum böyle olmasaydı, yeterli liyakat şartlarını taşımadığı hâlde her aklına esenin ictihada yeltenmesi, her önüne gelenin kendini bu meydanın süvarisi zannetmesi kaçınılmaz olurdu. Ancak burada üzerinde durulması gereken husus, sözü edilen bu niteliklerin dışarıdan koşulmuş birtakım şartların dayatması sonucu değil, bizzat işin mahiyetinin gerektirmesi sonucu belirlenmiş olmasıdır. Diğer yandan, ictihad ehliyeti için öngörülen bu şartlar, umûmiyetle iddia edilenin aksine, ulaşılması neredeyse imkânsız olağanüstü nitelikler de değildir. Bunlar, normal bir insan kapasitesinin sıkı ve disiplinli bir çalışma ile rahatlıkla elde edebileceği bilgi ve birikimden ibarettir.

Kasimî'ye göre ictihad için gerekli liyakat şartlarını taşıyan bir kimsenin, ictihadın câiz olduğu yerler kapsamında bir mesele ile karşılaşması hâlinde, söz konusu meselenin hükmünü Kur'an, sünnet ve diğer şer'î delillerden bizzat ictihad ederek çıkarması vaciptir.

Kasimî aynı zamanda, ictihadın bölünebildiği kanaatini taşımaktadır; ona göre her insan takati ölçüsünde doğru görüşü aramakla yükümlüdür. Bu itibarla, mutlak ictihada gücü yeten, mutlak ictihad; mezhepte ictihada gücü yeten de mezhepte ictihad yapmak zorundadır. Öte yandan, bir insanın yeterli şartları taşımadığı için bazı konularda ictihada güç yetirememiş olması, dolayısıyla o konuda bir başkasını taklîd etmesi, uzmanı olduğu, yeterli bilgiye sahip bulunduğu bir diğer konuda ictihad etmesine engel değildir (el-İst'inâs, s. 16-22; el-Fadlu'l-mubîn, s. 280; el-Fetva fi'l-İslam, s. 54, Günay, s. 264 vd.).

Kasimî'de Islah Düşüncesi

Kasimî'nin "muslih ve müceddid" olduğu, onu tanıyanların ve hakkında tarafsız biyografi, makale vb. yazanların ittifak ettikleri bir hükümdür. Kasimî'nin ıslahçılığı, modernistler ve reformistler denilen kimi düşünür ve ilim adamları tarafından, "İslam'ın çağın icaplarına göre, nasslara ve icmâa rağmen yeniden ve farklı yorumlanması bağlamında öne sürülen ve orta yolcu âlimlerin de katılmadıkları bir ıslahatçılık ve tecdid değildir. O, hemen bütün eserlerinde, İslam'ın ilk vaz' edildiği dönemdeki saf, katıksız ve aslî cevherini ortaya çıkararak olduğu gibi korunmasını, dinin özüne dokunacak tasarrufların daima önüne geçilmesini savunmuştur. Durum böyle olunca onun ıslahatçılığı da, din ile uzaktan yakından bir ilişkisi olmadığı hâlde zaman içerisinde değişik sebeplerle dinin içine sokuşturulmuş birtakım ilâve ve fazlalıkların çıkarılıp atılması, ictihad kapısının açılması, taklîdin ancak zaruret hâline ait kılınması, âlimlerin hem eskiyi hem yeniyi, hem Doğu'yu hem Batı'yı iyi öğrenerek İslam'a yönelen meydan okumaları karşılamaları, İslam'ın hayatın bütününde var olabilmesi için gerekli çözümlerin ortaya konması... biçiminde kendini göstermektedir. Diğer taraftan Müslümanların gerilemesine, çağ ile aralarının açılmasına sebep olan fikrî donukluk, kör taklîd ve taassublu zihniyet ile bir an evvel mücadeleye girişmek, bunların yerine ilmî ölçüler çerçevesinde hür İslam düşüncesini ihya ve ikame etmektir (Islâhu'l-mesacid, s. 10 vd.; Günay, s. 262).

Islah düşüncesi ana çizgileriyle yukarıdaki gibi özetlenebilen Kasimî, bu konudaki fikirlerini daha ziyade ihtiyaca göre kaleme aldığı eserleri ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. O bir eğitimcidir, hareket önderi değildir.

Bazı Sözleri

-Kim hayatı boyunca dertsiz ve kedersiz, daima mutlu yaşamak istiyorsa bu dünyadan başka bir dünyada yaşasın, bu hayattan düzeni ve kanunu başka olan bir hayat istesin; yolu varsa buyursun!

-Akıllı insan, şahsi görüşünü üstün kılmaya çalışmaz ve üzerinde ısrar etmez; onu, aklına gelen, doğru da yanlış da olabilecek bir düşünce olarak kabul eder.

-Ümmetin halinin düzelmesi ve sağlam bir temele oturması ancak şu hususların gerçekleşmesine bağlıdır: a) Büyükler arasında birlik ve ittifak olacak, b) Büyükler aşağıdakilerle saf tutacak, her ihtilaf ve davayı tahkim (hakem heyetine götürmek) yoluyla çözümleyecekler.

-İlim ve irfanı yetersiz olanlarla fazla tartışma, onlarla gereğinden fazla düşüp kalkma; çünkü beraberlik insanı etkiler, insanın tabiatı hırsızdır, suretlere bakan kimsenin ruh ve tabiatına onlardan yansıma olur; kederli bir kimseye bakan kederlenir, neşeli bir kimseye bakan neşelenir…

-İnsanların çoğunun kalpleri bir örneğe, inanca, düşünceye bağlanmamıştır; onlar önce bir şeye inanır sonra ona delil ararlar, aradıkları delilin, inandıklarını teyit eden delil olmasını isterler, onlara, inandıklarına uymayan bir delil gelse, aklı, bütünüyle inkâra varsa bile, onu arkaya atar, inandıkları üzerinde kalır ve direnirler. İnanmak, kabul etmek için önce delil arayanları çok azdır.

-Topluma yönelik vazifelerin ifası için harcanan vakit boşa gitmiş bir vakit değildir; çünkü başkasını sevmek ve ona yardımcı olmak, ilmin yayılmasına gayret etmek, yoksulluk ve ihtiyacın baskısını azaltmak… bütün bunlar mutluluğu arttıran gerçek medeniyetin delillerdir.

-Bilgisi yetersiz olan bilmediğini inkâr eder; Allah Teâlâ "Bilgisini ihata edemediklerini yalanladılar" (Yunus:39) buyurarak böylelerini ayıplamaktadır.

-Tembel, genç iken kocamıştır; çünkü tembellikle boş geçen bir dakika hareket ve aksiyon ile geçen bir saatten daha uzundur.

-Basılmış bir kitap bin davetçi ve hatipten daha faydalıdır; çünkü onu benzer veya farklı düşünen herkes okur.

Cemâleddin el-Kasimî'nin Islahçı Düşünce İçerisindeki Yeri

Kasimî'nin ilimle uğraşan bir aile ortamında yetişmesi ve bu çerçevede klasik ilimlere olan vukufiyeti, kendisini çağdaş ıslahçılardan bir adım öne çekmektedir. O hem klasik İslam ilimlerini ve düşüncesini çok iyi biliyordu hem de yaşadığı çağa ve bu çağın beraberinde getirdiği temel problemlere oldukça aşina idi. O bu yönüyle geçmiş ile kendi zamanında bir köprü görevi görüyor ve sadece kendi bölgesi değil tüm İslam coğrafyasında da bu özelliği ile dikkat çekiyordu. Gerçekten de Kasimî'nin Suriyeli ıslahçılar arasında ön plana çıkmasında bu husus oldukça etkilidir. Diğer ıslahçılar az eser vermişken, onun yüzü aşan eserleri, onu Suriye ıslahçılığının sözcüsü ve kalemi konumuna getirmiştir. Kasimî, Müslümanlar için en zor asrı oluşturan XIX. yüzyılda yaşamış bir kimse olarak, zamanının izlerini üzerinde taşımaktadır. Doğrudan ıslahı konu alan bir eser telif etmiş olmamasına rağmen, eserlerinin değişik yerlerine ıslah ile ilgili fikirlerini serpiştirmiştir. Hatta bu yüzden ıslahçı olup olmadığı bile tartışma konusu edilmiştir. Nitekim Reşîd Rızâ'nın bu konudaki değerlendirmeleri de dikkat çekicidir. O pek çok kimsenin kendisine, yazdığı "eserlerin ıslahla ilgisi olmadığı ve bu konuda doğrudan veya dolaylı olarak hiçbir

fikir ileri sürmediğinden hareketle Kasimî'yi ne diye ıslahçı biri olarak ön plana çıkardığı" sorusuna verdiği cevabı yukarıda zikretmiştik.

Onun ıslahçılığını, kitaba ve gerçek sünnete dönüş ve bu ikisini selefin metodu çerçevesinde anlamak; Müslümanlara gerçek dinlerini öğretmek ve onları amele yönlendirmek; Müslümanları şirke, bidatlere, yanlış düşüncelere ve mevzu hadislere karşı uyarmak; İslam ilim usulü çerçevesinde özgür İslâmî düşünceyi harekete geçirmek; Müslümanların çoğunun akıllarını esir alan ve onları saf İslam yolundan uzaklaştıran düşünce donukluğunu ortadan kaldırmak gibi hususlar oluşturur.

Kasimî'nin ıslahçılığını bizzat ifade etmekten de çekinmemiştir. Yakın arkadaşı Abdürrezzâk Baytâr'ın eserinde yer verdiği bir şiirinde bu husus şöyle dile getirmektedir:

"İnsanlar benim Cemalî adıyla bir mezheb kurduğumu iddia ediyorlar,

Öyle ki, fetva verirken kavillerimi bu mezhebe nispet ediyormuşum.

Hayır, ömrüme yemin olsun ki hayır, ben bir selefîyim.

Mezhebim, Rabbimin kitabında olanla, sahih hadislerdir.

Hakka iktida ederim, insanların görüşlerine değil,

Taklîdi her zaman cehalet ve körlük sayarım,

Ben, benden önceki insanların dediği gibi,

Mezhebim, Mustafa'nın sahih olan hadisidir, diyorum.

Ne kîl u kale iltifat ederim ne de mezheb kisvesine bürünürüm"

Değerlendirme

Muhammed Cemâleddin el-Kasimî, XIX. asrın son yarısı ile XX. asrın başlarında yaşamış mütefekkir, müctehid ve

velûd bir İslam âlimidir. Yaşadığı dönemin son derece namüsait şartlarına rağmen, çocukluğundan itibaren bütün ömrünü ilim ve irfan edinmekle ve öğrendiklerini öğretmekle geçirmiş, kişiliğini hem aklî hem de naklî, hem klasik hem de asri bilgilerle donatmış, geliştirmiş ve olgunlaştırmıştır.

Kasimî çok yönlü, deyim yerindeyse ansiklopedik bir âlimdir. Devamlı okumuş, okutmuş, fetva vermiş, çokça yazmıştır. Henüz 49 yaşında iken vefat etmiş bir âlimin irili ufaklı 104 eserinin bulunması onun ömrüne Allah'ın bereket lütfettiğini göstermektedir.

Bu kıymetli ve seviyeli eserlerin 30'dan fazlası neşredilmek suretiyle ilim dünyasına ve ümmetin istifadesine sunulmuştur. Geri kalan eserleri ise yazma olarak gün ışığına çıkmayı beklemektedir.

Kasimî, İslam düşüncesine yeni bir boyut getirmiştir. İslam düşüncesinin ve bilhassa İslam Hukukunun donuklaşmasına, gerilemesine ve çağ ile arasının açılmasına neden olan taassuplu zihniyete karşı çıkan Kasimî, düşüncenin ufuklarını genişletmiş; esneklik ve gelişme kabiliyetini yok eden fikrî atalet ve kemikleşmeye karşı büyük bir mücadele vermiştir.

İslam dünyasının yüz yüze olduğu hâlihazır problemlerin çözümünün ancak İslam düşüncesinin yeniden ihyası ve geliştirilmesi ile mümkün olduğunu savunan Kasimî, bunun için de her vesile ile körü körüne taklîde karşı çıkmış, her durum ve her meselede ictihad kurumunun işletilmesinin hem mümkün hem de kaçınılmaz bir görev olduğunu vurgulamıştır.

Kasimî çok okuyan, çok araştıran ve çok yazan bir kişi olmasına rağmen çevresinde olup bitenlere karşı da kayıtsız kalmamıştır. Aksine o hep, beraber yaşadığı insanların ihtiyaçlarını ve hâllerini kollamış, içerisinde yaşadığı toplumun

problemleriyle yakından ilgilenmiştir; o, bir âlim olarak toplum içindeki vazife ve sorumluluğunun daima bilincinde hareket etmiştir.

Bu nitelikleri sayesindedir ki, kendisini hakkıyla tanıyanlar tarafından "Şeyhü'ş-Şam, Alimü'ş-Şam, **Muslih, Müceddidü'l-asr"** gibi unvanla anılmaya layık görülmüştür.

KAYNAKLAR

Abaza, Nizar. *Cemaluddin el Kasimî Ahadu-ulemâi'l-ıslahı'l-hadîs fi'ş-Şâm*. Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1997.

Debdûb, Ali Mahmud. *el-Kasimî ve ârâuhu'l-i'itikadiyye*. Kahire, 2007.

El-Allâme Cemâluddîn. "el-Kasimî hayatuthu ve âsâruh." *Âfâku's-sekafeti ve't-türâs*, sayı-2, Riyad, 1992.

el-İstanbulî, Mahmud Mehdî. *Şeyhu'ş-Şâm Cemaluddîn el-Kasimî*. Beyrut: el- Mektebü'l- İslâmî, 1985.

el-Malih, Muhammed Riyad. *el-Allâme Cemaluddin el Kasimî*... Dubai, 1994.

Günay, Mehmet. "Suriye Selefîliğinin Önderi Cemaleddîn el-Kasimî." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 6 (2005): 119-140.

Günay. "Cemâluddîn el-Kasimî Hayatı ve İlmî Kişiliği." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. I (1996): 253-272.

Kalkan, Gökçen. "Cemaleddîn el-Kasimî ve Tefsirdeki Metodu." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007.

Kasimî'nin basılmış kitapları (*Eserleri* bölümünde açıklamalarla yer verilmiştir).

Kendi yazdığı *Tercüme-i Hal*

Şahâte, Üsame. *Allâmetu'ş-Şâm, Cemaluddîn el-Kasimî*, Meceletu'l-Beyân,15/01/2013, 23 (İnternetten).

Zâfir el- Kasimî. *Cemaluddîn el-Kasimî ve Asruhu*. Dımaşk: 1965.

ABDÜLHAMÎD B. BÂDÎS
(1308/1889 – 1356/1940)

Yaşadığı Çevrenin İctimai ve Kültürel Durumu

İbn Bâdîs Cezayir'de yaşadı, yürüttüğü tecdid ve ıslahat hareketi başka topluluklara da tesir etmekle beraber en çok Cezayir Müslümanlarını etkiledi. İbn Bâdîs'in yetişme çağında kendini içinde bulduğu bu ülkenin ictimai ve kültürel durumu da onun düşünce ve davranışı üzerinde etkili oldu. İşte bu sebeple "İbn Bâdîs'in doğup büyüdüğü ülkenin genel durumuna" kısa bir bakış gerekli oluyor.

Cezayir'de Berberler ve Araplar

Rivayetlere göre Berberlerin soyu Hz. Nuh'un oğlu Hâm'a kadar uzanıyor. İbn Haldûn'a göre Berberler kök kabile itibariyle Arap'tırlar ve eski dinleri de Mecusilik'tir.

Birinci hicret asrında Müslüman fatihler Kuzey Afrika (Mağrib) ülkelerine ulaşınca buranın halkı İslam'a girmeye başladı. Birinci asrın sonlarına doğru bu toplumda İslam inancı kökleşmiş bulunuyordu. Bir Berberî olan Tarık b. Ziyad'ın Endülüs'ün fethindeki rolü bu durumun canlı şahididir.

İbn Bâdîs'e göre baştan bugüne kadar geçen asırlar, anası Cezayir, babası İslam olan bir toplum örneği vücuda getirmiştir.

Sömürgecilerin, bu ülkeye ayak bastıkları günden beri hem topraklarına malik olmak hem de dinlerini değiştirmek için ortaya koydukları bunca çabaya karşı mümin Cezayir halkının mücadelesi, onların imanlarının güçlü delilidir.

Sömürgecilerin İşgalinden Önce Cezayir'deki Kültür ve Düşünce Ortamı

Özellikle Kostantin (Kosantina), Cezayir, Tilemsan, güneyde Mîzâb bölgesi okul, tekke (zaviye) ve ders halkaları bakımından oldukça zengin idi. Bu okullarda bilgi ve erdem bakımından iyi yetişmiş hocalar vardı. Bu dönemde Cezayir'de okumuş sayısı, Fransa'dakinden fazla idi. 1830 yılında yapılan bir sayıma göre burada ilk, orta ve yüksek okul sayısı iki binden fazla idi. Bu arada ilim adamlarının ortaya koydukları önemli eserlerden bir ilim hazinesi oluşmuştu. Fransızlar ülkeyi işgal edince öncelikle bu kitapları ilkeller ve vahşiler gibi yaktılar, yok ettiler (Hamidato,42).

Sömürge Dönemi

Bu işgal ve sömürge dönemini, İbn Bâdîs hareketi başlayıncaya kadar iki aşamada görmek uygun olur:

A- 1830-1900 Arası:

Bu dönemde Fransa'nın yıkıcı hareketi yalnızca siyasî, askerî ve iktisadi alanlarla sınırlı kalmadı; haçlı zihniyeti ve kini ile din ve kültüre de uzandı, Müslüman milleti var eden ve ayakta tutan bütün değerleri şu tedbirlerle tahribe yöneldiler:

1. İslâmî vakıflara el koymak

Cezayir'de eğitim büyük ölçüde vakıflar tarafından finanse edilirdi. Eğitimin yalnızca ahlâkı değil, egemenlik ve iktidarı da etkilediğini göz önüne alan sömürgeciler vakıflara

el koydular ve böylece eğitim-kültür hayatının can damarlarını kestiler.

2. Eğitim ve öğretim kurumlarını kapatmak ve dönüştürmek

Cezayir okullarının ve zaviyelerinin birinci işi Arapçayı yaygınlaştırmak ve İslam eğitim ve öğretimine öncelik vermek idi. Sömürgeciler bu iki amacın önüne aşılamaz engeller koydular, bazı yüksek okulları katedrale çevirdiler, kütüphaneleri yaktılar. Mesela General Dauk-D'aumale'nin 1843 Mayıs'ında yaktığı "Abdülkadir Cezâyirî Kütüphanesi"ndeki yazmalara paha biçilemezdi. Bu vahşi saldırı ve hain planın sonunda, işgalden yaklaşık yetmiş yıl sonra, 1901 yılında Cezayir'de okur yazar sayısı nüfusun %3.8'ine düşmüş ve halk, Arapçadan fazla ve daha iyi Fransızca konuşur olmuş, yönünü de İslam'dan Batı'ya çevirmiştir.

Bu dönemde din ve düşünce hayatını şu amiller de etkilemişti:

a) Tarikatlar:

Öncelikle bazı tarikatların hem Arapçayı ve İslam'ı toplum hayatında korumak hem de sömürgecilere karşı mücadele etmek bakımından ortaya koydukları hizmeti, fedakârlığı ve savaşı zikretmek insaf gereğidir. Abdülkadir Cezâirî ile Şeyh Mikrânî direnişini destekleyen Şeyh el-Haddâd (Muhammed Emezyan b. Ali, 1789-1873) bunun parlak örnekleridir. Fakat zaman geçtikçe tarikatların kurucularının ortaya koydukları yüce gayeler ve koruyucu kurallar unutuldu, değiştirildi, saptırıldı. Bid'atlar ve hurafeler yaygın hâle geldi, kabirler ve türbelere tapılır oldu, bazı tasavvuf adamları sömürgeciler karşısında teslimiyetçi ve aşağılık bir tavır takındılar, işgalin ve sömürünün bir kader olduğunu, buna isyan değil, sabretmek gerektiğini ve sömürge yönetimine itaatin, "ülü'l-emre itaat" olduğunu telkin ettiler. Bu tutum ve

davranış hem sömürge döneminin uzamasına hem de ümmetin parçalanıp birbirine düşmesine sebep oldu.

b) Cehaletin yaygınlaşması:

Sömürgecilere karşı kesintisiz devam eden mücadelede pek çok âlim ve münevver hayatını kaybetti, bazıları da başka ülkelere göç ettiler. Bu durum halkın öndersiz ve cahil kalması sonucunu getirdi.

c) Alternatif okullar açmak:

Sömürgeci Fransızlar, halkı asgari bilgi seviyesinde tutmak ve onlardaki millî-İslâmî düşünce ve duyguyu öldürmek, zaman içinde asimile olmalarını sağlamak için ilkokul seviyesinde okullar açtılar. İlk yüksek okul, 1850 yılında resmen açılma kararı verildiği hâlde ancak 1904 yılında açılabildi.

d) Halkın okullara soğuk olması:

Fransızlar açtıkları okullarda Fransızcayı, Hristiyanlığı ve Batı uygarlığını aşılamaya yöneldikleri için halk, çocuklarını bu okullara göndermek istemedi; bu da bilgisizliği yaygın hâle getirdi.

B- 1900-1914 Arası

Cezayir, dini ile bütün İslam dünyasının (ümmetin), dili ile de bu ümmetin büyük bir parçası olan Arapların üyesi bir topluluktur. Fransız sömürgeciliği gibi onu, bu bütünden ayırmak, din ve dil özelliğini yok etmek için her yolu deneyen bir sömürgeci belâya rağmen yirminci asrın başlarından itibaren bu ülkede bir uyanış ve diğer İslam ülkelerine paralel bir düşünce hareketi başladı. Bu hareketin iki önemli amili vardı: (1) Zeytûne, el-Karaviyyîn, el-Ezher ve diğer İslam üniversitelerine tahsil için giden gençler. (2) Cemâleddin Efganî, Muhammed Abduh gibi ıslahatçıların başlattığı hareket.

Cezayir içinde bu harekete katılan bazı âlimler ile Mösyö Charles Gounar'ın Cezayir genel valisi olmasını da bu amiller arasında zikretmek gerekiyor.

Bu amiller konusuna biraz daha yakından bakalım:

Yukarıda adı geçen üniversitelerde, Suriye'de, Hicaz'da tahsil görüp dönen Cezayirli genç münevverler Kitab'a ve sünnete dayanarak ülkenin din ve düşünce hayatına canlılık getirdiler, vatanın her yerinde okullar açtılar, inancı ıslah ettiler, kavramları tashih ettiler, hurafe ve bid'atları temizlediler, sömürgecilerin öldürdüğü ruha canlılık, söndürdükleri ateşe fer verdiler.

1903 yılında Muhammed Abduh Cezayir'e geldi; Muhammed b. el-Hâce, Abdülhalim b. Semâye gibi âlimler ile temas kurdu, burada el-Asr suresini tefsir etti. Efganî çevresinin çıkardığı *el-Urvetu'l-vuskâ*, Reşîd Rızâ'nın çıkardığı *el-Menâr*, Cezayir münevverlerini İslam âlemine bağlayan can damarları oldu. Cezayir'de çıkmaya başlayan ve Müslümanları uyanıp kalkmaya çağıran *el-Hadâra* dergisi İstanbul ile; *el-Liva* ve *el-Mueyyed* dergileri de Mısır ile irtibatı sağladı. Halkı okumaya, öğrenmeye, sömürgeden kurtulmaya çağıran gazeteler çıkmaya başladı.

En sonu 1900-1918 arasında olmak üzere Cezayir genel valiliğinde bulunan Charles Gounar, Fransız ve Hristiyan olmasına rağmen kadim kültürün ihyası konusunda önemli teşviklerde bulundu, okullar açtı, önemli kitapların neşrine vesile oldu.

İşte bütün bu oluşlar ve gelişmeler Abdülhamîd b. Bâdîs'in içinde bulunduğu ıslahatçı düşünce hareketini hazırlayan amiller oldu.

Daha Önceki Islahat ve Direniş Hareketleri ve Emîr Abdulkadir Cezâirî

Cezayir'de bir yandan ferdi ve toplumu ıslah etmek (uyarmak, İslam'a uymayan inanç, davranış, ahlâk ve düzeni, eğitimi öne alarak değiştirmek) için çalışmış, önemli işler başarmış İslâmî hareket adamları vardır. Hem düşünceyi ıslah hem de sömürgecilere karşı direniş bakımından en önemli kişi olarak **Emîr Abdulkadir Cezâirî** zikredilir (Tâlibî, I, s. 19). Biz onu ayrıca yazdık.

İbn Bâdîs'e tekaddüm eden cihad ve ıslahat hareketi ile ilgili olarak bu kadarla yetinip onun hayatına geçebiliriz. Öncesi konusunda yeterli bilgi, Ammâr et-Tâlibî'nin *Âsâr-u İbn Bâdîs* isimli kitabında vardır (s. 18 vd.).

Doğumu, Ailesi ve Yetişmesi

Abdülhamîd b. Bâdîs Cezayir'in güney-doğusunda yer alan ve Osmanlılar zamanında Doğu Cezayir'in başşehri olup valisine Bay denilen Kosantin (Kostantin) şehrinde 1307/1889 yılında dünyaya geldi. Babası Muhammed Mustafa b. Mekkî (v. 1951) şehrin ileri gelenlerinden, hafız, ticaret ve ziraatla meşgul, Müslümanların haklarını korumak için mücadele etmiş bir zat idi. Annesi Züheyre Hanım da ilim ve dindarlıkla meşhur olmuş bir ailenin kızı idi. İbn Bâdîs'in ailesi Kuzey Afrika'da meşhur olmuş, ilim ile saltanata birlikte sahip olmuş bir aile idi. Abdülhamîd'in iftiharla andığı dip dedelerinden biri olan el-Muizzu li-dînillah b. Bâdîs (v. H. 454 civarında) Hicrî 404'te, Fâtımîler'den ayrılmış, Ehl-i sünnet mezhebini devletinin resmî mezhebi ilan etmiş, itikada ait bid'atlarla mücadelede bulunmuştu.

Böyle üstün vasıflı bir ailede dünyaya gelen İbn Bâdîs'in babası onu iyi bir Müslüman olarak eğitmek istedi, bu sebeple, diğer meşhur ailelerin yaptığı gibi Fransız okullarına

göndermedi, Şeyh Muhammed el-Mukri isimli bir Kur'an okuyucusuna gönderdi, yaşı henüz on üçü geçmemişken Kur'an-ı Kerîm'i tecvitli olarak okudu ve ezberledi. Hocası Kur'an'ı okuyan, okutan ve yaşayan bir zat idi, öğrencisine de bu özelliği aşıladı. Sonra bölgenin büyük âlimlerinden ve İslâmî hareket önderlerinden Şeyh Hamdân'a (v. 1339/1920) devam etti. Bu hocasından Arap dili ve edebiyatı ile İslâmî ilimlere ait temel metinleri okudu.

1904 yılında henüz 15 yaşında iken babası onu evlendirdi. Bu evlilikten doğan ve 17 yaşında iken vefat eden oğlunun adını, bu tarihte vefat eden Muhammed Abduh'a olan itibarının bir nişanesi olarak Abduh İsmail koymuştu.

Burada alabileceği ilim ve eğitimi aldıktan sonra, öteden beri ilim taliplerinin yaptıklarını yaparak "ilim için seyahat" yolunu seçti ve babasının da teşviki ile ilk olarak Tunus'a gitti. Bu sırada İbn Bâdîs 19 yaşında idi. Tunus'ta meşhur Zeytûne Medresesi'ne girdi, burada Muhammed Tahir b. Âşur gibi büyük âlimler vardı, onlardan istifade etti. Dört yıl (1908-1912) çalıştıktan sonra kendisine icazet (diploma) verildi ve böyle büyük medreselerde âdet olduğu üzere öğretim üyesi tayin edildi, bir yıl da burada ders verdi.

1912 yılında Cezayir'e döndü, Kosantin şehrinin Büyük Camii'inde Kur'an-ı Kerîm ve sahih sünnet kaynaklı derslerini vermeye başladı. Onun anlattığı İslam, bu iki temel kaynağa dayanıyor ve sapmaları, bid'atları kabul etmiyordu. Aynı yaşta ve işte olanların hasetleri yüzünden -kendisi de bu anlayışta olmasına rağmen- müftü Mevlûd b. Mevhûb onu, Büyük Cami'de ders vermekten menetti. Babasının uğraşmaları sonunda alınan izin ile bu defa Yeşil Cami'de derslerine devam etti.

1913 yılında hac vazifesini ifa etmek üzere Hicaz'a gitti, burada, başta hocası Şeyh Hamdân olmak üzere birçok âlim

ile görüştü, bilgi ve görüş alışverişinde bulundu; bunların arasında meşhur ıslahatçı Beşîr el-İbrâhimî de vardı. Üç ay kadar süren bu seferinde Hz. Peygamber (s.a.) Mescid'inde dersler yaptı. Hicaz'dan döndükten sonra Mısır ve Suriye'ye gitti, bu seyahatlerinde de Muhammed Bahît, Ebu'l-Fadl Cîzâvî gibi âlimlerle tanıştı.

İleride tutacağı yol ve yapacağı hizmet bakımından bu seyahatlerin iki önemli tesiri oldu:

1. Şeyh Ahmed el-Hindî ona, Cezayir'e dönmesini ve halkının yeniden Arapçaya ve sahih İslam'a dönmeleri için mücadele etmesini tavsiye etti, o da bu tavsiyeye uyarak Cezayir'e döndü, hayatının sonuna kadar bu yolda çalıştı.

2. Medine'de tanıştığı Muhammed Beşîr el-İbrâhimî ile buluşarak İslam dini ve dili için yapacakları çalışmaların yol ve yöntemi üzerinde müzakereler yaptılar, sömürgeci ile nasıl mücadele edecekleri ve Cezayir'i nasıl ayağa kaldıracakları konularında kafa yordular, bazı kararlar aldılar.

Hocaları

İbn Bâdîs, kişiliğinin, ilminin ve ahlâkının oluşmasında tesiri olan hocalarının ilki olarak babasından söz eder; onun kendisini ilme yöneltmesini, hayatın yüklerinden kurtarmasını minnetle anar.

İlk iki hocasından yukarıda söz edilmişti.

Zeytûne yüksek medresesinde ilim ve irfanından istifade ettiği hocalarının önde gelenleri şunlardır:

1. Muhammed Tâhir b. Âşûr (v. 1973):

Tefsir, usul ve İslam ictimaiyatı konularında çok değerli eserler vermiş bulunan bu büyük âlimin derslerine üç yıl kadar devam etti. Özel olarak okuduğu Dîvânu'l-hamase derslerini

asla unutamayacağını kaydettikten sonra şöyle der: Bu derslerden sonra hem Müslüman hem de Arap olduğum için gurur duydum. Hocasına büyük saygısı bulunduğu hâlde onun ölülere Kur'an okumanın cevazı konusundaki fetvalarını tenkit etmekten de çekinmemiştir.

2. Muhammed en-Nahlî el-Kayravanî:

Zeytûne'de tefsir hocası olan değerli bir âlimdir. İbn Bâdîs bu hocası ile ilgili şu hatıralarını kaydetmiştir:

> "Tefsir yazanların uygunsuz üslûbları, bir mezhebe bağlı yorumları, gereksiz tartışmaları kitaplarına doldurmaları karşısında sıkıntıya düşüyordum. Bu durum ve duygumu hocama açtım, "Kendi aklını ve zihnini bu ifadeler için bir süzgeç yap; düşen düşer, sahih olan kalır sen de rahatlarsın" dedi, bu söz benim önümde yepyeni bir ufuk açtı."
>
> "Şunu gizlemeden itiraf edeyim ki, yirmi yaşımda iken Zeytûne'den mezun oldum, ama önceleri Kur'an-ı Kerîm'in bir hayat, kalkınma, medeniyet ve umran, iki cihanda saadetin kılavuzu olduğunu bilmiyordum; çünkü bunları hiçbir hocadan duymamıştım, bunları Hocam Muhammed Nahlî'nin derslerine devam etmeye başlayınca duyar oldum."

Bu hocası onu taklîd zihniyetinden kurtarmış, tahkik ve tefekkür ufuklarını açmıştır.

3. el-Beşîr Safer:

Arap dili ve edebiyatı dışında yaşayan dillerden birkaçını daha iyi bilen, Doğu'yu ve Batı'yı okumuş ve kavramış bulunan, tarih bilgi ve şuuruna sahip olan bu hocadan da istifade eden İbn Bâdîs "Bugün Cezayir'in askerlerinden bir asker olmamı sağlayan hoca işte bu hocadır" diyor.

Doğrudan istifade ettiği ve kendisini ıslahat hareketine yönlendiren bu hocalarından başka onu kitaplarıyla etkileyen önemli hocaları vardır:

1. Muhammed Reşîd Rızâ (1865-1935):

Muhammed Abduh'un talebesi olan bu zatın, İbn Bâdîs üzerinde çok güçlü ve derin etkileri vardır. *Eş-Şihab* dergisinde bir dizi yazısında onun hem etkisi hem de özelliklerini kaleme almıştır. R. Rızâ'nın yıllarca yayımladığı *el-Menâr* dergisi ile Tefsirini delil göstererek onun, dini ve dünyayı, çağı ve toplumu anlama bakımından eşsiz olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bugün (İbn Bâdîs'in yaşadığı dönemde) İslam dünyasında görülen tecdid ve ıslahat hareketlerinin tamamı onun etkisi altındadır. Kendisi de ondan, daha ziyade "düşüncede bağımsızlık, iyiliği yayma, kötülüğü engelleme vazifesindeki yöntem ve resmî vazifelerden uzak durma ilkesi" konularında etkilenmiştir.

2. Muhammed Bahît el-Mutî'î (1854-1935):

Bu zat, bazı noktalarda R. Rızâ ile ters düşmüş olsa da bid'atlarla mücadele konusunda aynı yolda idi. Onunla alakası bahsinde İbn Bâdîs şöyle diyor: Medine'den döndüğümde, oraya göçüp yerleşmiş bulunan Hocam Şeyh Hamdân'dan M. Bahît'e bir mektup getirdim, mektubu okuduktan sonra "O büyük bir adamdır" dedi ve bana eliyle bir icazet yazıp verdi.

İstifade ettiği hocalar arasında adını sıkça andığı, Mescid-i Nebevî'de Müslim okutan, onu Cezayir için hizmet vermeye sevk eden Hindistan asıllı Seyyid Hüseyin Ahmed (v. H. 1377) de vardır.

İbn Bâdîs kitaplarını okumak yoluyla şu Endülüs okulu âlimlerinden de istifade etmiş ve etkilenmiştir: Kosantine Büyük Camii'nde *Şifa* isimli kitabını okuttuğu Kadı Iyâd,

el-Avâsım isimli eserine iki ciltlik giriş yazdığı Ebu Bekr b. el-Arabî, tefekkür ve eleştirel bakış esasına dayalı öğretim usulünü örnek aldığı İbn Abdilberr.

Kişilik Özellikleri

İbn Bâdîs teklif ettiği tedavi ve ıslahatı öncelikle kendi şahsında gerçekleştirmiş, söyledikleri ile yaptıkları arasındaki tutarlılık, yüksek ahlâki erdemlere sahiplik bakımından âdeta bir "ahlâk okulu" olmuştur.

İleride ayrı başlık altında ele alacağımız "eğitimciliği"ni de etkileyen kişilik özelliklerinin öne çıkanlarını şöyle sıralamak mümkündür:

1. Tevazuu ve Zühdü:

Zengin ve toplumda saygı gören bir aileye mensup olduğu hâlde kendisi çok alçak gönüllü, giyim kuşamında gösterişsiz, dünya nimetlerinden istifade bakımından azla yetinen bir kimse idi.

Bir gün ders okuttuğu camideki hücresinden dışarı çıkmış, bir tanıdığından, uygun birini bularak yarım litre süt aldırmasını istemişti. Tanıdığı (arkadaşı) bu isteği, Üstad'a bir ikramda bulunmak için fırsat bilmiş, doğruca bir kebapçıya gitmiş, iyi yerinden bir porsiyon kebap almış, sevincinden uçarak Üstad'a gelip kebabı takdim etmişti. İbn Bâdîs süt yerine kebabı görünce öfkelendi, oldukça sert bir tonda şunları söyledi: "Sen benim, ocaklarında her gün çeşitli yemeklerin yapıldığı bir aileye mensup olduğumu ve istesem bunlardan yiyebileceğimi bilmiyor musun! Ama öğrencilerim ekmeklerini zeytin yağına, hatta bazıları suya batırarak yerken benim vicdanım, o yemeklerden yemeyi kabul etmiyor!"

O, bir yandan dünya lezzetlerinden yüz çevirmiş Rabbânî (Rabbi ile olan ilişkisinde saadet bulan, adanmış) bir âlim, âriflere yakışan tevazu sahibi bir kişilik olduğu, diğer

yandan yetiştirmek istediği bir nesle hayatını adadığı için zahidâne bir hayatı tercih ediyordu.

2. Hilim (soğukkanlılık, ağırbaşlılık) ve Tesamuh (hoş görme, anlayış gösterme):

İbn Bâdîs öfkesine yenilmez, intikam peşine düşmez, yapmak istediği ıslahat nasıl davranmayı gerektirirse öyle davranırdı. İlmiyle amil bir hak davetçisi olarak İslam'ı en güzel bir üslûb ve şekil içinde muhataplarının akıllarına ve kalplerine hitap ederek takdim ediyordu. Bu yüzden de sömürgecilerle işbirlikçilerinin düşmanlıklarını kazanıyordu. Peygamberimiz'le (s.a.) ilgili olarak çizgi dışına çıkan birtakım ifadelerde bulunmuş bir tarikat şeyhini tenkit ettiği için düşmanları kendisine bir suikast tertibine karar verdiler. Üstad geceleyin evine dönerken kiralanmış katil, ıssız bir yerde sopa ve ustura ile hücum etti, başından ve şakağından yaralanan Üstad, caniyi bileklerinden yakalayarak imdat diye bağırdı, yardıma gelenler katili kaçarken yakaladılar ve hemen işini bitirmek istediler, İbn Bâdîs onlara izin vermedi, caniyi adalete teslim etmelerini sağladı.

3. Cesaret ve Hak Davasında Sebat:

Birçok yerde ve durumda güçlü olduğu hâlde sertliği tercih etmeyen İbn Bâdîs gerektiğinde hak davasında ısrarcı ve sebatkâr, başkalarının korkup pıstığı yerlerde, özellikle zalimlere ve sömürgecilere karşı cesur idi. 18 Temmuz 1936 tarihinde Fransa'da yapılan İslam Konferansına Cezayir'den giden heyet içinde o da vardı. Fransız savaş bakanı bu heyeti tehdit ederek "Fransa'nın uzun menzilli ve güçlü silahlarından" söz edince İbn Bâdîs'le aralarında şu konuşma geçti:

-Bizde daha uzun menzilli silahlar var!

-Nerede, nasıl?

-Bunlar Allah'ın silahları!

O sınırını bilen ve aklını kullanan cesaret sahiplerinden idi. Davranışları "En büyük cihad, zalim hükümdar karşısında hakkı ve adaleti savunmaktır" hadisinin canlı bir temsili idi.

4. Hatasını Anladığı Zaman Açıklamak ve Doğru Olana Dönmek:

Verdiği fetvalarda, yazdığı yazılarda ve konuşmalarında bir hata ettiğini fark ederse doğru olana döner ve bunu derhal açıklardı. Hatta bir kimseye verdiği sözlü fetvada yanıldığını anladığında bunu *eş-Şihab* isimli dergisinde açıklamış, "ilgili şahsa açıklamakla niçin yetinmediği" sorulunca da "Âlimin doğruyu öğrenmek için yaşaması ve yanıldığında bunu açıklaması konusunda bir örnek ve ders olsun istedim" cevabını vermiştir.

5. Vaktin Değerini Bilmek ve Onu İyi Kullanmak:

İsra suresinin 78. âyetini tefsir ederken özetle şöyle diyor: "Allah Teâlâ namaz ibadetini belli vakitlere bağlayarak kullarına, işlerini vaktinde yapmaları, her iş için uygun vakit ayırmaları ve buna riayet etmeleri konusunda ders vermiştir."

"İnsanların çoğu iki nimeti değerlendirme konusunda aldanmışlardır: Sağlık ve boş vakit" mealindeki hadisi açıklarken de şöyle diyor: "İnsanın en önemli varlığı ve sermayesi ömrüdür. Geçen her dakikada ömrün bir dakikası harcanmaktadır. Bu harcamanın karşılığında iyi şeyler yapanlar kazanır, vakti boşuna geçirenler veya iyi kullanmayanlar aldanır ve kaybeder."

İbn Bâdîs sözünün eri olarak vaktini en verimli ve düzenli kullanmasını bilmiş, her günün içine, başkalarının yapamayacağı faaliyetleri sığdırabilmişti. Sabah namazından sonra derslerine başlar, namaz ve yemek için ayırdığı vakitler dışında kesintisiz olarak derslerine ve eğitim faaliyetine devam ederdi. Vazifesini aksatmamak için bütün maddî tedbirleri aldıktan sonra Rabbine iltica eder ve asıl O'nun lütfuna

güvenirdi. Başı sıkıldığı bir gün talebesine şunu söylemişti: "Bütün kapıların yüzümüze kapanması mümkündür, ama bir kapı var ki, o asla kapanmaz: Semanın kapısı!"

Bu azim, disiplin ve sebat içinde sahih İslam'ı savunmak ve anlatmak, İslam dili Arapçayı ihya etmek için ülkesini defalarca baştan başa dolaştı, hiçbir şey onu bu yoldan ayıramadı. Dava arkadaşlarına şöyle demişti: "Size söz veriyorum gündüzün aydınlığını Arapça ve İslam için harcayacağım gibi gecenin karanlığını da bu dava için harcayacağım; bunlar farz olan vazifelerdir. Ben hayatımı İslam ve Kur'an'a, İslam'ın ve Kur'an'ın diline adadım; size de taahhüdüm budur!"

Eserleri

İbn Bâdîs, sömürge ortamında doğup yetişmekte olan, dinlerine ve kutsallarına savaş açılmış bulunan bir nesli kurtarmayı ve cehaletle savaşmayı öncelikli iş edindiği ve oturup kitap yazmaya vakit ayıramadığı için söyleyeceğini dergilerinde ve derslerinde söylemeyi tercih etmiş, bu sebeple kendisinden çokça yazılı eser (kitap) kalmamıştır.

Onun inancına göre insanı inşa etmek, kitap yazmaktan daha zor olmakla beraber ümmet için daha faydalıdır. İnsanların kalp ve kafalarına kurucu düşünceleri yerleştirmek, karanlıkta halkın önünü aydınlatacak bir ışık yakmaktır.

İşte bu düşüncesi ve ona göre davranması sebebiyle imzasını taşıyan eserlerin çoğu vefatından sonra, yaptığı konuşmalar ve dergilerde yayımladığı yazıların toplanmasıyla vücuda gelmiştir.

Tefsir:

İbn Bâdîs kendine has ve selefî eğilimli Kur'an Tefsiri'ni, öğrencilerine ve isteyenlere sözlü olarak yapmaya 1332/1914 yılında başlamış, yirmi dört yıl bu çalışma devam etmiş ve

1358/1938 yılında tamamlanmıştır. Ancak, Şeyh Muhammed Abduh'un aynı şekilde yaptığı tefsir derslerini öğrencisi Reşîd Rızâ'nın kaleme aldığı gibi onun derslerini de kaleme alan bir öğrencisi bulunmadığı için bu değerli çalışmanın tamamı kayda geçmemiştir.

Şihab dergisinde yayımlamak üzere kendisinin yazdığı kısımlar *Mecâlisü't-tezkîr* adıyla yayımlanmış, daha sonra da *Tefsîru-İbn Bâdîs* adıyla defalarca basılmıştır. Elimdeki nüsha ikinci baskısı olup Beyrut'ta, 2003 tarihinde basılmıştır ve 430 sayfadır.

Hadis:

Kur'an Tefsiri'ni tamamlamasının üstünden birkaç ay geçmişti ki, okutmakta olduğu *el-Muvatta* isimli hadis kitabını da açıklayarak okutmayı tamamladığı görüldü. Bu çalışmasının da çoğunu kaleme almadı, *eş-Şihab* dergisinin baş taraflarında yayımladığı az bir kısmı ise *Mecâlisü'tezkîr min hadîsi'l-Beşîri'n-Nezîr* adıyla daha sonra toplanarak basıldı.

Akaid (İnanç, İtikad):

Üstad'ın, talebesine verdiği "Selefî" anlayışa dayalı, Kitab ve sünnet kaynaklı akaid derslerini, sadık öğrencisi Muhammed Salih Ramazan derleyerek kitap hâlinde bastırdı.

Ricalu's-selef ve nisâuh:

eş-Şihab'da neşrettiği, bir kısım ashabın hayat hikayeleri ve İslam'da elde ettikleri erdemleri ile ilgili yazılardan oluşuyor.

el-Avâsım mine'l-kavâsım:

Fakih İbnu'l-Arabî'nin bu ismi taşıyan eserini tahkik etmiş ve iki ciltlik bir giriş yazarak neşretmiştir (Kosantine, 1928).

Diğer Yazıları ve Makaleleri:

İbn Bâdîs çevresinde çıkan Arapça ve Fransızca mevkuteleri okur, başta müsteşrikler (oryantalistler) olmak üzere İslam aleyhinde yazanlara cevaplar verir, ayrıca uygun gördüğü

konularda açıklayıcı ve uyarıcı yazılar yazardı. Cezayirli Prof. Ammâr et-Tâlibî büyük bir himmet ve emekle bu yazılar dahil Üstad'ın bütün eserlerini toplayarak dört cilt hâlinde yayımladı (Kitabu-âsâr-i İbn Bâdîs, I-IV, 3. Baskı, Cezayir, 1997. Bu eser, 1014 yılında *el-İmam Abdulhamîd b. Bâdîs: Hayatühû ve Âsâruhû* adıyla 5 cilt olarak basılmıştır.)

Çağdaşlarının Takdiri

Onun çağını paylaşan önemli âlim ve İslâmî hareket ricalinin (adamlarının) onun hakkında takdirleri, övgüleri ve iyi tanıklıkları olmuştur. Bunlardan birkaç örnek vermek gerekirse şu isimler seçilebilir:

Muhammed Beşîr el-İbrâhimî (1889-1965):

Bu kitap serisini ihtiva eden listemizde (Müceddidler, İslamcılar, Öncüler arasında) adı bulunan bu zat, İbn Bâdîs'in yoldaşı, yakın dostu ve onu en yakından tanıyan kişidir. Şöyle diyor:

> O Cezayir'de hem ilim hem de düşünce alanlarında önemli adımlar atan, bunları hakikat temeli üzerine kuran, yolcularını yüce hedeflere yönelten, selefî hareketin öncüsü, *Şihab* dergisinin kurucusu, ıslahatın aynası, ıslahatçıların kılıcı, tam iki nesli Kur'an yolu ve Muhammedî rehberlik ile sahih düşünceye kavuşturan eğitimci, canlı dersleriyle ölen öğretimi canlandıran, çeyrek asır devam eden dersleriyle Kur'an-ı Kerîm'i selefî yöntemle tefsir eden, sahih vatan bağının tohumlarını eken ve esaslarını açıklayan, minberlerin süvarisi, Üstad, Başkan Abdülhamîd b. Bâdîs'tir. Cem'iyyetü'l-Ulemâi'l-muslimîn el-Cezâyiriyyîn'in kurucu başkanı; birçok ilim, edebiyat, eğitim ve öğretim cemiyet, dernek ve kulüplerinin kurucusu da odur. Ona şeref olarak şu yaptıkları yeter: Hadiselerin değiştirdiği bir ümmeti ihya etti, bid'atlarla kirlenen bir dini, yabancı dillerin tesiri ile bozulmuş bir dili, unutulmuş bir tarihi, hayırsız mirasçıların

zayi ettikleri onuru, Batı'ya ait rezaletlerin öldürdüğü erdemleri hayata iade etti, yeniden canlandırdı.

Şeyh Muhammed Tâhir b. Âşûr (1879-1973):

Yine listemizde yer alan bu zat Tunus'ta krallık şurasının başkanı, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* isimli değerli ve büyük bir tefsirin yazarı ve Zeytûne Üniversitesi'nde İbn Bâdîs'in hocasıdır. Bazı düşünce ve fetvalarda aralarında ihtilaf bulunmasına rağmen öğrencisini takdir etmiş, onun değerini şöyle ifade etmiştir: "Erdemli bir âlimdir, ilim, ciddiyet ve gayrette örnektir; manevi oğlum olması benim için iftihar vesilesidir, Allah, Müslümanlar arasında onun gibileri çoğaltsın!"

İbn Bâdîs'in vefatının yedinci yıldönümündeki anma toplantısında da şunları söylemiştir:

> Cezayir'in ayağa kalkması, İslam âleminde büyük ve örnek bir hadisedir. Onun bu dirilişteki rolü birinci derecede insani bir roldür. Bizim onu takdirimiz, seksen yıl esaret zincirinde hayat sürdükten sonra az kalsın İslam güneşinin ufkunda batacağı bir vatanda onu tek başına İslam'ı, eğitim ve öğretim yoluyla ihya etmeye iten dahice düşünce ve ıslahat felsefesine yönelik takdirdir.

Hayrüddîn ez-Ziriklî (1893-1976):

el-A'lâm isimli biyografik ansiklopedinin müellifi, İbn Bâdîs'in çağdaşı ve cihadının şahidi olan Ziriklî diyor ki:

> Sömürgecilere karşı amansız idi, Cezayir'deki Fransız yönetimi onu, Diyanet İşleri Başkanı yaparak etkisiz hâle getirmek istedi, fakat o bunu şiddetle reddetti, ona işkence ettiler, baskı altında tuttular, memur olan bazı kardeşleri onunla alakalarını kestiler, babası bile onu durdurmaya yöneldi, ama bunların bir etkisi olmadı, o yoluna devam etti.

Vefatı

İbn Bâdîs bütün ömrünü İslam ve onun diline hizmete adamış olarak yaşadıktan sonra 8 Rebîülevvel 1359 /16 Nisan 1940 Salı günü akşamı ruhunu Mevlâ'sına teslim etti. Hasta idi, zehirlenmiş olduğu da rivayet edilmiştir.

Islahat Faaliyetleri

İlmî Faaliyetleri

Dersleri:

Zeytûne'den mezun olunca, bu büyük medresenin (üniversite ayarındadır) geleneğine uyarak orada bir yıl (1911-1912) ders verdiğini yukarıda zikretmiştik.

Medine'de kaldığı süre içinde Peygamber Mescidi'nde de dersler verdi.

Ülkesine dönünce, burada daha önce verdiği cami derslerini yeniden başlattı, Büyük Cami'de Kadı Iyaz'ın Şifâ'sı üzerinden dersler verdi. Müftü mani olunca Yeşil Cami'de ders için izin aldı ve burada derslerine devam etti.

O yalnızca büyüklere, camilerde ders vermekle yetinmedi, ülkesinde ilk olarak çocuklar için de, okulda olmadıkları sabah ve akşam saatlerinde dersler başlattı.

Fetva:

Ders okutmaya başladığı günlerden itibaren kendisine sorulan sorulara cevap (fetva) vermeye de başladı. Daha sonra *Şihab* ve *Besâir* isimli dergileri çıkarmaya başlayınca ülke içinden ve dışından çok sayıda sorular da gelmeye başladı ve bunlara dergilerinde cevaplar verdi. İman, ibadet, ictimai ve siyasî hayatla ilgili sorular geliyor, o da bunlara Kur'an ve sünnetin ışığında cevaplar veriyor, insanları bu iki kaynağa

yöneltiyor ve bid'atlardan, hurafelerden uzaklaştırmaya çalışıyordu. Onun çokça tartışılmış bir fetvası "vatandaşlıkla" ilgilidir. Ona göre İslam'ın hâkim olmadığı bir ülkenin vatandaşlığına geçmek, İslam'ın kurallarını da terk etmek mânâsına gelir ki, onun bir kuralını reddetmek bile kişiyi dinden çıkarır.

Siyaset ve Cihad:

İbn Bâdîs asıl hizmet alanı olarak eğitim ve öğretimi seçmiş olsa da ülkesinin ve ümmetin menfaati, davasının nihai zafere ulaşması için ve bu bakımdan sivil faaliyetlerle siyaseti de ihmal etmemiştir. O, "Âlimler siyasete karışmamalı, siyaset ile meşgul olmamalı" diyenlerden değildir.

Bu cümleden olarak Cezayir'de bir İslâmî konferans düzenlenmesi çağrısında bulunmuştur. Maksadı, işgalci ve sömürgeci Fransa'nın, Müslüman Cezayir halkını Hristiyanlaştırma ve Fransızlaştırma politikasına karşı çıkmak ve bu planı bozmaktır. Konferansa katılanların çoğunluğu asimilasyon yanlısı olmasına rağmen İbn Bâdîs ve arkadaşları konferansı, "Cezayir'in Arap ve Müslüman bir ülke olduğu" kararına yönlendirmeyi başarmışlardır.

1939'da İkinci Dünya Savaşı başlayınca Fransa, Cezayir'deki çeşitli siyasî kuruluşlar üzerinde çalışarak savaşta kendilerini desteklemelerini istemişlerdi. Konu, İbn Bâdîs'in etkili olduğu "Cem'iyyetü'l-ulemâ"ya sunulduğunda üyelerinin çoğunluğu teklifi reddettiler. İbn Bâdîs o zaman şöyle demişti: "Eğer çoğunluk destekleme kararı alsaydı Cemiyet'in başkanlığından istifa ederdim ve başımı kesseler destek telgrafına imza koymazdım."

İbn Bâdîs'e göre bağımsızlığı elde edebilmek için can pahasına çalışmak gerekirdi ve tarihin şehadetine göre hürriyet verilmez, onu isteyenlerin fedakârca gayretler sayesinde gerekirse zor kullanılarak alınırdı. Tarih mücahidlerin değil,

başkalarından medet umanların kaybettiklerine şahit idi. Vefatına yakın günlerin birinde, özel bir toplantıda şöyle demişti: "Vallahi Cezayir'in akil adamlarından on tanesi ihtilal konusunda bana katılsalar derhal onu ilan ederdim!"

Sömürgeciye karşı dağa çıkmaktan ve silahlı mücadeleden söz etmiş olsa da fiilen bu yolu mevcut şartlarda uygun bulmamış, sömürgeci Fransa'dan kendi ilkelerine ve ilan ettikleri insan haklarına uygun olarak Cezayir'de halkın dinini ve dilini öğrenmesine mani olmamalarını, dinî ve tarihî değerlerine dokunmamalarını ısrarla istemiş, bu amaç uğrunda hayatı boyunca mücadele etmiş, sömürge yönetiminin eğitime müdahale ederek asimilasyonu gerçekleştirme politikasına şiddetle karşı çıkmıştır. Onun inancına göre Cezayir halkı dinini, dilini, millî-dinî değerlerini ve tarihini unutmadığı, bu değerler içinde eğitildiği takdirde –ki, önce bu hedefin gerçekleşmesi gerekiyor- bir gün gelecek bağımsızlığına da kavuşacaktır. O zaman geldiğinde Fransa ile ilişkimiz, İngiltere'nin Kanada, Avusturalya, Güney Afrika ile olan ilişkisi gibi olacaktır. Şartlar olgunlaşmadan güçlü Fransa'ya karşı silahlı kalkışmanın sonucu bağımsızlık değil, mal ve canın telefi olur (Tâlibî, III, s. 303).

Başta hilafet ve Filistin'in taksimi konuları olmak üzere birçok iç ve dış siyasî konularda, dergilerinde yazarak, telgraflar çekerek Cemiyet'in düşüncesini açıklamış, ümmet için en faydalı olanı gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Örgütlenmiş İslâmî Hareket

İbn Bâdîs hayatta (sözde, fiilde ve inançta) tek önderin ilim olduğuna inandığı için Yeşil Cami'yi bir okul hâline getirmiş ve orada kesintisiz olarak eğitim ve öğretim faaliyetine devam etmiştir.

O, tek başına yaptığı bu faaliyet yararlı olsa da sömürgecinin, Cezayir halkını içine düşürdüğü bilgisizlik, Hristiyanlaştırma ve Fransızlaştırma çukurundan çıkarmanın ve onu ayağa kaldırmanın daha etkili yolunun "örgütlü çalışmalar" olduğu inancında idi.

1913 yılının hac mevsiminde, Medine'de Beşîr el-İbrâhimî ile buluşarak yaptıkları uzun müzakereler sonunda örgütlü İslâmî hareketin teorik temellerini oluşturdu. Bu müzakerelerde Cezayir halkını ayağa kaldırmak ve kendine getirmek için işe nereden başlayacaklarını, nasıl örgütleneceklerini, faaliyet planı ve yol haritasını görüşüp karara bağladılar. Ancak 1931 yılında kurulabilen "Cem'iyyetü'l-ulemâi'l-muslimîni'l-Cezayiriyyîn"in fikrî temelleri de işte bu 1913 Medine buluşmalarında atılmış oldu.

Aşamalı Islahat

"Son hedefi aklında tutarak uygun yerden başla" özdeyişine uygun olarak İbn Bâdîs, İbrâhimî ile buluşması ve fikir alışverişinden beri ıslahat faaliyetine başlarken hangi aşamalardan geçeceğini ve sonunda neye ulaşmak istediğini açıkça biliyordu. İbâhimî bunu şöyle ifade ediyor:

"Medine buluşmasında, yeni bir nesli inşa konusunda İbn Bâdîs ile şu konuda ittifak etmiştik: Eğitimde çok bilgiye değil, doğru düşünmeye ağırlık vermek; bunu yetiştirdiğimiz öğrenci ordusunda gerçekleştirdik."

"Cem'iyyetü'l-ulemâ'nın nihâî hedefi, Cem'iyyetin düşüncesini ve İslam inancını yüklenmiş bir öğrenci ordusu yetiştirmekti ve bu ordu aynı düşünceyi ve inancı paylaşan milyonları kendine çeken bir cazibe merkezi olacaktı."

Bu iki öndere göre derdin teşhisi apaçık ortada idi. Halkın başındaki belâ, onun dinini ve dünyasını ifsad için el ele vermiş bulunan iki cihetten geliyordu: Fransa'dan kaynaklanan

maddî sömürü, halkı etkisi altına alan ve dini menfaatine alet eden tarikat şeyhlerinden kaynaklanan manevî sömürü. Bu iki sömürücü yine iki konuda yardımlaşıyorlardı: 1. Bilgi ile uyanmasın diye halkı cahil bırakmak, 2. Devrimi mal ile finanse edemesin diye halkı yoksulluğa mahkûm etmek. İşe ikinci sömürücüden başlamayı uygun gördüler; çünkü bu, mevcut şartlarda göreceli olarak daha kolaydı, ikincisi ile mücadeleye de zemin hazırlayacaktı.

Islahat aşamaları şöyle gerçekleşti:

Birinci Aşama:

İbn Bâdîs ilim ve istişareler için yaptığı uzun seyahatlerden dönünce işe eğitim ve öğretimden başladı. Yukarıda bu konuda bilgi verilmişti. Fransızlar onu engellemek istediler, ancak babasının itibarından da yararlanarak ve ders mekânını değiştirerek bu engeli aşmayı bildi.

Bu aşama Cem'iyyetü'l-ulemâ'nın kuruluş düşüncesinin olgunlaşması ve zemininin hazırlanmasını sağladı. İki haftada bir İbrâhimî ile buluşuyor, yapılanları ve alınan mesafeyi tenkitçi bir tavırla gözden geçiriyor, halk üzerindeki tesirini ölçüyor, elde ettikleri sonuçlara göre programlarını revize ediyorlardı.

İbn Bâdîs bastığı yerin sağlamlaştığını hissedince sömürgeci Fransa ile işbirliği yapan tarikatları mücadele hedefi hâline getirdi ve araç olarak da *el-Muntekıd* isimli dergiyi çıkarmaya başladı. Dergi on beş sayı çıkmıştı ki, Fransa, işbirlikçileri için tehlike çanlarının çalmaya başladığını fark etti ve dergiyi kapattı, ama iş işten geçmişti ve İbn Bâdîs önemli bir adımı daha gerçekleştirmiş bulunuyordu.

Bu aşamada Şeyh (İbn Bâdîs) Fransa'ya karşı, mevcut şartlarda asıl hedefi dile getirmeden ona götürecek adımlarla ilgili taleplerde bulunuyor, çifte standart kullanmamalarını

ve anayasayı uygulamalarını istiyordu. Derginin ilk sayısının takdim yazısında şöyle diyordu:

> Biz, Fransa'nın sömürgesinde yaşayan Cezayirli Müslüman bir milletiz, Müslüman olduğumuz için dinimizin geleneklerini de korumak istiyoruz. Halkın dinini bilmeyen sömürge hükümeti ülkeyi kötü yönetiyor. Maksadımız her alanda din ile siyaseti birbirine karıştırmak değildir, maksadımız şunun anlaşılmasıdır: Din bizim varlığımızın orta direğidir, ahlâkımızın sığınağıdır. Müslüman olduğumuz için ümmetin yaralarını sarmak ve birliğini sağlamak, onları ilme ve faydalı işlere teşvik etmek istiyoruz, sömürge olduğumuz için de Fransız halkı ile aramızda dostluk bağı kurmaya çalışıyoruz. Fransa'yı şu üç ilkesinin gereğini yerine getirmeye çağırıyoruz: Hürriyet, eşitlik ve kardeşlik.

1865 tarihli kanuna atfen de şöyle diyordu: "Bu kanun bizi Fransız milletine dahil ediyor, fakat uygulamada üzerimize bütün ödev ve borçları yüklediği hâlde hakları vermiyor."

İkinci Aşama:

el-Muntekıd kapanınca Şeyh, *eş-Şihâb* isimli dergiyi çıkardı ve önce haftalık iken sonra aylık çıkan dergi ömrünün sonuna kadar devam etti. Dergide Tefsir derslerini yayımlıyor, "Şerîat", "Muhammedî Sünnet", "Yol" gibi devamlı sayfalara da yer veriyordu. Çok geçmeden tarikatçılar ile sömürgecilerin işbirlikçileri tenkit ve hücumlarını arttırdılar, dergi zaman zaman durduruldu.

Cemiyet kurulduktan sonra sömürgeci Fransa'nın tenkit edilmesi gerektiğinde Üstad, Cemiyet'i korumak için, "Bunu bana bırakın, derginin sayfalarında yapayım" der ve gereğini yapardı.

Bu aşamadaki en önemli adım "Cem'iyyetu'l-ulemâi'l-muslimîni'l-Cezâyiriyyîn" isimli cemiyetin kurulması olmuştur. Bu cemiyet, İbn Bâdîs ve İbrâhimî'nin en önemli başarıları

olup etkili ve hayırlı sonuçlara imza atmıştır. Cemiyet 1931 yılında kurulmuştu, kurulduğu İslam toprağını Fransa'nın sömürge hâline getirmesinin üzerinden bir asır geçmiş bulunuyordu, Fransa Cezayir'i siyaset ve kültür alanlarında geri dönüşsüz olarak ilhak ettiğini sanıyordu ve bir kardinal, 1930 yılı ihtifalinde şöyle demişti: "Cezayir'de Hilal'in çağı sona ermiştir."

Fransa için sürpriz olan Cemiyet Cezayir gençliğini harekete geçirdi, asimilasyona karşı direnişi gerçekleştirdi ve Cezayir bu sayede dinini ve dilini korudu.

Üçüncü Aşama:

Cemiyet kurulup etkisini güçlendirince İbn Bâdîs'in Fransa'ya karşı muhalefetinin şiddet dozu arttı. 1933'te Fransız valiye yazdığı bir mektupta onu, dine ve Fransız kanunlarına aykırı olarak Cezayir'in din işlerine müdahale etmekle suçladı, sonra ümmete şu duyuruyu yaptı:

"Verdiği sözleri yerine getirmeyen bir hükümete karşı eski 'isteme ve bekleme' siyasetini terk edin, seçimleri boykot etmek gibi barışçı direnişe geçin!"

Sonra direnişin başlaması için bir de tarih belirledi. Sömürgeci Fransa, onun bu davranışı üzerine küplere bindi, tehditler savurdu. İbn Bâdîs onlara karşı şöyle yazdı: "Sizin tehdit ve tahrikleriniz, büyükler şöyle dursun, küçük öğrencilerimizi bile korkutamaz; ne yazık ki, siz zamanın değişmesini ve milletlerin gelişmesini anlayamıyorsunuz."

1937 yılında İbn Bâdîs, Kostantin (Kosantîn) şehri halkından, bu şehrin işgal edilişinin yüzüncü yılı kutlamalarına katılmamalarını istedi, halk da bu isteğe uydu, böylece o, liderlik merkezine de yerleşmiş oldu. Fransa onun etkisini kırmak için Blum-Viollette Proposal adı verilen kanunu çıkardı; bu kanun partilere sözde siyasî haklar ve hürriyetler getiriyordu, ama aslında asimilasyon ve eşitlik peşinde olan

partilerin işine yarıyordu. Fransa bu sözünü de tutmadı, İbn Bâdîs bu defa halkını şöyle uyardı ve teşvik etti:

> Fransa devamlı söz verir ve cayar, Cezayir ise hep aldanır ve umar, bize gelince birçoğumuz ümitsizliğe düşmüş olsa da bizi karşı tarafın oyalaması can sıkıntısına ve ümitsizliğe düşürüp bizi teslim alamayacak, aksine, mücadele azmimizin ve fedakârlık davranışımızın güçlenmesini sağlayacaktır. Siyasetin görüşü gerçeğe uymamıştır, iyimser beklentisi de tersine dönmüştür.

Böylece İbn Bâdîs hayatının sonlarına doğru önce siyasî, sonra güce dayalı direniş aşamasına geçmiş, fakat bu aşamaya yetişememiştir. Mücadeleye ve direnişe yumuşak başlamış, şartları doğru değerlendirmiş, zamanı gelince sertleşmiş, düşman zamanında onun, saman altından su yürüttüğünün farkına varamamıştır.

Düşüncesi

Onun düşüncesi kişilik özellikleri ile İslam dünyası ve kendi toplumuna ait hedeflerinden doğuyor; çünkü o, dininin hakikatlerine, ümmetinin tarihine ve geçmişlerinin yöntemine bağlıdır, çağının gerçekleri ve toplumunun realitesi ile hemhal olmuştur, başkalarının düşüncelerini dinleme ve değerlendirmeye açıktır, bütün istediği ümmeti izzetine döndürecek, toplumu itibar ve hürriyetine kavuşturmak, gençlere, mevcut problemleri çözecek ve değişimi gerçekleştirecek bir ruh aşılamaktır.

Onun düşüncesinde ilk bakışta paradoksal görünen iki özellik vardır: Rasyonel düşünce ve selefîlik; ancak onun selefîliği geçmişi körü körüne taklîd ve kutsallaştırma değildir, onun selefîliği İslam'ın çizdiği, Resûlullah (s.a.) ve ashabının üzerinde yürüdükleri, onlara tabi olarak (yollarında

yürüyerek) İslam'ın hakikatlerini doğru anlayan ve çözümlemelerde doğru kullanan müctehid imamların yöntemini izlemektir. O, Akaidin özüne dokunmayan, İslam'ın hakikatlerine ters düşmeyen düşüncelere ve diğer uygarlıkların değerlerine açıktır, aklı kendi yetki alanında sonuna kadar kullanmayı ihmal etmez. Gelenekten yararlanma konusunda yaşadığı bir sıkıntıyı ve bunu nasıl aştığını kendisi şöyle anlatıyor:

> Kur'an'da ihtilaf bulunmadığı hâlde geçmiş âlimlerin birçoğunun açıklamalarına soktukları dolaşık ve çelişik üslûb, uzak yorumlar ve olmadık tartışmalardan ruhum daralıyor, sıkıntı duyuyordum. Bunu bir gün hocam Nahlî'ye açtım, bana şu tavsiyede bulundu: "Sen zihnini bu ifadeler için bir süzgeç hâline getir, düşen düşer, sahih olan kalır sen de sıkıntıdan kurtulursun." Bunu uyguladım ve önümde daha önce bulunmayan ufuklar açıldı.

Onun düşüncesinde İslam'ın hakikatleri ile şartlanmamış akıl arasında bir çelişki yoktur. Çağın gerçeklerine, insanlığa getirdiği imkânlarına ve problemlerine bu iki ışık ile bakmak gerekir.

İbn Bâdîs'in yetiştiği çevre ve bu çevrede hâkim olan düşünce ve uygulamalar göz önüne alındığında onun geldiği nokta soru işaretleri barındırıyor, ancak onun etkilendiği şu kaynaklar ve şahıslar hatırlandığında bu sorular cevap buluyor:

1. Batı kültür ve uygarlığı ile çatışan ortamda yaşayıp Batı'nın ilerleme ve güçlenmesini sağlayan amilleri teşhis etmesi; bu sebeple İslam din ve kültürüne zarar vermeyen konularda Batı'dan alma ve yararlanmada sakınca görmüyordu.

2. Tunus'ta tahsil görmesi ve burada bir yandan ıslahat hareketinin lideri olup Tunuslu Hayreddin Paşa'nın yolunu takip eden el-Beşîr Sakr'ın (1865-1917), öte yandan Efgânî,

Abduh ve Reşid Rıza çizgisinde ıslahat taraftarı olan hocası Muhammed en-Nahlî'nin (1896-1924) çift taraflı etkisi.

3. Etkileri Doğu'dan Batı'ya intikal edip burada izler bırakan Efganî, Kevâkibî, Şekîb Arslan gibi ıslahatçıların tesirleri.

İlim-Bilim Anlayışı

Yazılarında, konuşmalarında ve derslerinde teşvik ettiği, Müslümanların edinmesini yerine göre farz-ı ayn ve farz-ı kifaye olarak gördüğü ilimden maksadı imanı güçlendiren; imanı sapmalardan, ahlâkı bozulmaktan, düşünceyi sapkınlıktan koruyan, insana dünya ve âhiret hayatında faydalı olan ilimdir, bilimdir.

Fıkıhtaki Yeri

İbn Bâdîs başta Mâlikî mezhebi olmak üzere fıkıh mezheplerini usul ve füruu ile öğrenmiş, taklîdi terk ederek ictihad metodunu benimsemiş, içinde yaşadığı dünyanın ve cemiyetin durumu, ihtiyaçları ve şartları hakkında doğru tespit ve bilgilere sahip olmuş, nasların zâhirî yanında maksatlarını ve toplumun ihtiyaçlarını göz önüne alarak çözümler üreten bir fakihtir.

Onun farklı alanlarda ve konularda düşüncesine ışık tutan örnekler:

Fransız vatandaşlığına geçmek:

Bu konudaki fetvası oldukça serttir, işgalci Fransa Cezayirli Müslümanları dinlerinden kültür ve medeniyetlerinden ayırmak, asimile etmek, "hür köleler" olarak kullanmak istiyordu. Bunun bir yolu da onlara Fransa vatandaşlığına geçme hakkı tanımaktı. İbn Bâdîs, *el-Besâir* dergisinin 95. sayısında, 14. 1. 1938 (1356 H.) tarihinde yayımlanan fetvasında "İslam hukukunu terk ederek Fransız Medeni kanunundan

yararlanmak için onların vatandaşlığına geçenler din değiştirmiş (irtidad etmiş) olurlar. Hem kendi günahlarını hem de onlardan türeyip aynı kanuna tabi olan nesillerinin günahını yüklenirler" demiştir.

Fransız vatandaşı gayr-i müslim kadınla evlenmek:

Aynı tarihte ve aynı yerde yayımlanan bu konudaki fetvası da özetle şöyledir: Fransız kanunu, bir Fransa vatandaşı kadınla evlenen erkeğin çocuklarını da Fransız vatandaşı sayıyor; bu erkek buna razı olarak evlenirse dinden çıkmış olur, şehvetine hâkim olamadığı için evlenirse günahkâr olur.

Fransa vatandaşlığına geçenlerin Müslüman mezarlığına defnedilmeleri:

Aynı derginin 79. sayısında (20. 8. 1937) yayımlanan bir fetvası bu konuya dairdir.

> Eğer ölen, büluğa ve temyîze erişmemiş bir çocuk ise o fıtraten Müslüman sayılır ve yıkanır, namazı kılınır ve bizim kabristanımıza defnedilir. Eğer büyümüş, aklı ermiş, ama Fransız vatandaşlığını reddetmemiş, buna razı olmuş ise o da babası gibidir, namazını kılmayız ve kabristanımıza defnetmeyiz…

Dinde kolaylık esasına, sargılar ve mestler üzerine meshin câiz olması örneklerine dayanarak **gusülde kadınların başlarına mesh etmeler**inin yeterli olduğuna fetva vermiştir.

Bir defada **üç talak** ile boşamayı da bütün boşama haklarının kullanılması olarak kabul etmemiştir.

Kadınların öğretim ve eğitimi:

Onun zamanında eğitim ve öğretim erkek çocuklar için düşünülüyor, kızlar ve kadınlar ihmal ediliyordu. Buna karşı feminizmin etkisinde kalan bazı çevreler de kadınların peçelerine takılmışlar, onu hür kılmak için açmak gerektiğini savunuyorlardı. İbn Bâdîs onlara şöyle sesleniyordu:

> Eğer siz kadını gerçek mânâda hürriyetine kavuşturmak istiyorsanız yüzünden peçeyi kaldırmadan önce aklındaki cehalet peçesini kaldırın; çünkü onu geri koyan budur; yüzündeki peçe ona, ümmetin güçlü ve ileri olduğu zamanlarda engel olmadı ve zarar vermedi. Bağdad'ın, Kurtuba'nın, Becâye'nin kızları örtülü olarak yüksek ilim ve kültür seviyelerini elde ederken bundan bir zarar görmediler (Şihâb, C. X, sa. 5, 1929 Kasım).

Tevessül ve şefaat:

İslam ulemâsının tartıştığı bu iki konudaki kanaati şudur:

Peygamber (s.a.) ile tevessül ona dua (ihtiyacı ondan istemek) değildir. Allah'tan değil de Peygamber'den istemek sağlam delillere dayalı olarak menedilmiştir.

Peygamberimiz'le tevessül, Allah'tan istemek, ama O'nunla istemektir. Tevessülün örneği şudur: "Allah'ım senden istiyorum, ve sana, senin rahmet peygamberinle yöneliyorum."

Şefaat da böyledir. Kişi muhtaç olduğu şeyi Allah'tan istemekte, Peygamberimiz'in de şefaatçi olmasını dilemektedir. Ve bütün bunlar câizdir (Tâlibî, C. III, s. 30. Bundan sonraki örnekleri Tâlibî, İbn Bâdîs'in eserlerini topladığı kitabından nakledeceğim ve yalnızca sayfa numarasını yazacağım).

Ölüye Yasin okumak ve Kur'an'ı ücretle okumak:

Hocası İbn Âşûr, Tunus baş müftüsü olarak bu iki konuda "câizdir" fetvası veriyor. İbn Bâdîs ise, bu fetvanın dayandığı hadis delilini tahkik ederek vardığı sonucu şöyle açıklıyor:

> Ölülere Yasin okunacağına dair olan hadis, hükme dayanak olacak ölçüde sahih değildir. Ayrıca önemli birçok âlim bundan maksadın "ölü değil, ölmek üzere olana hasta" olduğunu açıklamışlardır. "Ölülere 'lâ ilahe illallah' cümlesini telkin edin" mealindeki hadisten de maksat, ölmek üzere olan hastadır. Kur'an okuma karşılığında ücret almanın câiz olduğunu söyleyenlerin dayandıkları hadislerde geçen "ecr"

kelimesi ücret değil, sevap mânâsındadır. Bir kısmında geçen "ecr ve ücret" ise ibadet ve sevap için okunan Kur'an değil, tedavi için okunan Kur'an'la ilgilidir (s. 91 vd., 106 vd.).

İslam ve vatan için yaşamak:

Bir konuşmasında "Ben İslam için ve vatanım için yaşıyorum" diyor. Buna itiraz edenler "İslam'dan başka dinler, bu dinlere mensup insanlar, Cezayir'den başka vatanlar ve buralarda yaşayanlar var iken hayatımızı yalnızca İslam'a ve kendi varanımıza adamak dar görüşlülüktür, bencilliktir, eksik aksiyondur ve insandan beklenen faydayı eksiltmektir" diyorlar. İbn Bâdîs bu soruya iki sayfalık cevap veriyor, şöyle özetleyebilirim:

> Ben bütün dinlerin, diğerlerine bakışını ve yaklaşımını inceledim, İslam'a ait olanı da biliyorum. Gördüm ki İslam, insanlığa, diğer dinlere, Müslüman olmayanların hak ve hürriyetlerine, başkalarında bulunmayan bir merhamet, anlayış, adalet, zorlamadan davet ilkeleri ile bakıyor ve yaklaşıyor. Bu yüzden İslam için yaşamak, İslam'a hizmet bütün insanlığa da hizmettir diyorum.
>
> Vatanım için yaşamaya gelince:
>
> Bundan maksadım başkalarına zarar verecek bir vatancılık değildir, ancak her insan bir vatanda doğar, büyür, o toprağın kültürü içinde kendini bulur, şahsiyetini kazanır. Bir şey yapmak istediğinde o vatana ihtiyacı vardır, bir hizmet yapacağında da yakınlarından uzağa doğru önce kendi vatanında olanların bunda hakkı vardır. Kendi vatanını imar etmeyen başkalarına yararlı olamaz, ben önce kendi vatanım için çalışırım, sonra yakın komşu vatanlar, sonra Müslüman Arap coğrafyası ve sonra bütün insanlık gelir (221-224).

Asimilasyona direniş:

Prof. Dr. İlber Ortaylı, *Hürriyet*'teki 8 Temmuz 2018 tarihli köşe yazısında Fransa'nın Cezayir politikasını şöyle özetliyor:

> Resmen 1830 Emîr Abdülkadir'in isyan dönemi de sayılırsa 1844'e kadar Cezayir, Fransa'ya boyun eğmedi. Bundan sonra Fransa'nın tam bir kolonizasyonu ve sömürge dönemi başladı. Cezayir'in Fransa'nın sömürgeci daha doğrusu onu Fransız anavatanın bölünmez parçası olarak gören tutumu bir yandan da anavatanın denizaşırı parçası olarak belle-diği Cezayir'in hakiki sakinlerini devamlı dışlaması, kültürlerini ve dillerini saf dışı etmeye çalışması (ki Arapçayı öğrettirmemekte bir hayli başarı gösterdi) yerli halkın aydınlarını ayaklanmaya sevk etti. Bir bakıma Fransız milliyetçilik politikası Kuzey Afrika'nın bu Akdeniz kozmopolitizmine yatkın insanlarına ters bir bilinç kazandırdı.

İbn Bâdîs, *Şihab* dergisinde (Yıl-1937, C. 9, s. 403 vd.) "Acı Söz" başlıklı yazısında Fransa'nın bu ilhak ve asimilasyon politikasına karşı çıkarak özetle şöyle diyor:

> Bizim kucağımızda okuyup yetişmemiş olan bazı çocuklarımız tarihimizi ve öz dinamiklerimizi inkâr ediyorlar, bütün bunlardan soyunarak bizden başka olanın içinde erimeyi istiyorlar. Biz de zaman zaman -bu marjinaller dışında- bütün Cezayir halkına tercüman olarak şöyle diyoruz:
>
> Cezayir milleti, dünyanın diğer milletleri gibi tarihin şartlarında oluşmuş ve hâlen mevcut bir millettir. Bu milletin tarihinde şerefli faaliyetler olmuştur, onun din ve dil birliği vardır, diğer milletler gibi iyisi ve kötüsü ile âdetleri ve kendine özgü kültürü vardır. Bu İslâmî Cezayir Milleti Fransız ve bu topraklar Fransa değildir; istese bile Fransa olamaz. Bu millet dilinde, ahlâkında, kökeninde, dininde Fransa'dan tamamen uzakta bulunmaktadır ve onun içinde erimeyi istememektedir. Fransa tarafından tayin edilen bir genel vali yönetiminde olsa bile bu vatan, o sınırları belli Cezayir vatanıdır.

Miras kalan İslam kazanılmış asıl İslam:

İbn Bâdîs halkın aileden ve çevreden edindiği İslam bilgisi ve yaşayışı ile asıl kaynaklarından öğrenilmiş olup

kâmil mânâda yaşanan İslam'ı birbirinden ayırıyor ve ümmetin ayağa kalkması ve dirilişinin ancak ikincisi ile olabileceğini söylüyor:

> İnsan bir ailede doğar, orada çocukluk, gençlik ve yaşlılığını geçirir, aile Müslüman ise o da kendini Müslüman bilir, organları birtakım İslâmî ibadetleri ve fiilleri icra eder, candan ayrılmayı ister de İslam'dan ayrılmayı istemez, biri onu Müslümanlıktan dışlasa ona isyan eder; lakin bir gün bile İslam'ın itikad, nizam, ahlâk ve âdâbını asıl kaynaklarından öğrenmek için çalışmaz, Kur'an'ı ve hadisleri anlayarak okumak, üzerinde düşünmek için çaba sarf etmez. İşte bu kişi "miras yoluyla Müslüman olmuş" kişidir. Onun İslam'ı içinde hak ve batıl, sünnet ve bid'at, doğru ve yanlış yan yana aynı değerde bulunur. O bunların tamamını İslam bilir, bid'at ve yanlış olana itiraz edene, ıslah etmeye çalışana karşı çıkar...
>
> Ümmetin kalkış ve dirilişi için okuyan, düşünen, inceleyen, doğruyu yanlıştan ayırmak için aklını ve bilgisini kullanan Müslümanlara ihtiyacımız var. Allah Teâlâ buna insanları şöyle çağırıyor:
>
> "De ki: Size tek bir öğüt vereceğim: Allah için, başkalarıyla birlikte veya tek başınıza şöyle bir durup düşünün! (Görüyorsunuz ki) arkadaşınızda cinnetten eser yok; o ancak şiddetli bir azap öncesinde sizi uyaran bir kimse" (Sebe, 46).
>
> Bu insanı yetiştirmenin tek yolu da bütün insanımıza yönelik eğitim ve öğretimdir (s.227-229).

Sömürgeci Fransa ile ilişki biçimi ve değerleri korumak:

Mecliste Cemiyet adına şu konuşmayı yapıyor:

> Cezayirlileri vatandaşlık, dil, din, tarih ve varlık temellerinden ayırmak için yapılan ve yapılacak olan başarısızlığa mahkûmdur, vaki durum da bunu göstermektedir.

Cezayirlilerin içinde bulundukları dayanılamaz duruma onların daha fazla sabretmelerini beklemek boşunadır. Çare onlara, varoluş dinamiklerini koruyarak bütün haklarını vermektir.

Sağ kanattan biri soruyor:

-Şu hâlde siz, Cezayir ile Fransa'yı iki ayrı halk olarak görüyorsunuz!

-Evet öyle görüyoruz. Vaki ve tabii olan da budur. Ancak bu anlayışımız, biri efendi diğeri köle olarak değil, iki kardeş olarak yardımlaşmalarına engel değildir.

Ebu Bekir'in konuşmasından hareketle ***İslam siyasî düzeni****nin tespiti:*

Abdülhamid b. Bâdîs 1938 yılında *Şihab* dergisinde çıkan bir yazısında Hz. Ebu Bekr'in, halife seçildiğinde yaptığı konuşmasından hareketle "İslâmî yönetimin temel kurallarını" ortaya çıkarmıştır.

Konuşma:

"Ey insanlar, en hayırlınız olmadığım hâlde başınıza/başkanlığınıza getirildim, hakkın yanında olduğumu gördüğünüz sürece bana yardım edin, haktan saptığımı gördüğünüzde ise beni düzeltin.

"Sizin hakkınızda Allah'a itaat ettiğim müddetçe siz de bana itaat edin, ben O'nun emrinden saparsam sizin bana itaat borcunuz yoktur.

"Bilin ki, hakkını alıncaya kadar sizce zayıf olan bana göre en güçlünüzdür; kendisinden hakkı alıncaya kadar da sizce en güçlü olan bana göre en zayıf olanınızdır.

"Ben bu sözü söylüyor ve hem kendim hem de sizin için Allah'ın bağışlamasını diliyorum."

İbn Bâdîs'in bu konuşmadan çıkardığı kurallar:

1. Toplumu yönetecek olanlar iş başına kendi irade ve güçleriyle değil, toplumun rızası ve seçimi ile gelebilirler. Yetkiyi verecek olan da gerektiğinde geri alacak (azledecek) olan da toplumdur.

2. "En hayırlınız olmadığım hâlde..."

Yönetim görevi için toplum içinde dindarlık ve erdem bakımından en üstün olan değil, üstleneceği göreve en uygun ve yeterli olan tercih edilecektir. Nitekim Peygamberimiz (s.a.), 8. yılın Cemâziyelâhirinde (Ekim 629) vuku bulan Zâtüsselasil seriyyesine komutan olarak Amr. Âs'ı tayin etmiş, Ebu Bekir, Ömer, Ebu Ubeyde'yi de onun emrine vermişti; halbuki bunlar ondan daha hayırlı idiler.

3. "En hayırlınız olmadığım hâlde..." ifadesinde şu mânâ da vardır: "Ben bu göreve seçilince en hayırlınız, en üstününüz olmadım, en hayırlı ve üstün olmak ahlâk ve hizmet ile olacaktır.

4. Bir kişiyi yönetim için seçen topluluk (ümmet) onu denetleme, gerektiğinde yetkisine son verme hakkına da sahiptir.

5. Yönetici görevini hak ve adalet içinde gerektiği gibi yaptığı sürece ümmetin ona yardımcı olması hakkı (ümmetin de borcu) vardır.

6. Yönetici haktan ve adaletten saparsa, yanlış yaparsa ümmetin onu uyarması, doğru yolu göstermesi için yardımcı olması hakkı da vardır.

7. Ümmetin, yöneticileri (ülü'l-emri) yanlıştan ve sapmalardan korumak için icraatını gözden geçirme, tartışma, doğru gördüğünü açıklama ve son söz olarak ümmetin dediğine getirme hakları vardır.

8. Yönetici neyi nasıl yapacağını, plan ve programını açıklamak durumundadır. Ebu Bekir "Ben Allah'a itaat ettiğim sürece" diyerek bunu özetlemiştir. İslam'da Allah'a itaatin çerçevesi bellidir.

9. Bu çerçeve ve onun yorumu ile ortaya konacak olan kurallar kanundur. Ümmet, seçilenin dilediği gibi değil, kanunun emrettiği gibi yönetilecektir.

10. Güçlü olsun zayıf olsun kanun önünde bütün insanlar eşittir.

11. Fertlerin ve toplulukların hakları korunacak, zayıf zaafından dolayı hakkından mahrum olmayacak, güçlü de gücünden dolayı haksızlık yapamayacaktır.

12. Hakların korunabilmesi için toplumun tabakaları arasındaki denge korunacak; kötüye kullanılacak gücün oluşmasına da, ezilecek güçsüzlüğün oluşmasına da imkân verilmeyecektir.

13. İdare edenler ve edilenler, toplum yararı konusunda ortak sorumluluk ve daima kusurlu olma tehlikesi içinde olma bilincine sahip olacaklar, ellerinden geleni yaptıktan sonra her şeylerini bilen ve denetleyen Allah'ın affına sığınacaklardır.

İbn Bâdîs, ilk Halîfe'nin konuşmasından bu kuralları çıkardıktan sonra şunu kaydediyor:

Ebu Bekir (Allah ondan razı olsun) bu idrak ve şuura kendi bilgi ve yeteneği ile değil, İslam'a olan bağlılığı ile ondan aldığı bilgi ve ilham ile ulaşmış idi. Bugün kendilerinin medenî olduklarını iddia eden toplumlar da, dün kilise ile krallar arasında sıkışıp kalmış, mazlum ve mağdur halklar da bu hukuk ve medeniyet seviyesine ulaşmış değillerdir (s. 377-381).

***Hilafet** mi Müslümanlar camiası mı?*

İbn Bâdîs önce hilafeti tarif ediyor:

"Hilafet, ilim, düşünce ve tecrübe sahibi danışma kurulu (Ehlu'l-halli ve'l-akd), askerî güç ve diğer savunma araçları vasıtasıyla İslam şerîatını uygulama ve koruma vazifesi yüklenmiş bulunan en yüksek İslâmî makamdır."

Sonra özetle şu değerlendirmeyi yapıyor:

> Başta zor da olsa tek makam bu işi üstlendi, sonra şartların zorlamasıyla birden fazla halife oldu. Başta şer'î bakımdan düzgün giden hilafet yönetimi zaman içinde İslâmî yörüngesinden çıktı, giderek de kutsal bir sembol hâline geldi. "Bütün yaptıklarını onaylamasam da" kaydını koyduktan sonra devam ediyor: Türkler hilafeti kaldırdıklarında işte bu sembolü ve kendilerine mahsus bir siyasî düzeni kaldırdılar. Aslından uzaklaşmış, fonksiyonlarından sıyrılmıştı, bir kısım halkın duygusal bağı bulunan bu kurum her şeye rağmen Batılı devletleri endişeye sevk ediyor ve onu yok etmek için çeşitli entrikalara, bazen silahlı müdahaleye başvuruyorlardı.
>
> Diğer toplumlar (ümmetler) gibi Müslümanların da iki tarafı var: a) Siyasî ve uluslararası tarafı, b)manevi, dini, ictimai tarafı. Birinci taraf bağımsız devletleri ile ilgili olup şimdilik bizim konumuz dışındadır. Biz birliğe ve ümmeti kuşatacak faaliyete; dinî, manevi, ahlâki, ictimai taraf için yürütmeliyiz. Katoliklerin papaları var; birçok halkı Katolik devletlerin aralarında çeşitli problemler bulunmasına rağmen dinî bakımdan hepsi birden kutsal saydıkları papaya bağlıdırlar. Biz de böyle hatasız günahsız kutsal kişiler yoktur, ama âlimlerimiz, kanaat önderlerimiz, bilgelerimiz, tecrübeli insanlarımız vardır. Bunlar bir araya gelip ümmetin dinî, ictimai, ahlâki durumunu değerlendirirler, çözüm ve ıslah yöntemleri bulurlar, bunları İslam dünyası ölçeğinde uygularlar. Buna siyaset müdahale etmez, etmesine de izin verilmez. Böylece halifenin yapacağı önemli bir vazife alanını âlimler birliği (Müslüman camia) üslenmiş olur (385-386).

Ülü'l-emr:

Ülü'l-emr Kur'an'da geçen bir ifadedir. Kitabımızda "Allah'a, Resûlüne ve ülü'l-emre itaat edilmesi" emredilmiştir.

Peki bu ülü'l-emr kimdir?

Görüş farkı var; bazıları "âlimlerdir" diğerleri de "emîr; yani halife, sultan, devlet başkanı, üst yönetici" diyorlar.

İbn Bâdîs "Bence her ikisi birden ülü'l-emrdir" dedikten sonra şu açıklamayı yapıyor:

> Yaratma (halk) ve emr Allah'a aittir. Emr de ikiye ayrılır: Tekvînî ve teşrî'î. Birincisi Allah'ın kainatı yaratmasıdır, ikincisi ise din göndermesidir. Âyette geçen "ülü'l-emr: emirr sahipleri" ifadesindeki maksat ikincisidir; yani din sahiplerine itaat edin denmektedir. Bunlar Allah'ın emrine itaat ettikleri için kendilerine itaat edilmesi emredilmiştir. Allah'ın emrine itaatın iki şartı vardır: Birincisi onu bilmek, öğrenmek ve öğretmek. Bunu yapanlara bu sebeple ülü'l-emr denir. İkincisi bilinen ilahî emirleri yürütmek; yöneticiler de Allah'ın emirlerini icra ettikleri için bu sıfatla (ülü'l-emr diye) anılırlar. Ulemâ olur da emîrler olmazsa şerîat elden gider. Emîrler olur da ulemâ olmazsa yöneticiler yoldan çıkarlar ve halkı da çıkarırlar. İslâmî düzenin aksamadan yürümesi bu iki grubun bir arada bulunmalarına, danışma ve dayanışma içinde olmalarına bağlıdır (s. 394-395).

Şehid Filistin:

1938 yılında *Şihab*'da yayımladığı bir yazısında Filistin meselesini ele alıyor:

> Mekke ve Medine Müslümanlar için ne ise, Kudüs de öyledir. Mescid-i Aksâ da Müslümanlara göre Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebî gibidir. İslam bu Kutsal Mescidi ve mübarek çevresini asırlarca korudu, burada Müslümanlar gibi Yahudiler ve Hristiyanlar da din hürriyetlerini kullanarak barış içinde yaşadılar. Bugün de buradaki Yahudilerin çoğu Müslümanlarla, eskiden olduğu gibi iyi ilişkiler içindedirler ve bunun bozulmasını istemiyorlar. Lakin sömürgeci İngilizler ile azgın Siyonistler buradaki düzeni bozmaya, dünyanın her yerinden kovulanları zor kullanarak buraya yerleştirmeye karar verdiler. Bu güçlü zalimlere karşı canını,

malını ve değer verdiği her şeyini feda ederek mücadeleye karar verenler de Filistinli Müslümanlar oldu. Akan kanlar, yıkılan hanümanlar, tecavüze uğrayan namuslar dünyanın kılını kıpırdatmıyor. Halbuki, Mekke ve Medine'yi korumak ne kadar Müslümanların vazifesi ise, Kudüs'ü korumak da o kadar vazifeleridir; bütün Müslümanlar ellerinden geleni yapmakla sorumludurlar; ve bunu onlardan Allah soracaktır.

KAYNAKLAR

Abdurrahman b. es-Seb'u, *el-İmam Abdulkadir el-Cezârî ve edebuh*, Batna, 2000.

Adil Baktıaya, "1830: Fransa'nın Cezayir'i İşgali, Abdülkadir'in Yükselişi ve Amerikan Kamuoyunda 'Abdülkadir' Hayranlığı", *(Ortadoğu Etütleri, Ocak 2010, Cilt 2, Sayı 2, ss. 143-169).*

Ahmed Hammânî, *Sırâ' beyne'sünne ve'l-bid'a*, Cezayir, 1984.

Ahmed Mahmud el-Cezzar, *Abdulhamîd b. Bâdîs ve'tasavvuf*, İskenderiyye, 1999.

İbn Bâdîs. *Tefsîru İbn Bâdîs*. haz., Ammâr et-Tâlibî. 2. B. Beyrut, 2003.

_____,Ed-Duraru'l-ğâliye fi âdâbi'd-da'vetive'd-dâ'iye, Dâru'l-menâr, 1412.

_____,El-Akaidu'l-islamiyyemine'l-âyâti'l-Kur'aniyyeve'l- ehâdîsi'n-nebeviyye, www. Al-mostafa.com.

_____,eş-Şihâb

_____,Kitabu-âsâr-i İbn Bâdîs, I-V, 3. Baskı, Cezayir, 2014, neşr. Ammâr et-Tâlibî.

M. Behiyyudîn Sâlim, *İbn Bâdîs Fârisü'l-ıslâh ve't-tenvîr*, Dâru'ş-şuruk, 1999.

Mahmud Kasim, *el-İmam Abdulhamîd b. Bâdîs*, 2. b. Kahire, Dâru'l-ma'ârif, ts.

Mâzin Salâh Mutabbikanî, *Abdulhamîd b. Bâdîs el-Âlimu'r-Rabbânî ve'z. Za'îmu's-siyâsî*, 2. b. Dımaşk, 1999.

Mevlûd Uveymir, *Fikratu'l-hurriyye ınde'ş-şeyh Abdulhamîd b. Bâdîs*, Teblîğ, 2012.

Muhammed Behiyyuddîn Salim, *İbn Bâdîs Fârisü'l-ıslah ve'tenvîr*, Kahire, 1999.

Mustafa Hilmi, *Ârâu'l-imam Abdulhamîd b. Bâdîs fi'l-ahlâk*, http://www.alukah.net

Mustafa Muhammed Hamîdato, *Abdulhamîd b. Bâdîs ve cuhûduhu't-terbeviyye*, Katar, 1997.

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ EFENDİ

(1878 – 1942)

~

Başlarken Bir Teşekkür

Merhum Nihad Sami Banarlı'nın Yahya Kemal'e yaptığı gibi bazı âlimlerin eserlerine hizmet eden güzel insanlar vardır, Elmalılı deyince bu hizmetin kahramanı Asım Cüneyd Köksal'dır.

Cüneyd Köksal büyük emek mahsulü olan bir çalışma yapmış, bu çalışmasında, Elmalılı merhumun kaleme aldığı "Kanûn-ı Esâsî'nin 1909 Tadiline Dair Rapor" ile "Mehâkim-i Şer'iyye ve Hükkâm-ı Şer' Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası" nı, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Fıkıh ve Siyaset Düşüncesine Dair Bir Tahlil" ile birlikte yayımlamıştır.

Ayrıca *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler* isimli kitabında hem Elmalılı'nın hayatı ve eserleri hakkında değerli bilgiler vermiş hem de merhumun makalelerini asıl kaynaklarından alıp latinize ederek ve kaynaklarını göstererek yayımlamıştır (Klasik Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 1997-98, 2011).

Elmalılı M. Hamdi Yazır, İslam hukuku ve tarihi ile meşgul olanların bu eserleri okumalarının şart olduğunu ifade ettikten sonra lütufkâr izinleriyle onun çalışmalarından, kendi yazı planım çerçevesinde uzunca alıntılar yaptığımı beyan ediyorum

Hayatı

1878'de Antalya'nın Elmalı kazasında doğdu. Babası Hoca Numan Efendi, küçük yaşında Burdur'un Gölhisar kazasının Yazır Köyü'nden ayrılarak Elmalı'ya gelmiş, tahsilini orada tamamlayıp Şer'iye Mahkemesi başkâtibi olmuştu.

Annesi de Elmalı hocalarından Sarılarlı Mehmet Efendi'nin kızı Fatma Hanım'dır. Yetişmesinde annesinin, âlim babası kadar, belki daha da etkili olduğu söylenebilir; çünkü bu ana, her zaman onu teşvik etmiş, ona destek olmuştur. Çok sevdiği oğlunu, gözyaşlarını içine gömerek **"Seni ilim yoluna gönderiyorum şükürler olsun Allah'a, ne mutlu bana..."** diyerek uğurlamıştır. Zaman zaman çevresinde olanlara söylediği **"Efendi hanımı olmak kolay olsa da efendi anası olmak kolay değildir"** sözü, bu inancının bir delilidir.

Dedeleri Mehmed, Bekir, Hasan ve Bedreddin Efendiler ilmiye sınıfına mensuptu.

Yeğeni Fatma Aksüt'ün ifadesiyle:

> Gerçekten; Hamdi Yazır, çok üstün yeteneklerle yaratılmış bir insandır; kıvrak zekası, işlek muhakemesi daha çocukken belli olur; her alanda arkadaşlarını aştığı görülür; çok okuması, çabuk öğrenmesi ile olduğu kadar, öğrenme arzusunun sınırsız oluşu ile de herkesi hayrete düşürür; ilgilenmediği konu, ilgisini çekmeyen şey yok gibidir; her şeyin aslını aramak, her şeyin daha iyisinin nasıl olacağını düşünmek, daha iyisini yapmağa çalışmak büyük zevkidir.
>
> Bir düğünde, cihaz odasındaki işlemeli çevreleri, eyfalı yemenileri, güzel dantelleri görmek, onda yeni çevre modelleri çizmek, yeni oya ve dantel örnekleri çıkarmak hevesi uyandırır. Çizdiği modelleri komşu ablalar kapışır; çıkardığı örnekler elden ele dolaşır; bir başka sefer, harçlıkları ile kumaş alıp kız kardeşine elbise dikmesi, sonra onun elinden tutup bayram ziyaretine gitmesi ile şaşkınlığa yol açar. Bir çevreye işlenen çiçeğin, bir örtüye dikilen dantelin, bir

yemeni oyasını güzelliğine ilgisiz kalamayan Hamdi Yazır'ın, sıra yazıya gelince, güzel yazmağa özenmesi, hat sanatına ilgi duyması çok tabiidir. Bunda, birkaç Kur'an yazmış olan babasının etkisinden de söz edilebilir; ama onun yazıyı madene geçirmek istemesi, mühür kazmayı öğrenmesi, ne akla gelir şey ne kolay anlaşılır şeydir. O, mührü, ruhundaki sanat aşkı ile kazmış, bu sanat dalına da bigane kalamamıştır. Onun yalnız sanatkâr ruhunun ilhamı ile yaptığı şeyler değil, düşüncesinden kaynaklanan bazı hareketleri de, tanıyanlarını ve yakınlarını şaşkınlığa düşürür. Nitekim bir gece oğlunu yatağında göremeyen annesi, onu alt kattaki odada, bir mumun ışığında hafızlığa çalışırken bulur. Herkesten habersiz başladığı bu işi hemen hemen yarılamış durumdadır. Büyük bir gayretle çalışarak, sanıldığından kısa bir sürede sonuca ulaşır. Bu güzel sesli küçük hafız, yine de okulun en başarılı öğrencisidir. Gözler onun üstündedir. Hocaların en çok sevdiği o, ilerisi için en çok ümitli olduğu odur.

Hamdi Efendi ilk tahsilini ve Rüştiye'yi burada bitirdi, Kur'an-ı Kerîm'i ezberledi (hâfız oldu), Arapça âlet ilimlerinden bir kısmını okudu, İslâmî ilimlerden ön bilgileri aldı. Sonra dayısı Hoca Mustafa Sarılar'la birlikte İstanbul'a geldi (1895). Hamdi Yazır, dayısı ile beraber olmaktan, onun gösterdiği sevgi ve ilgiden çok memnundur; yalnız, dayısının hocasından okumaya hiç niyeti yoktur; düşüncesi, birçok hocayı dinleyip, beğendiği hocaya öğrenci olmaktır; bu düşüncesini anlayışla karşılayan dayısı ile medrese medrese, hoca hoca gezer; sonunda Kayserili Mahmud Hamdi Efendi hocayı seçer.

Elmalılı hocasını bulduktan sonra onun Bayezid Camii'ndeki derslerine devam etmeye başladı. Hocasının da adı Hamdi olduğu için daha sonraları kendisine Küçük Hamdi lakabı verilmiştir. İstanbul'daki diğer meşhur hocaların da derslerine devam ederek icazet aldı. 1905'te ruûs (müderrislik)

imtihanını kazandı. Mekteb-i Nüvvâb'a girdi ve buradan birincilikle mezun olarak kadı icazetnamesi aldı.

1905-1908 yılları arasında Bayezid Camii'nde dersler verdi. Bu vazifedeyken Meşihat (Şeyhülislamlık) Dairesi Mektûbî kalemine tayin edildi (1906). Bir taraftan da Mekteb-i Nüvvâb'da ve Mekteb-i Mülkiye'de ahkâm-ı evkaf, Medresetü'l-Vâizîn'de fıkıh ve Medrese-i Süleymâniye'de mantık dersleri verdi, Meclis-i Maârif azalığı yaptı. İki yıl Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katıldı. 1908'de dersiam oldu.

1908 yılı, Numan Efendi'nin eşi, kızı ve küçük oğlu ile İstanbul'a geldiği yıl; ayrılıkların, özlemlerin sona erdiği yıldır. 1908 yılı, aynı zamanda, hürriyetin ilan edildiği, Hamdi Yazır'ın Antalya mebusu (milletvekili) seçildiği yıldır. Bu yılın yaz sonunda Hamdi Yazır, kız kardeşini arkadaşı ile evlendirir. Altı ay sonra da arkadaşının ölen ablasının kızı ile evlenir. Evlilik kararı, iki arkadaş tarafından bir yıl önce verilmiş; kız babalarına bu kararı uygulamak düşmüştür. Evlilik kararına yol açan da, birbirlerinin çok yakını ile evlenince ayrılmak zorunda kalmayacakları eşleri ve çocukları ile büyük bir evde beraber yaşayabilecekleri düşüncesidir. Gerçi bu düşünce tam olarak gerçekleşmemiştir; ama planladıkları şeyi, büyük ölçüde uyguladıkları rahatça söylenebilir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Meclis-i Mebusan'a Antalya mebusu olarak girdi. Fırsat buldukça dışarıdan felsefe, edebiyat, riyaziye tahsil etti, Sami Efendi'den ta'lik ve celî sülüs, Bakkal Ârif Efendi'den sülüs ve nesih yazılarından icazet aldı. Kendi kendine çalışarak Fransızca öğrendi. 4 Ağustos 1918'de Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye azalığına, 2 Nisan 1919'da da reisliğine tayin edildi.

Devrinin hemen hemen bütün ilim adamı ve aydınları gibi, çeşitli sebeplerle Abdülhamid idaresine muhalif olan Elmalılı, hararetle meşrutiyeti savundu ve bu görüşü temsil

eden İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ilim şubesinde görev aldı. Avrupai bir meşrutiyet tarzı yerine şerîata ve memleketin geleneklerine uygun bir meşrutiyet modeli geliştirmek için çalışmalar yaptı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Meclis-i Mebusan'a Antalya mebusu olarak girdi. II. Abdülhamid'in hal'i için gereken hal'etme fetvasını yazdı. (Bu konuda, siyasî görüşü bahsinde detaylı bilgi verilecektir.)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Meclis-i Mebusan'a Antalya mebusu olarak girdi. 4 Ağustos 1918'de Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye azalığına, 2 Nisan 1919'da da reisliğine tayin edildi. Damad Ferid Paşa'nın birinci ve ikinci kabinelerinde, kendisi istemediği hâlde askerî yönetimin yazılı emriyle Evkaf Nazırlığı yaptı. Bu görevde iken ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirildi. 15 Eylül 1919'da Hey'et-i A'yân (Senato) azalığına getirildi. Cumhuriyet'in ilanı sırasında Mütehassisîn Medresesi'nde "mantık" müderrisi idi.

Damad Ferid Paşa kabinelerindeki görevi dolayısıyla, Millî Mücadele aleyhinde bu kabinelerin verdiği kararlardan sorumlu tutuldu, Fatih'teki evinden alınarak Ankara'da kırk gün tutuklu kaldı. Gıyabında idama mahkûm edildi. Fakat Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görülen mahkemede berat etti. Vefatına kadar evinden dışarı çıkmadı, hatta pencereden dışarı bile bakmadı.

Yeğeni Fatma Aksüt bu berat konusunda şu bilgiyi veriyor:

> Karar sureti elimizde olmadığı için; mahkemenin neye dayanarak aklama kararına vardığını söylemek mümkün değildir. Fakat, geçmiş olaylar hatırlanır, o günün şartları düşünülürse, şunların göz önünde tutulduğundan şüphe edilmemesi gerekir:
>
> Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile özel bir bağlılığı yoktur.
>
> Nâzırlığa zorlanmıştır.

Kabine toplantısında, Doğu'da oluşmakta olan kuvvetlerin üzerine gidilmesini doğru bulmadığını belirtmiş; galip devletlerin mütareke şartlarına uymamaya başladıklarına (İzmir'e Yunan askeri çıkarmışlardır) dikkati çekmiş; benzer durumlar karşısında, Doğu'da oluşan kuvvetlerden yararlanılabileceğini söylemiştir.

Sevr Antlaşması'nı imza etmemiştir.

Yalnız birinci Ferid Paşa hükümetinde bulunmuştur. (4 Mayıs-30 Eylül 1919) Halbuki millî kuvvetler aleyhine olan davranışlar daha çok sonraki Ferid Paşa hükümeti zamanında görülmüştür. (11 Nisan-17 Ekim 1920) Birinci hükümetin iktidarda olduğu günler, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliği ile Samsun'a çıktığı, Erzurum ve Sivas konferanslarının yapıldığı günlerdir. Paşanın hareketleri hükümetçe iyi karşılanmamış olsa da millî kuvvetler için bir zarar söz konusu değildir.

Nâzırlığı zamanında, Doğu'da oluşan millî kuvvetlere karşı hiçbir hareketi onaylamamış; daha sonra da kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine karşı herhangi bir hareketin içinde yer almamıştır.

Ne bahasına olursa olsun, vatanından, milletinden kopamayacağını, ayrıca suçsuzluğunu bildiği için İstanbul'da kalmıştır. Yeni hükümetten korkmamış, ona güvenmiştir.

Adaletin yerini bulacağı, aklanacağı inancındadır.

Gerçekten de öyle olur. Çok geçmez adalet yerini bulur. Yargı süresinde oturumlar kısa aralarla yapıldığı için davanın çabuk karara bağlanması mümkün olur.

Dayım mahkemeye önce iki süngülü arasında götürülür. Fakat sonraki günler, yanında yalnız bir süngülü bulunur. Kararın okunduğu gün ise hapishane ile mahkeme arasındaki yolu, o yalnız yürür. Tahliye edildikten bir hafta kadar sonra da Ankara'da bulunan bazı eski dostları tarafından İstanbul'a uğurlanır.

Daha önce memuriyet yapmış olduğu kurumların lağvedilmiş olması sebebiyle gelir yolları kesilip maddî sıkıntı çektiği bu inziva döneminin ilk yıllarında, daha önce başlamış olduğu *Metâlib ve Mezâhib* adlı tercümesini tamamladı. Prens Abbas Halim Paşa'nın teşvikiyle büyük çaplı bir hukuk kamusu hazırlamaya koyuldu, ardından bu çalışmasını yarım bırakarak, TBMM'ce kararlaştırılan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nca kendisine teklif edilen Kur'an tefsirini kaleme aldı.

Elmalılı, 27 Mayıs 1942'de vefat etti. Sahra-yı Cedid Mezarlığı'nda babasının kabrine defnedildi. Yazılarını kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır'ın kaleme aldığı kabir taşında yer alan şu ifade, vefat tarihi olan Hicrî 1361 tarihini göstermektedir:

"Gitti Türkün en büyük allâmesi"

Yine kabir taşında Tâhirü'l-Mevlevî'nin şu tarihi yazılıdır:

Hamdî-i fâzıl bekāya gitti âh
Rahmet etsin rûhuna Allah hû
Müjde-i gufrânını bildirmede
Rıhlet-i tarihi: "Mağfûrun leh"

Bir başka Mevlevî'nin, Üsküdar Mevlevihane'sinin son postnişini Ahmed Remzi Akyürek'in Elmalılı'nın vefatına düştüğü tarih de şöyledir:

Allâme-i müdekkik, Elmalılı muhakkik
Esmâr-ı ilmi aldı, eksiltti gitti Hamdi

Fazlında yoktu noksan, tefsiri elde burhan
Ahd-i elesti elhak, berkitti gitti Hamdi

Hulk-i Muhammedîde bir merd idi güzîde
Nûr-i zaîfi sanma incitti gitti Hamdi

Enmûzec-i selefdir, son mefhar-ı halefdir
Sermâye-i fezâil hep bitti gitti Hamdi

Söylendi irticâlî, tarih-i irtihâli:
Zîr-i (Livâ-yı Hamd)i azmetti gitti Hamdi

14 Cemâziyelevvel 1361 – 30 Mayıs 1942

Tanıyanların Takdirleri

Eşref Edip

Eşref Edip, Elmalılı Hamdi Efendi'nin vefatının ardından, 15 Haziran 1942 tarihli *İslâm-Türk Ansiklopedisi (İTA) Mecmuası*'nda onun hakkında kısa bir yazı kaleme almıştır. Aşağıda aktardığımız yazı, küçük hacmine rağmen Elmalılı'nın bazı karakter hususiyetlerine ve **İslamcı-müceddid** özelliğine işaret etmesi ve onun hakkında yaptığı tespitler bakımından önemlidir:

> **İslam ilim âlemi için büyük bir ziyâ**
>
> Büyük İslam âlim ve mütefekkirlerinden Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır'ın vefatı memleketimizin her tarafında, bütün ilmî muhitlerde azîm bir teessür husule getirdiği idarehanemize gelen mektuplardan, telgraflardan anlaşılmaktadır. Bu telgraflar meyanında Erzurum müftüsü Sadık 'Câmi'u'l-kemâlât olan büyük âlimin ufûlünden dolayı bütün Müslümanları taziye' etmektedir.
>
> Merhum, İslam ilimlerinde büyük ihtisas ve ihata sahibi, derin bilgili, geniş düşünüşlü idi. Bütün İslam meselelerini düşünmüş, kavramış, bu meseleler üzerinde işlemiştir. Müslümanlığa tam imanı vardı. Beşeriyetin felâh ve saadetini ancak Müslümanlık esaslarına samimi surette bağlanmakla mümkün görüyordu. Müslümanlık şiarlarına çok ehemmiyet veriyordu. Büyük İslam idealine gönlünü vermişti. Son nefesine kadar bu mefkûresinden kıl kadar ayrılmamıştır.

Cihan hadiselerini hep İslam'ın hayat ve istikbâliyle muhakeme ederdi. Gelecek asırlarda Müslümanlık esaslarının daha ziyade anlaşılacağına ve tatbik edileceğine imanı vardı. Muasır İslam ulemâsı arasında misli nadir bir zat idi. Kanaat ve ictihadlarına büyük itimadı vardı. Bu hususta yalnız da kalsa fikir ve kanaatlerine en ufak bir sarsıntı bile ârız olamazdı. Beşeriyetin mütemadi dalâlette yürüyemeyeceğine, bekā-yi nev'ini temin için doğru yola düzelmek mecburiyetinde olduğuna kāniydi. Teceddüde taraftardı ve bunu Müslümanlığın îcâbâtından addederdi, ancak bu teceddüt millî hüviyeti değiştirmemek şartıyla...

Tetkik ettiği herhangi bir meseleyi derinleştirmekten, ne kadar mümkünse incelemekten zevk alırdı. En zor meseleler onun keyfini getirirdi. Alelade meseleler üzerinde çok durmazdı. Daha ziyade fikir ve muhakemeye müteallik meselelerle meşgul olmak isterdi. Nakilciliği pek sevmezdi. Okuduklarını dimağında hamur ederek yeni bir şekilde ortaya koymağa çalışırdı. Düşündüklerini istediği gibi anlatamadığı kanaatinde idi. O, Mustafa Asım gibi bir lisan, Mustafa Sabri gibi bir kalem isterdi. Yüksek meseleleri herkesin anlayamayacağını da tabii addederdi. Zekâsı çok yüksekti. Anlayışı çok kuvvetli idi. Nakilci değildi. Tasavvufa da kendini kaptırmamıştı. Bütün ibadetleri can u gönül ile ifaya çalışırdı. Hele son zamanlarda tamamen zahidane bir hayata girmişti. Kur'an tefsirini bitirdikten sonra menâkıb-ı evliyâyı mütâlaaya dalmıştı. *Hüccetullahi'l-Bâliğa* gibi muazzam bir eserin tercümesini bile isteksiz kabul etmişti.

O, ele aldığı her meselede bir mütehassıs kudretini göstermiştir. Yazdığı eserlerin mukaddimelerinde onun büyük kudreti görülür. Meşrutiyet iptidalarında Kanûn-ı Esâsî'nin tadili hakkında kaleme aldığı mazbata ile siyaset ilmindeki vukuf ve kudretini göstermiştir. Vakıflar mukaddimesi fıkıh hakkındaki yed-i tûlâsını göstermeye kâfidir. Fransızcadan terceme ettiği *Metâlib ve Mezâhib* mukaddimesi kelam ve felsefe itibariyle şaheserdir. Sekiz-dokuz ciltlik muazzam tefsiri ise onun ne kadar mütenevvi ilimlerde yüksek ihtisas ve salahiyet sahibi olduğunu anlatır. Üç lisanda

söylenmiş şiirleri, manzumeleri edebî zevkini, bu lisanlara olan derin vukufunu gösterir. Yazdığı nefis levhalar hüsn-ü hattaki kudretinin canlı delilleridir. Tezhib ve teclidde de yüksek mahareti vardı. Hasılı, o harika bir âlem idi. Onu anlamak ve anlatmak için ciltler lazım. Onu her cihetten, usûl-i fıkıh, fıkıh, kelam, mantık, lisan, edebiyat, hikmet-i teşri, felsefe, yazı, siyaset cephelerinden tetkik etmek, hem bir İslam âlimi hem bir İslam mütefekkiri olarak nazar-ı itibara almak icap eder.

Kārilerimizden aldığımız mektuplarda Mehmed Âkif'in hayatı hakkında yazdığımız iki cilt eser gibi ona dair de geniş bir tetkik yapmamız isteniliyor. Bizim de niyetimiz öyledir. Ancak o eser iki senede vücut bulmuştu. Âkif'in gurbette geçen hayatını tetkik için tâ Mısır'a kadar gitmiştik. Merhum için de inşallah öyle bir eser hazırlamak mümkün olur. Yalnız onun arkadaşlarından, talebelerinden, akrabalarından ona ait hatıraları bize lütfetmelerini rica ederiz. Hep el birliğiyle o büyük varlığın ilmî şahsiyetini, mümeyyiz vasıflarını ve seciyelerini tespite çalışalım. Allah ona gani rahmetler ihsan eylesin.

Ömer Nasuhi Bilmen

Elmalılı ile uzun yıllar boyunca beraber olan âlimlerden Ömer Nasuhi Bilmen de, Hamdi Efendi'nin şahsiyeti ve seciyesi hakkında şu ifadeleri kullanır:

Mehmed Hamdi Efendi merhum; halûk, mütevâzı, kıymet-şinas idi. Hiçbir kimsenin ilmî kıymetini tenkîse kalkışmazdı, hiçbir kimsenin meşkûr mesaisini takdirden çekinmezdi. Eğer müteceddid, mütefekkir görülenlerden bazı zevat hakkında tenkîdimsi bir mütâlaada bulunmuş ise bu da mücerred hâiz olduğu ilmî salahiyetin kendisine tahmîl ettiği bir vecibeyi ifa gayretinden ileri gelmiştir. Binâenaleyh merhumun mağrur bir şahsiyet olduğunu iddia etmek asla doğru olamaz.

O hiçbir vakit asrın mütefekkirlerine, selîm düşünceli âlimlerine bir istihfaf nazarıyla bakmış değildir. Bu munsif âlim, İslam ruhuna mugâyir olmayan herhangi bir fikir hamlesine karşı münkirâne bir vaziyet almamıştır. Fakat kendilerini asrî zihniyetle, müstakil bir görüşle mücehhez sanan birtakım kimselerin teceddüd namına yaptıkları fikir hareketlerini, İslam'ın mahiyetine münâfî gördüğü hâlde alkışlayamazdı. Maahaza bunlara karşı da bir düşman kesilmiş değildi. Belki bunların fikirlerindeki dalâlete acınır dururdu... Velhasıl Hamdi Efendi merhum mütevekkil, müteverri', metin seciyeli, kanaatinde musır bir zat idi. Derin düşüncelerden, tetkiklerden zevk alırdı... Kendisine mütefekkir, müteceddid dedirtmek için sun'î, gayr-i samimi hareketlerde bulunanlardan hoşlanmazdı. İslam milleti için her veçhile saadetli neticeler verecek esbabı araştırırdı.

Müslümanları İslâmiyet'in ulvî mahiyetinden bihakkın haberdar etmeye çalışırdı. İslam'ın hüviyeti, hâsiyyeti tamamen mahfuz kalmak şartiyle Müslümanlar arasında bir teceddüdün vücuda gelmesi lüzumunu pek hâkimane bir hâlde izah ve müdafaa ederdi. (Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakatü'l-Müfessirîn)*, 612-614.)

Mahir İz

Bilmen Hoca'nın Elmalılı'da bulunduğunu belirttiği tevazu ve insaf, ama aynı zamanda doğru bildiğinden şaşmama hasletleri, Mahir İz Hoca'nın şu hatırasında canlı olarak ifade edilmiştir:

Ben tercümede Âkif Bey'in yolunu en doğru yol olarak kabul etmiştim. Merhum Elmalılı müfessir allâme Hamdi Efendi aynı kanaatte değildi. Nitekim Âkif Bey'den sonra tercüme kendisine verildiği zaman kelime kelime tercüme ettiği için meal Türkçe olmuyor ve mânâ anlaşılmıyordu. Çok etraflı ve âlimane bir tefsir kaleme aldığı hâlde tercümede bu titizliği göstermemişti. Bir gün kendisini ziyarete gitmiştim. Zannederim Rahman sûre-i celîlesinde bir

kısmı yarı manzum şekilde secîli, âdeta -hâşâ- nazîre telakkî edilebilecek şekilde kaleme almış ve beğendiği için bana da okumuştu. Ben birden bire kendimi alamayarak ve huzûr-ı faziletinde olduğumu unutarak biraz tokça: "Niçin böyle yaptınız?" dediğim zaman güldü ve yüzüme baktı: "Naîm Bey de böyle söyledi" dedi... Hazretin canı sıkılacağından endişe etmiştim. İnsafı hoşuma gitti. Merhum üstadımız Elmalılı Hamdi Efendi inandığına kuvvetle bağlanır ve hiç kimse onu fikrinden çeviremezdi. (Mahir İz, *Yılların İzi*, 358 (dipnotu))

Şahsiyeti ve Günlük Hayatı

Ömer Nasuhi, Eşref Edip ve Mahir İz merhumların yukarıda geçen ifadeleri onun şahsiyetinin ana çizgilerini ortaya koymaktadır.

Elmalılı Hamdi Efendi gençliğinden beri az uyur, az yer (fakat tatlıya hayır demez), çok ve değişik konularda okurdu. Aile bağlarına önem veren, güzel huylu, kemal ehli bir insandı. Hamdi Efendi geceleri çalışır, sabaha doğru uyur, güne öğleye doğru, büyük bir fincan kahve ile başlar. Satrancı çok sever, fildişinden yapılmış satranç takımıyla misafirleriyle ve kızıyla satranç oynar. Satranç oyunları geceleyin başlar, sabahlara kadar sürer. Yoğun tefsir çalışmalarının verdiği yorgunluğu satrançla dinlendirir. Spor olarak güreşi sever, güreşle ilgili haberleri takip eder.

Elmalılı kahve ve sigara tiryakisidir; günde altı-yedi kahve, üç-dört paket sigara içer. Kahvenin faydalı olduğunu söyler, fakat sigarayı hep kötüler. Elmalılı'nın sigara tiryakiliğinden iştikâsı, makalelerinden birinde şöyle tezahür eder: "Bununla beraber ben bunu [ağzımı] suiistimal etmeye de muktedirim. Onu gıda medhali yapmak yerine tütün, vesaire gibi meşrûbât-ı muzırraya da kullanabiliyorum. Ve şüphesiz hata ediyorum" (Hz. Muhammed aleyhisselamın Dini İslâm, 4).

Hattatlığı ve Şairliği

Devrin iki büyük hattatı olan Sâmi ve Bakkal Ârif Efendilerden icazet alan Elmalılı, hat sanatında oldukça mahirdi. Kendisiyle aynı hocalardan yazı meşk eden Hattat Necmeddin Okyay'ın şöyle söylediği nakledilir: "Hamdi Efendi, daha ziyade ilim ile iştigal etmekle beraber ekseri vaktini yazıya hasretseydi dünyada kimsenin [hiçbir hattatın] nâmı kalmazdı." Uğur Derman'a göre az eseri bulunmasına ve kendisini bu sanata verememesine rağmen, Hamdi Efendi, hattatlıkta da müfessirliği kadar iktidar sahibidir. İlk hat meşkini ağabeyi Elmalılı Hamdi Efendi'den alan, bütün ömrünü hat sanatına vakfeden, *Kalem Güzeli* adlı eseriyle dilimizde hat sanatının felsefesini yapan tek müellif sayılan, *Hak Dini Kur'an Dili*'ni baştan sona kendi hattıyla kaleme alan Mahmud Bedreddin Yazır Hamdi Efendi'nin yazıp kız kardeşine hediye ettiği bir mini hilyeyi görünce heyecanlanmış ve yeğeni Fatma Paksüt'e şöyle demiştir:

> Ağabeyimin çok ince bir kamış kalemle, çok küçük harflerle yazdığı bu yazının en büyük özelliği, büyüteç altında güzelliğinden hiçbir şey yitirmemesi, büyüteç altında da onda en küçük bir hata görülmemesidir. Ne ben böyle bir yazı yazabilirim ne bir başkasının yazabileceğini düşünebilirim.

Elmalılı ömrünün son yıllarında da, fırsat buldukça ilimden sonra en sevdiği iki meşguliyet alanı olan hat ve şiirle vakit geçiriyordu. Bir hat çalışması üzerinde epeyce uğraştıktan ve istediği noktaya yaklaştıktan sonra ağzından şu dörtlük dökülmüştü:

Hattım felekte böyle bir nazmı buldu amma
Kaddim de dâle döndü ömrümce meşk yüzünden
Mâna iken muradım nakşında derde düştüm
Gönlüm ne çekti bilsen dünyada aşk yüzünden

İlmî çalışmaları sebebiyle şiire çok vakit ayıramamış olsa da, divan edebiyatına vâkıf bir şiir okuyucusu olmasının yanında iyi bir şair de olduğunu günümüze ulaşan şiirleri göstermektedir. Yeni harfli *Sebilürreşad*'da neşredilen bir gazelinde bu dünyaya niçin geldiğini şöyle sorgular:

Niye geldin bu harâbâta, bu sevdâ ne için?
Savurur gönlümü harman gibi bir dane için
Jâle-i eşk ile çıkmış şu siyeh topraktan
Dönerim serbehevâ ortada bir lâne için
Esme ey sarsar-ı gam, kesme bu feyyâz emeli
Belki bir tuhm olurum ben de bu vîrâne için
Saklarım sînede bir hayli emânâtım var
Titriyor her biri bir bûse-i şâhâne için
İstemem bâdeyi, peymâneyi, kır, dök sâkî!
Sâde rûyun dediler neşve bu meyhâne için
Beni güldürmeyecektin, neye güldün geçtin?
Yok mudur handede bir nükte bu dîvâne için
Gerçi bîgânesidir Hamdi o dilber nigehin
Beslemezler mi fakat dilberi bîgâne için?

Âhenk gazetesinin üç sayısında,

Sübhâne men yüceddidü fi't-tarfeti'ş-şuûn
Sübhâne men hedâ bi-senâ berkıhi'l-uyûn

redifli, uzunca bir tercî-i bendi yayımlanan ve tamamlanmamış bir divanı da bulunan Elmalılı'nın şiirlerinden bir diğeri de, vefatından 7-8 ay önce Ankara'ya göndermiş olduğu şu gazeldir:

Hâke düşmüş katreyiz deryâya girmiş çıkmışız
Gâh serrâya gehî darrâya girmiş çıkmışız
Pür-gubâr olsak da pâkiz bir Hanefî meşrebiz

Dâmeni kirletmeden dünyâya girmiş çıkmışız
İmtihân olmuş meleklerle dem-i tahmîrde
Hüccet almış menzil-i esmâya girmiş çıkmışız
Geh sehâb olmuş ser-i gülşende seyrân etmişiz
Geh şihâb olmuş akıp feyfâya girmiş çıkmışız
Geh semenden neş'e gülden bûy sümbülden edâ
Gâh berkten nûr alıp mînâya girmiş çıkmışız
Geh coşmuş dîde-i şeydâda seylâb olmuşuz
Geh tutuşmuş sîne-i Sînâya girmiş çıkmışız
Silmişiz âyine-i idrâki jeng-i ye'sden
Her seherde başka bir meclâya girmiş çıkmışız
Çeşmesâr-ı ma'rifetten akmışız vâdîlere
Gâh bir suğrâya gâh kübrâya girmiş çıkmışız
Yerden uçsak da sezâdır kimseye bâr olmadan
Evliyâ bezminde hâk-i pâye girmiş çıkmışız
Biz ki gencin reng-i hûnîninde revnak bulmadık
Şöyle yanından geçip hücrâya girmiş çıkmışız
Fakrı fahretsek ne var zakkuma rağbet etmeyip
Biz gınâ-yı kalb ile kimyâya girmiş çıkmışız
Âsumân görmüş süzülmüş kürsüden inmiş yere
Bir riyâsız kubbe-i hadrâya girmiş çıkmışız
Nefsi tenzîh etmeyiz tahdîsden de geçmeyiz
Ke's-i nâpâk içmeyiz takvâya girmiş çıkmışız
Zülfe el sundurmadık ruhsâra toz kondurmadık
Zulme dîvân durmadık belvâya girmiş çıkmışız
Çok görülmez mescid ü meyhâneden dûr olmamız
Biz kıyâm u ka'deden îmâya girmiş çıkmışız
Ölmeden öldük cevâbın önce verdik Münker'in
Rûh olmuş ma'şer-i ahyâya girmiş çıkmışız
Meh girer âhir mehâka nev-hilâl olmak için
Biz de bir ferdâ için sevdâya girmiş çıkmışız
Ahmed-i Muhtâr elinden içmek üzre Kevser'i
Bezm-i Mûsâ'dan dem-i Îsâ'ya girmiş çıkmışız

Neş'emizden feyz alır toprak da bir gün şüphesiz
Bir ledünnî nağmeyiz kim nâya girmiş çıkmışız
Vech-i Hak'dan başka herşeyde helâki görmüşüz
Biz bu istisnâ için eşyâya girmiş çıkmışız
***Hamdi** nisyân etme yavrum âhir-i da'vâ odur*
Bil livâü'l-hamdiyiz imzâya girmiş çıkmışız

Elmalılı ve Tasavvuf

Elmalılı çok yönlü bir insandır; âlim, şair, hattat ve sûfî. Anlaşılan, kendini ifade ediş tarzı bakımından bu kimliklerden hiçbirini âlim sıfatının yerine geçirmemiş, âlimliği hiçbir şeye değişmemiştir. Elmalılı'nın tasavvufî yönü de kendisinin fazlaca izhar ettiği ve ismiyle birlikte hatıra gelmesini sağladığı bir husus değildir. Hamdi Efendi'nin Şâbânî şeyhi Kâmil Efendi'ye müntesip olduğu ve onun nezaretinde seyr ü sülûkunu tamamladığı hakkında Cemâleddin Server Revnakoğlu şöyle demektedir:

> İlmiyyenin baş tâcı, zamanın Fahr-i Râzî'si olan Küçük Hamdi Efendi merhum, talebeliğinde, Ayasofya medresesinde kaldığı zamanlar, Küçük Ayasofya Medresesi'nde oturan son devir Şa'bânî şeyhlerinin pek meşhurlarından ve Kuşadalı'nın kolundan gelen, Yakub Han halifesi Ayvacıklı Şeyh Hacı Mehmed Kâmil Efendi'nin hizmetinde bulunmuş, iltifatına ve hayır dualarına nail olmuştur... Kendisinden Şa'bânî usulü üzere seyr ü sülûk gördüğünü, feyzinden neş'elendiğini, kemâline, irfanına hayret ettiğini fakire defalarca söylemişlerdi. (Cemâleddin Server Revnakoğlu, "Erbaîn Helvası", *Tarih Dünyası*, II/12 (1954), s.525.)

Elmalılı'nın mürşidi Kâmil Efendi'nin silsilesi, 19. asrın büyük ve etkili sûfîlerinden Kuşadalı İbrahim Halvetî'ye, onun vasıtasıyla da Şaban-ı Velî'ye ulaşır. Cevdet Paşa'nın gençliğinde tanıdığı ve kendisinden büyük övgülerle bahsettiği

Kuşadalı, Şâbânîliğe melâmet neşvesi getiren nâfiz bir şeyhtir. Kuşadalı'dan sonra yerine Bosnevî Tevfik Efendi, ondan sonra Mustafa Enverî Efendi, onun yerine de Kâmil Efendi'nin şeyhi olan Yakub Han geçmiştir. Mürşidinin konağında bahçıvanlık ve imamlık hizmeti yapan Kâmil Efendi, Yakub Han'ın günün birinde İstanbul'daki ihvânı Kâmil Efendi'ye emanet edip İstanbul'u terk etmesinden çok etkilenmiş ve gençliğinde tahsil gördüğü Ayasofya'daki odasına kapanarak inzivaya çekilmiştir. Ahir ömründe Hacı Ali Paşa'nın kendisi için yaptırdığı evde yaşayan Kâmil Efendi, doksana yakın bir yaşta 1912'de vefat etmiş, Sultan Mehmed Reşad'ın iradesiyle, Küçük Ayasofya Camii'ne bitişik türbede defnedilmiştir.

Kâmil Efendi'yi bizzat tanımış olan Hüseyin Vassaf Efendi'nin verdiği bilgilere göre II. Abdülhamid bir keresinde Kâmil Efendi'yi saraya davet ederek görüşmüştür. Devlet adamları ve halk tarafından yoğun bir ilgi gören Kâmil Efendi, Kur'an'ı haftada bir hatmeder, nafile ibadetlerini katiyen terk etmezdi. Hiç gülmez, yalnız tebessüm ederdi. Fazla konuşmayı sevmez, daima herkesin idrakine göre hakikatlerden bahsederdi. Eğer herhangi bir kitap okuyorsa, muhatabın istidadına göre ondan okur veya okuturdu. Çoğunlukla sükût ederdi. Kendisini ziyarete gelenleri namaza, sünnet ve farzlara, salavât-ı şerifeye, Kur'an tilâvetine teşvik ederdi. Her sene Ramazan'da sofrası açık olurdu. Nefis yemekler hazırlattırır, her gelen yer içerdi. Böyle bir cömertlik için zahiren maddî durumu uygun olmadığı hâlde, bu itiyadını sürdürebilmesine insanlar şaşardı. Dünya malına rağbet etmemiş, hiç evlenmemiş, tahkik ve tedkik ehli bir zat idi. Ulemâ kıyafetiyle dolaşırdı. Kâmil Efendi uzunca boylu, beyaz ve uzun sakallı, gözleri küçük, başı büyükçe, yanak kemikleri iri, yüzü sevimli, azaları mütenasip olup yaşlılığında biraz öne doğru

eğilmişti. (Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya* (yay. Haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz), İstanbul, 2006), IV, 137-142.)

Sayın Muhammed Ali Yıldız, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımladığı (Mart 2019, Sayı 14 s. 111-145) *"Elmalılı Hamdi Efendi'nin Bazı Tasavvufî Görüşleri"* başlıklı makalesinin sonuç bölümünde şu özet bilgiyi veriyor:

İlmî kişiliği çok baskın olmasına karşın tasavvufî yönü de bulunan Elmalılı Hamdi Efendi'nin eserlerinde tevhit konusunu işlerken, Allah-âlem ve insan münasebeti kapsamında oldukça derinlikli tahliller yaptığı görülmektedir. Vahdet-i vücut meselesini Hallac-ı Mansur gibi anlamadığını fakat bu tasavvurun şerîat sınırları içinde çok önemli bir gelenek kazanımı olduğunu ifade etmektedir. Kör akıl ile hakikatlerin kavranamayacağı, iman dairesi içinde vahiyle nurlanmış akıl vasıtasıyla ve kalb-i selim ile ilâhî hakikatlere vâkıf olunabileceği düşüncesine sahiptir. Kâinat kitabını dünya mektebinde Allah'ı anarak ve nefsi arındırmak suretiyle, temiz bir kalp ve vahiyle nurlanmış akıl eşliğinde okumak gerektiğini düşünmektedir. Materyalist felsefelerin ve ateist filozofların bu bağlamda büyük bir yanılgı içinde olduklarını savunmaktadır.

Elmalılı Hamdi Efendi, çağdaşı Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Esad Erbilî'nin "nedir" redifli meşhur gazeline yazdığı tahmiste tasavvufî neşvesini izhar eder:

Lâha lî tayfun serâ fi'l-kevni min tilkâi Bedr
Işk ez ceybem girift ü goft: Yâ hâzâ, edir!
Sormam artık pîre sâkî gâye-i ma'nâ nedir
"Leblerin söyler civânım gonce-i ra'nâ nedir
Gözlerin eyler işâret nergis-i şehlâ nedir"

Nefha-i ünsünle âbâd oldu bin me'vâ-yı bûm
Muzdarip zülfünde lâkin Mısr u Hindistân u Rûm
Düştü bir gamzenle Hind ü Çîn'e erbâb-ı rüsûm
"Aslını ta'rîf için kīl ü mekāle yok lüzûm
Kâkülün teşrîh ederken anber-i sârâ nedir"

Şöyle bir nâz eylesen versen de bezme inzibât
Dîde sînâgâh u sînem olsa dârü'l-inbisât
Sen tecellî neşr etsen ben de etsem iltikāt
"Sâid-i sîmîndir ancak mâye-i şevk u neşât
Mey nedir, mînâ nedir, sâgar nedir, sahbâ nedir"

Tayf-ı müstesnâna peyvest olduğum günden beri
Kayd-ı ruhsârınla serbest olduğum günden beri
Sâkī-i gül-fâm'e hem-dest olduğum günden beri
"Bâde-i aşkınla sermest olduğum günden beri
Bilmezem âlem nedir, dünyâ nedir, ukbâ nedir"

Bir zaman tevhîd için teksîr-i evsâf eyledim
Sanki hâcât-ı dil-i nâşâdı is'âf eyledim
Gördüm etvâr-ı şu'ûnu, hayli insâf eyledim
"Fikr-i ferdâ-yı cihandan sînemi sâf eyledim
Gam nedir, şâdî nedir, illet nedir, sevdâ nedir"

Mâyemi rûhü'l-hüdâ yaptın hevâ hem hâlemi
Böyle tehyîc eyledin seyyâremi, seyyâlemi
Sonra verdin kabza-i ağyâra hükm-i âlemi
"Gördün elbet giryemi, duydun muhakkak nâlemi
Ey perî-rû, v'ey melek hû, bunca istiğnâ nedir"

Gam değilmiş ***Hamdi****, olmak seyr-i gülşenden cüdâ*
Neşve var yâdında derler gül fedâ bülbül fedâ
Şimdi şeyh-i asrdan duydum şu yolda bir nidâ
"Dergeh-i pîr-i mugânda hâk-i pây ol ***Es'adâ***
Ol zaman idrâk edersin rütbe-i bâlâ nedir"

Eserleri

Elmalılı vefat edince kaleme alınan yazılardan biri Eşref Edip'e ait idi ve bunu yukarıda nakletmiştik. Bu noktada onun, Elmalılı'nın ilminin hem geniş hem derin olduğunu gösteren eserleri hakkındaki değerlendirmesini bu noktada bir daha okumak gerekiyor.

Basılmış Eserleri:

***1. Ahkâm-ı Evkaf* (Ders notları, 2 kısım, 1911)**

***2. İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf* (Mülkiye Mektebi'nde verdiği ders notları, 1914)**

Elmalılı, Mekteb-i Mülkiye'de haftada bir saat ahkâm-ı evkâf dersleri okutmuştur. Kendi ifadesiyle ders okutma sırasında, fıkhın vakıflarla ilgili bölümlerinden çıkardığı notlara biraz "mesâil-i kanuniye", biraz da şahsî mütalaalarını ilâve etmek suretiyle her öğretim yılı için ayrı bir kitap hazırlamıştır. Elmalılı'nın vakıflar hukukuna dair bu eserleri, aynı konuda yazılmış olan eserler arasında meseleyi yalnız hukukî boyutuyla değil, çok daha geniş bir toplum felsefesi perspektifinden ele alması cihetinden temayüz etmektedir. İslam'ın temel prensipleri ışığında insanın toplumsallığının temellerini ve İslam'da medeniyetin felsefî esaslarını ortaya koyan Elmalılı, bu eserlerde ayrıca sosyal yardımlaşma esasları bakımından İslam ve Batı medeniyetlerini mukayese etmekte, döneminde vakıfların işlevine dair dile getirilen eleştirilere cevap vermekte, Sosyal Darwinizmi, Rousseau'nun sosyal kontrat anlayışını, Malthus'un dünya nüfusu hakkındaki teorisini eleştirmektedir. Sayın Köksal'ın neşrettiği makaleler arasında yer alan "Ulûm-i İslâmiyenin Ruhu ve Mizâc-ı Tasnîfi" başlıklı makale, *Sebîlürreşad*'da neşredilmeden önce *İrşâdü'l-Ahlâf*'ın baş tarafında yayımlanmıştır. Bu iki kitap bir değerlendirme ile birlikte tıpkıbasım ve sadeleştirme olarak

Nazif Öztürk tarafından yayımlanmıştır: *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar* (Ankara, 1995).

***3. Tahlîlî Tarih-i Felsefe: Metâlib ve Mezâhib – Maba'de't-tabia ve Felsefe-i İlâhiye* (1926)**

Fransız felsefe tarihçileri Paul Janet ve Gabriel Séailles'in beraber hazırladıkları *Histoire de la philosophie* isimli felsefe tarihinin ilahiyat ve metafizik kısımlarının tercümesidir. Elmalılı çevirisinin başına –Köksal'ın *Makaleler* kitabında da yer alan- 40 sayfalık bir Dibace eklemiş ve tercüme ettiği kısımlara birçok notlar ilâve ederek çeşitli fikir ve filozoflar hakkındaki mülahazalarını ortaya koymuştur. Darülfünun Edebiyat Fakültesinde felsefe müderrisi olan Mehmed Emin Erişirgil, fakülte mecmuasında *Metâlib ve Mezâhib* ile diğer bir eser hakkında "İki Eser-i Felsefî Münasebetiyle" isimli bir makale yayımlamış, burada Dibace hakkında şu satırları kaydetmiştir: "Kitaptan çok Dibace kıymetlidir. Bu Dibace ayrı intişar etse yine kıymetinden kaybetmezdi. Çünkü baştan başa okuyunca felsefî mesâili kavrayan bir zekânın tesiri altında bulunduğunuzu hemen fark ediyorsunuz. (...) Bu mukaddime felsefî bir kudreti hâiz bir kalemin eseridir."

Eser, sadeleştirilmiş olarak 1978'de yeniden basılmıştır.

4. Hak Dini Kur'an Dili - Yeni Mealli Türkçe Tefsir

Elmalılı'ya asıl şöhretini kazandıran, onu yirminci yüzyılın müfessiri saydıran büyük eseridir. TBMM'de bir Kur'an tercümesi ve tefsiri ile *Sahîh-i Buhârî* muhtasarı *Tecrîd-i Sarîh* tercümesi hazırlatılmasına karar verilmiş, bu işler için Diyanet İşleri Riyaseti'ne bir tahsisat ayrılmıştı. Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi ve yardımcısı Ahmed Hamdi Akseki'nin ısrarları ile tercümenin Mehmed Âkif'e, tefsirin Elmalılı'ya, *Tecrîd-i Sarîh* tercümesinin de Bâbânzade Ahmed Naîm Efendi'ye yaptırılması kararlaştırıldı. Bir süre sonra Mısır'a giden Mehmed Âkif, kötüye kullanılması ihtimalini görerek

tercüme işinden vazgeçtiğini bildirdi ve yaptığı meali gizledi. Diyanet yetkilileri Hamdi Efendi'ye tercüme işini de üstlenmesini teklif ettiler. Elmalılı Hamdi Efendi, Kur'an'ın hak ettiği doğruluk ve güzellikte tercüme edilebileceğine inanmadığını söyleyerek görevi kabul etmek istemediyse de, görüşmelerden sonra âyetlerin altına, tefsire geçmeden önce bir meal ilâve edilmesi konusunda anlaşma sağlandı.

Tefsir, Diyanet İşleri bütçesinden ayrılan tahsisatla sözleşmede belirlenen esaslar dahilinde on iki yıllık (1926-1938) bir çalışma ile tamamlanmış, 1935-39 yılları arasında İstanbul Ebuzziya Matbaası'nda dokuz cilt ve 10000 takım olarak basılmış, 2000 takımı müellife verilirken geri kalanları ücretsiz dağıtılmıştır.

Tefsirin ilk baskısından sonra ofset olarak ikinci (1960) ve üçüncü (1971) baskıları yapılmıştır. Üçüncü baskısı esas alınarak bir heyet tarafından hazırlanan bir fihrist esere 10. cilt olarak ilâve edilmiştir (İstanbul 1982). Sonraki yıllarda tefsirin muhtelif sadeleştirmeleri yapılmıştır.

Hak Dini Kur'an Dili, tarih boyunca İslam düşüncesi içerisinde ele alınmış, tartışılmış bütün büyük meseleye bir şekilde temas eder. İlgili âyetlerin yorumu münasebetiyle pek çok itikâdî, amelî, ilmî ve felsefî meseleyi ele alır, bu meselelere klasik âlim ve çağdaş mütefekkir özelliklerini kendinde birleştiren bir şahsiyetin bütüncül bakış açısıyla, çağdaş metodolojiyi de kullanarak, geniş ölçüde orijinal düşünce ve çözümler ortaya koyar ve bu bakımdan da eser, eski ve yeni tefsirler arasında seçkin bir yere sahiptir. *Hak Dini Kur'an Dili*'ni bugün de ayırıcı kılan temel özelliği, naklî ve aklî bütün bilgi ve hükümlerin -İslâmî ilimlerin müteahhirîn döneminde yerleşmiş bulunan- aslî ve metafizik ilkelerle olan bağlarını ortaya koymaya özen gösteren, ilimler ve bilgiler arasındaki hiyerarşiye ihtimam eden, bütün bilgi alanlarının arasındaki irtibatı kuran belki de son tefsir oluşudur.

Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'dan aktarılan bir anekdota göre, Elmalılı bir seferinde kendi tefsiri ile Vehbi Efendi'ninkini karşılaştırır ve onunkinin daha fazla rağbet görmesine şöyle hayret eder:

> Benim tefsir, hocanın tefsirine mukabil bâkir mazmunlar, ince ilmî ve felsefî neşelerle dolu olduğu hâlde, yine o rağbette. Allah'ın ona bir lütfu bu! Vehbi Efendi tefsirini yazarken belki de hiç yorulmamıştır. Çünkü o bulduğunu yazmıştır. Ben ise bittim, çünkü aradığımı kitaplarda çok defa bulamıyor, düşüncelerimden cevap araştırıyordum (Mehmet Sofuoğlu, *Tefsir Dersleri (Yedinci Sınıf)*, (MEB, İstanbul, 1980), 57-58).

Hocanın ömrü vefa etseydi emeklerinin boşa gitmediğini, o tefsiri arayıp soranın bulunmadığını ama kendi tefsirini okuyanların gittikçe çoğaldığını görecekti.

Hasan Basri Çantay, kaleme aldığı muhtasar meal-tefsirin benzerleri arasındaki yerini açıklarken Elmalılı tefsirine şu cümlelerle değinir:

> Aziz ve dâhi üstad Elmalılı Mehmed Hamdi Efendi merhumun Diyanet İşleri Başkanlığı adına yazdığı *Hak Dini Kur'an Dili* nâmındaki sekiz ciltlik değerli eseri cidden şaheserdir. Hepimiz onu zevk ve istifade ile okuyoruz. (...) Ancak itiraf etmek lazımdır ki *Hak Dini Kur'an Dili* bu alanda yüksek bir erkân-ı harbiye haritası gibidir. Ondan daha çok dinî ilimlerle ilgili olanlar istifade edebilirler. Halk ve bugünün münevverleri arzu edilen tam faideyi sağlayamazlar. Bununla beraber merhum üstadın bu âcize bizzat beyan buyurduğu gibi o eserin meal kısmı tefsir cebhesi kadar hem kuvvetli değil, hem akkın [akıcı] değildir. Daha doğrusu üstadımız meallerin terceme şeklini alıvermesinden korkmuş, bu yola gitmeye bir türlü rıza göstermemiştir. (Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 7 (İstanbul, 1952))

Tefsir Profesörü Halis Albayrak'ın, "M. H. Yazır'ın Tefsir Anlayışı" başlıklı makale ve tebliğinin sonundaki değerlendirmesi de şöyledir:

> Sonuç olarak diyebiliriz ki, Elmalılı, medresenin yetiştirdiği son değerlerden birisi olarak engin bir birikime sahip, çok yönlü bir âlimdir.
>
> Tefsirde metod olarak köklü bir yenilik getirmemiş, aksine geleneği sürdürmüştür. Bu onu metodda bazı yanlışlara düşmekten kurtaramamıştır. Çünkü Elmalılı mevcut külliyatı gerçekte olması gereken makama oturtamamış, zaman zaman külliyatın yönlendirme ve şartlandırmalarından kendini kurtaramamıştır.
>
> Belki de Kur'an etrafında oluşan yorumların oluşturduğu bilgi yığını içinde değerlendirmeler yaparken bizzatihi Kur'an'ın yorumlanması konusuna gereken ihtimamı gösterememiş ve lüzumlu yoğunluğu sağlayamamıştır. Fakat kendini bu bilgi yığınının olumsuz baskısından ve otoritesinden azade hissettiği anlarda Kur'an'la daha sıcak ve daha canlı bir ilişki içine girmiş ve okuyucuyla da aynı yoğunlukta bütünleşebilmiştir.
>
> İşte bu kabil durumlarda onun gerçek gücünün ve derin vukufunun hakkını verdiğini görüyoruz. Zaten Elmalılı'yı başkalarından ayıran en önemli özelliği onun, mevcut birikimine dayalı olarak kendi öz yönelişiyle Kur'an'a bakma fırsatını yakaladığı anlarda yaptığı değerli orijinal yorumlardır.
>
> Elmalılı aslında devamlı gösterebileceği performansını mevzii olarak değil de bütün bir tefsiri boyunca cömertçe gösterebilseydi, öyle zannediyorum ki, bizler ondan çok daha fazla istifade edebilecektik.
>
> Fakat bu özellikleriyle dahi onun tefsiri çoğu konuda aşılması güç izahlarıyla hem ilim âleminde hem de genel okuyucu nezdinde tazeliğini ve değerini korumaktadır. Tefsiri, Türk okuyucusunun istifade edeceği büyük bir bilgi ve kültür hazinesidir.

Bütün bir İslâmî kültürü derin bir vukufla Türkçe olarak aktarması bile onu takdir etmek için yeterli bir sebeptir.

Kaldı ki çeşitli konulardaki değerli yorum ve yaklaşımlarıyla da Kur'an araştırmacılarına ışık tutmuştur ve hâlâ ışık tutmaya devam etmektedir.

5. Tamamlanmamış *İslam Hukuku Kamusu*

Elmalılı'nın tefsire başlamadan önce üzerinde çalışmakta olduğu ve fakat tamamlayamadığı bu eser, çalışmanın el yazmaları esas alınmak ve eksik kalan maddeler Sıtkı Gülle tarafından tamamlanmak suretiyle (fakat hangi maddelerin Elmalılı'ya, hangilerinin hazırlayana ait olduğu belirtilmeksizin ve Elmalılı'nın yazdığı maddeler de genişletilmek suretiyle) hazırlanmış ve 1997 yılında beş cilt olarak basılmıştır (*Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh Istılâhları Kâmusu*, İstanbul (Eser Neşriyat), 1997).

Basılmamış Eserleri

1) Usûl-i Fıkh'a dair bir eseri.

2) *Mantık-ı İstintâcî ve İstikrâî* (İngiliz filozoflarından Alexandre Bain'in bu isimdeki kitabı Gabriel Compayré tarafından 1875'te Fransızcaya çevrilmiş, Hamdi Efendi de bunu Türkçeye çevirerek Süleymaniye Medresesi'nde okutmuştur.)

3) Bir kısmı eksik olan bir divan.

4) *Hüccetullaği'l-Bâliğa* Tercümesi. Tefsiri tamamladıktan sonra yine Diyanet İşleri Başkanlığı namına bu meşhur eseri tercümeye başlamışsa da, bu çalışmasında fazla ilerleyemeden vefat etmiştir.

5) ***Mesnevî'nin Türkçe Tercümesi***

Araştırmacı yazar sayın Necmi Atik Elmalılı'nın torunu Hamdi Yazır'da bulunan metrukâtında yaptığı çalışmada bu eseri de bulmuştur. İlahiyat Araştırmaları Dergisi'nde (S.13,

Haziran-2020) bir makale yazarak bu eseri tanıtmış ve bulduğu kısmı da yayımlamıştır. Bu kısım 366 beyitten ibarettir.

Dergiler ve Makaleler

Elmalılı Hamdi Efendi ilk makalesini II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra, 5 Ekim 1908 (9 Ramazan 1326) tarihinde *Beyânü'l-Hak* mecmuasında yayımlar. Yayın açısından verimli ve yoğun geçen 1909 ve 1910 yıllarından sonra makale neşrine uzunca bir ara veren Elmalılı, 1912 yılı sonunda tek bir makale yayımladıktan sonra 1. Dünya Savaşı sonuna kadar herhangi bir yayın yapmaz. 1919 yılı boyunca 12 makaleden oluşan "Hazret-i Muhammed aleyhisselamın Dini İslâm" adlı küçük bir kitap hacmindeki çalışmasını *Sebilürreşad*'da neşrettikten sonra, 1923'e kadar suskun kalır. 1923-1925 yıllarında yine çok yoğun bir telif mesaisi içerisinde gördüğümüz Elmalılı, *Metâlib ve Mezâhib* tercümesini yayımladıktan sonra, 1926'dan 1938'e kadar *Hak Dini Kur'an Dili* adlı büyük tefsirinin telifiyle meşgul olur ve vefatına kadar başka bir yayın yapmaz. Kitaba aldığımız son yazı, 1940 tarihli Akseki'ye gönderdiği mektuptur.

Elmalılı'nın makalelerinin bir bölümünün tek bir yazıdan ibaret, diğer kısmının ise yazı dizisi şeklinde müteaddit makalelerden oluştuğu görülecektir. Bu dizilerin bir kısmı yarım kalmıştır: "31 Mart", "Mecelle-i Ahkâm-i Adliyyemize Revâ Görülen Muâhezeyi Müdâfaa", (Fransızcadan tercüme ettiği) "İslâmiyetle Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?" makale dizileri yarım kalmıştır. 12 yazılık "Hazret-i Muhammed aleyhisselamın Dini İslâm", 10 yazılık "İlhad Ne Büyük Cehalettir!" ve 6 yazılık "Müslümanlık Mâni'-i Terakkî Değil, Zâmin-i Terakkîdir" dizileri ise hacim ve fikir yoğunluğu bakımından dikkat çeken makale serileridir.

Elmalılı Hamdi Efendi, makalelerini *Beyânü'l-Hak*, *Sebilürreşad*, *Ceride-i İlmiye*, *Tesisat*, *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr* mecmualarında yayımlamıştır. Mezkur mevkutelerde yıllar boyunca yayımladığı makalelerinde, imza olarak şu isim ve unvanları kullanmıştır: Küçük Hamdi, Elmalılı Hamdi, Elmalılı Küçük Hamdi, Dersiâm Mülâzımlarından Küçük Hamdi, Bâyezid Dersiâm Mülâzımlarından Küçük Hamdi, Bâyezid Dersiâmından Antalya Meb'ûs-ı Sâbıkı Muhammed Hamdi, Mekteb-i Nüvvâb Fıkıh Muallimlerinden Elmalılı Küçük Hamdi, Muhammed Hamdi, Medrese-i Süleymaniye ve Medresetü'l-Kuzât Muallimlerinden Muhammed Hamdi, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye A'zâsından Muhammed Hamdi, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Fıkıh Encümeni A'zâsından Muhammed Hamdi. Ayrıca "İlhad Ne Büyük Cehalettir" ve "Izdırâbât-ı Beşerin Sebebi Şirktir" isimli makale serilerinde imza kullanmamıştır.

Düşüncesi

Asım Cüneyd Köksal, Elmalılı'nın makaleleri ve bu makalelerde hâkim olan görüşü-düşüncesi hakkında önemli tespitlerde bulunmuş ve onun dilinden alıntılarla ortaya koymuştur; kısmen aktarıyorum:

1. Elmalılı'nın Meşrutiyet'i takip eden yıllarda yazdığı makaleler siyasî içerikli iken, I. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda ve bilhassa Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımladığı yazılarının fıkhî ve felsefî nitelikli olduğu görülür. İlk yazıları bir yandan "devr-i sâbık"ın sona ermesinden duyduğu büyük coşkuyu aksettirirken, bir yandan da yeni devrin tutması gereken istikameti tayinde şer'î ve fikrî noktalardan katkıda bulunmayı kendisi için bir vazife bilir.

2. Elmalılı'ya göre İslâmî ilimlerin genel mevzuu, fert ve toplum açılarından "insan"dır. Mebâdîsi, yani bilgi ve

hükümlerinde istifade ettiği ilimler de kâinatın insan haricindeki tabaka ve kısımlarıyla ilgilenen bütün ilimlerdir. Bu genel mevzu, Kur'an'ın da mevzuu olduğu için, İslâmî ilimlerin cins-i âlîsi Kur'an ilmidir. Bu sebeple Kur'an'da beşeriyetin ruhuna dair meseleler açık, diğerleri ilke (mebâdî) olarak remizli anlatılmıştır. Bu câmi ve kapsayıcı ilme/ilimler grubuna "hikmet-i İslâmiye" ve "fıkh-ı mutlak" denebilir.

Elmalılı'ya göre tabiat bilimleri, nizam-ı âlemin azametini ve müessirinin kudretini müşahede etmeye vesiledir. Bu bilimlerin dayanağı beş duyu olduğu için faaliyet alanı sınırlıdır; vazifesi, duyularla idrak edilen sahanın ilerisini altıncı bir kuvvet olan aklî muhakemenin tedkikine havale etmek suretiyle ilahiyat ilimlerinin lüzumunu göstermekten ibarettir.

3. Elmalılı teşrî ile ictihadı birbirinden ayırırken bunları temsil eden kavramlar olarak 'irade' ile 'ilm'i tespit eder. Teşrî'in, bir başka ifadeyle şerîat koyucunun nas ve naklinde esas olan irade, bu iradeyi anlayıp yorumlamanın esası ise ilimdir. Bundan dolayı bir ilimde, bilhassa fıkıh gibi bir ilimde nakliyet ve ilmiyet cihetleri birbirinden ayrılmayan iki temel cihettir. Ulûmun akliyetini ve fâiliyet-i hâzırasını ihmal edip sırf nakliyetini tesbît ile uğraşmak iskolastik denilen mertebe-i taklîdde sayıp durmak demektir. Bu ise hakikatin hayatiyetinden ve canlı noktaları bulunduğundan gaflet eylemektir. Bilakis ulûmun nakliyetini ihmâl edip sade akliyeti ile eğlenmek; mi'yârsız, mikyassız, ibtidâî bir hareket-i tıflânedir. Bunun yanında iskolastik, reşid bir mahiyet-i ilmiyeyi hâizdir. Eş'arî'yi bilmeyen Râzîlikten dem vuramaz, Newton'u tanımayan Einstein'dan bir şey anlayamaz. Tahavvül serî' olabilir fakat terakkî hayli muhafazakârdır.

4. Elmalılı'nın fıkıh ile tabiat bilimleri arasında ilke ve metot düzeyinde kurduğu ilişki de dikkat çekicidir:

> Tam mânâsıylasıyla hiçbir fennin vâreste kalamadığı bu a'mâl-i selâseyi [tahric-i menat, tahkik-i menat, tenkih-i menat] fıkıh yalnız irâdât-ı Şâri'i istikrâ ve istihrâc için kullanmak haysiyetiyle ulûm-i sâireden temâyüz eder. Binâberîn fıkıhta tahsîs-i illet, fünûnda müşâhede mevkiindedir. Fen îcâd-ı illette âmil olmadığı gibi fıkıh dahî vaz'-ı illette âmil değildir.

5. Hemen herkesin âdeta tartışılmaz bir hakikat olarak ilerlemenin (terakkî) gerekliliğinden bahsettiği bir dönemde, Elmalılı önce terakkî mefhumunu anlamaya çalışır. Ona göre terakkî genel geçer bir hakikat, evrensel bir kanun değildir; farklı insan topluluklarının gayelerine göre tanımı değişen izafî bir gerçekliktir:

> Terakkî öyle bir mefhûm-i 'âmmdır ki müte'allakına ve gâyesine göre birçok medlluller ile alâkadardır. İnsaniyetin bir gâye-i mutlakası olmalı ki ona doğru vâki' olan hareket-i mütezâyideye 'alelıtlak bir terakkī-i beşer nâmı verilebilsin. Halbuki insanların ferdiyeti kadar ve belki daha ziyâde gâyeler tahmin olunabilir. Ve herkes terakkī denilince kendi nokta-i nazarına göre bir gâyeye vusûl mânasını kasteder. Bu suretle 'ale'l-'umum insanlar için terakkī, izafî bir mânayı hâiz demek olacağından bu haysiyetle yalnız edyânın değil, âlemde hiçbir şeyin 'ale'l-ıtlak âmil-i terakkī olması hakkında bir hükm-i kat'î verilemez.
>
> Birçok esbâb ve 'avâmil vardır ki insanların ihtirâsât ve teşehhiyâtını tehyîc eder ve seyyiâtta terakkīsine bâdî olur. Bu ise hakikatte terakkī değil, tedennîdir. Âlemde diğer birçok esbâb ve 'avâmil daha vardır ki bunlar da insanların fezâil ve hasenâtta terakkīsini temin eder. İşte bizim nazarımızda terakkī-i hakîki budur. Dinleri mâni'-i terakkī görmek isteyenler gâye-i terakkīyi lezâiz-i şehvâniyeye vusûlde arayan nüfûs-i tāğiye meyânında görülüyor."

Olumlu mânâda terakkî geçmişi silip yeni baştan bir düzen kurmak değil, geçmişten beslenerek onu zenginleştirmektir:

> Terakkī, mâzîdeki kıymetlerden istiğnâ değil, onları ta'dîlât ve keşfiyyât-ı cedîde ile daha mütekâmil kıymetlere iblâğ etmektir, tabir-i âharla servet-i eslâfa servet-i ahlâfı zammeylemektir." (Dibace) "Çünkü âlemde hiçbir şey tebdîl-i hüviyetle ıslah edilemez, ifnâ edilir. İyi olması arzu edilen bir hastanın kalbi kesilip atılamaz, kesilmek şöyle dursun, o kalbin ayrıca takviyesine itinâ edilir" (Dinimiz, Devletimiz, 2).

6. Ona göre modern Batı felsefesi Allah'ın birliği anlayışına gelip dayanmış, bu hususta şüphesi kalmamıştır. Batı felsefesinde uluhiyetin mahiyeti hakkında -vahdet-i vücud ve müteâl Tanrı anlayışı arasında- bir münakaşa devam etmekte, dolayısıyla Batı felsefesi İslam'la tam anlamıyla uyuşabilecek bir mahiyet arz etmektedir:

> Hâl-i hâzırda garb felsefe-i ûlâsı mebhas-ı ulûhiyette pek ciddi bir tarîke girmiş, vahdaniyette şüphesi kalmamış ve ancak hakikat-ı ilâhiyede 'mes'ele-i istivâ' dediğimiz nokta-i marifet üzerinde uğraşmakta bulunmuştur. Burada vahdet-i vücud veya ilâh-ı müte'âl nazariyeleri karşı karşıya mevki'-i bahse konuyor. Bu ikisi arasında münakaşa devam ediyor." (...) "Ben bu kitabı [*Metâlib ve Mezâhib*] tercüme ederken mücerred garbın künh-i aklına vukuf sevdasını taşıyordum. Fakat bi'n-netîce anladım ki o akıl bütün cereyanıyla bizim dinimiz olan vahdâniyet-i ilâhiye akidesine doğru koşmuş ve bütün arzulara rağmen gerek ilhâdı ve gerek teslîsi tesbît edememiştir.

7. Elmalılı, bazı Batılı yazarların 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında yoğunlaşan ilmî kisveye bürünmüş fakat aslen siyâsî nitelikli çalışmalarındaki niyeti keşfetmede dikkate değer bir maharet sahibidir. Mecelle'yle ilgili 9 makalelik yazı dizisinde, Rusya sefareti baş tercümanı Mandelstam'ın,

Osmanlıların Fransız medenî kanununu almalarını teşvik edişinin altında yatan esas sebebi irdeler. Ona göre Mandelstam ve onun gibi düşünenler siyasî niyetlerini ilmî bir kisveye sokmaya çalışmaktan başka bir şey yapmamaktadırlar.

8. Elmalılı, yirminci asrın ayırıcı vasfını "zekânın suiistimali sayesinde gerçekleşen ilerlemeler" ve buna bağlı olarak da, hayatın en küçük ayrıntılarında dahi kendisini gösteren aldatma ve kandırma düsturları ile özetlemektedir. Böyle bir ruhun hüküm sürdüğü bir devirde en çok zarar görecek olanlar cahiller ile temiz ahlâklı olduğu için karşısındakine fırsat verenlerdir. İslam ve bilhassa Osmanlı memleketlerinde bu iki vasfın hakimiyeti sebebiyle en çok zarar görenler buralardadır. Elmalılı bu noktada Mecelle'deki "Der'-i mefasid celb-i menafi'den evladır" kaidesinin İslam ve Batı medeniyetlerini ayıran temel kriterlerden biri oluşuna dikkat çekmektedir.

9. Elmalılı bir asır önce yazdığı şu satırlarla çağının ruhunu özetliyor:

> Ticarette fenayı iyi diye satmak, iyiyi fena diye kapmak zeka, krediler tesisi ile ufak tefek sermaye ashabından geçinmek, emvâl-i enâmı çekmek, mütehassısîn-i maliyece marifet, sulhta ateş yakmak, dostluk yüzünden düşmanlık etmek, mütedeyyin görünüp din yıkmak, hami görünüp can almak diplomatlıkta deha addolunuyor.

Görüşlerini Detaylı Olarak Görelim:

İlim

İslâmî ilimlere yönelik bütüncül bir bakış sahibi olan Elmalılı'nın daha ilk tahsil yıllarından itibaren çok geniş bir alanı kuşattığı anlaşılmaktadır. İslam düşüncesine ve İslâmî ilimlere yönelik bu küllî bakışı kendini, kronolojik olarak önce makalelerinde belli eder ve onun bu özelliği sebebiyledir ki, daha önceleri Kur'an ilimleri ve tefsirle ilgili hususi

bir çalışması bulunmamasına rağmen tefsir görevi ona verilmiş, o da bu işi hakkıyla yapmıştır.

Elmalılı mektep ve medreselerdeki tahsil hayatını tamamladıktan sonra seneler boyunca İslâmî ilimler ve bilhassa on beş yıl boyunca fıkıh tedrisi ile meşgul olmuş, bu sıralarda Batı hukuk düşüncesinin temel esaslarını kavramak ve İslam şerîatının insanî ve ictimâî kıymeti ile Batı hukukunun ilmî mukayesesine dair fikir edinmek için Fransızca öğrenmiştir.

İbnülemin, muaddel Kanun-i Esasi ile mehâkim-i şer'iyye kanunu esbâb-ı mucibe mazbatalarının Elmalılı'nın kaleminden çıktığını ifade ederken, bizzat Elmalılı'nın ağzından Fransızcayı kendi kendine kırk günde öğrendiğini işitince, biraz da buna inanmakta güçlük çektiğini ihsas eden bir ifadeyle, hayretten ağzı açık kaldığını şöyle anlatır:

"Bu mazbataları yazarken Fransızcayı kendi kendine kırk günde öğrendiğini –terceme-i hâlini takrir ettirip zabtettiğim sırada- söyledi. Yabancı bir lisan, bâhusus kendi kendine kırk günde nasıl öğrenilebileceğini düşünerek -eski tabirle- 'engüşt ber dehân-ı hayret' olup kalmıştım." (İbnülemin, *Son Hattatlar*, 108.)

Yeğeni Fatma Paksüt de, dayısının birkaç ay içinde okuduğunu anlayacak seviyede Fransızca öğrendiğini söyler ("Merhum Dayım Hamdi Yazır I", *Altınoluk*, Nisan-1992, s. 22).

İstanbul eski müftüsü Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın beyanına göre, Elmalılı'nın Fransızcayı öğrenmeye karar vermesine sebep olan hadise, Hüseyin Cahit ile aralarında geçen konuşmadır. Ahmet Nedim Serinsu, Babanzade Ahmet Naim'e dair hazırladığı lisans tezi için 1978 senesinde bilgi toplamak amacıyla ziyaret ettiği Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın Elmalılı'nın Fransızcayı nasıl öğrendiğini şu şekilde anlatmış:

Naim Bey, Fransızcayı bir kere iyi bilirdi. Fransızcadan Janet'in müşterek bir Tenkid-i Tarih-i Felsefesi var. Onu Naim Bey tercüme etti. Naim Bey bizzat kendisi bana hikayet etti; Hoca Efendi, Küçük Hamdi Efendi'den (Elmalılı) de duydum. Küçük Hamdi Efendi de onu tercüme etti. Naim Bey tercüme etmedi, o tercümeyi gördükten sonra. Fakat rektör o zaman, Darülfünun Emini (Eskiden üniversite de denmezdi, Darülfünun denirdi) "Naim Bey," demiş, sen Fransızcayı hepimizden iyi bilirsin. Bu kitap ağır bir kitap, bunu ne olur tercümeye bir himmet buyursanız da Darülfününumuz böyle bir eseri kazanmış olsa." "Ben de," dedi, "nasılsa yanılmışım he demişim" dedi. "O gün bugün de işte kitabı da elde ettim. Ötesine berisine bakıyorum, tasarlıyorum ki tercüme edeceğim diye. Zaman biraz uzamış olacak, bir de baktım ki gazetede bir ilan: Elmalılı Muhammed Hamdi şu Felsefe tarihini tercüme etmiş." -Dersiam, Hoca; oh! o bu kadar Fransızca bilmemesi lazım gelir.- Aldım eserin aslını karşılaştırıyorum, hocamın tercümesiyle. Karşılaştırdıkça utanıyorum. Utandıkça Allah'a şükrettim. Meğerki o eseri tercüme etmek için ellerini birbirine vurarak hem de bunu sınıfın içinde söylüyor. O kadar tevazu olacak şey değil. Yalnız Fransızca bilmek kâfi değilmiş. Bir de Hamdi Efendi kafası taşımak lazımmış. Hamd-ü sena Allah'a, iyi ki beni bu hacaletten muhafaza buyurdu, bu türlü tercümeyi suret-i katiyede ben yapamazdım. Aldım kitabı dedi, gittim Hoca Efendi'ye, Hoca Efendi demiş, bir kere hocalık bakımından bir elini öpeyim. Dostlukları o zaman pek ilerlemiş değildi. Sonra çok ahbab oldular. Orada çok defa rastlardım. Nihayet, bir elini hoca olarak, bir de iki elini öpeceğim, beni hacaletten kurtardığınız için. Efendim demiş, bizim bir atımlık barutumuz vardı. Ben bilmezdim, tasavvur edemezdim, bir hocanın bu kadar Fransızca bilir olmasını. Türkçenizden hiç şüphem yok; ama Fransızcaya bu kadar vukuf elde etmeniz, deyince, Hamdi Efendi demiş ki: Bundan altı ay evvel bende bir Fransızca merakı başladı, demiş. Sebep de şu oldu Naim Bey: Hüseyin Cahit Bey ile bir gün görüşüyorduk. O zamanlar Evkaf Nazırı

olduydu Hamdi Efendi. İşte Hocalar Arapçayı iyi bilirler. Ama Arapçayı bildiklerinin dörtte biri kadar bile Frenk lisanlarından birini bilselerdi daha faydalı olur idiler. Hocaların hiçbiri bu lisanları, Fransızcayı hiç bildikleri yok. Bir tane hoca göstersinler bana, tövbe edeyim, söylemeyeyim. Şimdi üzdü beni bu lakırdı. Hemen oradan ayrıldım. Sahaflara uğrayıp Fransızca gramer kitapları satın aldım. -Altı ay sonra bir punduna getirip Hüseyin Cahit'e kendini imtihan ettirir.- Hüseyin Cahit: Mânâsını da tercümesini de yaptın. Eee niye söylemedin o vakit? Elmalılı: Ne bileyim ben. Umursamadım o zaman. Sonra sonra tesir etti. Şimdi sen beni imtihan ettin, ben de seni imtihan edeceğim. Cebinden grameri ağır Fransızca bir mantık kitabı çıkararak: Şuradan şuraya kadar okuyuver: Baktım kızardı, bozardı. Hüseyin Cahit: Canım hocam, bu klasik eserdir. Şimdi sözlük lazım. Onu da nereden arayıp bulacaksın, deyince Hamdi Efendi: Ama ben sözlük istemedim. İşte okudum, aldım, geldim. Hüseyin Cahit: Anladım, anladım. Fena üzülmüşsün sen, demiş. Hoca Efendi de: Üzüldüm; bilirken bilmezliğe düştüm. Bu şekilde öğrendim demiş. Naim Bey, bu şekilde Hamdi Efendi'nin bu eserini bize tanıttı. Onun için çocuklar dedi, ben o kitabı size ders kitabı olarak tavsiye ediyorum. O kitaptan derslerimizi takip edeceğiz. Orada birtakım haşiyeler vardır. Onlar kimsenin aklına gelmez. O müelliflere karşı çıkacak kuvvet ve kudret sahibi de Hocadan başka pek bulunmaz. O haşiyeleri (dipnotları) de beraber okuyacağız. Ve bu şekilde Hocanın fazl-u keremin-den istifade edeceğiz, dedi. *(Darülfünun'da ders esnasında geçen bu olay Serinsu tarafından bizzat kasetten kağıda çözümlenerek yayımlanmıştır: Ahmet Nedim Serinsu, Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Fransızcayı Öğrenişi Hakkında Bir Hatıra, s. 104. Ensar Neşriyat, İslami İlimler Araştırma Vakfı.)*

Fransızca hukuk kitaplarını mütalaa etmeye başlayan Elmalılı'nın araştırmaları, anayasa hukukundan genel felsefeye kayar. Eğitim hayatındaki aralıksız üç-dört sene süren felsefe ve kelam öğrenimi sayesinde felsefî sistem ve problemlere

yönelik artan aşinalığı, onun Fransızca öğrendikten sonra felsefî çalışmalarını kolaylaştıran bir etken olmuştur. Fransızca kitaplar okuduğu hâlde İngilizlerin bilimleri sınıflandırma şekli daha çok hoşuna giden Elmalılı, felsefî çalışmalarına önce mantıktan başlar. İngiliz filozoflarından Alexander Bain'in *İstintâcî ve İstikrâî Mantık* (*Logic: Deductive and Inductive*) adlı kitabını tercüme edip Süleymâniye Medresesi'nde okutur. Bu çalışmaları esnasında mantık ve ilimlerle ilgili yeni fikirlerin İslam'daki mantık ve ilim anlayışıyla münasebetini araştırırken felsefe tarihinin önemi kendisini gösterir. Bu alanda yazılmış çeşitli eserleri gözden geçiren Elmalılı'nın felsefî çalışmalarının muhassalası, *Metâlib ve Mezâhib* tercümesi ile bunun başına yazdığı Dibace'de ve *Hak Dini Kur'an Dili*'nin muhtelif yerlerinde kendini ortaya koymaktadır.

İslâmî İlimler

Fıkıh

> Fıkıh kelimesi esas itibariyle hikmet kelimesine müradif gibidir. Mesela şunun hikmeti veya sırrı veya ruh u hakikati şudur yerinde 'fıkhı şudur' denilir. Hikmet gibi fıkıh dahi vücuh ve esbâb-ı mufassalası ile ilm-i dakīk ve amel-i nâfi' ifade eder. Asl-i lügatte fıkıh garaz ve maksadı anlayıp bilmektir. O hâlde ilim ilm-i mutlak, fıkıh da o ilimden garazı idraktir ki amele de şâmildir. مَنْ يُرِدِ اللّٰهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِى الدِّينِ hadis-i şerifi dahi bu âyetteki hikmetten murad, fıkıh olduğunu ifham edecek bir delil olarak gösterilebilir. (Köksal, *Makaleler*)

İslâmî ilimler tarihinin ilk döneminde, henüz birbirinden ayrışmamış bulunan İslâmî ilimler bütününe fıkh denildiğini ifade eden Hamdi Efendi, bu ilk devirde âlimlerin İslâmî ilimleri kaynaklara, ilkelere ve şubelere tasnif etmeksizin

fıkh-ı mutlak hâlinde tahsil ve tedvin ettiklerini, daha sonraları ise bu kapsayıcı ilmin itikad, amel ve ahlâk kısımlarına ayrıldığını, zamanla bunların kelam, klasik anlamıyla fıkıh ve tasavvuf ilimlerine dönüştüğünü hatırlatır. Fıkhın mutlak ve kapsayıcı anlamdan, sınırları belirlenmiş ilim dallarına taksim ediliş sürecinde, fıkıh lafzının amelle ilgili olan ilmin ismi hâline gelmesi olgusunu ise, fıkh-ı mutlakın en semereli nev'ine tahsis edilmesiyle açıklar. Fıkhın dar anlamını teşkil eden amel ilminin, fıkh-ı mutlakın en verimli kısmını oluşturması da, İslam'da beşeriyetin hedefinin güzel amel olmasıyla açıklanır. Nitekim Kur'an'da açıkça beyan edildiği üzere (el-Mülk 67/2) insanoğlunun yaratılış gayesi, kimin daha güzel amel işleyeceğinin ortaya çıkacağı bir imtihandır.

Mezhepler ve İntikal (Başka Mezheb ile Amel)

Fıkıhta mevcut bulunan görüş ayrılıkları ve fikir ihtilaflarından meydana gelen mezhepler Elmalılı nazarında çok tabii bir sürecin ürünleridir. Bunların hepsi hikmet-i hukukun dalı, cümlesi şerîat ağacının meyveleridir. Bu fıkhî ihtilaflar ve farklı mezheplerin mevcudiyeti, bizim için büyük bir imkândır.

Mezahibde İntikal

Elmalılı özellikle farklı mezheplerden istifadenin cevazına dair ileri sürülmesi muhtemel itirazları baştan önlemek için bunun, bir meselede iki ayrı mezheple amel etmek anlamına gelen ve hükmü ihtilaflı olan telfik dahi olmadığını, muahhar Hanefî âlimlerince bir Hanefînin bazı hususlarda sadece öyle istediği için mesela Şâfi'î mezhebine göre amel etmesine cevaz verilmiyor ise de, hâkimin hükmü ve devlet başkanının müdahaleleriyle bunun câiz olacağında şüphe

kalmayacağını, hatta halifenin iradesiyle kanunlaşan bir hükmün vacip hâle geleceğini belirtir. Bu meselede ikna olmak ve daha fazla bilgi almak isteyenleri klasik bir eser olan Molla Fenârî'nin *Fusûlü'l-Bedâyi* adlı kitabının ictihad ve taklîd bahsine havale etmek suretiyle bu görüşün yeni bir düşünce olduğu şeklindeki muhtemel şüpheyi de izale etmeye çalışır. Başka mezheplerden yararlanmanın fıkhen durumunu bu şekilde açıklayan Elmalılı, bununla birlikte esas istifadenin istihsan delilini en çok kullanan mezhep olan Hanefîlikten sağlanacağını ilâve etmek suretiyle de, diğer mezheplerden yararlanmanın endişeye mahal verecek bir genişlikte olmayacağı hususunda Hanefîliğe sıkı bir şekilde bağlı olan Osmanlı toplumunu rahatlatmak ister:

"Şurasını da ilâve etmek isterim ki bu surette de yine bütün istifademiz istihsânı hâvî olan mezheb-i Hanefîden olacağı unutulmamalıdır."

Fıkıhta Tecdîd

Elmalılı'ya göre toplumu bir yandan ilâhî nizama, diğer yandan modern çağın gerekliliklerine uygun olarak sevk ve idare etmek fıkhı kendi aslî kaynaklarına bağlı kalarak yeniden işleyip zenginleştirmekten geçer. Elmalılı, fıkhın modernleştirilmesi amacıyla eğitim, yasama ve yargı boyutlarını içeren kapsamlı bir proje geliştirir. Bu proje şunların gerçekleştirilmesini içermektedir:

1. Mecelle Cemiyeti'nden daha geniş ve uzman bir ilim heyeti teşkil etmek,

2. Avrupa kanunlarını tercüme etmek,

3. Gayrimüslimlerin ehliyetli ilim adamlarından oluşan bir hukuk heyeti oluşturmak,

4. Güncel fıkhî meseleleri (hâdisât) ve küllî muamelelerimizi belirlemek,

5. Öncelikle Hanefî fıkhından başlamak üzere tetkik, tatbik, toplama ve telif ameliyesine girişmek,

6. Yapılacak çalışmalarda bütün mezhepleri dikkate almak ve insanların ihtiyacına en uygun hükümleri hangi mezhepten olursa olsun almak,

7. Aranan mesele mevcut fıkıh mezheplerine dair eserlerde bulunamazsa bunu -çözümünü orada aynen bulabilsek bile- Avrupa kanunlarından hareketle değil, şer'î felsefemizin kaidelerinin ışığında çözmek.

Bunlar gerçekleştirildiği takdirde Elmalılı'ya göre medenî dünyanın parmak ısıracağı ve Mecelle'nin bile muhtasar bir sayfası gibi kalacağı kuşatıcılıkta bir kanun meydana getirebiliriz. Bu çabada Japonya bize örnek olabilir. Ancak böyle bir şey yapabildiğimiz takdirde kendi hissiyatımıza uygun bir kanun vücuda gelmiş olur. Memleketimizin selameti buna bağlı olduğu gibi, mevcudiyetimizi ispat etmemiz de buna bağlıdır. Bütün bunlardan sonra da mektep ve medreselerimizde büyük bir mukayeseli kanunlar ilmi, daha şümullü bir hukuk felsefesi (hikmet-i hukuk) ve fıkıh usulü tedrisine yol açmış oluruz. Ayrıca mahkemelerimizde -şer'an ikisi de câiz olması bakımından- tek hakim veya müşterek hakim usullerinden herhangi birisini kabul ederek mahkemelerin birleştirilmesi, düzenlenip ıslah edilmesi yoluna girebiliriz ve ahaliyi böylelikle iki cami arasında kalmış bî-namaza çevirmeyiz.

Görüldüğü gibi Elmalılı kendi hukuk mirasımızı esas alarak fakat modern hukuk biliminin birikiminden de faydalanmak suretiyle, geniş soluklu ve çok yönlü bir çabayla, hukukun bütün alanlarını içine alacağından kapsam olarak Mecelle'den çok daha şümullü, etraflı ve kuşatıcı bir kanun/kanunlar serisi yapılması gerekliliğini dile getirmektedir. Bu çalışmalar fıkıh eğitiminin gelişip yenilenmesini de

beraberinde getirecektir. Bir diğer önemli nokta da, Elmalılı'nın projesinin, 19. yüzyılın ürünü olan yargıdaki ikiliği gidermeyi de hedeflemesidir.

Elmalılı anayasa hukuku, devletler hukuku ve ceza hukukunun, dünyada ilk olarak fıkhın ışık tuttuğu ilim dalları olduğuna dikkat çektikten sonra, modern zamanda bu çalışmaların ne olduğunu, bu alanlarda ortaya çıkan meseleleri çözümleyen fukaha ve kitapların niçin meydanda olmadığını sorgulamaktadır. Devletler hukuku bakımından eski devirlerde savaş durumu esas iken, artık barış durumunun esas hâline gelmesi, devletler hukukundaki yeni gelişme ve anlaşmaların bölgeleri birbirlerine dünya tarihinde daha önce hiç olmadığı kadar yakınlaştırması, sözleşme ve muahedelerin dünyayı tamamen değiştirmesi gibi gelişmeleri zikreden Elmalılı, Müslümanlar olarak bütün bunlarla ilgili fıkhî hükümleri çıkarmamızın bir gereklilik olduğunu ifade eder.

Fıkıh, İctihad ve Tabiat Bilimleri

Fıkıh ilmi, ilimleri birbirleriyle irtibatlı hâle getiren bir bütünleştirici unsur, bir cihet-i vahdet mevkiinde bulununca, fıkıhla bütün ilimler arasında kuvvetli bir (Akıl-bilim-din) ilişki ve tabii bir hiyerarşi bulunması kaçınılmaz olur. Elmalılı'ya göre tabiat bilimleri, nizam-ı âlemin azametini ve bu nizamı meydana getiren Yaratıcı'nın kudretini müşahede etmeye vesiledir. Bu bilimlerin dayanağı beş duyu olduğu için faaliyet alanı sınırlıdır; vazifesi, duyularla idrak edilen sahanın ilerisini altıncı bir kuvvet olan aklî muhakemenin tedkikine havale etmek suretiyle ilahiyat ilimlerinin lüzumunu göstermekten ibarettir.

Elmalılı yasa koyma (teşrî) ile ictihadı birbirinden ayırırken bunları temsil eden kavramlar olarak 'irade' ile 'ilm'i tespit eder. Şerîat koyucunun nas ve naklinde esas olan irade,

bu iradeyi illetiyle birlikte anlayıp yorumlamanın esası ise ilimdir. İctihad tamamen ilmî bir faaliyettir. Yasa koymada ise hem irade, hem ilim söz konusudur. Nitekim yasa koymak hem hükümler vazetmeyi hem de bu hükümlere dair illet ve şartları belirlemeyi içinde barındırır. İşin hüküm vazetme kısmı iradî, illet ve şartların belirlenmesi ise ilmî nitelik taşır. Bundan dolayıdır ki gerek fıkıh ilmi, gerek bütün hukukî ilimler bu iki bakış açısını birleştirmek mecburiyetindedirler. Bir şer'î hükmün veya bir kanun maddesinin ilmî yönünden gafil olan bir hâkim, o hükmü veya o maddeyi uygularken tamamen başarılı olamayacağı gibi, o hüküm veya maddenin naklî cihetinden gafil olan bir âlim de bir mahkeme huzurunda davasını kaybedebilir. Çünkü ilim ile irade karşı karşıya geldiğinde irade galebe eder. Şer'î hükümlerin anlaşılıp istinbat edilmesinde yalnız hadis ve tefsirin yetersiz oluşu da bu iki bakış açısının birleşmesi gerekliliğinin bir göstergesidir.

Teşrî ve Hâkim (Hüküm Koyan, Yasama Erki)

İslam şerîatında beşerin ferdî iradesi asla hâkim olmadığı için teşrî fiili sırayla şu üç iradeye varıp dayanmaktadır: Allah'ın iradesi, peygamberin iradesi ve bu ikisine tabi olan ümmetin iradesi. Fıkhın temel kaynakları olan Kitab, sünnet ve icma da bu üç iradenin birer yasama kaynağı olarak terimleştirilmiş halini ifade eder. Bu üç iradeyi takip eden ictihad eylemi ise bunların şart ve illetlerini, hususi ve umûmî münasebetlerini mümkün olduğu kadar anlayıp istinbat etmeye dayalı ilmî bir çabadır.

Akıl, Nakıl, İctihad ve Taklîd

Elmalılı başka bir yerde de bütün ilimleri kapsayacak genel bir anlatımla, ilimlerin "nakliyet" ve "ilmiyet" yönlerinin

birbirinden ayrılması mümkün olmayan iki temel cihet olduğunu belirtmektedir:

> Malum ya, her ilmin bir nakliyeti, bir de akliyeti vardır. Ne ulûm-i nakliye hisse-i akıldan azade, ne ulûm-i akliye hisse-i nakilden vârestedir. (...) Ulûmun akliyetini ve fâiliyet-i hâzırasını ihmâl edip sırf nakliyetini tesbît ile uğraşmak iskolastik denilen mertebe-i taklîdde sayıp durmak demektir. Bu ise hakikatin hayatiyetinden ve canlı noktaları bulunduğundan gaflet eylemektir. Bilakis ulûmun nakliyetini ihmâl edip sade akliyeti ile eğlenmek; mi'yârsız, mikyassız, ibtidâî bir hareket-i tıflânedir. Bunun yanında iskolastik, reşid bir mahiyet-i ilmiyeyi hâizdir. Eş'arî'yi bilmeyen Râzîlikten dem vuramaz, Newton'u tanımayan Einstein'den bir şey anlayamaz. Tahavvül serî' olabilir fakat terakkī hayli muhafazakârdır.

Elmalılı'nın fıkıh ile tabiat bilimleri arasında ilke ve metot düzeyinde kurduğu ilişki dikkat çekicidir. Fıkh-ı mutlakın en geniş ve semereli bölümü olarak fıkıh ilmi, bütün ilimlerle bir şekilde irtibatlıdır. Bu irtibat, Elmalılı'ya göre en üst düzeyde, bütün ilimlerin sebep ve illetleri araştırma amaçlı olmaları bakımından müşterek oluşları noktasında tezahür eder. Elmalılı, metot ve konuları itibariyle birbirleriyle yakın bir ilişki içinde bulundukları ilk nazarda kolay kolay söylenemeyecek olan fıkıh ve tabiat bilimleri arasında aslında kuvvetli bir irtibat bulunduğunu gösterir. Buna göre bütün ilimler illet ve sebepleri araştırma esas ve amacında birleşmektedir. Fıkıh ilminde illet ve sebep araştırması Şâri'in iradesini ortaya koyma amacıyla yapılır ve bu araştırma tansîs-i menât, tahrîc-i menât, tenkīh-i menât ve tahkīk-i menât terimleriyle ifadesini bulur. Bu illet tespiti yöntemlerinden tansîs-i menât, tabiat bilimlerindeki müşahedeye (gözlem) tekabül etmektedir. Bu seviyede hem fıkıhçı hem de tabiat bilimci pasif konumdadırlar, kendi çalışma alanlarına

ilişkin olarak her ikisi de mevcut bilginin tespitiyle yetinirler. Nitekim tansîs-i menât aşamasında fakih Şâri'den nakledilen naslardaki açık veya kapalı delâletleri tespit ve tayin etmekle ve dolayısıyla Şâri'den ilim almakla yetinir. Zira o bu noktada müctehid değil, dinleyici ve öğrenici konumundadır. Elmalılı'ya göre sahâbelerin fıkhî mesaisi en çok bu neviden olduğu gibi, kendi yaşadığı dönemdeki fıkıhçılık da bunun bir gölgesinden ibarettir.

Fıkıhta esas ilmî faaliyet, yani ictihad tahrîc ve tenkīh-i menât ile başlar. Bunun tabiat bilimlerindeki mukabili de tikel olgulardan elde edilen gözlemlerin zihinde tümevarım yöntemiyle genelleştirilerek, daha önce bilinmeyen yeni bir sebeplilik ilişkisini tespit etmektir. Müctehid, Şâri'den nakledilen ibarelerde hükmü açık veya kapalı olarak zikredilmeyen hadiselerdeki ilâhî iradeyi tespit için lafzî olmaktan ziyade manevî ve aklî bir genelleştirme işlemine, cüz'îden küllîye doğru giden ilmî bir tümevarıma başvurur. Mutlak müctehid bu yolla yeni bir illet keşfeden âlimdir ve tahrîc-i menât da bu keşfin ismidir. Daha sonra yapılan çeşitli keşiflerle varlığı iyice belirginleşen illet üzerinde yapılan ince çalışmalarla, bu illete ilişen ama hüküm üzerinde müessir olmayan unsurların ayıklanması (tenkîh-i menât) suretiyle artık ictihadî bir kanun tespit edilmiş olur. Bu kanun esas alınarak yeni çıkarımlar yapılır ve illet başka olaylara tatbik edilir (tahkîk-i menât). Hanefîler nazarında ictihadın altında bir mertebe olan tahkîk-i menât bir keşif değil bir uygulama niteliğindedir.

İctihad Kapısı

(Müctehid, Mukallid, Muharric, İctihad kapısı)

Bütün bu söylenenlerin gerçekleşmesi için Elmalılı'ya göre mutlak müctehidler yetiştirmeye gerek yoktur. İlmî yetkinlik

bakımından Hanefî fukahasını derecelendiren meşhur taksimde İbn Âbidin gibi yedinci derecede olduğu kabul edilen fakihlerin artması ve yeni hadiseleri mezhebin umûmî esasları ve imamın görüşleri çerçevesine oturtarak çözümleyen tahrîc ehlinin çoğalması yeterli olacaktır. Dolayısıyla Elmalılı'ya göre ümmetin yeni sorunları söz konusu olduğunda esas mesele ictihad kapısının açılması veya yeni müctehidlerin yetiştirilmesi değil, uzun asırların çabalarıyla teessüs etmiş bulunan fıkıh geleneğinin işletilmesidir. Nitekim İslam tarihinin çeşitli dönemlerinde ihtiyaç ve zaruretler sebebiyle beyi' bi'l-vefa, beyi' bi'l-istiğlâl, mukāta'a, icâreteyn ve gedikler gibi bazı işlemleri tecviz eden fakihler, kendi devrinde gündeme gelen şarap tortusundan ispirto ve sigorta gibi yeni fıkhî meseleleri çözüme kavuşturan İbn Âbidin ve Mecelle'yi meydana getiren ulemâ müctehid değillerdi, bunların her biri bir beldenin yedinci dereceden fakihi, müftüsü yahut müellifinden ibaret idi; fakat bu insanlar aynı zamanda büyük fıkıh geleneğine ve şerîatın hikmet ve maksatlarına vâkıf, günün sorunlarını çözebilecek yetkinliğe sahip ilim adamlarıydı.

Yukarıdaki paragrafta müctehid olmayan fıkıh âlimlerinin çalışmalarıyla da Müslümanların muhtaç oldukları hükümlere, fetvalara ve eserlere ulaşılabileceğini açıklayan Elmalılı başka bir yerde de ictihad kapısının kapanmasını eleştirip yeni müctehidlerin çıkması gerektiğini savunanları da, ictihad kelimesini ağızlarına almaktan bile ürkecek derecede muhafazakârları da eleştirir ve ne öncekilerin arzusunun müctehid ürettiğini, ne de ikincilerin çekincesinin mahzurları tükettiğini belirtir. İctihad çok güçlü bir ilmin dışarıya taşan yansıması olduğu içindir ki etrafına sığmayacak kadar feyizli olan bir ilim kuvvetinin kendini ortaya koyacağı en basit sahne, bu ilmin sahibinin evinde yazacağı kitaplardır. Bundan dolayı İslam âlimlerinin ictihad yolunun kapatıldığını değil, kesildiğini söylediklerini hatırlatan Elmalılı, fıkhın

yeniden İslâmî ilimler tarihinin ilk dönemindeki mânâsıyla küllî bir ilim, bir fıkh-ı mutlak olarak ihya edilmesi ve zayıflayan kısımlarının canlandırılması gerektiğine işaret eder, ancak bunun ne kadar zor ve büyük bir iş olduğunu da itiraftan geri kalmaz. Zira devir uzmanlaşma devridir. Günün âlimleri hiç olmazsa her bir ilim şubesini selefin mirası üzerinden canlandırıp geliştirmekle mükelleftir

Taklîd ve İttiba

Taklîd, fıkhın akliyeti ile nakliyetini birbirinden ayıramamak, delilini dikkate almaksızın ulemâdan nakledilen sözleri taklîd etmek demektir. Halbuki fakihlerin görüşlerinin iradî değil, ilmî kıymetleri vardır ve bu ilmiyet de ancak bu görüşlerin dayandıkları delillerin incelenmesiyle ortaya çıkar. Bundan dolayı da fıkhî meselelerde naklî anlamda kıymet Şâri'in naslarındadır, âlimlerden nakledilen görüşler ise başlı başına iradi kıymete sahip olmadığından delilini dikkate almaksızın herhangi bir ilmî hükmü hâiz değildir. Bu sebeple ulemânın görüşleri sadece taklîd noktasından söz konusu edilebilir ve yine aynı düşüncenin sonucu olarak müctehidlerin görüşlerini illet ve delillerine bakmayarak maslahatımıza uygun olduğu için alıvermek, ulemâya ait nakilleri Şâri'in nakilleri yerine koymak anlamına geldiğinden dolayı meşru değildir. Böyle yapmakla hem Şâri'in iradesine karşı gelinmiş olur hem de hükümler arasındaki genel münasebetin "ilmiyet"i halele uğratılmış olur. Âlimlerden nakledilen görüşlerin önemi onların ilmiyetinden aranmalıdır, bu ilmiyet nispetinden onlar Şâri'in iradesini temsil edebilirler. Şu halde âlimlerden nakledilenlerin ilmiyetine bakılmayarak sadece söylenilmiş oldukları için taklîd ve telfik edilmesi, Elmalılı'ya göre "bizim emrâz-ı cedîde-i teşrî'iyemizden biridir; çünki şeri'de hâkim olan nakil, irâde-i Şâri'e dair **olan ise nakildir."**

Fıkıh, Mantık ve Metodoloji İlişkisi

İlletle alakalı yukarıda geçen fıkhî terimlerin mukabillerini Batılı mantık kitaplarından tespit edip ortaya koyan ve hiçbir ilmin bu terimlerin ifade ettiği işlemlerden uzak olmadığını söyleyen Elmalılı, fıkhın ayırıcı tarafını ise illet tespit ve tatbikine yönelik bu ameliyeleri yalnız Şâri'in iradesini bulmaya hasretmiş olmasında görür. Süleymâniye Medresesi'nde mantık müderrisliği yaptığı esnada, İngiliz filozoflarından Alexander Bain'in *Logic: Deductive and Inductive* adlı eserini -Gabriel Compayré tarafından 1875'te yapılan Fransızca tercümesini esas alarak- *Mantık-ı İstintâcî ve İstikrâî* başlığıyla Türkçeye tercüme ederek okutmuştur. Sözünü ettiğimiz kavramsal mukayeseyi, mantıkla meşgul olduğu bu dönemde yapmış olmalıdır. Fıkıh usulü ilminde ayrıntılarıyla tasvir edilen bu terimler, ona göre Batı kaynaklarına bütün ilimlerde geçerli olacak şekilde aynen aktarılmış gibidir. Nitekim "découverte de cause" veya "tirer de cause" keşf ve tahrîc-i illet, "élimination de cause" tenkīh veya tarh-ı illet, "application de cause" tatbîk-i illet terimleriyle birebir örtüşmektedir. Elmalılı buradan hareketle, tümevarım esasına göre iş gören bütün bilimlerde işleyen mantığın aynı olduğuna kanaat getirir.

Fıkıh ve Çağdaş Hukuk Mukayesesi, Fıkıh Öğretim Usulü

Elmalılı, Avrupa kıtasının dünyanın geri kalanı üzerindeki gücünü ve etkisini iyice artırdığı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fıkıh ilminin Müslüman toplumların hayatlarını tanzim etmedeki rolünü ve ilimler manzumesi içerisindeki konumunu sorgularken, mukayese unsuru olmak üzere Batı hukuk ilmini dikkate almaktadır. Fıkıh ile modern hukuk ilimlerini, muhteva ve eğitim diyebileceğimiz iki yönden mukayese eden Elmalılı, muhteva cihetiyle

fıkhın Batılıların hukuk ilminden daha geniş olduğunu, hukukun fıkhın bir bölümünü oluşturduğunu ifade eder. Zira hukuk ilminin mevzuu yalnız dünyevî amaçlara yönelik fiillerden ibarettir.

Eğitim yönüyle ise fıkıh ilminin geleneksel tedris tarzını eleştiren Elmalılı, fıkhın bütün muhtevasını tafsilatıyla öğretmeye çalışmanın yanlış olduğuna dikkat çekmektedir. Fıkhın her bir kitabını ayrı bir ilim şubesi halinde geliştirmenin ilmî değeri yanında eğitim bakımından da önemi büyüktür. Elmalılı, modern Batı hukuk biliminin alt bölümlerindeki uzmanlaşmaya işaret ederek fıkıh tahsil edenlerin disiplinin bütün ayrıntılarına hâkim olmaya çalışmalarına da hayret etmektedir. Fıkhın da hukuk gibi, önce genel hatlarıyla, sonra da ayrı ayrı dersler ve bölümler halinde ayrıntılarıyla öğretilmesi gerektiğini düşünmekte ve fıkhı ana hatlarıyla öğretecek bir şekil bulunamayışının fıkhı müzelik antikalara dönüştüreceğini ileri sürmektedir.

Köksal'ın ifadesiyle "Elmalılı'dan sonraki yıllarda, fıkha giriş tarzında, İslam hukukunun ana esas ve kavramlarını klasik fıkıh literatürünün müşahhas anlatım biçiminden tecrid etmek suretiyle nazariyeleştiren ve kimi zaman Batı hukuku esaslarıyla da mukayese eden eserler sayesinde fıkh-ı umûmîyi öğretecek bir tedris biçimi oluştuğunu söylemek mümkündür."

Elmalılı Hamdi Yazır, fıkıh ilminin iki yüze yakın alt bölümünün her birinin ayrı birer ilim şubesi olabilecek potansiyele sahip olduğu ve bu yönde işlenip geliştirilmesi gerektiği düşüncesindedir. Fıkıh kitaplarının en başında yer alan taharet bölümünden, en sonundaki vasiyet ve miras hukukuna kadar bütün "kitap"ların, günün ilim ve fenleriyle de mukayese edilip dinî metinlerimizle alakaları kurulmak suretiyle Müslüman insanın hak ve vazifelerinin tasnifini yapmak ve sosyal düzenimizi belirlemek ona göre dinî bir görevdir.

Fıkıh ilminin birçok alt ilimlere ayrılmasını sağlayacak olan böyle bir çalışma, fıkıh tahsilimizi kolaylaştıracağı gibi, uzmanlık derecemizi de yükseltecektir.

Elmalılı Mecelle'nin muhtevası ile arazi hukukunun zaten son asırda bu yolu takip ederek bağımsız birer fıkhî ilim haline geldiğini, vakıflar hukukunun da bu yolda olduğunu söyler:

> Nitekim ezmine-i ahîrede Mecelle ve ahkâm-ı arâzî ayrılmış ve ahkâmü'l-evkāf da bunlara iltihak etmeğe başlamıştır. Hatta kadîmden beri Hassaf, İs'âf gibi kütüb-i müstakille te'lîf olunmuş ve asrımızda da Türkçe bir-iki eser zuhura gelmiştir. Bunları takip eden işbu eser [İrşâdü'l-ahlâf] dahi ahkâmü'l-evkāfı bir ilm-i müstakil halinde daha yeni bir tarz-ı tasnîfe tâbi' tutmak istemiştir. Ve bir mukaddime ile iki kısımdan terekküb edip mukaddimesinde mevzû'unu, gâyesini, tarifini göstermiştir. Hamdi Efendi'nin fıkhın eğitim şekline dair biraz yukarıda temas edilen düşüncesi (fıkhın tıpkı hukuk ilmi gibi evvelâ genel hatlarıyla, sonra da alt bölümler halinde tedris edilmesi gerektiği) ile, fıkhın kitab ismi altında tasnif ve tedris edilen alt başlıklarının birer ilim şubesi halinde geliştirilmesi gerektiği düşünceleri birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Elmalılı'nın Fransızca bildiği ve Batı hukuk düşüncesine dair Fransızca eserleri incelediği göz önüne alınacak olursa, Kara Avrupası hukuk sistematiğinin, hukuku öncelikle özel ve kamu hukuku, sonra da bunları kendi içlerinde alt kısımlara ayırıp telif ve eğitimi bu bölümlere göre yapması olgusunun Elmalılı'nın dikkatini çektiği ve onu fıkhın telif ve eğitim biçimi üzerinde düşünmeye sevk ettiği söylenebilir... Elmalılı, mesela Zerkā gibi bazı fıkıh âlimlerinin yaptığına benzer şekilde fıkhın tamamen modern hukuk tasnifine göre düzenlenmesini değil, kendi sistematiğine bağlı kalmak suretiyle geliştirilmesini savunuyor görünmektedir. Nitekim bu husus, fıkhın iki yüze yakın kitaplarının her birinin birer alt ilim dalı olarak müstakil ve iç bütünlüğe sahip teliflere konu olacak tarzda geliştirilmesi gerektiği şeklindeki ifadesinden

anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu düşüncesine uygun gelişmeler olarak misal verdiği iki örnekten birisi olan Mecelle'nin muhtevası, fıkhın altbölümlerinden 15-20 kadarını içinde barındırmakta ve modern hukuk tasnifinde ağırlıklı olarak eşya ve borçlar hukukuna tekabül etmektedir. Şu halde Elmalılı'nın nazarında asıl önemli olan noktanın, fıkhın sistematiğinin şu veya bu şekilde geliştirilmesinden ziyade, bu ilmin modern bir Müslüman toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve bilimsel olarak da Batı dünyasının hukukî çalışmalarıyla boy ölçüşebilecek bir yapıya kavuşturulması olduğunu söyleyebiliriz. Bu da fıkhın bölümlerinin teker teker kodifiye edilmesiyle, hazırlanan bu kanunlar üzerine yazılacak şerhler ve bu kanunlardan hareketle kaleme alınacak sistematik incelemeler sayesinde her bir fıkıh bölümünün geliştirilip zenginleştirilmesiyle, eski dönemlerde olmayan yeni meselelerin fıkhın genel ilkelerine bağlı kalınarak çözümlenmesiyle, yapılan bütün bu ilmî çalışmaların Batı'daki hukuk çalışmalarıyla mukayeseli olarak incelenmesiyle mümkün olacaktır.

Fetva ve Yargı Kurumlarının Tenkidi

Elmalılı'nın eleştirilerinden meşihat makamı da nasibini almaktadır. Vaktiyle yabancıların bile müşküllerini halleden Fetvahane ifa ettiği işlevi fıkhın bütün alanlarına dair kalıcı eserler halinde neşretmediği, Mecelle'yi kendisi tanzim etmeyip Mecelle Cemiyeti'nin kurulmasına fırsat verdiği, vaktiyle günde binden fazla fetva veren şeyhülislamların haleflerinin belirli dört fetvanın dışına çıkmamaları ve fetva vermekteki yavaşlıkları, nizamiye mahkemelerinin kurulmasına dolaylı olarak da olsa sebebiyet vermeleri sebebiyle tenkit konusu olur. Ona göre "Fetvâhâne her müşkile yetişmeli idi. Fetvâhâne fukahâsının, müftülerimizin, kadılarımızın, müderrislerimizin âsâr-ı nâfi'asıyla memleketimiz dopdolu olmalı idi."

Elmalılı'nın, ileride genişçe vereceğimiz "Mehâkim-i Şer'iye Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası"nda söyledikleri de, Osmanlı adliye teşkilatının son iki yüzyıldaki durumu konusunda yukarıda ifade edilenleri hem destekler hem de genişletir niteliktedir. Hicrî 1000 tarihlerine kadar kadıların yetişmeleri, ilmî ve ahlâkî olgunlukları, ayrıca devlet tarafından gördükleri destek ve itibar cihetiyle Osmanlı adliye teşkilatının tüm dünyada örnek bir adalet sistemi teşkil ettiğini söyleyen Elmalılı, daha sonraları ilim tahsiline teşvikin azalması, paşazadelere ilmî mertebeler dağıtılması gibi hususlar sebebiyle ehil olmayan kimselerin ilmiye mesleğine girerek kadı olabildiğini, bundan dolayı da Osmanlıların son iki asrında mahkemelerin zaafını artırdığı tespitinde bulunur. Kendi içinde zaafa uğrayan adalet sistemi de Avrupalıların müdahalesine zemin hazırlamış, önce ceza ve ticaret mahkemeleri ayrılmış, sonra da her nedense "hükûmetin kanun-ı medenîsi olan fıkıh mûcibince" çözüme kavuşturma hususunda ihmal ve tembellik edilen meselelere nizamiye davaları denilip bunları halledebilmek için müşterek hakim esasına göre nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. Böylelikle ortaya bir yargı ikiliği çıkmış oluyor, biri münferid, diğeri müşterek hâkimli iki tür mahkeme meydana gelmiş oluyordu. Hamdi Efendi bunlardan münferid hâkimli klasik şer'î mahkemelerin kendi haline bırakılarak metruk ve perişan bir vaziyete konulduğuna dikkat çektiği gibi, yapılan bu uygulamanın adliyede arzu edilen nizamı sağlamak yerine bir karmaşadan ve keşmekeşten başka bir sonuç vermediğini kaydeder. Ona göre nizamiye mahkemelerine sarf edilen himmetlerin yarısı bile şer'î mahkemelere sarf edilseydi, iki mahkemenin birleştiği nokta belirlenebilir ve neticede de memleketin mahkemelerinde yeknesaklık gerçekleştirilebilirdi. Halbuki şer'î mahkemeler hükûmet tarafından sanki memleketten silinmesi amaçlanan müesseselermiş gibi her türlü ıslah ve

geliştirmeden mahrum bırakılmış, hâkim ve katipleri düzgün biçimde tavzif edilmeyip mahkeme hâsılatı ile idare etmeleri sağlanmış, diğer taraftan da kadı ve nâiblerin ilmî ve ahlâkî seviyelerine dikkat edilmeyip kazâ mesleğine birçok ehliyetsiz kimselerin girmesine göz yumulmuş, böylelikle de "a'mâk-ı hissiyâta nüfuz etmiş" olan bu şer'î mahkemelerin, âdeta kendi içinden çürüyüp ölerek, kamuoyunun saygısını yitirmesi hedeflenmiştir.

Elmalılı'ya göre problem sadece idare ile alakalı değildir; geleneksel kurumlarının içinde bulunduğu durumdan rahatsız olmayıp yeni mahkemelerde adalet aramaya koşan millette de kusur vardır. Ulemâsını yeterince sahiplenmeyen, âlimlerine hem maddî hem de manevî anlamda yeterli desteği vermeyen, onların yetişmesi için gerekli imkânları sağlamaya gayret etmeyen halk, bunun neticesinde bu âlimlerin temsil ettiği değerleri özümsemekte de başarısız olmuş, içeride istibdadın, dışarıda düşmanların kahrı altında ezilmiştir.

Görüldüğü gibi Elmalılı'nın eleştirileri belirli bir kesime inhisar etmemekte, fıkhın içinde bulunduğu durumda devlet adamları kadar ulemânın da, meşihat makamı kadar halkın da kusuru bulunduğunu düşünmektedir. Elmalılı'nın tasavvurundaki ihya projesinin gerçekleşebilmesi için toplumun bütün bu kesimlerinin içinde yer alacağı bir işbirliğine, topyekûn bir gayrete ihtiyaç vardır.

Yine Elmalılı'ya göre İslam ve Osmanlı toplumunun fakir ve zayıflara yardım ve onları himaye duyguları olmasaydı, dış şartların tesirinden önce içeride oluşacak sosyalizm Osmanlı devlet ve medeniyetinin yıkılmasına sebebiyet verecekti. Hükûmetin yanlış idarî kararları yüzünden bir süreden beridir halkta bu gibi hissiyatın zayıfladığını ifade eden Elmalılı, vaktiyle yabancıların bütün önemli eserlerini yarım asırda tercüme ederek kendine mal eden ve Müslüman toplumu böylece taklitçilikten kurtaran İslam medeniyetine

mukabil, Osmanlıların Tanzimat'tan itibaren Avrupa'nın ilmî eserlerinden çevrilmesi zorunlu olanlarını bile henüz tespit edemediğini ifade etmektedir.

Taklîde Değil, Tahkike Dayalı Bazı Çözümleri ve Görüşleri

Değişim, Mesalih-i Mürsele

> İzhâr-ı hak ve icrâ-yı ma'delete vesile olan her kāidenin adl ü müsâvât esasına müstenid olan ahkâm-ı şer'iyeye dâhil olacağına ve şer'an i'tibar ve ilgâsına delil bulunmayıp nazîri de sebk etmeyen husûsâtta mesâlih-i mürsele ile amel etmek siyaset-i şer'iye ahkâmından bulunmasına mebnî, idâre-i hükûmetin cihât-ı dünyeviyesinde ve bilhassa müslim ve gayrimüslim efradın hitabda müsâvî bulundukları muâmelât ve 'ukūbâtta muvâfık-ı hikmet ve maslahat olan usûl ve kavâ'idi hudûd-ı şer'iye dairesinde herhangi bir menba'-dan iktibas etmek ve 'hikmeti nerede bulursak almak lazım olduğu' rehîn-i mertebe-i îkāndır. Şu halde, mebânî-i esâsiyesi şerîatın dâire-i beyânında bulunan ulûm-i siyâsiyye-i hâzıradaki vüs'at-i müterakkiyeyi isti'dad ve terbiye-i umûmiyemizle mütenâsiben süze süze telakkī bi'l-kabul etmek bâbında lehü'l-hamd mâni' yok, muktezî ise çoktur.

Görüldüğü üzere Elmalılı Hamdi Yazır, döneminin siyasî gereklilikleri olarak görülen anayasa tedvini, parlamenter sisteme geçiş, hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması, kuvvetler ayrılığına geçiş ve idarenin denetimi gibi hususları ustaca siyaset-i şer'iyye geleneği ile irtibatlandırmakta ve bunları şer'î siyasetin gerekleri olarak takdim etmektedir. Şüphesiz siyaset-i şer'iyye geleneği, siyasî uygulamaların şer'îlikle nitelenebilmesi için umûmî bazı ilkelere bağlı kalınmak şartıyla vaktin ve halin gereklerine göre farklı görünümler alabileceği hususunda yeterince açıktır. Ancak Elmalılı'nın analizinden

ilk nazarda anlaşılan, olup biten değişimlerin dış dünyadaki gelişmelerin icbar etmesinden ziyade, Osmanlı toplumunun kendi iç dinamikleri ve tamamen şer'î siyasetin gereği olarak gerçekleştirildiğidir. Bu tarz bir yaklaşım da meşrulaştırmak diyebileceğimiz bir yönteme zaman zaman başvurmak zorunda kalmaktadır. Sözü edilen yaklaşım, anayasa yazımının vücuba kadar giden bir mesuliyet ifade edişini, normal şartlarda ibaha ifade ettiği genel kabul gören akitlerin yazılarak korunması ile irtibatlandırmasında ve keza ashab-ı şûrânın meclisle ilişkilendirilmesinde de görülebilir. Fakat bütün bu gayretlerin, dönemin birçok âlim ve entelektüeli tarafından "istibdad" olarak nitelendirilen otuz yılı aşkın bir tek merkezli yönetime karşı tepki olduğu da unutulmamalıdır. Elmalılı'nın yaklaşımı, Meşrutiyet Dönemi ulemâsının genel siyasetlerini temsil edecek şekilde, Meşrutiyet'in en genel ilkeler çerçevesinde de olsa şer'î sınırlardan dışarı çıkmaması, genelde İslam ve özelde Osmanlı yönetim tecrübesinin bir devamı olacak şekilde yoluna devam etmesi, "meşrutiyet-i meşrû'a" olabilmesidir.

Menkul Malların Vakfı

Elmalılı, menkul malların vakfedilmesi hakkındaki görüş ayrılığına temas ettiği sayfalarda, İmam Muhammed'in bu meseleyi örf ve âdet esasına bağladığını açıklar. Sonraki asırlarda yaşayan Hanefî âlimleri bu noktadan hareket etmiş ve herhangi bir menkul malın vakfedilmesi yaygınlaşıp teamül haline gelirse bunu tecviz etmişler, para vakıflarına da bu şekilde cevaz verilmiştir. Elmalılı buradaki bu probleme dikkat çeker. Naslarda belirtilmemiş bir menkul malın vakfedilmesinin câiz olması için önce bu işlemin yaygınlaşıp âdet haline gelmesi gerekecek, daha sonra bu fiilî durum bunun cevazının dayanağı olacaktır. Fakat bu durumda teamül halini alana kadar bu işlem sahih olmayacak demektir. Buna

göre naslarda, ihtiyaç sebebiyle cevaz verilmiş olan silah ve atların vakfı dışında kalan menkul malların vakfedilmesinin en baştan itibaren sahih ve câiz olmasının imkânı yok gibi görünmektedir. Bu noktada bir izah yetersizliği gören Elmalılı, yapacağı katkının mukaddimesi olarak şöyle demektedir: "Bunun için burada vârid-i hatır-ı âcizânem olan bir mütalaayı arz etmek isterim." Elmalılı'nın burada söylediklerini şöyle özetleyebiliriz: Ebu Yusuf, menkul vakfı yalnız silah ve atlara hasretmesinin sebebi olarak, hadislerde menkul olarak yalnız bunların vakfına cevaz verilmesini ve kıyasın hilâfına sabit olan bu hükmün başkalarına kıyas edilemeyeceğini gösterir. Elmalılı ise kıyasın hilâfına sabit olan bir nassa kıyas yapılamayacağı kaidesinin fıkıh usulünce şöyle yorumlandığını belirtir: Kıyasa aykırı olarak sabit olan bir şeye açık kıyas (kıyas-ı celî) yoluyla diğer bir şey kıyas olunamazsa da, mezkur nassın delâleti muteber olur ve gizli kıyas (kıyas-ı hafî) burada geçerli olur. Şu halde silah ve atların vakfı, kıyasa aykırı olarak hangi vecihle sabit oluyorsa, o vecihte ortaklığı bulunan diğer menkullerde de hükmü geçerli olmak lazımdır. Bu illetin ihtiyaç (hâcet) olduğu açıktır. Asr-ı saadette bunların vakfına büyük ihtiyaç vardı. Buna göre herhangi bir menkulün vakfedilmesine kesin bir şekilde ihtiyaç tahakkuk ederse vakfedilmesi câiz hale gelir ve bu ihtiyaç sona erdiği zaman da bu cevaz hükmü sona erer.

Fakat bu böyle açıklandığı takdirde de yine bir mesele çözülmemiş olarak kalır. O da menkul bir mal hangi şekilde olursa olsun vakfedildiği takdirde, vakfın mahiyetinde bulunan te'bîd (sürekli mevcut kalıp kendisinden istifade edilebilme) unsuruna aykırı olduğu için, ya vakfın tarif ve şartlarının değiştirilmesi, yahut da menkul malların vakfına vakıf denmemesi gerekecektir. Elmalılı bu sual veya itirazı cevaplarken ebediyet unsurunun açık kıyas gereği sabit olduğu, bununla birlikte bu unsurun zâhirî olabileceği gibi manevî

olmaya da elverişli bulunduğu şeklinde bir açıklama geliştirmektedir.

> Zira vakıfda kıyas-ı celî, te'bîd-i manevîye kabiliyetle mu'alleldir. Fakat te'bîdin mahiyeti yalnız zâhire münhasır olmayıp mânen dahi cereyan edebilmeğe muhtemeldir. Bu ihtimali teyid ve me'ânî ve makāsıda itibar kaidesini te'kid için esliha ve huyûl (atlar) hakkındaki nas şeref-varid olmuş ve kıyas-ı celî hilâfına kıyas-ı hafî vechini irâ'e etmiştir. Bu vech-i hafî te'bîd-i manevîye kabiliyetten, menât-ı nas da hâcetten ibarettir. Yani nas, hâcet zamanında te'bîd-i manevîyi kâfi görmüştür. Buna binaen tarifte zikrolunan şart-ı te'bîdi zâhirî ve manevîye, asl'ı dahi tarifin izahında söylenildiği vechile hakiki ve hükmîye ta'mîm suretiyle vakfın mahiyeti tevsî' olunmuş olur.

Vakfın Bağlayıcılığı

Elmalılı vakıf konusundaki incelemeleri sonucunda, fıkhın küllî kaideleri arasına ilâve edilebileceğini düşündüğü bir kaide ortaya atar. Vakfedilen mülklerin ebediyen tedavülden kalkması sebebiyle mirasa dair hakların ihlal edildiği düşüncesiyle Ebu Hanife'nin, vakfı diğer müctehidlerin aksine bağlayıcı saymaması, hibe gibi geri dönülebilir akitlerden kabul etmesi görüşünü delilleriyle birlikte analiz eden Elmalılı, halkın temayül ve uygulamasına en uygun (evfak) olan kaideleri tercih etmesiyle dikkat çeken Ebu Hanife'nin, bu meselede evfakı değil erfak olanı, yani halkın yerleşik uygulamasına uygun olanı değilse de, esasında onların lehine olanı dikkate aldığını belirtir. Hamdi Efendi, bu ictihaddan hareketle fıkha yeni bir kaide ilâve eder: "Bu münasebetle mezheb-i İmam'dan istihrâcen fıkhımıza bir kāide ilâve etsek yeri vardır. 'Evfak ile erfak te'âruz ettikde erfak tercih olunmalıdır' diyebileceğiz."

Seferilik Meselesi

Sayın Prof. Şevket Topal, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde (3 (2013), s. 7-29.) yayımlanan "Elmalılı ile Aksekili Arasındaki Seferilik Hükmü Tartışması" başlıklı makalesinde bu konuyu, hakkını vererek incelemiştir. Sonuç bölümü bizim hedefimiz bakımından yeterlidir:

> Seferîlik, nasla sabit bir husus olmakla birlikte, detay hükümler müctehidlerin ictihatlarıyla belirlenmiştir. Bu bağlamda fakihler, seferîlikten kaynaklanan kolaylıkların şer'î niteliğinin azimet mi yoksa ruhsat mı olduğu hususunda farklı düşünmüşlerdir. Bu özellik, seferîlikle alakalı detay hükümlerde farklı görüşlerin de olabileceği anlamına gelmektedir. Elmalılı'nın seferîlik hususundaki görüşleri de bu kapsamda değerlendirilebilir. Elmalılı, seferîlik hususunda toplumun sahip olduğu yeni ulaşım vasıtalarını dikkate alarak, sefer vasıtalarının günümüz şartlarında katetmesi gereken mesafeler hakkında yeni bir görüş beyan etmiştir. Bu görüş mekânîlik değil, zamanîlik üzerine kurulmuştur. O'na göre zamanîlik ise fukahanın öteden beri eserlerinde ısrarla vurguladığı bir hususiyettir. Buna göre her vasıtanın ve her yolun kendi mutat ölçüsü vardır. Örneğin tren kendi mutat yoluna ve şartlarına, vapur da kendi mutat yoluna ve şartlarına göre hareket edeceğinden, bunlarla seyahat eden söz konusu vasıtaların mutat seyirlerine tabi olurlar. Bu vasıtalarla seyahat edenler için yaya veya deve yürüyüşü mikyas kabul edilerek seferîlik hükümleri belirlenemez. Bu, seferîlik meselesi için yeni ve farklı bir yaklaşımdır. Seferîlikte Elmalılı'nın görüşünün kabulü halinde, fıkhın sosyal hayata yansıyan cihetinde de önemli sonuçlar ortaya çıkmış olacaktır. Bu görüş özellikle kadınların tek başlarına yapabilecekleri sefer müddetleri açısından önemli açılımlar sağlayacak niteliktedir. Mesafe esas alındığında gideceği yol doksan kilometre sınırlı olan bir kadın, süre hesabına göre on sekiz saat içerisinde, oldukça uzun bir mesafeyi yanında mahremi

olmadan da kat edebilecektir. Elmalılı'nın seferîlikle ilgili yazısı, son dönem fıkıh çalışmaları açısından örnek bir çalışma niteliğinde olup, zihinlerdeki pek çok ezberi bozması ve ilgilileri bu konuda kafa yormaya sevk etmesi bakımından önemlidir. Elmalılı'nın seferîlikle ilgili görüşü, toplumun fıkhî düşüncesinde bir canlanma ve hareketlenmeye sebebiyet vermiştir. Fikre fikirle karşılık verme ve delilden hareket etme metodunu takip etmesi açısından ise son derece önemli bir çalışmadır. Elmalılı kendi görüşünü bir ictihad olarak değerlendirmemekle birlikte, bu yazı sebebiyle ortaya çıkan şey, kendisinin ne denli güçlü bir fakih olduğu ve burada yaptığı işin pekâlâ bir ictihad sayılabileceğidir.

Sayın Topal'ın değerlendirmesi böyledir.

(Ben derim ki, Elmalılı merhumun bu görüşü elbette bir ilim ve tefekkür ürünüdür; ancak Şerîatta esas olan, âyetlere ve hadislere dayanan "kolaylık ve kolaylaştırma" kaidesine aykırıdır. Trende ve vapurda üç günden az yolculuk yapan kimseyi seferî saymadığımız zaman çeşitli zorluklara maruz bırakmış oluruz; namazları tam kılacak, kurban ile yükümlü olacak, namazları cem edemeyecek, orucu tutup tutmamakta serbest olamayacak...

Bu konu ibadetle ilgili olduğuna ve ruhsat, naslarda yolculuğa (sefere) bağlandığına göre dilde ve örfî âdette "yolculuk" sayılan her durum ruhsata da yol açmalıdır. Bazı müctehidlerin tercihi budur.

Diğerlerinin tercihi ise dört berîd mesafeye yolculuktur; bu da sahâbe tarafından Mekke ile Taif arası, Usfan arası şeklinde açıklanmıştır (yaklaşık 90 km).

Elmalılı merhumun yorumu kadınların tek başlarına mesela trenle, kervana nispetle daha uzun sürecek bir yolculuğa yalnız başlarına çıkma imkânı getiriyor; ancak bu problemi, yolun emniyetli olup olmadığına bağlayarak çözüme kavuşturmak daha isabetlidir. H.K.)

Elmalılı'da Siyaset ve Siyasî Düşünce

Devrinin hemen hemen bütün ilim adamı ve aydınları gibi, çeşitli sebeplerle Abdülhamid idaresine muhalif olan Elmalılı, hararetle meşrutiyeti savundu ve bu görüşü temsil eden İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ilim şubesinde görev aldı. Avrupai bir meşrutiyet tarzı yerine şerîata ve memleketin geleneklerine uygun bir meşrutiyet modeli geliştirmek için çalışmalar yaptı.

II. Abdülhamid'in Hal'i Fetvası

Bu konu çokça tartışılmış ve bazı çevrelerce Elmalılı'nın aleyhinde bir koz olarak kullanılmıştır. Aşağıdaki iki kaynaktan olayın nasıl cereyan ettiğini doğru olarak öğreniyoruz:

Burada bir parantez açarak istismar edilen bu fetva meselesi hakkında birinci elden bazı bilgiler nakledelim:

1. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* (s. 37-38) adlı eserinde, Elmalılı'nın hal'etme fetvasını vermesini şöyle açıklamaktadır:

> Sadrazam ve Şeyhülislam, a'yan ve meb'usan reisleri ile meb'usandan Mustafa Âsım ve Küçük Hamdi Efendiler de hazır oldukları halde Meclis-i Mebusan reisinin odasında Fetva emini Nûri Efendi'ye fetva îtâsı teklif olundukta: "Fetva îtası bana ait değil, Şeyhülislama aittir. Fetva emini yalnız müsveddesini yazar, Şeyhülislam imza eder. Ben fetva emanetinden istifa etmiştim. İstifayı, sizin Kanûn-ı Esasiniz de kabul ediyor." demiştir. Hamdi Efendi ise: "Bir ferd-i müslim, size fetva emini sıfatıyla değil, memleketin ulemâ-yı meşhûresinden bir zat sıfatıyla müracaat edip de bunun câiz olup olmadığını sorarsa, cevap vermeye şer'an mecbursunuz." demesi üzerine, "Sen akıllı bir adama benziyorsun. Hal'de şeâmet vardır. Bunu yapmayın. Rusya muharebesi esnasında (Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra) ben, muhâcirîn-i İslâmiyye çocuklarını omuzlarımda taşıdım,

omuzlarım çürüdü. Ferâgat teklif edin. Belki nefsini azleder." demiştir. Mustafa Âsım Efendi: "O halde fetva, ferâgat teklifi veya hal'i suretiyle iki şık üzerine yazılsa ne dersiniz?" deyince, "Bu olur" diye mukabele etmiştir. Bunun üzerine fetvayı Hamdi Efendi yazmıştır. Fetva müsveddesi "Erbâb-ı hall ü akd tarafından ferâgat teklifi veya hal'i" suretinde yazılmasıyla: "Buna evliyâ-yı umûr tabirini de ilâve ediniz" demiştir.

2. Yeğeni Fatma Paksüt Hanımefendi bu konuda şu açıklamayı yapıyor:

> Sekiz on yıl kadar oluyor; iki ayrı gazetede, Sultan Hamid'in tahttan nasıl indirildiği anlatılırken, dayımın adının geçtiğini gördüm. Fetva emininden gerekli fetvayı almaya çalışanların, fetvanın verilmesi için ısrar edenlerin arasında bulunduğu belirtiliyor ve suçlar gibi bir eda ile fetvayı onun yazdığı söyleniyordu. Bunun üzerine, o dönemi az çok bilen, dayımı da tanıyan kimselerle konuştum; ve böyle suçlamaların eskiden de yapıldığını, bunlara karşı çıkanların da bulunduğunu öğrendim. İşte bu sonuncular, Hamdi Efendi fetvayı bildiği gibi değil, arkadaşları ve fetva emini ile yapılan konuşmalar sonucuna göre yazmıştır. O günün şartları dikkate alınmadan, fetva emininin, şeyhülislamın meclise nasıl apar-topar getirildiği bilinmeden, fetvayı isteyenleri, sonunda vermek zorunda kalanı, onu imzalayan şeyhülislâmı suçlamak haksızlık olacağı gibi, meclis üyelerini suçlamak da insafsızlıktır. Çünkü meclis padişahı tahttan indirmemiş, bir oldubittiye boyun eğmiştir. Kararın gönül rızası ile verildiği sanılmamalıdır. Meclis günlerce baskı altında tutulmuş, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa meclis başkanına "Asker galeyan halindedir, bir an önce karar verilip kararın bildirilmesi" yollu telgraf çekmiştir. Karar günü mebusan ve ayanın (milletvekilleri ve senatörlerin) ortak toplantısına başkanlık eden ayan meclisi başkanının yanında Talat Paşa yer almıştır. Ayağa kalkmak suretiyle kararı kabul ettiklerini bildiren meclis üyeleri

içinde, elbette Sultan Hamid'i istemeyenler, 31 Mart Hareketi'nde onun rolü olduğuna inananlar vardır. Ama bunların yanında, kulaktan kulağa fısıldanan **"tahttan vazgeçmezse öldürülecek"** tehdidinin etkisinde kalanlar, tahttan indirerek padişahı ölümden kurtarmak isteyenler de vardır. Ayrıca baskıdan yılanların, kabul etmeyecek olursa, başına gelecekleri düşünenlerin, canının derdine düşenlerin sayısı da herhalde pek az değildir. Hepsinden sonra da, "sadece Meşrutiyet düzeninin devamını sağlamak için, meclisin kapatılmasını önlemek için, memleketi büsbütün kargaşaya atmamak için kabul edenlerin bulunduğu düşünülmelidir" demektedirler.

Merhum Emin Saraç'a da bu konu sorulmuştu:

Emin Saraç Hocamız onun hakkında bazı suallere şöyle cevap vermiş:

Elmalılı Hamdi Efendi hakkında büyüklerimizin kanaati nasıldı?

-Onun ilmine toz kondurmazlardı.

- Abdülhamid'in hal fetvasının metnini hazırlamış değil mi hocam?

-O zaman fetva emini **Nuri Efendi** Karagümrük tarafında oturuyor. Abdülhamid'i hal fetvası için ihtilalcilerden bir heyet kapısına geliyor. Kapısını çalıyorlar. İçeriden bir ses; "Efendim," diyor, "şimdi kalktı, abdest almaya çıktı." Tekrar çalıyorlar, "Namaza başladı." Böyle uzuyor, yani hoca çıkmak istemediğini belli ediyor. Kapıdakiler çalmakta ısrar edince, karşılarına çıkıyor; "Efendim," diyor "ben istifamı hazırladım, alın. Ama şunu söyleyeyim; **Sultan hal'i şuumettir (uğursuzluk). Bir sultanı (Abdülaziz) hal'ettik, hâlâ omzumuzdan muhacirlerinin yükünü indiremedik. Onu hal'ettik, onun musibetini hâlâ bitiremedik. Şimdi bu halife sultanı hal edersek, onun musibetini düşünün**" diyor, veriyor istifayı.

Sıkıştırıyorlar. "Sen" diyorlar "**sultanın sokakta, ayaklar altında çiğnenmesini mi istersin, yoksa bunun canını**

kurtarmayı mı?" Orada fetva metni yazılıyor. Fakat Hamdi Efendi bu meselede zararın hafifini ihtiyar etmişti, başka bir şey değil.

-Ehven-i şer yani...

-Evet, ehven-i şerle amel etmiştir.

Meşrutiyet ve Anayasa

Şer'î Siyaset, Hilâfet ve Hâkimiyet-i Ümmet

Asım Cüneyd Köksal, Elmalılı'nın kaleme aldığı "Kanûn-ı Esâsî Ta'diline Dair Mazbata" ile "Şer'î Mahkemeler Kanunu Mazbatası"nın bilhassa giriş kısımları dikkate alındığında, bu metinleri, "Osmanlı Hanefî geleneği içerisinde kaleme alınmış son siyaset-i şer'iyye metinleri arasında değerlendirmek mümkündür" diyor.

Elmalılı, Kanûn-ı Esâsî'ye dair mazbatada işe öncelikle, hangi toplum söz konusu ediliyor olursa olsun, toplumsal bağların kurulması ve hayatî tehlikelere karşı birlikte karşı koyabilmek, böylelikle de toplumun devamlılığını sağlayıp tab'an, aklen ve naklen sabit bir yükümlülük olan nihâî mutluluk gayesine ulaşabilmek için hükûmet denilen düzenleyici bir kuvvetin (kuvvet-i nâzıme) zorunluluğunu ortaya koyarak başlamaktadır. Bu zorunluluğun insan türüne mahsus yaratılıştan gelen fıtrî kanunlar çerçevesine dahil olduğunu ileri süren Elmalılı, tarihî ve sosyolojik bir perspektiften, yerleşik olsun veya göçebe olsun tüm dünya toplumlarında hükûmetin öncelikle ikiye ayrıldığına dikkat çeker. Buna göre bazı toplumlar hukukî meselelerinde belirli kanunlara tabi olmaksızın gelişigüzel hareket ederler. İkinci grup ise, yazılı olan veya olmayan belirli kanunlara uyarlar. Birinci grubun icraatı sonuçta nefsânî, hatta hayvani bir nitelik taşıyıp zulümlere sebebiyet vereceğinden dolayı, insanlık tarihinde

hayatları hakkında bilgi sahibi olduğumuz toplumların belirli kanunlar ve usuller edindikleri görülmektedir.

Fakat bir toplumun yalnız kanunlara sahip olması da tek başına fazla bir şey ifade etmemektedir. Bu kanunların, hayatın hâlihazırdaki ve gelecekteki gerekliliklerine ve beşeriyetin amaçlarına uygun olması, bir de bu kanunların uygulanmasında hiçbir sapmaya yol verilmemesi gerekmektedir. Kanunlara dayalı toplumların bu kanunlarının ya sırf akla, yahut da Yaratıcı'nın indirdiği ahkâma veya akıl ile naklin bir sentezine dayalı olduğunu söyleyen ve bu taksime göre hükümetlerin aklî ve şer'î diye nitelendirilebileceğini ekleyen Elmalılı, Osmanlı kanunlarının akıl ile naklin imtizacına istinat etmesi bakımından sonuncu gruptan olduğunu söyler. "İcrâ-yı siyaset"e olan ihtiyacı klasik argümanlarla temellendirir, icra yetkisinin "hâkimiyet-i ümmet" adına toplumdan alınıp soyutlanan bir kuvvete havale edilmesinin şerîat tarafından bir zorunluluk (vücub) olarak belirlendiğini, toplumsal birliği sağlamak adına da bu kuvvetin imam veya halife denilen bir devlet başkanının şahsiyetinde temsil edildiğini söyler.

Halifenin üstlenmiş olduğu devlet riyasetinin gerektirdiği yetkileri doğrudan kullanmasını azimet, bu yetkileri vezirleri gibi başkalarına tefviz etmesini ise ruhsat olarak değerlendirir; her iki durumda da halifenin sahip olduğu velayeti bey'at yoluyla ümmetten alması bakımından ümmetin naibi olduğu gibi, nihâî olarak da Allah'ın naibi olduğunu ifade eder. Zaman, mekân, durum ve şahısların farklılaşmasına göre değişiklik arz edebilen ictihadî hükümlerde halifenin yapması gereken sadece ulemâ, fukaha ve bilirkişilere danışıp onların söylediklerinden hasıl olan neticeyi uygulamaktır. Buna göre halife "ehl-i hall ve'l-akd"in zaman zaman murakabe ve müdahalesine tâbi tutulacak ve "yönetilenler üzerindeki her türlü siyasî tasarrufun maslahat esasına dayalı olduğu"

küllî kaidesine mahkûm olarak bu çerçeveyi aşamayacaktır. Buna göre toplum -her ikisi de bir yönden etken, diğer yönden edilgen durumda bulunan- ümmet ile hükûmetten oluşmakta, her iki tarafın sahip olduğu etki kuvvetini diğeri aleyhine kullanmasını engellemek üzere de bu ikisi arasında dengeleyici kuvvet olarak ehl-i hal ve akd ile şûrâ erbabı yer almakta, böylece siyasî kuvvetlerin dengeli bir şekilde taksim edilmesi amaçlanmaktadır.

Elmalılı böyle bir dengenin sağlanmasını temin eden ilkelerin kapsamına dahil olan fer'î unsurların, değişken şartlara ve hedeflenen maslahatın türüne göre genişletilip sağlamlaştırılmasına yönelik olarak şerîatın sağladığı genişliğin her türlü müsaadenin üstünde olduğunu ifade eder. Şerîatın imkân verdiği bu müsaadenin yanı sıra, bir zamanda câiz olan bir şeyin başka bir zamanın gerektirdiği şartlar muvacehesinde vacip veya haram olduğu da dikkate alınmalıdır. Elmalılı, buradan hareketle, yaşadığı devrin şartları çerçevesinde anayasa hazırlamanın cevazdan vücuba doğru bir seyir takip ettiğini ileri sürmektedir. Ona göre bir vekâlet akdini tazammun eden bey'at akdinin ruhsat, azimet, ihtiyar ve ikrah gereğince herhangi bir kayıtlama getirmeksizin mutlak olarak yapılabileceği gibi bazı şartlarla takyid de edilebilecektir. Bu bey'at akdinin tarafları arasındaki karşılıklı hak ve vazifelerin, adına anayasa denilen hususi bir belge ile tescili de, akitlerin yazıya geçirilmek suretiyle belgelenmesini ifade eden şer'î hükme teşbih edilebilir. Keza fevkalade durumlarda toplanmakla birlikte "zamanımızda" düzenli olarak toplanmaları "hiç olmazsa" mesâlih-i mürsele gereği olan "erbâb-ı hall ü 'akd" ile "eshâb-ı şûrâ"nın idare üzerindeki murakabe ve müdahale hakkı ile faaliyet ve salâhiyetlerinin sınırlarını küllî kaidelerle tespit ve tahkim etmek ve bunlara ilişkin ayrıntılı hükümleri geniş bir şekilde ortaya koymak, Elmalılı'ya göre siyaset-i şer'iyye gereğidir.

Siyaset-i şer'iyye geleneğini takip eden Elmalılı, şer'an mahzurlu olduğuna dair delil bulunmayan siyasî ihtiyaçlar söz konusu olduğunda bunları mürsel maslahatlar çerçevesine dahil ederek şer'îleştirme yolunu tutar. Bir makalesinde "Kanûn-ı Esâsî'ye muhalefeti muhakkak olmayan kanunlar şer'an dahi maruf olmak îcâb edeceğinden..." diyen Elmalılı, hâkimiyet-i millet esasına dayalı olan bu yeni devirde siyaset-i şer'iyyenin geniş imkânlarını ortaya koyarak herhangi bir hakkı ortaya çıkaran ve adaletin yerine getirilmesine vesile olan her kuralın şer'î ahkâma dahil olduğunu ifade etmektedir.

İstabdad, Tanzimat, Meşrutiyet-i Meşrua, İnkıraz sebebi

İki tarafın karşılıklı rızalarının tam olarak elde edilemediği bir bey'at akdi zemininde kurulmuş olan İslâmî hükûmetlerde istibdadın hâkim olabildiğini, şer'î kaidelerin çiğnendiğini söyleyen Elmalılı, burada problemin sadece yöneticilere ait olmayıp millet tarafında da ahlâk ve irfan seviyesinin düşmesi sebebiyle her ferdin sorumluluğunda bulunan emr-i maruf ve nehy-i münker vazifesinin yerine getirilmediğini, tembellik ve sefahatin yüz gösterdiğini, halkın apaçık zulüm ve masiyetlere razı olmayı alışkanlık haline getirdiğini, "Ancak maruf olan hususlara itaat edilir." (انما الطاعة في المعروف) prensibi ve millî hakimiyet unutulduğundan dolayı İslam devletlerinde inkıraz zuhur ettiğini, aynı durumun son asırda Osmanlı Devleti'nde de vuku bulduğunu ileri sürer. Tanzimat Devri'nde meşrûtî yönetim için gayret edenleri "vazife-i hall ü 'akdin kendilerine teveccühünü bilen erbâb-ı basiret ve hamiyet" şeklinde nitelendiren Elmalılı, bu gayretlerin sonucunda ortaya çıkan anayasanın askıya alınmasını takip eden otuz senelik yönetimi "ma'nâ-yı tegallüb ve isdibdâdın bütün şümûlüyle meydan aldığı" bir zaman

dilimi olarak görür. Bu devri takiben II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini ise, Mecelle'de "Bir iş daraldığında genişler" mealindeki küllî kaidenin, şer'î hükmün tecellisi; milletteki hürriyet, adâlet, müsâvat ve meşrutiyet nidalarına karşı İslam şerîatının verdiği bir cevap olarak değerlendirir.

Meşrûtî yönetimin en temel unsurunun temel hak ve hürriyetler ile devlet mekanizmasının işleyişini ortaya koyan bir anayasa olduğu dikkate alındığında, Elmalılı'nın yukarıda ifade edilen yeniliklerin gerçekleşebilmesinin zemini olarak, memleketin ihtiyaçlarına uygun bir anayasayı gördüğü anlaşılır. Kendi ifadeleri incelendiğinde de Elmalılı'ya göre anayasa meselesinin yalnız siyasî veya teknik anlamıyla hukukî bir mesele olmadığı açıktır. Nitekim ona göre Kanûn-ı Esâsî fıkhın küllî kaidelerinden "Ra'iyye üzerinde tasarruf maslahata menûttur: İdare edilenler üzerindeki tasarruf kamu yararına bağlıdır" kaidesinin şerh ve tafsilidir. "Kanûn-ı Esâsî ve meşrûtiyet şerîat-ı İslâmiyenin himayesini ve ahkâm-ı şer'iyenin icrâsını temin için hükûmet ve millet arasında bir vesika-i 'ahdiyye"dir. ülü'l-emrin tayin edilme biçimi ve keyfiyeti ümmet ile imam arasındaki bir mukavelenin, yani bey'at akdinin neticesidir. Ülü'l-emre itaat etme yükümlülüğünün illeti "velâyet-i âmme" olup, ülü'l-emrin bu velâyet-i âmmeden hissesi ise bey'at akdinin şartlarına tabidir. İşte bu şartların hülasası da Kanûn-ı Esâsî'dir. Elmalılı'nın ve onun şahsında devrin ulemâsının Kanûn-ı Esâsî'ye yönelik tavırlarını, onu şer'î esasların hâkim olmasıyla ilişkilendirmelerini bu gibi ifadelerden hareketle değerlendirmek gerekir.

Şerîata Aykırı Kanuna İtaat Meselesi

Mecliste bu konu tartışılmıştı. Elmalılı'nın düşüncesini yansıtan kısmı şöyledir:

İşte efendiler! Hem İslâmiyet'in kabul ettiği kavâ'id-i esâsiyede hem de hukūk-ı esâsiye kitaplarında bu mes'ele kavâ'id-i İslâmiye mûcibince halledilmiştir ve bunu Kanûn-ı Esâsî mazbatasında yazdım. "انما الطاعة في المعروف" mâruf olan, yani kanuna muvafık olan her şeyde itaat farzdır ve lazımdır. Kanuna muhalif olan şeylere kat'iyyen itaat edilemez. Kanuna muhalif olan şeylere itaat etmemek, ayrıca Müslümanlığın hasāisindendir. Aynı zamanda hukūk-ı esâsiyeye nazaran bu gibi mesâilde hukūk-ı esâsiye mütehassısları burada ihtilâli, hakk-ı tabîîye kadar götürmüşlerdir. Böyle mes'elede ihtilâlin ve isyanın tabiî olmasını iddia etmişlerdir çünkü yapılacak başka bir şey kalmaz.

Sözü alan Sadrazam Said Paşa, Hamdi Efendi'nin söylediklerıyle ilgili şu mülahazalarda bulunur:

Hamdi Efendi, 'İnneme't-Tâ'atu fi'l-Ma'rûf'dur dediler. Lâkin ma'ruf ve münkeri tefrîk büyük bahislere tevakkuf eder. Bunu fukahâya bırakalım, yalnız esastan bahsedelim. Evet, denilen şey bir kā'idedir, tâat emr-i ma'rûfadır, buna şüphe etmeyiz. Fakat muhalefet, muhalefetin şekli, muhtelefün fîhdir zannederim. Muhâlefet-i mutlakada câiz olsa, kavânîn-i ictimâiye buna müsait midir, değil midir? Bu da şâyân-ı bahistir. Bir millet, hukūkunu muhafaza için iktizâ ederse inkılab yapar. Ama yalnız bir ferd kanunun hükmünü bizzat feshedemez.

Halep mebusu Nâfi Paşa söze karışarak "Millet nâmına yapar" deyince Said Paşa sözüne şöyle devam eder:

Millet nâmına kanunun hükmünü feshetmeye ferdin salâhiyeti yoktur. Böyle olsa, herkes itikadınca kendisini haklı gördüğü veyahud 'ale'l-ıtlak haksız addettiği her bir şey için muhalefete kıyam eder ki böyle bir salâhiyet, bir cemiyeti anarşiye götürür. (...) Efrad için bu hakkı kabul ederseniz ihtilâl ve iğtişâşa müsaade etmiş olursunuz. Onun da neticesi hercümercdir. Böyle bir kā'idenin bazıları tarafından

iltizam olunmasına ve burada mevzû‘-i bahs edilmesine teessüf ederim.

Lütfi Fikri Bey, Said Paşa'nın meşru olsun olmasın hükûmetin bütün Emîrlerine uyulması gerektiği ve Elmalılı'nın zikrettiği kaidenin anarşiye varacağı yolundaki sözlerinden hareketle, 12 Kasım tarihinde "Sadrazam Paşa Hazretlerine" başlıklı bir yazı yayımlar ve burada kanuna aykırı emre itaat meselesini ele alır. Kanûn-ı Esâsî'nin "Memurun âmirine hürmet ve riâyeti lazım eden ise de itaati kanunun tâyin ettiği daireye mahsustur. Hilâf-ı kanun olan umûrda âmire itaat mes'ûliyetten kurtulmağa medar olamaz." şeklindeki 41. maddesini hatırlatan Lütfi Fikri, Paşa'nın ifade ettiği anarşi mahzurunun Kanûn-ı Esâsî'nin ilanından beri mevcut olduğunu ama bu maddeyi koymakta kimsenin tereddüt etmediğini, bütün meşrûtî anayasalarda bu maddenin mevcut olduğunu söyler. Makalesinin sonunda konuyla ilgili leh ve aleyhteki yazılara gazetesi *Tesisat*'ın açık olduğunu ifade eder. Bu çağrıya cevap verip yazı gönderenler arasında Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi ile Antalya mebusu Elmalılı Hamdi Efendi de vardır. Sabri Efendi 16 Kasım tarihli "Hilâf-ı Kanun Emîrlere İtaat Lazım mıdır?" başlıklı yazısında meseleyi şer'î açıdan ele almış, kanuna aykırı emirlere itaat edilmemesi gerektiğini ortaya koymuş, Said Paşa'nın iki yıl önce kanuna aykırı gördüğü emlak vergisini ödemediğini de hatırlatarak muhatabını ilzam etmeye çalışmıştı. Elmalılı Hamdi Efendi ise 18 Kasım tarihinde neşredilen "İnneme't-tâ'atu fi'l-Ma'rûf" başlıklı makalesinde, sadrazama karşı, onun bu kaideyi önce kabul eder gibi görünmesine rağmen, kaidenin mantıkî neticesinin anarşiye yol açacağını ifade etmesine ve bilhassa meclis konuşmasında sarf ettiği "Böyle bir kā'idenin bazılar tarafından iltizam olunmasına ve burada

mevzû'-i bahsedilmesine teessüf ederim" sözüne karşı duyduğu teessüfü şu cümlelerle dile getirir:

> Geçenlerde Meclis-i Meb'ûsan'da vukû' bulan istîzâh-ı ma'rûf esnasında halime bakmayarak söze biraz da ben karışmış ve o sırada bu düstûr-ı âlîyi dermeyan etmiş idim. Bundan maksadım Sadr-ı Azam Paşa hazretlerini bu gibi desâtîrin mâhiyet-i ilmiyesi hakkında sahib-i vukuf tanıyarak meseleyi kazāyâ-yı müsellemeye ircâ' etmek suretiyle neticelendirmek emeline matuf idi. Halbuki müsellemü'l-küll zannettiğim bu düstur, Sadr-ı Azam Paşa hazretlerince ya mechul veya münker olmasından olmalıdır ki o gün söylenen sözlerin en muzırrı gibi addedilerek bunun anarşi olması cihetine kadar gidilip kavânîn-i ictimâiyeyi herc ü merc edeceği yolunda söz söylendi, teessüf olundu. Sadr-ı Azam Paşa hazretleri benim sözümü reddetmiyorlardı. Öyle olsaydı "İnneme't-tâ'atu fi'l-ma'rûf" kāidesini değil, benim o kāideye istinad ettirmek için serdettiğim müdde'ayât-ı evveliyeyi cerh ederlerdi. Halbuki onları mesela verilen Dîvan-ı Harb emrinin İdâre-i Örfiye Kanunu'na muhalif bulunduğu yolunda kanun-ı mezkûrun dokuzuncu maddesiyle altıncı maddesine müte'allik mukāyesât ve mübâhasâtımı -asla tenkîd ve reddetmeyerek doğrudan doğruya düstûr-ı mezkûru hedef ittihaz eylemeleri- cerh ve itirazın bana değil o düstura ve onun vâzı'larına ait olduğunu gösteriyordu. Bu ise Sadr-ı Azam Paşa hazretlerine onu bir muvaffakiyet temin etse bile ebedî bir vesile-i tenkîd teşkil edeceğini bildiğimden sükûtu daha muvafık buluyordum. Zaten herhangi bir bahiste mükâbere şâibesi zuhur edince onu orada kesmek sevab ve savab olacağı benim okuduğum derslerin verdiği terbiye îcabındandır. Maamafih bu suretle ortaya düşüp seng-i kazādan vâreste kalamayan meselenin sâha-i siyâsiyâtdan çıkarak *Tesîsât* gazetesi sütunlarında az-çok bir sahne-i ilmîye girmiş olduğunu görüyorum. İşte bu sebebe mebnî düstûr-ı mezkûrun fıkhan mevki'ini ve onun ne gibi kavâ'id-i esâsiye ile hem-âhenk olarak takip olunduğunu beyan etmek

> ve hadiseye cihet-i tatbîkini de biraz göstermek üzere yine söze karışmak istedim.

Elmalılı makalesinde, Kur'an'da ülü'l-emre itaatin vücubuna dair وَأُوْلِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ ibaresinin bulunduğu âyet ve konuyla ilgili hadislerin bu konudaki fıkhî hükümlerin naklî kaynağını teşkil ettiğini söyler. "Ülü'l-emr" ibaresinin çoğul olması, itaat edilmesi gereken âmirin bir tane olmadığını gösterir. Bu âmirler, hükümdar ile onun riyasetinde teşekkül eden hükûmet azalarının tamamını ifade eder. Özel olarak imam, genel olarak ülü'l-emre itaatin vacip olmasının fıkhen illeti ise, bu zevatta velâyet-i âmmenin tecelli etmesidir. Her ne olursa olsun fıkıh bu itaati maruf olmak şartıyla kayıtlamıştır. Bu hükmün gerekçesi olarak çeşitli deliller ortaya koyan Hamdi Efendi, "Hukūk-ı esâsiye-i İslâmiyede bıçak kemiğe dayanmadıkça münkere itâati mazur gösterecek hiçbir kavle tesâdüf olunamaz" demektedir.

İtaat Bakımından Maruf Münker

Elmalılı, münkere itaat edilemeyeceğini ifade eden nasların ışığında "Ra'iyye üzerinde tasarruf maslahata menûttur" ile bu birinci kaideyi tamamlayan "Emr-i sultânî ancak şer'a muvâfık oldukta tenfîz ü icrâ olunur, yoksa olunmaz" küllî kaidelerinin tespit edildiğini ve bunların İbn Nüceym'e ait *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* gibi fıkhî eserlerde açıklandığını belirtir. Makalesinde maruf ile münkerin mahiyetine dair serdettiği uzun mülahazaların, Said Paşa'nın mecliste sarf ettiği "Lâkin maruf ve münkeri tefrik büyük bahislere tevakkuf eder. Bunu fukahâya bırakalım" sözüyle irtibatsız olduğunu düşünmek zordur:

> İlm-i usûle âşina olanlar bilirler ki: Ma'ruf, hüsn-i zâtî veya hüsn-i izâfîyi hâiz; münker, kubh- ı zâtî veya kubh-ı izâfîyi mutazammın herhangi bir fiil demektir.

> Ma'ruf, müstahsen ve muvâfık-ı şer'dir. Münker, müstehcen ve muhâlif-i şer'dir.
>
> Ma'ruf, vâcibât ve câizât-ı şer'iye; münker memnû'ât-ı şer'iyedir.
>
> Ma'ruf, insanlar arasında neşr ü ta'mîm ile tanınmağa ehakk; münker, insanlar arasında ref' ü izâlesi elyak olan şeylerdir.
>
> Ma'ruf, mutâ' ve muhterem, münker merdûd-ı uli'l-himemdir ki bi'n-netice itâ'at-i imam hududunun muhalefet hududundan vâsi' olduğu da tezâhür etmiş demektir. Çünki itâat vâcibât ve câizât-ı şer'iyeye şâmil, muhâlefet yalnız münkere münhasırdır. Bununla beraber itâat yeknesak olarak vâcibdir. Fakat muhalefet emr-i münkerin derece-i kubhuna göre mendub, vâcib kısımlarına ayrılabilir.

Elmalılı baştan beri üzerinde durduğu bu ilkenin kanuna aykırı emre itaat etmemek gerektiği anlamına geldiğini, yoksa bu emre mukabele ve mukavemet etmek demek olmadığını hatırlatır. Bu tartışmanın çıkma sebebi, Lütfi Fikri Bey'in Divan-ı Harb emrini dinlemeyerek gazetesini çıkarmaya devam etmesidir, yoksa tek başına ve başkalarıyla bir araya gelerek emirlere karşı kanun dışı maddî bir fiile teşebbüs etmesi değildir. Çünkü bu, fıkıhta taaddî ve hurûc başlığı altında incelenen başka bir meseledir. Fakat Elmalılı meclisteki konuşması sırasında, kanuna aykırı durumlar karşısında gerektiği yerde başkaldırmanın bir milletin tabii hakkı olduğunu hukuk-ı esasiye kitaplarına istinaden ileri sürmüş ve bu söz sadrazamın canını sıkmıştı. Said Paşa mecliste, Elmalılı'nın konuşmasının bir yerinde atıf yaptığı Bağdat mebusu Babanzade İsmail Hakkı'nın *Hukuk-ı Esâsiye* kitabını da zikrederek, Hamdi Efendi'nin kanuna aykırı emirlere, mecbur bırakıldıkları takdirde millet için ihtilal ve isyanın tabii bir hak olduğunu bazı anayasa hukuku mütehassıslarına dayanarak ileri sürmesine karşı çıkmış ve şöyle demişti: "Hamdi Efendi hukūk-ı esâsiyeye istinad etmek

için evvelâ me'hazlarını göstermeli. Ondan sonra müellifinin ittifakı mı var, yoksa ekseriyetle mi kabul etmişler, onları ta'yin etmeli. Yoksa akvâl-i mücerrede şâyân-ı istimâ' olamaz." Hamdi Efendi mecliste Paşa'nın bu sözlerine "Onları da getiririz Paşa hazretleri" diye cevap vermiş, mezkur makalesinde de meclisteki tartışmanın bu noktasını hatırlatarak şöyle demiştir:

> Fakat mecliste bu noktaya işaret ederek 'Hattâ hukūk-ı esâsiyede hilâf-ı kanun ahvâl karşısında bir milletin hakk-ı isyan ve mukāvemetini hukuk-ı tabî'iye derecesinde iddiâ edenler bile olmuştur' demiş ve meselenin 'İnneme't-tâ'atu fi'l-ma'rûf'dan ilerisi bile olduğunu derhâtır ettirmek istemiştim. Sadr-ı Azam Paşa Hazretleri hukuk-ı esâsiyeye istinad için me'hazlarını bilmek lazım geleceği yolunda ta'rîzli bir talepte bulunmuşlardı.

Mehazlar

"Ben zannediyorum ki hukuk-ı esâsiye kitaplarından hangisine bakılsa meşhur Locke'un *La résistance à l'opposition* hakkındaki nazariyesi ve onun münakaşasına müte'allik mebâhis görülür. Ne hâcet, Fransızların Hukuk-ı Beşer Beyannamesi bunu ikinci maddesinden itibâren hukūk-ı tabî'iyeden olarak ta'dâd eder. Bizim fıkıhda Locke nazariyesi kadr-i mutlakiyetle kabul edilmemekle beraber merdud dahi olmayan ve haylice ahkâm-ı esâsiyeyi ihtivâ eden bu noktayı aynen değil, iddia edenlerin bile bulunduğunu hikâyeten mevzû'-i bahs ettiğimden bu babda bu kadar işâretin kifâyetine kâni'im."

"İnneme't-tâ'atu fi'l-ma'rûf"u reddeder ve hilâf-ı kanun emre itâati kabul edersek acaba bir gün 'Düşünmeden vazgeçip gözü bağlı gezeceksiniz, Kanûn-ı Esâsî'yi bırakıp gideceksiniz' diye bir emir karşısında bulunursak ne yaparız?"

Hükümet, Hilafet, Kuvvetler, Hak ve Adalet

Elmalılı Hamdi Yazır, siyasî bir toplulukta üç esasın ortaya çıktığını söyler: 1. Adalet ve saadetin kaynağı olan kanunların seçilip tedvin edilmesi; 2. Bu kanunların uygulanması; 3. Davaların çözüme kavuşturulması. Siyaset düşüncesi tarihinde Montesquieu'dan itibaren yerleşip benimsenen bir anlayışın ifadesi olarak, yasama, yürütme ve yargının tek elde toplanmasının her türlü zulme yol açan ilkel bir yönetim biçimi olduğunu söyleyen Elmalılı, biraz medeni bir devlet haline gelen her beşer topluluğunda bu güçlerin doğal bir bölünme geçirdiğini ifade etmektedir.

Devleti muhtelif ve uyumlu organlardan oluşan bir bedene benzeten Hamdi Efendi, ilkel canlıların hayatî fonksiyonlarını tek bir organla idare edebilirken, gelişmiş organizmaların bu fonksiyonları ihtisas kanunu gereğince muhtelif organlar vasıtasıyla gerçekleştirdiğini söyleyerek, siyasî teşekküllerde de aynı kanunun geçerli olduğunu, siyasî bir yapı medeni bakımdan geliştikçe devletin gördüğü fonksiyonların farklı kuvveler eliyle görüldüğünü ifade eder.

Meşrûtî bir hükûmet, devletin bu üç fonksiyonunun kendilerine mahsus kuvvetler tarafından yerine getirilmesi esasına dayalı meşru bir yönetim şekli olup, anayasa da bu üç kuvvenin sınırlarını çizen, milletin ve hükûmetin mukabil hak ve vazifelerini belirleyip sınırlandıran ve kayda geçiren bir adalet belgesidir. Meşrûtî yönetimde bu üç kuvvet birbirinden tamamen bağımsız değildir, aralarında keskin bir sınır yoktur. Devlet ruha teşbih edilirse, tıpkı ruhun kuvveleri bir yandan birbirlerinden ayrı fakat aynı zamanda birbirleriyle sıkıca irtibatlı olduğu gibi, devletin bu üç kuvvesi de yekdiğerleriyle hem irtibatlı hem de diğerlerinden ayrıdır. Meşrûtî yönetimi tesis ederken en büyük hüner işte bu kuvvelerin birleşip ayrıştığı noktaları milletin tarihî tecrübesine, siyasî terbiyesine, memleketin kapasitesinin gerekliliklerine,

şer'î maslahatların icaplarına göre düzenleyebilmekte kendini gösterir. Nitekim kanun yapmak sadece yasama merciinin işi olmayıp yürütmenin de bu mühim işte iştiraki olmak lazımdır. Bundan dolayı kanun çıkarmak hususunda genel meclis ile yürütme gücünün salâhiyetlerinin tahdit edilmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Vekillerin tayin ve azledilmeleri de bu iki kuvvet arasında hassas olan diğer bir meseledir. Yasama ve yürütme arasında ortaya çıkması muhtemel önemli bir görüş ayrılığı durumunda, yürütmenin meseleyi doğrudan millete götürebilmesi, emniyet cihazı olarak düşünülmüş bir tedbirdir.

Elmalılı Hamdi Efendi, devletin bu üç kuvveti arasında tam anlamıyla bağımsız olduğu söylenebilecek kuvvetin yargı olduğunu belirtir. Hâkimler vazifelerini yerine getirirken yasama ve yürütmeden tamamen bağımsız olarak hareket etmelidirler. Mahkemelerin sağladığı adalet, kendisine şerîat ve kanundan başka uyulacak bir esas tanımaz. Bu bağımsızlığı temin etmek için Kanûn-ı Esâsî hakimlerin azledilemez olduğu ilkesini benimsemiştir. Bununla birlikte, hâkimlerin verdiği bazı cezalar, hiçbir şahsi hakkı ihlal etmemek şartıyla hükümdar tarafından hafifletilebilir veya affedilebilir. Aynı şekilde hükümdar umûmî af çıkarabilir. Bunun yargıya kısmen bir müdahale anlamına geldiği söylenebilirse de, şer'an ülü'l-emrin bu tarz af veya hafifleştirmeleri tazir alanında yapma yetkisine sahip olduğunu da dikkate almak gerekir. Ancak şerîat ülü'l-emre böyle bir yetki tanımakla beraber, yargının bağımsızlığına daha büyük bir vurgu yapar.

Elmalılı devletlerin yargı yetkisine dair görüşlerini diğer mazbatada, yani Mehâkim-i Şer'iye ve Hükkâm-ı Şer' Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası'nda daha açık ve geniş bir biçimde ortaya koyar. "Bir milletin, bir hükûmetin hakk-ı hayatı, hayât-ı hak ile kāimdir." şeklinde önemli ve dikkat çekici bir cümleyle metne giriş yapan Elmalılı, tarih boyunca

haktan ve adaletten sapan toplumların yokluğa mahkûm olduklarını hatırlatır. Hak kavramının analizini yaparken hakkın birtakım soyut nispetlerden, kişilere göre değişen itibarî mânâlardan ibaret olmayıp âlemde var ve varlığı sabit hakikatler arasında yer aldığına dikkat çeker. Böyle olduğu içindir ki hak, hükûmetlerin ve zorba yöneticilerin keyfî anlayışlarına göre değişmez, hiçbir güç hakkı dilediği gibi vaz edemez veya değiştiremez. Bundan dolayı hakları değiştirmek, tıpkı hakikatleri değiştirmek gibi bir imkânsızlığın ifadesidir. Dolayısıyla hakları var veya yok kılmak hükûmetlerin salâhiyet ve iktidarından hariç olup, meşrû olma arzusunu taşıyan her hükûmet, kendisinin üstünde yer alan bir teşrî/yasama kudretinin emri altındadır.

Teşrî kuvvetinin hükûmet üzerindeki hakimiyetinin de bir hak olabilmesi için, hükûmetin kuvvetleriyle hiyerarşik olarak aynı zemine ait olmaması, bunlardan daha yüce bir hakikati içermesi, hukukun temel ilkelerini vaz etmeye muktedir beşer üstü bir kaynağa dayanması gerekir.

Elmalılı'ya göre tabii hukuk nazariyeleri bu hikmetten kaynaklanmaktadır. İslam'da ise hukuk ilminin dayandığı ilkeler, tabii kanunlar demek olan Sünnetullah kaideleri ile bunun müfessiri olan Kur'an ahkâmıdır. İnsanların teşrî kudretinden hisseleri de, meydana gelen hadiselerin hükmünü –her birini kendi hususiyetlerine göre- yukarıda zikri geçen ilkeler dairesinde keşfedip ortaya çıkarmaya çalışmaktan ibarettir.

Buna göre hakların özünü vaz etmek veya değiştirmek, yukarıda söylenenler çerçevesinde kanun gücünün yetkisinde olup hükûmetler ancak hakları yerine ulaştırmak (ihkāk-ı hukuk) ve adaleti uygulamakla mükelleftir. Hatta meşru bir hükûmetin hakiki gayesi, ancak ihkāk-ı hukuktan ibarettir. Hükûmet bu asli gayesini yerine getirebilmek adına öncelikle hakları korumak için siyasî bir asayişe, sonra haklar taarruza uğradığında çekişmeleri önleyip gerçeği ortaya çıkarmak için

yargı gücüne, nihayet çiğnendiği tespit edilen hakları bilfiil sahiplerine ulaştırabilmek için de uygulama (yürütme) gücüne sahip bir varlıktır. İhkāk-ı hukuk ve bunu tahakkuk ettirebilmek için gerekli diğer yetki ve güçlerin bütününe şerîat lisanında "velâyet-i âmme" ve "siyâset-i âmme" denir. Bu yetki ve güçler bütünü ise "imâmet-i kübrâ" makamında tecellisini bulur ve imamette bütünleşen bu salâhiyetlerin her biri, vezaret velayeti çerçevesinde, hal ve maslahatın gereğine göre çeşitli devlet görevlilerine dağılır.

Hükûmetin temel vazifesi olan hakları sahiplerine ulaştırmayı gerçekleştirebilmek adına sahip olduğu ve yukarıda sıralanan üç yetkiden kazânın (yargı) ayrı bir önemi vardır. Zira asayişi sağlamak ile yürütme kuvvetleri, maddî bir güç sayesinde mümkün olan hususlardır ve bu yüzden bu ikisi kısmen aynı cinsten sayılabilir. Kazâda ise yalnız ilmî kuvvet hâkim olup hakkı ortaya çıkarırken her türlü müdahaleden uzak olarak sükûnet içerisinde çalışmak esastır. Bundan dolayı da yargı yetkisinin tezahür ettiği mekânlar, birer ilim meclisi sayılmış ve ilim sahasında gerekli olan bağımsızlık gibi burada da tam bir istiklâle sahip olmak esas kabul edilmiştir. Bütün bu söylenenlerden yola çıkarak Elmalılı Hamdi Efendi, velâyet-i kazânın hem şerîatta ve hem de meşrutiyette çok yüce bir mevkiye sahip olduğunu ifade ederek, yargı gücünden mahrum bir meşrutiyetin artık meşrutiyet sayılamayacağını, yine şerîattan kazâ kuvvetinin ayrıştırıldığı farz olunsa, âdeta şerîat uygulamadan kalkmış sayılması gerektiğini ve dolayısıyla da kazâ kuvvetinin İslam dininin ve şerîatının ruhu mesabesinde olduğunu vurgulamaktadır.

Kamu siyaseti ile kazâ yetkisi arasındaki ilişkiye de temas eden Elmalılı, kazânın haklarla ilgili ihtilafları fiilen değil, hükmen çözüme kavuşturduğunu tekrar vurgulama ihtiyacı hisseder ve hakimlerin sahip oldukları hakimiyetin

yalnızca hükmün inşasına ait olup fiilen ehline ulaştırılmasıyla alakalı olmadığını ifade eder.

Fıkıh, Medeniyet ve Değişim

Elmalılı, İslam medeniyetinin ruh ve kıvamını, amel ilmi demek olan fıkıh ilminde bulur. Ona göre bütün İslâmî ilimler fıkhın gelişmesine yardımcıdır. Fakat fıkıh ilminin medeniyetin ruhu ve kıvamı olması için, İslam toplumunun akli birikimini kuşatabilmesi ve onu doğru yöne kanalize edebilmesi gerekir. Nitekim hayatın beynine (dimâğ-ı hayata) giremeyen medeni kanunlar terk edilmiş olarak kalır. Bu noktada Hamdi Efendi hayatın devamlı değişen ve hiç değişmeyen unsurlarına dikkat çeker. Akaid ilminin ilk düsturu; "âlem değişkendir, fakat bu değişkenliği içerisinde onun birlik ve bütünlüğünü (âhengini) sağlayan bir kudret nizamı vardır" kaidesidir. İnsanlık ve insanlığın ayrılmaz unsurları da âlemin değişken unsurları arasındadır. Onun için beşeriyetin zihnî birikiminin ve fiilleriyle gerçekleştirdiği eserlerin günbegün artacağına inanmak gerekir, ancak insanlığın ahengini sağlayacak olan kudret nizamının da bu sürekli değişen, artıp çoğalan hadiselere birer şer'î hüküm tayin ederek bunları kuşatması gerekliliği de şüpheden azadedir. Burada gerekli olan, sözü edilen her yeni hükmün kendi tekilliğinde yeni olduğu kadar o büyük bütünlüğünde, Elmalılı'nın tabiriyle âheng-i küllîsinde sabit ve değişmez ilkelerle irtibatlı olmasıdır. Sürekli değişip gelişen hayat unsurlarının bağlı olduğu değişmez ilkeler, umûmî düsturlar Avrupa tarafından tarihî hukuk, tabii hukuk, toplumun kanunları gibi düsturlar etrafında incelenmektedir. Biz ise bu ilkeleri Kur'an ve sünnet naslarında buluyoruz. Sünnetullahın değişmezliğini ifade eden (el-Ahzab 33/62 gibi) âyetler yukarıda sözü edilen değişmez ilkelere atıf yapar. Değişen hayat unsurlarından her birinin şer'î hükmünü belirlemek ise ictihad ameliyesiyle

mümkün olur ki bu da ehil âlimlere tevdi edilmiş bir görevdir. Kendilerine emanet edilen bu görevi hakkıyla yerine getiren ulemâ, beşeriyetin karşı karşıya kaldığı sürekli değişip gelişen hadise ve ihtiyaçları değişmez ilkeler çerçevesinde, fakat yeni hükümlere bağlar. İnsanlar arasında hak ile hükmetmekle memur olan hükûmet kuvvetlerinin vazifesi ise bu yeni hükümleri ulemânın fikirlerinden çekip alarak hayat sahnesine taşımaktır.

Devlet hakları sahiplerine ulaştırmanın medeni vasıtası olduğuna göre, devletin bu asli vazifesinin mevzuu olan hakların anayasada yeri olması gerekecektir. Bu temel insan hakları, her türlü kanunun gözetip desteklediği haklar olup diğer bütün fer'î haklar hep bu temel hakların uzantıları sayılmaktadır. Elmalılı fıkıh geleneğini takip ederek bu hakların devlet değil, Allah tarafından insanlara bahşedilmiş, insan fıtratıyla ayrılmaz şekilde bağlantılı kılınmış olduğunu söyler. Fıkıh usulünde ayrıntılarıyla ele alınan bu haklar insanla birlikte doğmakta, hatta insan anne karnında büyürken bu haklar da yavaş yavaş gelişmektedir. Bütün dinler bu hakları tanımış, akl-i selîm ve vicdân-ı müstakîm itiraf etmiş, ukalâ ve hükemâ bu hakları takdir etmede görüş birliği halinde bulunmuşlardır.

Elmalılı insan haklarına mazbatada bu şekilde kısaca temas etmiş, bu meseleyi sonraki yıllarda başka bir çalışmasında daha geniş bir şekilde ele almıştır. Vakıflar hukukuna dair olan *İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkāf* isimli eserinde, bir teberru akdi olarak vakıf işleminin faili olan vakıfın temlik ve teberruya ehil olması şartını incelediği sayfalarda, ehliyetin fıkıh sistemi içerisindeki mânâsından hareket eder ve şer'î hükümlerin kısımlarıyla hakların taksimini ehliyet ile alâkası çerçevesinde büyük bir ustalıkla hulâsa eder:

Burada ehliyetin mânâsı ile bu bâbdaki nazariyât-ı fıkhiye-i İslâmiyenin esaslarını biraz îzah etmeğe ihtiyaç vardır. Ehliyetin mânası lügaten salâhiyet ve kābiliyet demek ise de, lisân-ı şer'de ahkâm-ı şer'iyeye salâhiyet ile takyîd olunur. Ahkâm-ı şer'iye dahî leh ve aleyhdeki ahkâma inkısam eylediğinden ehliyet-i şer'iyenin hulâsa-i mânası nüfûs-i insâniyenin lehindeki ahkâm ile aleyhindeki ahkâma salâhiyet ve kābiliyeti ile tefsir olunabilir. Aleyhdeki ahkâm gerek evâmir ve gerek nevâhî suretiyle insanlara vazife tahmîl eden ahkâm-ı teklîfiyedir. Lehdeki ahkâm ise hukūk-i asliyye-i insâniyeyi muhafaza eyleyen ahkâm-ı vücub ve ibâhadır. Aleyhdeki ahkâm her insana sâir insanların lehine aid ahkâmın tekeffülünü mutazammın vezâif-i emriyye veya nehyiyyeyi tahmîl edeceğinden efrâdın lehlerindeki ahkâm, aleyhdeki ahkâmı müstelzim ve aleyhdeki ahkâm ise lehdeki ahkâma zamân (teminat) mesabesinde olur. Fakat işbu leh ve aleyhdeki ahkâmın ef'âle tatbîkinde muvâzenesini te'yîd edecek bir mihver-i umûmîye ihtiyaç vardır. Nev'-i beşerin muvâzene-i intizâmı kendilerinin menâfi'i kadar da nizam ve kavânîn-i âlem ile alâkadardır. İnsanlar ef'âl-i ıztırâriyeleri itibariyle nizâm-ı âleme muhalefet edemezlerse de ef'âl-i ihtiyâriyeleri serbesttir. Mesela nizâm-ı âlemce uzv-i tenâsül insanlara bekā-yı nesle hizmet için verilmiş bir uzuvdur. İnsanlar bu uzvun bekā-yı nesle aid teheyyücâtına tebe'iyette muztar kalır, bu teheyyücâtı def' edemezler. Lâkin hedefi bekā-yı nesl olduğu halde onlar iradeleriyle bu hedeften inhiraf ve uzv-i mezkûru başka surette isti'mal ile teheyyücât-ı mezkûreyi gayesinden alıkorlar ve bu vechile nizâm-ı âlemle âdetâ mücâdele ederek kendileri de zarar ederler. Bu münasebetle insanların irade ve ihtiyarlarında dahî nizâm-ı âlemin muhafazası yine insanların lehine olmakla beraber insanlardan başka bir nâzımın matlûbu bulunmak lazım gelir. Ve bu nâzıma izâfetle dahî bir hak tanıyarak nizâm-ı beşerîyi irâdât-ı ferdiyede te'yîd etmek ihtiyacı vardır. Buna da lisân-ı şer'de "hakkullah" nâmı verilmiştir. Binâenaleyh vezâif-i beşeriye yalnız hukūk-ı sâire-i 'ibâdın değil, hakkullahın îcâbâtına da atfedilmiş ve hakkullah

> hukūk-ı umûmiye-i ʿibâddan eʿamm olarak tanınmıştır. İşte bu şümûl-i ʿamîk içinde, hukûk ve vezâif tekâlîfine kābiliyet ve salâhiyete ehliyet diyoruz.

Elmalılı bu noktada önemli bir tespitte bulunur. Fransız medeni kanunu Code Civil'de yer alan, kişinin aile ile toplum içerisindeki konumunu belirten ve "medeni durum" anlamına gelen "ètat civil" terimine dikkat çekmek suretiyle, Fransız hukukunun insanların medeni ehliyetini vatandaşlıkla irtibatlı kılıp tabii hakları bu ehliyetten ayrı telakki ettiğini, fıkhın ise medeni ehliyeti insanlık esasına dayandırdığını söyler:

> Bu ehliyeti; ehliyet-i hukūkiye, ehliyet-i içtimâiye, ehliyet-i medeniye nâmlarıyla yâd edebiliriz. Fransa kanun-ı medenîsinde "ètat civil" tabiri vardır. Bunu "sıfat-ı medeniye" veya "ehliyet-i medeniye" diye tercüme edebiliriz. Kanun-ı mezkûrun bu ehliyete dair beyânâtına bakarsak bunu insaniyete değil, milliyete muzâf kıldığını görürüz. Onun için insanlık hukukuna "hukuk-ı tabîiye" nâmını verirler. Bizde ehliyet-i medeniye insanlık esasına müsteniddir.

Medeniyet

Medeni ehliyet bahsinden medeniyetin kökeni meselesine intikal eden Elmalılı, insanların toplum halinde yaşamalarını izah eden iki temel yaklaşım olduğunu belirtir. Medeniyetin zorunlu olduğunu ileri süren Aristo'ya mukabil, J. J. Rousseau insanların medeni topluluklar halinde yaşamasının ihtiyarî olduğunu savunmaktadır. Sosyal kontrat görüşünün sonucu olarak medeniyet, insanların özgür iradeleriyle yaptıkları sözleşmenin sonucudur ve parlamentolar, seçimler, kanuna dayalı akitler hep o ilk genel sözleşmenin dalları sayılır. Rousseau'nun görüşünün doğal sonucu, beşer iradesinin medeniyeti yok edebilme potansiyeline sahip oluşudur.

Bu yaklaşımı beşerî iradenin amilinin ne olduğunu açıklayamaması bakımından yetersiz bulan Elmalılı, bu amilin tabiattan başka bir şey olmadığı kabul edildiği takdirde de medeniyetin tabii olduğu şeklindeki birinci görüşün ağırlık kazanacağına dikkat çeker. Fakat medeniyetin tabii olduğu kabul edilecek olursa da bu takdirde insanların hürriyet haklarını teslim etmemek, insanları fıtraten toplumsal bağlara esir saymak gerekecektir. Böyle bir sonuç ise beşer tabiatına muhalif olduğu için kendi içinde bir çelişki taşımaktadır.

Medeniyetin kökeni hakkındaki bu iki temel görüşü böylelikle eleştiren Elmalılı, fıkhın medeniyet anlayışını ortaya koymaya girişir. Buna göre fıkıh, beşer fıtratının medeniyete yalnız istidadını kabul ettikten sonra bu medeniyetin tahakkukunu ihtiyari telakki etmiş, medeniyetin gerçekleşmesi için gereken irade ve ihtiyarda insan tabiatından başka bir amil de gözetmiştir. Medeniyet fikrinin muhtemelen "idèe innè" denilen ve insan fıtratının doğuştan getirdiği fikirlerden olduğunu düşünen Elmalılı, insanlığın ilk ebeveyninin medeniyet idrakine istidatlı olarak yaratıldığı, en basit bir surette bile olsa medeniyet fikrinin kendilerine vahiy ve ilham olunduğu, fakat bu fikrin geliştirilip gerçekleştirilmesinin müktesep olup peyderpey evlatlarında yerleşip kökleştiği kanaatindedir. Böylelikle insanlar ne medeniyet fikrinden uzak bir zaman geçirmiş ne de medeniyet yolunu tutmaları bir içgüdü kabilinden zorunlu olmuştur.

Medeniyetin kökeni ile mahiyetinden medeniyet-ilim-talim ilişkisine, tarih boyunca bütün medeniyetlerin birbirinden istifade etmiş bulunduğuna, oradan da ilk talim ve ilk muahedeye, yani Yüce Yaratıcı'nın insanları muhatap alarak onların sorumluluk yüklenmeye ehil varlıklar olduğunu ifham ettiği ve "Ahd-i Belî" veya "Bezm-i Elest" diye isimlendirilen hadiseye intikal eden Elmalılı, buradan da sözü zimmet meselesine getiriyor:

Medeniyet ʻukūl ve irâdât-ı beşeriyenin bazı desâtîr ile tanzîmine ve bir cihet-i vahdette toplanmasına vâbestedir. Terakkiyât-ı medeniye bu tanzîmin tekemmül ve tevessüʻü demektir. Bu tanzim ise behemehal yine fıtrat-ı insaniye iktizâsından olarak taʻlîm ve taʻallüme muhtacdır. Bunun içindir ki tarihen malum medeniyetlerin hep birbirinden ahz-ı feyz ettikleri müsbet ve müsellem bir kazıyyedir. Terakkıyât ve ihtirâʻât-ı beşeriye dâima mâziye doğru müteselsil bir taʻlîm ve taʻallümün semerâtıdır. Bugünki muallim Avrupa, dünki İslam, öbür günki Hristiyanlık ve Musevilik, Romalılar, Yunanîler, Âsurîler, Keldânîler, Mısrîler, Hindîler diye bir silsile-i tarihiyye mukarrerdir. Mebde'-i medeniyet mebde'-i taʻlîme müstenid olmaktadır. İşte nâzım-ı nizâm-ı âlem fıtrat-ı beşeriyyeyi medeniyetin terk ve kabulüne müstaʻid bir halde yaratmış ve ilk fıtrat esnasında akl u ihtiyarına bazı nizam-ı ictimâî vahy ü taʻlîm buyurduğu gibi ara sıra da istiʻdâdın tekemmülü ve ihtiyacın teveffürüne göre bu telkīnâtı tecdîd buyurmuştur ki, bugünki ulûm ve medeniyet-i beşeriyye bu talimlerin netâyic-i mütezâyidesidir. Bu suretle biz medeniyeti bu ilk taʻlîme atfederek bir muʻâhede-i ihtiyâriyeye rabteyliyoruz ve bu muʻâhedeye "ahd-i belî" veya "zimmet" nâmını veriyoruz. Kur'ân-ı Azîmüşşan'da;

"Rabbin Âdemoğulları'ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? 'Elbette öyle! Tanıklık ederiz' dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, 'Bizim bundan haberimiz yoktu' demeyesiniz" (A'râf: 7/172).

"Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yüklendi..." (Ahzâb: 33/72) mealindeki âyet-i kerîmeler bunu nâtık olarak tefsir olunur. Taʻlîm ve taʻallümden, telkīnât-ı irşâdiyeden kendini vâreste tutan ve harekât-ı irâdiye ve akliyesini yalnız sevk-i tabîîsine havale ediveren cemiyetler yaşayamazlar. Bundan dolayı ahkâm-ı şerʻiyye yalnız tabiata istinad edemez. Meşrûiyet için fıtrîlik kâfi görülemez, tabiata muhalif mukāvelât ve kavânîn-i mevzûʻaya da meşrûiyet verilemez. İnsanlar ne düşünmeden hareket

edebilirler ve ne düşüncelerinin bütün edvârını yalnız kendilerine mâletmek hakkına mâliktirler.

Zimmet-Ezelî Ahit

Beyânât-ı sâbıkadan anlaşıldığına göre cem'iyyet-i meşrû'a yalnız fıtrata değil, fıtrattan sonraki zimmete, yani ahde müstenittir. Ve bu ahittir ki peyderpey devamla terbiye-i medeniye husûle getirmiştir. Ahd, şerîat ve şâri'i, fıtrat ise illet ve şurûtu irâ'e eder (gösterir). Bu ahdin mebde'i ahd-i belî (evet), müntehâsı tevâlî edip duran 'uhûd ve mukāvelât-ı ictimaiyedir. Mesela bir insan bir devlete tâbi'iyyetle bir zimmete girer. Kezalik bir 'akd-i bey' yapmakla yine bir zimmete girer. Hürriyetini takyîd ve mübahı vacip kılar. Kendi hukukuna riayeti de diğerine vazife yapar. Bu zimmetin illet-i asliyyesinde ehl-i sünnet ile Mutezile ihtilaf etmiştir. Mutezile bu illet, yani medâr-ı teklif yalnız akıldır derler. Ehl-i sünnet yalnız akıl değil, hususiyet-i insaniyedir derler. Yani teklife istitâ'a ve isti'dâd yalnız akıl ile değil insanlığın bütün erkâniyle beraber gelir derler. Demek oluyor ki bizde ehliyet-i medeniyyenin ilk medârı, mevcûdiyet-i insaniyedir.

Elmalılı Hamdi Efendi'nin insanın temel ve değişmez hakları, ehliyeti, zimmet ve bunun İlk Ahit'le münasebeti meselelerinde Hanefî ilim geleneğini takip ettiğine dikkat çeken ve önemli açıklamalar yapan Asım Cüneyd Köksal'ı okumanızı tavsiye ediyorum.

Elmalılı Hamdi Efendi'nin İslamcılığı

Bu kitabın asıl konusu "İslamcı âlimler"dir. Bir kimse allâme olsa, İslam'a karşı meydan okumalarla mücadele etmemiş, sahih İslam'ın ümmetin hayatına avdet etmesi ve dünyaya arzı için hareket etmemiş ise onun bu kitapta yeri yoktur.

Elmalılı merhumun İslamcılığını ispat eden pek çok fikir, faaliyet ve hareketi buraya kadar geçen bahislerde de görülmüştür. Bu özel başlık bir özet gibidir.

1909 metni, anayasanın 1876'daki ilk şekline göre **daha İslâmî bir görünüm arz eder.** Bunun önemli göstergelerinden birisi, 1909 metnine ilâve edilen kanunların yapılmasında fıkhın esas alınacağını ifade eden fıkradır. 1876 Anayasası'nda "Elyevm düstûrü'l-amel bulunan nizâmât ve teâmül ve âdât ileride vaz' olunacak kavânîn ve nizâmât ile ta'dîl veya ilgâ olunmadıkça mer'iyyü'l-icrâ olacaktır" şeklinde yer almış olan 118. maddeye "Kavânîn ve nizâmâtın tanziminde muâmelât-ı nâsa erfak ve ihtiyâc-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile âdât ve muâmelât esas ittihaz kılınacaktır" şeklinde bir fıkra ilâve edilmiştir. Mazbatada kanun yapmanın amacı "muâmelât-ı nâsın adalet ve müsâvât dairesinde ve ihtiyâc-ı hakīkiyeye kâfî surette bir intizâm-ı mahsûsa rabtiyle teshîl ve tensîki" şeklinde açıklandıktan sonra, fıkıh ilminin içerdiği sayısız mesele ve ictihada konu olan hükümlerin öteden beri Osmanlıların örf ve âdet şeklini almış kanunlarını teşkil ettiği gibi, yazılı Osmanlı kanunlarının da kaynağını oluşturduğuna ve bu özellikleriyle ihtiyaçlarımızı temine kefil olduğuna dikkat çekilir. Verilen fetvaların illet ve hikmeti olan "nâsa erfak ve maslahata evfak kaziyyesinin" tatbiki ile, bunlardan uygulamaya esas (ma'mûlün bih) olacakların kanunlaşarak düsturu'l-amel haline gelmesi gerektiği ifade edildikten sonra, siyaset-i şer'iyyenin sağladığı geniş imkân dikkate alınarak, fıkhın 'müradifi' olan hukuk ilminin de fıkhî hükümlerin hemen ardından zikredilmesi uygun görülmüş, ayrıca örf ve âdeti dikkate almak da fıkhî kaidelerden olduğu için yapılacak kanunlarda örf ve âdetin de dikkate alınacağı belirtilmiştir.

Bu satırlarda Elmalılı'nın, 1909 Anayasası'nın, 1876 Anayasası'na göre daha İslâmî olması için gayret ettiği ve sonuçtan

da memnun olduğu anlaşılmaktadır. Elmalılı hakkında hakkıyla araştırmalar yapmış ve onun eserlerini okuyup incelemiş olan Sayın Köksal'ın isabetli değerlendirmesine göre:

Merhum İslam ilimlerinde büyük ihtisas ve ihata sahibi, derin bilgili, geniş düşünüşlü idi. Bütün İslam meselelerini düşünmüş, kavramış, bu meseleler üzerinde işlemiştir. Müslümanlığa tam imanı vardı. Beşeriyetin felâh ve saadetini ancak Müslümanlık esaslarına samimi surette bağlanmakla mümkün görüyordu. Müslümanlık şiarlarına çok ehemmiyet veriyordu. Büyük İslam idealine gönlünü vermişti. Son nefesine kadar bu mefkûresinden kıl kadar ayrılmamıştır. Cihan hadiselerini hep İslam'ın hayat ve istikbaliyle muhakeme ederdi. Gelecek asırlarda Müslümanlık esaslarının daha ziyade anlaşılacağına ve tatbik edileceğine imanı vardı. Muasır İslam ulemâsı arasında misli nadir bir zat idi. Kanaat ve ictihadlarına büyük itimadı vardı. Bu hususta yalnız da kalsa fikir ve kanaatlerine en ufak bir sarsıntı bile arız olamazdı. Beşeriyetin mütemadi dalâlette yürüyemeyeceğine, bekā-yi nev'ini temin için doğru yola düzelmek mecburiyetinde olduğuna kāniydi. Teceddüde taraftardı ve bunu Müslümanlığın îcâbâtından addederdi, ancak bu teceddüt millî hüviyeti değiştirmemek şartıyla...

Elmalılı'nın en temel endişelerinden birisi, fıkhın tamamen yürürlükten kaldırılarak bunun yerine Batı kanunlarından yapılan tercümelerin ikame edilmesi idi. Tanzimat Devri ulemâsını da yoğun bir şekilde meşgul eden bu endişe, Ahmed Cevdet Paşa'nın Sultan Abdülhamit'e yazdığı bir arizada kendini şu şekilde izhar eder: "Fransa kanunlarına müracaat mecburiyetinden halas için ilm-i fıkıhtan bir kitap yapıp tâ üss-ü esas-ı kavânîn-i devlet olmak üzere meydana koymak efkârı..." Mecelle'nin ortaya çıkmasına vesile olan bu endişe ve fıkhın bütün medeni hukuk alanını tanzim etmeye yeterli

olduğu düşüncesi, Mecelle'nin Esbab-ı Mucibe Mazbata'sında da ifadesini bulmaktadır.

Elmalılı da bu hususla ilgili olarak, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar sebebiyle ciltler dolusu kanun ve nizamlar çıkarıldığını, ancak bunlar arasındaki irtibat sağlanamadığı için bu kanunların toplumun ruhuna dokunamadığını, bu yüzden de memleketimizde şerîat sevgisi gibi bir kanun sevgisi oluşmadığını belirtir. Söz konusu kanunlar üzerinde fıkıh nazariyesi bakımından derin tahliller içeren fıkıh kitaplarının yazılmasını ulemânın birinci vazifesi olarak görür. Tıpkı ailesinden ve dostlarından yardım göremeyen insanların zarurete düştüklerinde önce hilelere sapmaya, sonra yabancılara müracaat etmeye başlamaları gibi, Osmanlı toplumu hukukî meselelerinin çözümü için Batı'ya başvurmaya başlamış ve gitgide Batı hukuku Osmanlıların bütün ihtiyaçlarını karşılar hale gelmiştir.

Elmalılı modern dünyada bir hukuk sisteminin yürürlükte bulunmaya devam etmesi için kanunlaştırma yapmanın zorunlu olduğunu düşünmektedir. Rusya sefareti baş tercümanı André Mandelstam'ın *La Justice Ottomane dans ses rapports avec les puissances etrangères* isimli eserinde yer alan Mecelle'ye yönelik bazı ithamlara cevap sadedinde kaleme aldığı dokuz makalelik "Mecelle-i Ahkâm-i Adliyyemize Reva Görülen Muahezeyi Müdafaa" adlı yazı dizisi onun Mecelle'yi ne kadar takdir ettiğinin bir belgesidir. Ayrıca Mehâkim-i Şer'iye ve Hükkâm-ı Şeri' Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası'nda, Osmanlıların son asrında hukuk ve bilhassa adliye sahasında yapılanların yetersizliğinden bahsettiği bir yerde, "Bu devirler içinde yalnız Mecelle Cem'iyyet-i Celîlesi'nin eser-i himmeti olan kanun-ı medenîmiz, kuvve-i kazāiyemiz nâmına bir vesîle-i ibtihac teşkil edebilirdi ve cem'iyyet-i müşârun-ileyhânın idâmesiyle teşkîlât-ı adliyemizin ikmâline kadar o himmete müracaat olunmuş

olaydı, Osmanlılar bugün pek muntazam bir kuvve-i kazāiyeye mâlik olurlardı" demektedir.

Elmalılı bunların yanı sıra vakıflarla ilgili eserinde, farklı görüşlerin bulunduğu kimi durumlarda henüz bu hususta bir kanunlaştırma yapılmadığına işaret etmek suretiyle yasama merciine mesaj vermektedir.

Fıkıh ilminin kapsamını, İslam medeniyetindeki merkezî konumunu ve diğer ilimlerle olan irtibatını böyle ortaya koyan Elmalılı son asırlarda özel olarak Osmanlıların, genel olarak da İslam ümmetinin fıkha yaptıkları hizmeti yetersiz görmekte, fıkhî geçmişimizin muhasebesini yaparken yer yer acı ve sert eleştirilerde bulunmaktadır. Bu eleştirilerde genel olarak Osmanlı Devleti'nin bilhassa son asrında medreselere, İslâmî ilimlere ve bu meyanda da fıkha hizmet ve himmet edilmediği, bunların kendi hallerine bırakıldığı ifade edilir. Bu gibi tenkitlerde bulunurken Elmalılı şu gibi hususları göz önünde bulunduruyor olmalıdır: Genel olarak bilhassa 19. yüzyıldan itibaren aydın ve bürokratlar tarafından Batı menşeli ilimlerin İslâmî ilimlere karşı terviç edilmesi, Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da yayılan modern devlet zihniyet ve kurumlarının III. Selim ve II. Mahmud'la birlikte yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde yerleştirilmeye çalışılması ve devlet yapısındaki iktidar ve kontrol mekanizmalarının bu modele göre yeniden oluşturulması, bunlar yapılırken de -en başta medrese olmak üzere- klasik kurumların ihmal edilmesi, Avrupa'da 19. yüzyıl boyunca hukuk biliminin gösterdiği hızlı gelişmeye paralel bir gelişmenin fıkıh lehine gerçekleştirilmemesi, çalışmalarını bu yönde yoğunlaştırması gereken Osmanlıların Batı'dan ticaret ve ceza gibi bazı kanunları tercüme ederek almaları ve şer'î mahkemelerin yanı sıra nizamiye mahkemelerinin kurularak yargıda ikiliğe gidilmesi.

Elmalılı'ya göre son asırda âdeta nihayetsiz denilebilecek kadar çoğalan ilim ve fenlerin her birisi geniş anlamıyla fıkha hizmet etmekte olduğundan, ilim ve fen ilerledikçe İslâmî hakikatler tecelli edegelmiştir. Ancak marifet gayesini, saadet hakikatini ilâhî teklif kayıtları altına gizlemesinden ötürü arzularının esiri olan insanların hevalarına uyumsuz görülmüş ve bu sebeple İslâmî ilimler gereken saygıyı görememiştir.

Elmalılı İslam toplumunun yüzlerce yıldan beri İslâmî ilimlere karşı lakayıt davrandığını, bilhassa da "bütün ulûm ve fünûnun mâ-fevk-i te'âlîsi bulunan" fıkıh hakkındaki himmetlerin gitgide azaldığını belirtir. Teşvik bir yana; fıkhî hükümleri, helal ve haramı öğrenmek isteyenlerin küçümsendiğinden, diğer ilim mensuplarının yanında İslâmî ilimlerde âlim olanların bir kenara itildiğinden yakınır:

"Niçin bir sahîfe Kur'an'ı okuyamayan züppeler iki satırlık bir piyesin zevkini duyduklarından dolayı bunlara râcih tutulmuş? Niçin ulemâ mebâdî-i ilimde kalmış da âlem kudvetü'l-ulemâi'l-muhakkikīn ile dolmuş?"

Siyasî ve askerî amaçlarla sarf edilen büyük imkânların yanında, bir devlet politikası olarak büyük fakihler yetiştirmek için bir gayret sarf edilmemiş olması dikkat çekicidir. Bir can yakmak için gerektiğinde hazineler sarf edilmiş, en uzak bölgelere kadar casuslar gönderilmiş, ama İslam memleketini ve tebaayı cehaletin istilasından, aşırılıktan, dalâletten korumak için "her üç günlük (mesafedeki) bir beldede olsun bir fakîh-i ekber yetiştirilmemiş"tir.

Sıkça tenkit edilen beşik ulemâsı ve işlerin ehil olmayanlara verilmesi meselelerini Elmalılı da eleştiri vesilesi kılmaktadır. İmamet, hitabet, vaizlik, müderrislik, tevliyet gibi ilâhî emanetlerin beşikteki çocuklara veraset yoluyla verilmesinin kanun hükmüne girmesini, bu işlerin ehil olmayanların eline

geçmesini eleştiren Hamdi Yazır, bu vazifeleri hakkıyla yerine getirecek insanların yetiştirilmediğini ve kendiliğinden yetişenlerin de desteklenmediğini bir tespit olarak ortaya koyar. Müftülük ve kadılık makamlarında da aynı durum söz konusudur. Yeni hadiselerin hükümlerini şer'î bakımdan ortaya koyması gereken bu makamlar "sarahaten gördüğü bir meseleyi doğru anlayabilmek en büyük meziyeti olan kimselere verilmiş", adaleti tekeffül edecek kanunlar "gündüz irtikâb, gece işretle vakit geçiren cehele-i mahlûkâtın" keyfî takdirlerine bırakılmıştır.

Elmalılı'nın yazı hayatı II. Meşrutiyet'le birlikte başlamıştır. Meşrutiyet'in ilk yıllarında yoğun bir hukukî ve siyasî faaliyet içerisinde görülen Elmalılı'nın gayesi, bu yeni devrin siyasî sisteminin şer'-i şerîfin esaslarıyla uyumlu bir "meşrûtiyet-i meşrû'a" olmasıdır. II. Abdülhamid devrinde dünyaya gelen ve 1908'e kadar otuz yıllık hayatını tamamen bu padişahın sıkı idaresi altında geçiren bu genç ve idealist âlim, devletin daha fazla İslâmîleşmesi gerektiği yönündeki düşüncelerini fiiliyata dökme ve sahip olduğu ilmî birikimi bu yönde kullanma zamanının geldiğine inanmaktadır. Elmalılı'nın bu yıllardaki mesaisinin önemli bir bölümü, yeni çıkarılacak Osmanlı kanunlarının Avrupa kanunlarından tercüme yerine fıkha dayalı olarak hazırlanması yönündeki çabalara ayrılmıştır. Bir yandan mer'î hukuk ile fıkıh arasında uyum sağlanması noktasında bilfiil çalışırken, diğer yandan da fıkıh hakkında teorik ve bütüncül düşünceler geliştiren Hamdi Efendi, Mekteb-i Mülkiye'de ahkâm-ı evkaf dersleri vermiş ve bu tedris faaliyeti esnasında İslam'ın sosyal yardımlaşma hususundaki prensipleri üzerinde derinlikli düşünceler geliştirip bunları Batılı filozofların düşünceleriyle mukayese etmiştir.

Vakıflar hukukuna dair verdiği derslerin birinde, Meşrutiyet idaresinin sağlıklı bir biçimde hayatiyetini sürdürmesini

hem Osmanlılar, hem İslam dünyası için bir hayat-memat meselesi olarak gördüğü anlaşılan Elmalılı; "Bugün ümmet-i İslâmiye ve millet-i Osmâniyenin son ümidi Meşrutiyettedir" demekte ve II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra, 31 Ocak 1909'da neşredilen bir makalesinde, Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte bu yeni idare tarzının İslam'a göre makbul olup olmadığı hakkında kamuoyunda bazı tereddütler oluştuğuna dikkat çekmektedir. Elmalılı bu tereddüt ve zihin karışıklığını doğal bulur, zira Osmanlı toplumu şer'î olmayan, şer'î bir kisveye girmeyen herhangi bir yönetim ve hükümet biçimini, herhangi bir kanunu benimsemeyeceği, böyle bir yönetim ve kanun memlekete girse bile uzun ömürlü olamayacağı için, Meşrutiyet'in bu noktada nasıl bir istikamet takip edeceği yerinde bir merakın konusu olmaktadır.

Bu tarz endişeler karşısında Elmalılı öncelikle fıkhın bilhassa siyasetle alakalı ilke ve amaçlarını sıralamakta ve hürriyetle özdeşleştirdiği Meşrutiyet'le İslam arasında hiçbir problem olamayacağını vurgulamaktadır.

Ancak İslam'ın Meşrutiyet'i kucaklamasıyla iş bitmemektedir. Ulemânın meşrulaştırıcı söylemleriyle kuvvet bulan Meşrutiyet idaresi, acaba iyice yerleştikten sonra Şerîat'a karşı nasıl davranacaktı? Her türlü meselesinde İslam'a uygunluğu gözetecek miydi, yoksa amacına ulaştıktan sonra "işim bitti" diyerek onu bir kenara mı atacaktı? Bu yerinde endişeyi Elmalılı çok erken bir zamanda hissetmiştir.

Elmalılı yeni dönemde hukuka bağlı ve kanunlara riayetkâr bir Osmanlı toplumu hayal eder. Gerçi devr-i sâbıkta da kanunlar yok değildi, fakat problem mevcut kanunlara uyulmaması idi, ona göre "kanunlarımızın ismi var, cismi yoktu." Halbuki kanun denilen mefhum, nazariyattan ziyade fiiliyatta var olması gereken ve beklenen bir şeydir. Bundan sonra yapılması gereken ise, bir taraftan eskisinden daha sağlam yeni kanunlar yapmak, diğer taraftan bu kanunlara uyulmasını

temin etmektir. Memleketimizin hissiyatıyla uyumlu, ihtiyaçlarımıza ve toplum yapımıza uygun olmayan kanunları ayıklamak, yeni kanun yaparken de geniş Osmanlı coğrafyasında yaşayan Müslüman ve gayrimüslim halkların duygu ve emellerini dikkate almak icap etmektedir. Müslümanlar İslâmî bir kisve içinde görmedikleri hiçbir kanuna uymayacaklarından, şayet vatanı imar etmek istiyorsak, her kanunun İslam'a uygun olması, yani fıkhın felsefesine ("felsefe-i fıkhiyeye") dayanması gerekir.

Elmalılı bu noktada üç endişenin ortaya çıkacağını söyler:

1. Acaba Avrupa buna ne diyecek?

2. Yukarıda belirtilen esaslar dahilinde İslâmî esaslara tamamen uygun kanunlar çıkartıldığı zaman, acaba gayrimüslimlerin hakları korunabilecek mi, bunlar Müslümanlarla eşit muamele görecek mi, yoksa Müslümanlar hep kendi taraflarına mı yontacak?

3. Fıkıh ilmi modern medeniyetin yeni hukukî işlemlerini de kapsayabilecek mi, yoksa memleketi cahilce bir taassup içinde mi bırakacak?

Elmalılı birinci suali cevaplarken, ya gereğinden fazla bir iyimserlikle veya politik bir lisan kullanmak suretiyle, Avrupalıların bizden beklediği şeyin hürriyet, eşitlik ve adalet temelinde, ahitlerine riayetkâr ve barışçıl bir siyaset izleyen, memleketi mamur edecek ve eğitim seviyesini yükseltecek kurum ve faaliyetlerle gelişen bir ülke haline gelmemiz olduğunu ifade eder. "Avrupalıların hakikat-perest olduğuna şüphe etmeyiz" der.

İkinci sualin cevabı da çok kolaydır, zira zimmîlerle alakalı olarak hak ve vazifeler bakımından onlarla eşit oluşumuz naslara dayalı temel bir fıkıh kaidesidir. Bir zimmî için bir Müslüman kısas edilir, en fakir bir Hristiyanla bir padişah mahkemede yan yana eşit dururlar.

Üçüncü sualin cevabında Elmalılı şer'î hükümleri değişmeyen ve değişebilen hükümler olarak ikiye ayırır. Erkeklerle kadınlar arasındaki cinsel çekiciliğin bin sene önce nasılsa kıyamete kadar da öyle kalacağından hareketle, bu esasa dayalı hükümler değişmeyecektir. Fakat örf, âdet ve ihtiyaçlara dayalı olan hükümler, Mecelle'nin "Ezmânın tegayyürüyle ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz" (md.39) kaidesi gereğince illetlerinin değişmesiyle zaman, mekân, ahvâl ve şahıslar bakımından değişebilir niteliktedir. Bu noktadan bakıldığı zaman, yalnız hâlihazırdaki medeniyette geçerli muameleler değil, bundan böyle kıyamete kadar görülecek bütün gelişmelerin neticesi olacak muameleler dahi fıkıh dairesinden dışarı çıkmaz.

"'Şerîat muhît değildir' diyenler Şerîat'ı bilmeyenlerdir. Şu kadar var ki adam ister. Sa'y ü himmet ister."

KAYNAKLAR

Cüneyd Köksal büyük emek mahsulü olan bir çalışma yapmış, bu çalışmasında, Elmalılı merhumun kaleme aldığı "Kanûn-ı Esâsî'nin 1909 Tadiline Dair Rapor" ile "Mehâkim-i Şer'iyye ve Hükkâm-ı Şer' Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası" nı, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Fıkıh ve Siyaset Düşüncesine dair Bir Tahlil" ile birlikte yayımlamıştır.

Ayrıca "Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler" isimli kitabında hem Elmalılı'nın hayatı ve eserleri hakkında değerli bilgiler vermiş hem de merhumun makalelerini asıl kaynaklarından alıp latinize ederek ve kaynaklarını göstererek yayımlamıştır. (Klasik Yayınları, Birinci Baskı, İst- 1997-98, 2011).

İslam hukuku ve tarihi ile meşgul olanların bu eserleri okumalarının şart olduğunu bir daha ifade ettikten sonra diğer kaynaklara geçiyorum.

Bilgin, Mustafa. "Hak Dini Kur'an Dili." TDV İslâm Ansiklopedisi. 15. cilt. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakatü'l-Müfessirîn)*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1960.

Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm.* İstanbul: İsmail Akgün Yayınevi, 1952.

Efendioğlu, Emine. "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Dinî Şahsiyeti." Yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, TDV Yayınları, Ankara 1993.

Fergan, Eşref Edip. "İslam İlim Alemi İçin Büyük Bir Ziya." *İTA Mecmuası* I/36 (1942) 2.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Hattatlar.* İstanbul: Maarif Basımevi,1955.

İz, Mahir. *Yılların İzi.* İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1990.

Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I-III.* İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

Mardin, Ebül'ulâ. *Huzur Dersleri II-III.* İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları, 1966.

Paksüt, Fatma. "Merhum Dayım Hamdi Yazır.." *Altınoluk* Dergisi 74-75-76,1992.

Sofuoğlu, Mehmet. *Tefsir Dersleri (Yedinci Sınıf).* İstanbul: MEB Yayınları, 1980.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Görüp İşittiklerim.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalılı Muhammed Hamdi." *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 11. cilt. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.

Yazır, Mahmud Bedreddin. "Birinci Kısım." *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, haz. Uğur Derman. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1972.

Yıldız, Muhammed Ali. "Elmalılı Hamdi Efendi'nin Bazı Tasavvufî Görüşleri." *Çanakkale 18 Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019): 111-145.

Not:

Yukarıdaki liste benim doğrudan yararlandığım kaynaklara aittir. Merhum Elmalılı hakkında yapılan çalışmalar neredeyse bir kütüphanelik olmuştur. Bu konuda, *Ahmet Sait SICAK* - Recep Recep Bilgin*'in yaptıkları "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır" (1878-1942) ve eserleri hakkında yapılmış çalışmalar bibliyografyası (1923-2018) değerli ve faydalı bir çalışmadır.

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

(1869 – 1946)

Giriş

İzmirli İsmail Hakkı merhumun hayatı, eserleri, görevleri, düşüncesi ve hizmeti konularını ihtiva eden kitap, tez, sempozyum ve makalelerden oluşan zengince bir çalışma listesi vardır. Bunların muhtemelen en yenisi de Süleyman Hayri Bolay dostumuzun editörlüğünde her biri sahasında uzman kişilerin makaleleriyle (maddeleriyle) vücut bulmuş ve yayımlanmış olan *Tanzimattan Günümüze Türk Düşüncesi* isimli yedi ciltlik eserde ona ayrılan yerdir (C. VI, s. 3933 vd.).

Sayın Bayram Ali Çetinkaya 2000 yılında İstanbul'da basılan 304 sayfalık *İzmirli İsmail Hakkı Hayatı Eserleri Görüşleri* isimli değerli kitabında hayat hikayesini kısa tutmuş, eserleri ve görüşüne felsefe alanı ağırlıklı olmak üzere geniş yer vermiştir.

TDV İslam Ansiklopedisi'nde hayatını sayın Ali Birinci, düşüncesini ve ilmî kelama katkısını da sayın M. Sait Özervarlı yazmıştır.

Benim bu çalışmamda amacım, listeme aldığım zevatın İslamcılık ve müceddidlik yönünü ortaya çıkarmaktır. "Bir İslamcı nasıl yetişiyor?" sorusuna cevap teşkil etsin diye hayat hikayelerini yapabildiğim kadarıyla geniş tutuyor, sonra bir İslamcı olarak düşünce, ıslahat ve İslâmî hareket taraflarına ağırlık veriyorum.

İzmirli'nin oğlu merhum Celâleddin Bey, Bekir Topaloğlu (merhum), Tayyar Altıkulaç gibi İmam Hatibi İstanbul'da okuyan arkadaşlarımın kimya dersi hocaları olmuştu. Onlardan kendisiyle ilgili tatlı hatıralar dinlemişimdir.

İyi yetişmiş bir bilim adamı olan bu oğul babasının hayatını kaleme alıp yayımlamıştı. 1995'te yapılan İzmirli Sempozyumu'nun dokümanlarını M. Şeker ve A. Bülent Baloğlu yayına hazırlamış, vakıf da basmıştır; bunların içinde ek olarak Celâleddin Hoca'nın yazdığı biyografi de vardır.

İzmirli'nin hayat hikayesinde oğlunun yazdıklarını, gerekli gördüğüm müdahalelerle esas alıp, yukarıda zikrettiğim diğer kaynaklardan gerekli tamamlamaları da yaparak yazacağım.

Düşüncesi ve İslamcılığını ise mümkün olduğunca kendi eserlerine bakarak ortaya koyacağım.

Bu giriş kısmında yine Celâleddin Bey'in yazdığı kitabın takdim yazısını vermeyi faydalı buldum, şimdi sözü ona bırakıyorum:

> Babam ordinaryüs profesör İsmail Hakkı İzmirli'nin biyografisi ve ilmî hayatını yazmak ödevini üzerime aldığımdan manevî bir haz duymaktayım. Oğlu olmak dolayısıyla babamın hayatı hakkında yazı yazmak benim için şerefli bir iş; hususiyle beynelmilel bir âlim olan, İslam-Türk Ansiklopedisi sahibi bay Eşref Edip'in tabiriyle "müftilenam" olan üstadın ilmî mesleğini analiz etmek çok güç bir iş, esasen bu benim branşım dahilinde olmamakla beraber babamın bazı eserlerini okuyarak ve bende bulunan bazı notlarından istifade ederek tahlile mümkün olduğu kadar çalışacağım. Esasen babam benim Menba-i irfan idadisinde metodoloji ve siyer hocamdır. Bununla beraber babamın şarihi olacağımı iddia etmiyorum. O bir ilim deryasıdır, o bir irfan hazinesidir. Peyami Sefa'nın tabiriyle Türkiye'nin biricik âlimi olan üstadın ilmî hayatını belirtmek için yazdığım bu risale

bir başlangıç sayılır. Bu muhtasar ibtidanın mufassal intihasını temenni ederim...

Din ilimlerindeki mevkii hakkında babamın talebelerinden olan edebiyat öğretmeni Bay Mahmut Celâlettin Ökten'den istifade ettim. Kendilerine teşekkür ederim.

Celâleddin İzmirli

Not:

Mahmut Celâlettin Ökten hocamız hayatının farklı safhalarında birden fazla dersin hocası olmuştur. Bizim kendisine yetiştiğimiz ve istifade ettiğimiz son deminde kelam hocamız olmuştu. Allah ganîce rahmet eylesin!

Doğumu ve Yetişmesi

İzmirli'nin babası yedek yüzbaşısı İzmirli Hasan Efendi, büyük babası İzmirli Çubukçı Hüseyin Efendi'dir. Yüzbaşı Hasan Efendi Girit'e gittiği zaman Kandiyeli Hafize Hanım'ı görüyor. 18 yaşında sarışın güzel bir kız olan Hafize Hanım'ı nikâhına alarak İzmir'e getiriyor. Hafize Hanım diğer birçok Giritli gibi hiç Türkçe bilmiyor, Rumca konuşuyor, fakat Hasan Efendi buna yavaş yavaş Türkçe öğretiyor. Hasan Efendi'nin Hafize Hanım ile evlenmesinden bir sene sonra 1285 tarihinde bir erkek çocuğu dünyaya geliyor, bu çocuğun adını İsmail Hakkı koyuyorlar.

İşte üstad İzmirli İsmail Hakkı 1285 tarihinde İzmir'in İkiçeşmelik semtinde Kıratlı Sokağı'nda dünyaya böyle geliyor.

Yetiştiği Muhit

İkiçeşmelik semti İzmir'in o zaman en tanınmış bir semti olup Türk ve Müslüman muhiti idi.

Aile hayatı orta halli mütevazı olup babası alaydan yetişmiş sevimli, ahlâkı mazbut, aile efradına bağlı bir yüzbaşı

idi. Hasan Efendi'nin kardeşi ve kardeşinin de çocukları olup bunlar kendi meslek ve san'atları ile meşgul bulunurlardı.

Celâleddin Hoca, "Hatta üstadın amucasının oğlu çolak Hüseyin Efendi'yi ben bile hatırlarım, 1326'da İzmir'e gittiğimiz zaman kardeşim Necmettin ile beraber İkiçeşmelik'te Yağhane Sokağı'nda onun evinde misafir kalmıştık" diyor.

Tahsili

Üstad İzmirli İsmail Hakkı dört yaşında okula başlamıştır, okumağa çok hevesli imiş, hatta boş zamanlarında oyun oynamakla değil çocukları toplayıp ders okutmakla vakit geçirirmiş. İlk tahsilini yaptıktan sonra sarık sararak babasının amcası âmâ hafızdan ders alıp hıfza çalışmış ve az zamanda hafız olmuştur. Sonra rüştiye tahsilini yapmış ve rüştiye mektebinde Ziyâeddin Efendi'nin babası Kâmil Efendi'den Farisî okumuştur; aynı zamanda medrese derslerine de devam etmiş, bu arada Şâzelî tarikatından da icazet almıştır. Rüştiyeden mezun olunca oradaki rüştiye okulunda bir müddet Farisî muallimliği yaptıktan sonra 1308'de İstanbul'a gelmiş ve imtihanla Darülmuallimin-i Âliye'ye talebe yazılmış, hem Darülmuallimin'de okumuş hem de Sultan Selim'de meşhur Hafız Şâkir Efendi'nin medrese dersine devam etmiştir. Şâkir Efendi'nin üçüncü seferki icazetinden icazet almıştır. 1310'da Darülmuallimin-i Âliye'den de mezun olmuştur.

Tedris Hayatı ve İdarî Memuriyetleri

Üstad Darülmuallimin'den birincilikle mezun olunca o zamanın Maarif Nazırı olan Zühtü Paşa üstadın zekâ ve çalışkanlığını takdir edip İstanbul'da alıkoymuş ve Mercan idadisine din dersleri, tarih ve ahlâk muallimi ve aynı zamanda kendi çocukları için de hususî hoca tayin etmiştir. Az zaman sonra Mülkiye Âlîsi'nde Manastırlı İsmail Hakkı Efendi yerine

usul-i fıkıh muallimi olmuş ve meşrutiyetin başlarında Emrullah Efendi Maarif Nazırı olunca onun yerine Darülfünun felsefe müderrisi ve hukuk fakültesinde usul-i fıkıh müderrisi, bilahare medresetü'l-mütehassısînde felsefe müderrisi ve Darülfünun teşkilâtında da edebiyat fakültesinde İslam felsefesi müderrisi, üniversite teşkilatında da ordinaryüs profesör olmuştur. Bu tedris hayatı esnasında sonradan meşhur olmuş birçok talebe yetiştirmiştir.

Üstad derslerini pek heyecanlı anlatır ve gayet güzel söylerdi, onun dersini anlamayan hemen hemen hiçbir talebe yoktu. İslam Tarihini anlatırken talebe bütün ciddiyetiyle onu dinler ve bazı vak'alarda ağlarlardı. Hatta Zekâi Konrapa'nın anlattığına göre Darülmuallimin-i Âliye birinci sınıfında İslam Tarihi okuttuğu zaman talebe notların daha mufassal olmasını istemesi üzerine üstad, "Benden mufassal istemeyin, mevsuk isteyiniz" demiştir.

Şu halde üstad tarihî vesikalara dayanan esaslı bilgiye çok kıymet verirdi. Mevsuk olmayan bilgilere ehemmiyet vermezdi.

(Zekâi Hoca İst. Yüksek İslam Enstitüsü'nde bizim de İslam Tarihi hocamız oldu ve bu cümleyi birkaç kere söyledi. H.K.)

İdarî Memuriyetleri

Üstad, tedris hayatında olduğu gibi aynı zamanda birçok idarî memuriyetlerde bulunmuştur. Maarif Nezaretinde encümen azalığı, Darüşşafaka müdürlüğü, Darülmuallimin-i Âliye müdürlüğü... Salih Zeki Bey'in müdürlüğü zamanında edebiyat ve ilahiyat fakülteleri müdürlüğü yapıyor. Müdürlükleri zamanında daima takdirlere mazhar olmuş iken Maarif Nazırı Maslûp Şükrü Bey üstadın uhdesinden fakülte müdürlüğünü alınca o zamanın şeyhülislamı olan Hayri Efendi, üstada "Sizin vüs'ati ilminiz vardır, hangi dersi ve hangi idarî

vazifeyi isterseniz sizi tayin etmekten haz duyarım" diyerek rahmetliyi İbrahim Paşa Medresesi müdürlüğüne ve az zaman sonra da medâris müfettişliğine tayin ediyor. Meşihatta Darülhikmeti'l-islâmiye teşkil edilince Darülhikme azalığında ve reis vekilliğinde bulunuyor, İstiklâl Savaşı nihayetinde Ankara'ya davet edildiğinden Şer'iye Vekâleti Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye azalığında bulunuyor ve Abdülazîz Çâvîş'ten sonra onun yerine reis oluyor. Bir müddet sonra da İstanbul'a gelerek ilahiyat fakültesi reisliğine intihap ediliyor. Üniversite teşkilatına kadar reislikte kalıyor, son teşkilatta kendisine İslâmiyat Enstitüsü (İstanbul Edebiyat Fakültesine bağlı İslam Tetkikleri Enstitüsünü kastediyor olmalıdır) müdürlüğü veriliyor. Burada da bir müddet kaldıktan sonra emekli yaşını doldurduğu halde heyet-i vekile kararıyla bir sene daha temdit ediliyor; nihayet 90 lira aslî maaş ile ve ordinaryüs profesörlükle emekliye ayrılıyor.

Evlenmesi

Üstad Mercan idadisinde muallim iken İzmir'de bulunan annesi Hafize Hanım'ı ve küçük kardeşi Ahmet Refik Bey'i İstanbul'a getirterek Şehzadebaşı'nda kiraladığı evde oturuyorlar. Bu esnada 1313 yılının başlangıcında Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden Lüleburgaz kadısı Süleyman Necati Efendi'nin büyük kızı Nuriye Hanım'la evleniyor. Necati Efendi'nin Vefa'daki evine içgüveyi giriyor. Bu izdivaçtan 1313 Rumî ve 1315 Şabanında Celâleddin adında oğlu dünyaya geliyor, ilk erkek evladı olan Celâleddin'in doğuşundan fevkalade memnun kalarak şu tarihi söylüyor:

Yâ rab bisâz sahib-kemâl
Doğdu o şeb mâh-i Celal
Şâbân idi seb'a aşer
Hakkı kulu oldu peder

1316'da Necmeddin adında ikinci oğlu ve 1322'de Nurettin adında üçüncü oğlu dünyaya geliyor. Nurettin on günlük iken vefat ediyor. Nuriye Hanım da 1325'de verem hastalığından kurtulamayarak İstanbul'da babası Süleyman Necati'nin evinde vefat ediyor. Nuriye Hanım'ın vefatında Konya'da olduğu için cenazesinde bulunamıyor. Nuriye Hanım'ın vefatından 9 ay sonra Kadıköyü'nde mütevelli Aziz Efendi'nin kızı Kadriye Hanım ile evleniyor. Bu hanımdan da 1329'da Hayrettin adında bir oğlu dünyaya geliyor.

Kadriye Hanım'la evliliği sebebiyle üstadın her vakit söylediği beyti söylemeden geçemiyorum:

"Çünkü vakfeyleyemezdin cihet-i aşka tenin
Mütevelli kızı sevmek ne vazifendi senin"

Üstadın Eserleri

Üstad eserleri itibarıyla da çok veluttur. Basılı olarak elli beş eseri vardır. Basılmamış eserleriyle beraber yüzü bulmaktadır. Gazete ve mecmualardaki yazıları bunun dışında kalırlar; yani hayatta mütemadiyen okuyup yazmıştır. (Beşikten mezara kadar.) Eserlerinin çoğu orijinaldir. Bu eserleri grup itibarıyla, din ilimleri grubu, edebiyat ve tarih grubu, felsefe grubu, tasavvuf grubu olmak üzere ayırabiliriz. Eserlerinin birer birer adlarını ve mevzularını yazmak lazım gelse yalnız bundan bahsetmek için belki 300 sahifelik bir kitap yazmak lazım geleceğinden bu broşürde muhtasar ve müfit olan malumatı vermekle iktifa edeceğim.

(Celâleddin Bey'in babasının eserleri ile ilgili olarak yazdıkları yetersizdir. Prof. Dr. Ali Birinci'nin TDV İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı İzmirli İsmail Hakkı maddesinde eserler hem güzel tasnif edilmiş hem de gerekli açıklamalar yapılmıştır:

A) Kur'an İlimleri ve Hadis

1. ***Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*** (İstanbul 1332). Siyerin önemi, kaynakları ve tarih ilmindeki yeri hakkında kısa bir girişten sonra hadis türleri ve mevzû hadislere dair giriş mahiyetinde bilgiler içermektedir.

2. ***Târîh-i Hadîs*** (İstanbul 1340). Dârülfünun'da verdiği ders notlarıdır.

3. ***Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri*** (İstanbul 1341). Şeyh Saffet'in (Yetkin) *Tasavvuf'un Zaferleri* adlı kitabına yazılmış reddiye olup tasavvufî kaynaklarda hadis olarak nakledilen ifadelerin çoğunun aslında tasavvuf büyüklerine ait sözlerden ibaret olduğunu örneklerle göstermektedir.

4. ***Binbir Hadis*** (İstanbul 1926). Dârülfünun'da okuttuğu hadis metinlerinden ibarettir.

5. ***Meânî-yi Kur'ân.*** Kur'ân-ı Kerîm'in açıklamalı Türkçe meali olup iki cilt halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1343/1927). Latin harfleriyle de çeşitli baskıları yapılan eserin son üç cüzü 1931 yılında ayrı ayrı basılmıştır.

6. ***Târîh-i Kur'ân.*** Mealin sonuna ilâve edilen bir risâle olup (II, 579-596) sonradan Celâleddin İzmirli'nin takdim yazısıyla birlikte basılmıştır (İstanbul 1956).

7. ***Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ahâdis Hakkında.*** Müellifle Şeyh Saffet arasında ahlâk ve tasavvuf kitaplarında yer alan hadislerin sıhhati konusunda cereyan eden tartışmaları ihtiva eden bu eseri (Süleymâniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 537) İbrahim Hatiboğlu giriş ve notlar ilâvesiyle yayımlamıştır (İstanbul 2001)).

B) Kelam

1. ***Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme*** (İstanbul 1336). Kelam ilmine giriş mahiyetindeki eserin ilk bölümünde bu ilmin

ortaya çıkışı, dönemleri ve metodu ele alınmakta, diğer bölümde ise kısaca itikadî İslam mezhepleri tanıtılmaktadır.

2. ***Mülahhas İlm-i Tevhîd*** (İstanbul 1338). Maarif Vekâleti tarafından sultanilerin dokuzuncu sınıfları için ders kitabı olarak yazdırılmıştır.

3. ***Yeni İlm-i Kelâm*** (I-II, İstanbul 1339 r./1341-1340 r./1343). Kelam ilminin zamanın ihtiyaçlarına göre yeni bir metotla ele alınması amacıyla telif edilmiştir. Eserin giriş kısmı ile ilahiyat konularını ihtiva eden ilk bölümü yazılmış, ikinci bölüm ve sonuç kısmı eksik kalmıştır. Kitap Sabri Hizmetli tarafından da yayımlanmıştır (Ankara 1981).

4. ***el-Cevâbü's-sedîd fî beyâni dîni't-tevhîd*** (Ankara 1339 r./1341). Anglikan kilisesinin, İslam dininin mahiyetini ve zamanımızın problemlerini çözüm önerilerini öğrenmek maksadıyla düzenlediği soruların cevaplandırılması talebiyle şeyhülislamlık makamına yaptığı başvuru üzerine kaleme alınmış ve resmî makamlarca Londra'ya gönderilmiştir. Kitap ayrıca, *Anglikan Kilisesine Cevap* adıyla sadeleştirilerek basılmıştır (haz. Fahri Unan, Ankara 1995).

5. ***Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkîkat*** (İstanbul 1341). Âhirette cehennem azabının ebediyen aynı şekilde devam etmesinin cezalandırma mantığına ve ilâhî hikmete aykırı düşeceği görüşünü savunan bir risâledir.

(İzmirli'nin görüşleri bahsinde Veysel Kaya'nın bu konudaki değerli makalesinden söz edeceğiz; onun ifadesine göre İzmirli bu konuda İbn Kayyim'in bir risalesini özetlemiştir, kendi görüşünü yazmamıştır. H.K.)

6. ***Dürzî Mezhebi*** (İstanbul 1926).

7. ***Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabîî.*** Aydınlanma dönemiyle birlikte Batılı düşünürlerin savunmaya başladığı rasyonel din anlayışı ile vahye dayalı İslam dininin karşılaştırıldığı bir eser olup (Süleymâniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 376,

müellif hattı) Osman Karadeniz tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (İzmir 1998).

8. ***el-Furkān beyne't-tevfîk ve'l-hızlân.*** Meclis-i Maârif azası ve Mâbeyn-i Hümâyun mütercimi Sabuncuzâde Louis'nin İslam'daki oruç ibadetinin gereksizliği, Kur'an'daki hurûf-ı mukattaanın anlamsızlığı ve mezhep ihtilaflarının zararlarıyla ilgili bir makalesine reddiyedir (Süleymâniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3740).

İzmirli'nin Süleymâniye'deki kitapları arasında *Nusayriyye*, *Dürziyye*, *Şeyhiyye*, *Bâbiyye*, *Vehhâbiyye* (nr. 3738), *Ebû Bekir el-Bâkıllânî* (nr. 3739, ayrıca bk. DİFM, II/5-6 [1927], s. 137-172), *Risâletü't-teselsül* (nr. 3741), *Risâletü'l-hudûs* (nr. 3742), *Teâlîm-i Mu'tezile* (nr. 3760) ve *Medhal-i İlm-i Kelâm* (nr. 3772) gibi genellikle mecmualarda çıkan yazılarından derlenen diğer bazı risâleleri de vardır.

C) Fıkıh

1. ***Hikmet-i Teşrî'*** (İstanbul 1328). Dört bölüm olarak tasarlanan kitabın sadece, hikmet kavramının felsefedeki yerini ve diğer ilimlerle ilişkisini ele alan mukaddime kısmı yazılabilmiştir.

2. ***Usûl-i Fıkıh Dersleri*** (İstanbul 1329). Daha çok hüsün ve kubuh konusunun işlendiği Dârülfünun ders notlarıdır.

3. ***Usûl-i Fıkıh*** (İstanbul 1330). Fıkıh usulü terimlerinin kısaca açıklandığı küçük bir risaledir.

4. ***İlm-i Hilâf*** (İstanbul 1330). Üç cilt halinde yazılması planlanan eserin hilaf ilminin tarifi, önemi ve konularını içeren mukaddime kısmı ile fıkhî istinbat, delil ve ahkâmdaki ihtilâfların işlendiği ilk bölümü yayımlanmıştır.

5. ***Kitâbü'l-İftâ ve'l-kazâ*** (İstanbul 1336-1338).

6. ***Fıkıh Târihi*** (İstanbul 1919).

7. ***el-ʿİnâye fî Şerḥi'l-Bidâye.*** İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid adlı fıkha dair eserinin mukaddime kısmının şerhi olup Arapçadır (Süleymâniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3764).

D) Felsefe ve Mantık

1. ***Miʿyârü'l-ulûm*** (İstanbul 1315). Îsâġūcî şerhi olup müellifin yayımlanmış ilk kitabıdır.

2. ***Mantık-ı Tatbîkî veya Fenn-i Esâlib*** (İstanbul 1327/1329, taş baskısı).

3. ***Muhtasar Felsefe-i Ûlâ*** (İstanbul 1329). Metafizik konularını tanıtan bir risâledir.

4. ***Arap Felsefesi*** (İstanbul 1329/1331). Kindî'nin felsefesine dairdir.

5. ***Fenn-i Menâhic: Méthodologie*** (İstanbul 1329).

6. ***Felsefe Dersleri*** (İstanbul 1330). Dârülfünun'daki dersler için mantık konularıyla ilgili olarak felsefeye giriş mahiyetinde hazırlanmıştır.

7. ***Felsefe-hikmet*** (birinci kitap, İlmü'n-nefs; İstanbul 1333). Ruh konusunu ele almaktadır.

8. ***Müslüman-Türk Filozofları*** (İstanbul 1936).

9. ***İhvân-ı Safâ Felsefesi*** (İstanbul 1337). Celâleddin İzmirli tarafından sadeleştirilip bazı ilâvelerle birlikte basılmıştır (Ankara 1949).

10. ***İslâmda İlk Tercüme*** (İstanbul 1337). Emevîler ve Abbâsîler devrinde Yunanca, Süryânîce ve Farsçadan yapılan tercümeler hakkındadır.

11. ***Felsefe-i İslâmiyye Târihi*** (Birinci kitap, Ebü'l-hükemâ Yaʿkūb b. İshâk el-Kindî, İstanbul 1338). Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası'nda çıkan yazılarından derlenen eser Abbas el-Azzâvî tarafından Feylesûfü'l-ʿArab Yaʿḳūb b. İsḥâḳ el-Kindî adıyla Arapçaya çevrilmiştir (Bağdad 1963).

12. ***Şeyhü'l-etıbbâ Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriyyâ er-Râzî*** (İstanbul 1341).

13. ***İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*** (Ankara 1952). Süleyman Hayri Bolay tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (Ankara 1973). İzmirli'nin kendi kütüphanesinde *İlm-i Mantık*, *Muhtasar Mâ ba'de't-tabîa* (nr. 3746), *Tasnîf-i Ulûm* (nr. 3759) ve *Muhtasar İlm-i Ahlâk* (nr. 3762) adlı eserleri de mevcuttur.

İzmirli İsmail Hakkı'nın bunlardan başka *İlm-i Târih* (nr. 3756), *Tahlil ve Tenkīd-i Târîh-i İslâm*, *Târihin Lüzûmu* (nr. 3773) adlı küçük risâleleri, liseler için hazırlanmış din dersi kitapları, Harbiye Nezâreti'nce yazdırılan *Gazilere Armağan* (İstanbul 1332), ayrıca *Yiğitlere Öğütler* (Ankara 1964) adlı eserleriyle *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler* adıyla (İstanbul 1941) W. F. Tiesenhausen'den Türkçeye çevirdiği bir kitabı da bulunmaktadır.

Meşrutiyet'in ilanının ardından İzmirli'nin ilk yazıları haftalık *Merâm* dergisinde neşredilmiştir. Daha sonra *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebîlürreşâd* mecmualarında yazan İzmirli'nin hayatında özellikle ikinci derginin önemli bir yeri vardır. Ayrıca Cerîde-i İlmiyye'de Şeyh Saffet'le tasavvuf hakkında başladığı tartışmaya *Mihrâb*'da devam etmiş (s. 23, 26, 27), *Mahfil*'e de (s. 24, 25, 26) "Resm-i Mushaf-ı Osmânî Meselesi" başlığıyla yazılar vermiştir. İzmirli'nin "İslâm'da Felsefe Cereyanları" adı altında *Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanan makaleleri N. Ahmet Özalp tarafından derlenip *İslâm'da Felsefe Akımları* adıyla sadeleştirilip yayımlanmıştır (İstanbul 1995). *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'ndaki yazıları ise "İslâm İctimâiyatı" ve "İki Türk Filozof" başlıklarıyla çıkmıştır. İzmirli, 1940 yılında çıkan *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'ne çok sayıda maddenin yanı sıra bu ansiklopedinin mecmuasında da çeşitli makaleler yazmış; *İkdam*, *Tasvir*, *Ulus* gibi gazetelerde yazıları çıkmıştır.

Sözü tekrar Celâleddin İzmirli'ye bırakıyorum:

İsmail Hakkı İzmirli'nin Din İlimlerindeki Mevkii ve Yaptığı İnkılab:

Üstadın din ilimlerindeki mevkiini yazmak çok mühim ve pek uzun bir iş olmakla beraber esaslı noktaları muhtasaran izaha çalışacağım:

1- İlm-i kelâmdaki mevkii

Üstad Türkiye'de *Yeni İlm-i Kelam*'ı yazmakla kelam ile felsefeyi mezcetmek suretiyle mühim bir inkılap yapmış yani vaktiyle Gazzâlî'nin yaptığı inkılabı üstad Türkiye'de ilk defa olarak yapmıştır. Bu hadiseyi kısaca anlatayım:

İslam âlimlerinden Gazzâlî, kendinden evvelki kelam âlimlerine [muhalefet ederek terkib-i aklîyi, mantıkı kabul etmiş hatta "Mantık bilmiyenin ilmine itimat yoktur" diyerek mantığı, ilimlerin mukaddemesi addetmişti. Gazzâlî in'ikas-ı edilmeyi (delil yoksa medlul de yoktur hükmünü) reddetmiş ve o tarihten itibaren Fahreddin Razi ve Seyfettin Âmidi, Gazzâlî'ye önayak olmuşlardır. Gazzâlî böylece bir inkılâp yapmış ve kendi tarikatini kendinden bir asır sonra Fahreddin Razi ikmal etmiştir. Yani Razi kelam ile felsefeyi karıştırmış ve bunları tek ilim kılan bir yol açmıştı. Hatta bundan sonra gelen Nasiruddin Beyzavî kelam ile felsefeyi o kadar karıştırmıştır ki kelam âdeta felsefeden ayrılamayacak bir hale gelmişti. Nitekim Beyzavî'nin *Tevli*' adlı eseri buna açık bir misaldir. İşte müteahhırin ilm-i kelamı Gazzâlî ile başlamış, Razi ile kemâle gelmiş, Âmidi ile genişlemiş, Beyzavî ile en yüksek mertebeye çıkmıştır. İşte böylece ehl-i kelam mesleği, bir felsefe mesleği oldu. Fakat bu kelam ilminin mütehassısları bin tarihlerinden sonra azalmış ve domeni dahiline aldığı eski felsefe de munkariz olmuş yerine Batı felsefesi kaim olmuş idi.

Batı felsefesi sonraları memleketimize girmekle bugünkü zihniyete göre yeni bir şekil kazanması zarureti hasıl olmuştur. Bu zaruret karşısında Şer'iye Vekâleti Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiyye Heyeti *Yeni İlm-i Kelam*'ın yazılmasını arzu ettiğinden bu işi üstad İsmail Hakkı İzmirli'ye tevdi etmiş, üstad da Türkiye'de ilk defa olarak yazılan *Yeni İlm-i Kelam*'ı felsefe ile birleştirmiştir. Bu itibar ile Türkiye'de yeni kelam ilminin mübdi'i, imamı İsmail Hakkı İzmirli'dir. Şu halde Gazalî ve Razî gibi değerli âlimlerin beşinci ve altıncı hicrî asırda yaptıkları inkılâbı üslat bu asırda yapmıştır.

2- Hadisteki mevkii

Hadiste, bilhassa nakd-i rical ilminde mahir idi. Hatta Taberî tarihindeki mevzu hadisleri bu ilme dayanarak meydana çıkarmıştır. Üstada göre *Taberî Tarihi*'nin aslında gerek sahih ve gerek mevzu hadîsler râvîleriyle birlikte yazılı ise de tercümesinde râvîler yazılmayıp vakaların hepsi olduğu gibi yazıldığından Taberî tercümesi bir kısım yalan vakalarla beraber yazılmıştır. Bu itibar ile Taberî tercümesi mevsuk bir tarih değildir.

3- İlm-i hilaftaki mevkii

Üstad İlm-i hilafta şimdiye kadar Türkçe yazılmamış mühim bir eser yayımladı, hatta denebilir ki bu ilmi medreseye o dahil etti. Usul-i fıkıhta gayet mühim bir mukaddeme yazdı ve esbab-ı ihtilâfı toplayarak tedris etti. Faiz hakkında mühim tedkikatta bulundu, Türkiye'deki yalnız füru-ı fıkıh ile meşgul olanların mesleğine muhalefet ederek zuhur eden yeni vakaları gerek hanefî mezhebi ve gerek diğer mezheplere göre halletmeye, o mümkün olmadığı takdirde usul-i fıkhı rehber edinerek o meseleler hakkında ictihad edilmesine, usul-i fıkıhtaki istihsan kaidesinden istifade edilmesine taraftar idi. "Binaen aleyh fıkh-ı İslam'da dümur yoktur her

asrın ihtiyacına tatbik olunabilecek ahkam edille-i şer'iyyeden istihraç olunabilir" diyordu.

4- Tasavvuftaki mevkii

Üstad tasavvufta da pek yüksek bir kudreti hâiz idi. Mutasavvıfların en büyüklerinin kitaplarını inceden inceye tetkik ettiği gibi Batı'daki mutasavvıfların da eserlerini tetkik etmiş, mukayeseler yaparak İslam mutasavvıfları ile Batı'nınkiler arasındaki görüş farklarını birer birer beyan etmiştir. Türkiye'de o vakte kadar hiç kimsenin yapmadığı bu işi yapmıştır.

5- İslam tarihindeki mevkiine gelince

Bu ilimde kendisi büyük bir kudret sahibi olup şöyle söylüyordu:

"İslam tarihinde üç kısım ulemâ kitap yazmışlardır: Üdebâ, fukahâ, muhaddisîn.

Üdebâ rivayetlerin içinde sahih ve sahih olmayanlarını tetkik edemediklerinden tarihlerine itimad olunmaz; nitekim Zehebî'nin tarihi, Ebülfidâ'nın tarihine itimad cihetiyle müreccahtır.

Fukahanın yazdığı tarihe gelince; bunlar da rivayetlerin sahih ve gayr-i sahihini tamamiyle tefrik edemediklerinden onların da tarihlerine o kadar itimat edilmez.

Muhaddisîne gelince; bunlar rivayetlerin doğru ve yalanlarını pek iyi tefrik ettiklerinden asıl bunların eserleri muteber ve doğrudur; maalesef Türkçeye üdebanın tarihleri tercüme edilmiştir.

Okuma sevgisi ve kütüphanesi

Süleymâniye kitaplığı içinde bulunan (İzmirli İsmail Hakkı kitaplığı) 3700 cilt kitap ihtiva etmektedir. Bu kitapları üstad tamamıyla kendi parasıyla tedarik etmiştir.

Ben çocuk iken hatırlarım Vefa'da Şemsettin Mollagürani Mahallesi'ndeki evimize her hafta küfe ile kitaplar gelir, babam okuma odasına çekilerek bunları mütemadiyen okurdu, biz onun yüzünü ancak yemek zamanları görürdük. Böylelikle 3700 cilt kitap elde etti, büyük bir oda sırf kütüphane için ayrılmıştı. Kitaplardan umumun da istifade etmesini düşünen üstad bunları vakfetmeye karar verdi, 1333'te Mebanî-i Hayriye müdürü olan Esat Serezli kitapların tasnif ve tahririne resmen beni memur etmişti. Yanan meşihat dairesinde bir ay bu kitapların tahririyle meşgul oldum. Nihayet Süleymâniye kütüphanesinde iki depoya bu kitaplar yerleştirildi. Ve resmen (İzmirli İsmail Hakkı kütüphanesi) tesis edildi... Vakfiyesi de Esat Serezli tarafından yazıldı. Artık üstad haftada iki gün muntazaman kendi kitaplığındadır. İzmirli İsmail Hakkı kitaplığındaki kitaplar muhtelif bilimlere aittir; din ilimlerine, felsefeye, tarih ve edebiyata ait Arapça, Türkçe, Fransızca yazılmış eser pek çoktur. Bunlardan mâadâ tıp, matematik, tabiiye, iktisat, hukuk, kütüb-i mevsûa adıyla ansiklopedi ve coğrafyaya ait pek çok eser vardır.

Üstadın hastalığı ve vefatı

Üstad bünye itibariyle sağlam idi, hayatında ancak bir defa tifo gibi bulaşık hastalık geçirmiştir. Ancak 1337 yılında şeker hastalığına tutulmuştu ve uzun zaman haftanın belirli günlerinde kardeşim doktor Necmettin'in tavsiyesi üzerine rejim yapmak suretiyle hastalığın ilerlemesine mâni olunurdu. Bu hastalık onu çalışmaktan alıkoymamıştı. Nihayet ölümünden altı ay evvel dimağına giden şiryanların zafiyeti (Kaşeksi arteriyel) görüldü ve 26 aralık 1945'te Kadıköyü'nde Cevizlik'teki evinden Ankara'da bulunan küçük kardeşim Hayrettin'in yanına gitti. Orada hastalığı artmış olduğundan kardeşim doktor Necmettin kendisini görmek üzere Ankara'ya gitti. Hastalığının son derece arttığını gürünce bana haber

verdiler ben alelacele 30 Ocak 1946 Çarşamba günü akşamı İstanbul'dan Ankara'ya hareket ettim. Perşembe günü Ankara'ya gittiğim zaman babamı koma halinde buldum, beni tanımadı ve komadan açılmayarak o akşam yani 31 Ocak 1946 Perşembe günü saat 18,30'da hayata veda etti.

Cenaze töreni

2 Şubat I946 Cumartesi günü Ankara'da Hacı Bayram Camii'nde namazı kılındıktan sonra büyük bir kalabalıkla ve tabutu el üstünde olarak Hacı Bayram Camii'nden belediye önüne kadar götürülerek orada cenaze otomobiliyle Cebeci'de asrî mezarlığa götürülmüş ve 149 numaralı lahide defnedilmiştir. Allah gani rahmet eylesin.

Üstadın ölümü münasebetiyle: 1 Şubat 1946 tarihli *Ulus* gazetesinde, 2 Şubat 1946 tarihli *Vatan* gazetesinde yazılar vardır. 3 Şubat tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki Ömer Rıza Doğrul'un makalesini aynen yazıyorum:

> İsmail Hakkı İzmirli
>
> Yarım asırdan fazla bir zaman ilim hayatımızda ünlü bir mevki tutan ve unutulmaz eserler bırakan büyük üstad İsmil Hakkı İzmirli'yi de kaybettiğimizi derin teessürler içinde haber aldık.
>
> Kendisi, yalnız memleketimizde değil, bütün İslam âleminde eşine ender tesadüf edilir bilginlerdendi. Merhum üstad İslam ilimlerinin hemen hepsinde geniş ve derin vukufu ile temayüz etmiş ve bu ilimlerin hemen hepsine dair kıymetli eserler yazmış, medreselerimizde ve eski Darülfünun ile Üniversitemizde bu ilimlerin hemen hepsini senelerce okutmuş, binlerce ve binlerce talebe yetiştirmiş, ömrünün son ânına kadar ilmî araştırmalarla meşgul olmuş, yaşının ilerlemesi yüzünden emekliye ayrılması üzerine de bir dakika dinlenmeden ilmî çalışmalarına bütün hararet ve heyecaniyle devam etmiş, velhasıl elli yıldan fazla gece

gündüz ilim âlemine hizmet ede ede yaşamış ve hizmet ede ede Allah'ın rahmetine kavuşmuş bir şahsiyetti.

Eserlerinin sayısı yüzü geçer ve bu eserlerinin her biri derin irfanının ve yüksek bilgisinin birer âbidesidir. En önemli mevzuu İslam felsefesi idi ve İslam felsefesinin eriştiği şahikaları belirtmek, İslam tefekkürü ile garb tefekkürü arasındaki bağlantıları bulmak, İslam tefekkürünü bugünün fikir cereyanlarına ulaştırmak onun en belli başlı endişesi idi. *Yeni İlm-i Kelam* adıyla neşrettiği eserlerde bu gayeyi gözetmiş ve İslam alemine çok büyük armağanlar bırakmıştır. İlim adamlarımız içinde onun derecesinde verimli olanlar, onun kadar irfan kütüphanemizi zenginleştirenler parmakla gösterilebilir.

Merhumun bütün ömrü boyunca kaybetmediği vasıf ilim heyecanı idi. İlim heyecanı, sıhhatinin çöküntüye uğramış olmasına rağmen ona eskimeyen tazelik ve canlılık veriyor ve merhum üstad bu heyecan sayesinde en gürbüz sıhhatin başaramayacağı işleri gıpta ve tebrike değer muvaffakıyetle başarıyordu. İlim heyecanı onun bütün ömrünü aydınlatan bir güneşti. Uzun bir zaman çektiği ve ıztırabına katlandığı şeker hastalığı dahi onun bu heyecanını yıpratamamış ve onun içini aydınlatan güneşi söndürememişti. Onun için ömrünün son senelerinde 1953 yılı için, yani İstanbul'un fethinin 500. Yılını kutlamaya iştirak için çalışıyor ve büyük Fatih'in felsefe cephesini aydınlatacak büyük bir eser hazırlıyordu. Onun bu eseri de ölmeden önce tamamlamış olduğunu sanıyorum.

Merhum üstadın bu büyük işi başarmak için çalışmaya başladığı zaman yaşı yetmiş idi, hatta yetmiş beşi aşmış ve şeker yüzünden bir hayli yıpranmış olduğunu göz önüne getirirsek ruhunu kaplayan ilim heyecanının ona verdiği olağanüstü kudretin mahiyetini az çok kavramış oluruz. Nitekim onun yüze yakın eser telif etmiş olması, heyecanının yaratıcılığını söz götürmez vuzuh ile belirtmektedir.

Merhum, ömrünün son yıllarını, Fatihin felsefe cephesini aydınlatmağa ait olan eserini yazmakla geçirirken başkaca

İslam-Türk Ansiklopedisinin baş muharrirliğini büyük bir liyakat ve ihtisas ile ifa ediyor ve en mühim bahisleri kaleme alıyordu. Merhum üstad birkaç sene daha yaşamış olsaydı, ilim ve irfanının bütün özünü bu eserle vermiş ve İslâmî her meseleyi araştıran ilim erbabını, ihtisası dairesindeki her bahis hakkında aydınlatmış olacaktı. Onun ölmesiyle İslam-Türk irfanı, telâfi edilmez bir kayba uğramıştır.

Merhum üstadın en mühim başarılarından biri, kendi dileğince bir hususî kütübhane kurmak ve bunu kurmak için her fedakârlığı göze almaktı. Kendisini alâkalandıran her eseri, uzaktan yakından getirtir ve ondan faydalanırdı. Kendisi senelerce önce bu çok kıymetli kütüphaneyi milletine hediye etmiş ve onun bütün kitapları Süleymâniye kütüphanesine yerleştirilmişti. Hayatının en büyük zevklerinden biri, sıhhatinin yardım ve müsaadesi nisbetinde Süleymâniye kütüphanesindeki odasına çekilerek tetebbularile meşgul olmak, yahud bir meseleyi araştırmak yolunda yardıma muhtaç olanlara yardım etmekti.

Çünkü merhum üstad, ilmini nefsine hasretmek isteyen hodperestlerden değil, onu bol bol vermekten haz duyan fedakârlardandı. Bir eseri ele geçirince onun bir başkası tarafından görülmemesini isteyerek ilim üstünlüğü taslamak. onun ömründe tenezzül etmediği bir küçüklüktü. Bilâkis üstad İzmirli, bütün ömrünce, her isteyenden ilmini esirgememiş ve her dileyene bütün bilgisini sunmuştur.

Üstadın ilim ahlâkı da, ilim heyecanı seviyesinde idi.

Tanrısının huzuruna, bütün bir ömrü ilme vakfetmiş, ilim için yaşamış ve ilim yolunda ölmüş bir ilim şehidi vakarile yükselen İzmirli, yalnız bizim değil, bütün İslam âleminin dolduramayacağı derin boşluklar, taziyet ve teselli kabul etmez matemler bırakarak bizden ayrılmıştır.

Kendisini otuz beş yıl önce Mehmed Âkif'in muhitinde Babanzade Ahmed Naim'le, Ferid Kam'la birlikte tanımak şerefini kazanmış ve onun iltifat ve teveccühü ile karşılanmıştım. Kendisi Mehmed Âkif muhitinin en belli başlı erkânındandı ve o meclis, "İzmirli" siz tamamlanmazdı. Onların

hepsi Allah'ın rahmetine kavuştular. Nihayet o da, o meclisi bambaşka bir âlemde tamamlamak üzere onlara katıldı. Ve onlar gibi, o da, bizi öksüz bıraktı.

Türk milletine ve İslam âlemine başsağlığı dileriz.

Ömer Rıza Doğrul

(Ömer Rıza Doğrul merhum M. Âkif merhumun damadı idi. H.K.)

Nurettin Artam da üstadın ölümü münasebetiyle şu beyti söylemiştir :

Hakkıyı Hakka eyledik isâl
Ona Hasret çekerdi ibni Kemâl
Yürüdü Hakka Hakkı İzmirli
Çekeriz biz de şimdi İsm-i Celâl

Düşüncesi

İzmirli İsmail Hakkı sempozyumuna "İzmirli'nin Kelam Anlayışı" başlıklı bir tebliğ sunan Adnan Bülent Baloğlu, İkinci Meşrutiyet'ten sonra belirginleşen düşünce ekolleri ve hareket grupları içinde İzmirli'nin yerinin "modernist İslamcılar" olduğunu Türköne'den naklen ifade ediyor (s.93).

Türköne'nin modernist İslamcılar tasviri şöyle:

"İslamiyet'in modern ihtiyaçları karşılayacak, modern gelişmeler karşısında insanın dünya bakışını tayin edecek, değişmeleri açıklayacak ve hayatın her anına hakim kılınabilecek bir siyasal-sosyal kuramı ihtiva ettiği; **bütün modern gelişmelere 'açık' bir din (olduğu)**; Müslümanların Batı'yı üstün kılan unsurları (ilim, teknik, medeni usuller) alarak kendi toplumlarını ilerletmek zorunda (oldukları); (ve nihayet) İslamiyet'in, Müslümanlar için Batılı milletler gibi bir

milliyet prensibi getirdiği ve dolayısıyla Müslümanların) bu milliyet prensibi etrafında birleşerek siyasî bir topluluk oluşturabilecekleri" şeklinde fikri bir yapıdır. Bu dönemdeki diğer kanadı oluşturan "ihyacılık" eğilimi ise, asli kaynaklara geri dönerek, zaman içerisinde İslam'a hem gelenek hem de modern Batı düşüncesi kanalıyla sokuşturulan birtakım yabancı unsurları temizlemeyi amaç edinmektedir. Namık Kemal, Musa Carullah, M. Şemseddin, İzmirli İsmail Hakkı gibi ünlü şahsiyetlerin dahil olduğu modernist kanat da, İslam'ın değer ve ilkelerini Batı'nın belirlediği modern düşünce kriterlerine göre yeniden yorumlamayı, ve bunun yanında, İslam'ı modern düşünce ve kurumlarla kaynaştırmayı hedefliyordu.

Bize göre İzmirli'yi Musa Carullah'a yakın göstermek isabetli olsa da diğer ikisinden oldukça farklıdır. İzmirli "İslam modernisti" değildir; çünkü İslam'ı anlama ve yorumlama usulü olarak kadim fıkıh usulünü ve kelamı tercih etmiştir.

İzmirli bid'at ve hurafelere karşı olması ile ihyacılara ve selefîlere yakın dursa da bu iki grubun mensubu da değildir. O bağımsız, ilim, tahkik ve tefekküre dayalı tercihlerde bulunan bir **İslamcıdır**.

İzmirli'nin durduğu yeri, tarafını ve hakikat arayışında takip ettiği usulü (kısmen sadeleştirerek) kendi eserinden nakledeceğim:

> Allah'a hamdolsun din-i mübinimize naçizane bir hizmet ile cidden iftihar ediyorum. O mukaddes, âlî dinimizin bir gereği olmak üzere Server-i kâinât aleyhi ekmelü't-tahiyyât Efendimiz hazretlerinden başka hiçbir Müslümanı ma'sûm (günahsız ve hatasız) bilmem. Genel olarak âlimlerin sözlerini yalnız kesin delil (bürhan) ile kabul ederim. Tefekkür ile o sözlere kıymet veririm. İz'an (anlayış ve firasetim) ile onu kalbime, derecesine göre derin köşelerine getiririm. Lehinde olanlar ile aleyhinde olanların sözlerini dinlerim; muhaliflerin sözlerini yalnızca muhalif oldukları

için reddetmediğim gibi muvafıkların sözünü de sırf muvafık olduğu için kabul etmem. Hiçbir âlimin şiddetli taraftarı değilim, hiçbir âlimin sözünü vahiy gibi telakki etmem. İbn Teymiyye'nin şiddetli taraftarı olmadığım gibi Gazzâli'nin de şiddetli taraftarı değilim. Hanbelî de değilim Eş'arî de, körü körüne tasavvufçulara da kelamcılara da tabi olmam; hak taraftarıyım. Her nereden bir hakikat kokusu alırsam hemen ona el uzatırım "el-hakku ehakku en yutteba'a: uyulmayı daha önde hak eden hakikattir" sözü düsturumdur. İslam büyüklerinden her kimin sözünde sağlam delile dayalı bir hakikat görürsem yine o sağlam delil sebebiyle ona uyarım. Bir söz hakkında sağlam bir delil sabit olmadıkça onu kendime mal etmem. Kendime mal ettiğim görüşü (kavli, ictihadı, mehebi) doğrudan doğruya yazarım, yoksa yalnızca naklederek geçer giderim. Nakıllerde asla tahrifte (bozup değiştirmede) bulunmam, yanlış anlayabilirim, bir kitaptan alıp yazmada da yanlış nakıl olabilir, fakat bile bile kalemimden tahrif sadır olmaz. İstediğiniz kadar beni hafife alınız; güvenilir bir bilgi nakledicisi olmakla iftihar ederim. Kur'an-ı Kerîm'e uyarak yalnızca lazım olan yeri naklederim; anlamayı bozacak kadar kısaltma, ihlale sebep olacak kadar uzatma memnu olduğu için maksuda dahil olmayan sözü zikretmemeye çalışırım. Nisbetim (aidiyyetim) ancak İslam dininedir, yolum (tarîkım) ancak en hayırlı yol olan tarikat-i Muhammediyye'dir. Selefiyye olsun, mütekellime olsun, mutasavvife olsun, felasife olsun; hangi fırka olursa olsun hak ve hakikat uğrunda çalışan bir fırkayı ulu orta reddetmeyi hiçbir vakit kabul etmem. Devamlı aldığım söz ancak ancak Hâtemu'l-enbiyâ'nın (s.a.) sözüdür, yalnız o Nebiyy-i akdesin ümmetiyim, yalnız o Resûl-i muhteremin son derece şiddetli savunucusuyum; şu kadar ki, öncelikle Resûl'ün sözünün sübutunu (ona ait olup olmadığını) araştırırım. Peygamberin zât-ı akdesine ait olduğuna kalbin itminanı hasıl olur, Peygamberimiz'in yüce maksadını da anlarsam aklı bertaraf ederek hemen onu kabul eder:

'Akl kurbân kun be-pîş-i Mustafa: Aklı kurban et de Mustafâ'ya uy' mısraını okurum.

Hakîmu'l-enbiyâ aleyhi ekmelü't-tehâyâ Efendimiz hazretlerinden kesin olarak korunmuş olan dinin zaruriyyâtı (olmazsa olmazları) dışında her Müslümanı serbest görürüm. İhtilaf olunan hususda her birinin birer özürleri bulunduğunu takdir eder, her bir fırkada bir bakımdan bir hakikat görürüm. Âlimlerin sınıflarına birer yer ayırırım, hepsini de lüzumlu görürüm. Hadis-i şeriflerin incelenmesini ve tenkidini hadis âlimlerine, detaylara dair hükümlerin kaynağından anlaşılıp ortaya konmasını (istinbatını) fıkıhçılara, aslî (itikada dair) hükümlerin açıklanmasını Tevhîd ilmi âlimlerine, bu konulardaki savunmayı kelam âlimlerine, kalbe varid olan keşif ve ilhamları, içe-ruha ait amellere ve hallerin iyileştirilmesine (manevi ve ahlâki eğitime) ait hususları mutasavvıflara, maddî hakikatleri fen âlimlerine, hak ve hayra ait aklî tetkikleri filozoflara, hulasa her hali ehline bırakırım. Herhangi bir âlim kendi meydanında at oynattıkça ona itimad ederim, harice çıkınca ona itimadım kalmaz. Hasma karşı Huccetü'l-İslam Ebu Hâmid Gazzâlî ile Şeyhülislam İbn Teymiyye el-Harrânî'yi de, İslam feylosofu Fârâbî, İbn-i Sînâ, İbn-i Rüşd, Mübeşşir b. Fâtik'i de, bunların süluk ettikleri tarikları da (metodlarını da) gerektiğinde müdafaa ederim. Eslafa (geçmiş ulemâya) çok muhabbet ve hürmetim vardır. Fazilete meclubum (erdeme bağlıyım), ancak görebildiğim bir hatayı da söylemekten çekinmem. Tehditlere pabuç bırakmam. Bir zat evliyâullahtan olur da yine yanılgıları bulunur. Bu yanılgıları açıklamak onun mertebesini küçültmez. İmam Ahmed b. Hanbel bir zatı medhettiği halde yine birçok yanılgısını (ğalatâtını) açıklardı. Serî-i sekatî hakkında "Yediğinin helal olmasıyla meşhur zat" dediği halde onun "Allah harfleri yaratınca bâ harfi secde etti" dediğini duyunca aleyhine dönmüştü. Binaenaleyh asla mutesavvıfların aleyhinde değilim, bilakis onları takdir ederim, hatta yirmi iki sene önce Şâziliyye tarikatından icazetnamem vardır. Bunun gibi mutesavvıfa aleyhdarı olan ulemânın da aleyhdarı değilim, onları da takdir

edenlerdenim. Yalnız onlara (mutasavvıflara) sapkın, kâfir deme konusunda onlardan ayrılırım, bu konuda çok ihtiyatlı davranır, uzak dururum. Tartışmanın itmesiyle söylediğim sözler hiçbir vakit mütesavvıfenin veya diğer bir fırkanın aleyhinde bulunduğumu göstermez. Bilirsiniz ki "lâzim-i kavl kavil değildir: Bir kimsenin sözünü alıp da bundan 'şunu da söylemiş olduğuna hükmedilir, bundan şu söz de çıkar' demek, söylemediğini ona izafe etmek doğru değildir." Tartışmada yanlışta ısrar edip sözü uzatanları Şeyh-i Ekber ne kadar ayıplamıştır! Evet dinin emrini ve yasağını terk eden zındıklara karşıyım. Bana göre taassup kötü, dinin sabitelerinde direnmek güzeldir. İyi biliniz ki, fikirlerim de Gazzâlî'nin eserlerinden ilham alınarak yazılmıştır.

Sapmaktan ve saptırmaktan Allah'a sığınırım!

(İsmail Hakkı İzmirli, Müstasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi?: Hakkın Zaferleri, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341, s.6-8.)

Onun, İslam'ı Batı'ya yaklaştıracağım ve Batıcıları memnun edeceğim diye nasları kadim usul dışına çıkarak tevil etmediğine, modernistlerin kullandıkları yorum yöntemlerini kullanmadığına, yukarıdaki ifadelerine ek olarak aşağıda çeşitli konulardaki görüşlerinde de tanık olacağız.

Üstadın kendisine sorulan sorular ve alınan cevaplar

(İzmirli'nin oğlunun biyografide yer verdiği bu başlığı, Üstad'ın görüşlerini yansıttığı için buraya almayı uygum gördüm. Parantez arasında küçük açıklamalar yapacağım. H.K.)

Üstad hem babam hem de metodoloji ve siyer hocam olmak dolayısiyle kendisiyle konuşma esnasında, muhtelif zamanlarda din ilimlerine, ahlâka, mantığa ait bazı sualler sorar ve aldığım cevapları not ederek istifade ederdim. Mühim olan bazılarını aynen bildirmeyi faydalı buluyorum :

S- Aklen mümteni olan şeylere kudret-i İlâhiye taallûk eder mi?

C- Aklen mümteni olan şeylere kudret-i İlâhiye taallûk etmez, fakat bu, acizlik değildir. Allah müsebbebatı esbabı ile halkeder. Meyvayı ağaçla yaratır, yağmuru bulutla yağdırır, âsarı müessirattan ayırmaz.

S- Fazilet Nedir?

C- Fazilet yalnız vicdanî vazifemizin emrine itaat ederek hissiyatımızın temayüllerine karşı mukavemet eden bir ahlâk kaidesidir ki bunun zıttı rezilettir. Faziletsiz adam mes'ut değildir, zira hakikî saadet mal ve mevki ile değildir.

S- Adalet nedir ?

C- Adalet, muamelâtta ifrat ile tefrit arasında emr-i mutavassıttır (orta yoldur). Yani mükâfat ve mücazat da tevazündür (dengedir); buna binaen hayıra mukabil kemiyet ve keyfiyet itibariyle müsavi hayır ile, şerre mukabil de aynı derecede şer ile muamele edilirse adalete riayet edilmiş demektir. Fazla hayır ile muamele edilmeye ihsan, fazla şer ile muamele edilmeye de zulüm derler; çünkü bir kabahatin cezası onun misli olan cezadır, fazlası adaletsizlik olur ki, zulüm demektir. Adalet mekân ile, zaman ile, şahıs ile muteber değildir (bunlara göre değişmez).

S- Hak nedir?

C- Hak, hükmün vakıaya mutabık olmasıdır, hüküm vakıaya mutabık değilse o zaman haksızlık olur ki bu hüküm batıldır. Batıl hüküm ile amel kat'iyen câiz değildir.

S- Vicdan nedir?

C- Vicdan, nefs-i nâtıkanın bir hassasıdır ki, onunla insan kendi kendini muhakeme eder; yaptığı işlerin iyi veya fena olduğunu takdir eder ve bu muhakemenin neticesinde sevinç veya teessür duyar. Akıl vicdanın reisi, his onun icra

memurudur. Şu halde vicdan hem akla hem de hisse merbuttur (bağlıdır). Vicdanın hükmü (ene-moi)nın dahilinde kalmayıp harice de akar; yani diğerlerinin fiillerini de muhakeme eder, onların hareketi takdire şayan ise faili hakkında bir muhabbet; eğer şayanı takbih ise faili hakkında bir nefret duyar.

S- Hayır nedir? Ve kaç türlüdür?

C- Hayır; insanın tab'ında saklı, bir iyilik yapmak hasleti olup başlıca iki türlüdür: Birine mutlak hayır, diğerine ahlâkî hayır derler.

Mutlak hayır, mahiyet-i ef'alde (fiillerin kendilerinde) görülür, ahlâkî hayır ise maksattadır. Mesela halka gösteriş için sadaka veren adamın ahlâkı mutlak hayırdır; çünkü sadaka verilen kimse için faideyi muciptir, fakat maksadı gösteriş olduğu için buradaki hayırın ahlâki değeri yoktur; eğer sırf hayır maksadıyla, fukaraya hakikaten acıdığından sadaka verirse o ahlâkî hayırdır, tam mânâsıyla ahlâki kıymeti vardır. Doğrusu mutlak hayrı daima ahlâkî hayır bakımından ifa etmektir.

S- Ahlâkın kuvve-i müeyyidesi (yaptırımı) nelerdir?

C- Ahlâkın kuvve-i müeyyidesi; vicdan, vicdan-ı âmme, kavanin-i devlet ve dindir; bunların içinde en kuvvetlisi dindir; zira insan vicdanını aldatabilir, vicdan-ı âmmeden de saklıyabilir, devletin kanunlarından da kaçamak yolları bulabilir, fakat Allah'tan hiçbir suretle saklayamaz; kalbinde Allah korkusu olan insan ahlâk kaidelerine daha ziyade riayet eder.

S- Kaç türlü imkân vardır?

C- İki türlü imkân vardır; birisi fizikî imkân, diğeri aklî imkândır. Fizikî imkân tabiat kanunlarına dayanır, aklî imkân metafiziğe dayanır. Tabiat kanunları küllîdir, fakat zarurî değildir. Zira tabiat bilgisinin kaidelerinin aksi aklen mümkündür. Mesela umûmiyetle kuşlarda mide iki tanedir, fakat

üç mideli kuş tasavvuru fizikman mümkün değilse de aklen mümkündür işte buna imkân-ı aklî derler. Aklen, her şey mümkündür, akıl ancak maddeler arasındaki tenakuzu (çelişikliği) kabul etmez; mümkün olan her şey vâki olabilir zira vuku imkân ile mesbuktur (oluştan önce mümkünlük gelir).

S- İhtimal kaç türlüdür?

C- İhtimal birkaç türlüdür: Yüzde bir ihtimal **vehim**, yüzde ikiden elliye kadar **şüphe**, yüzde elliden sonra **zann-ı râcih** (ağır basan zan), yüzde doksan ihtimal **zann-ı galip**tir. Yüzde yüz ise yakindir (kesindir, bu da) insanın öğrendiği şeyin nakizına (çelişiğine) ihtimal vermeyerek inanmasıdır.

S- İlim nedir, ilim meta olur mu?

C- İlim, hadisatı kanuna bağlayan bir bilgi mecmuasıdır (science). Hadisatı kanuna raptedemeyen (bağlayamayan) bilgiye âmiyane bilgi derler ki, frenkler buna (Connaisince) diyorlar.

İlmi para kazanmaya alet edenlere yalancı filozof diyorlar. İlim manevi bir servettir ki, maddî servetin fevkındedir; âlim maddeten değil, manen zengindir.

S- İnsaniyetin mâbihilimtiyazı (onu farklı kılan) nedir?

C- İnsanın mâbihilimtiyazı yani diferansı ahlâk ve ilimdir, hatta moralistler ahlâkı ilmin fevkinde tutarlar, doğrusu da budur. Ahlâksız, bir âlimin ilminden, bir cahilin fazilet-i safderûnânesi (saf ve samimi erdemi) elbette daha iyidir.

S- Mahşer nasıl olacaktır ?

C- Mahşerin cismanî mi yoksa rûhânî mi olacağı hakkında fukaha arasında ihtilâf vardır. Fakat haşr-i rûhâniye taraftar olanlar daha çoktur. Filhakika rûhânî haşir cismaniye müreccahtır (tercih edilir); zira ecsam (cisimler, cesetler) daima fenaya mahkûmdur, harap olur; cansız cisimler bile fizikoşimik müessiratın (etkileyicilerin) tesiriyle kompoze veya

dekompoze olurlar; buna binaen cismani âlem fani, rûhânî âlem bakidir.

(Burada bir parantez açmam gerekiyor. Yukarıdaki cevap İzmirli'nin, öldükten sonra dirilme ve sonrasının insanların cesetleriyle değil, ruhlarıyla olacağı inancını tercih ettiğini ifade ediyor. Bu cevabın doğru naklinden şüphe ediyorum. Çünkü İzmirli, *Anglikan Kilisesine Cevaplar* (el-Cevabu's-sedîd...) isimli eserinde bu konuda şunları yazmış bulunuyor (sadeleştiriyorum):

> Sura ikinci üfleyişten sonra velev bir anlık olsun her şeyin helakinden sonra kararlaştırılmış vakti gelince bu ikinci surun üflenmesiyle ölüler diriltilir... Bugüne ve bundan sonraki âhiret günlerine "kıyamet günü", bu diriltmeye de "ba'su ba'de'l-mevt" denir ki, gerek yok ettikten sonra yeniden yaratma yoluyla olsun gerek dağıttıktan sonra toplama yoluyla olsun asıl bedenleri ruhlarıyla ve cisimlerin ilk şekil ve durumlarını bütün nitelikleriyle iade etmektir. Bu iade (geri verme, geri getirme) baştan yaratmaktan daha kolaydır...

İnsanların vefatından sonra dirilişe kadar bulundukları âleme "Berzah alemi", "Berzah yurdu" denir ki, bu, kıyametin öncülerinden sayılır. İnsanlar ister kabre konulsun, ister çarmıha gerilsin, ister suda boğulsun, ateşte yansın, hayvanlar tarafından parçalanıp yensin berzah âleminde hak ettikleri nimet ve azabı görecekleri gibi Münker ve Nekîr denilen meleklerin sorgulaması ile karşılaşırlar. Bunların tamamı mümkinler çerçevesinde olup "Doğru söyleyen"in (Peygamberimiz'in (s.a.) haber verdiği şeylerden olduğu için böylece itikad olunur. s. 47, 49. H.K.)

Şimdi soru-cevap faslına devam edelim:

S-Hüküm verirken nelere dikkat etmelidir?

C- İnsan hüküm verirken daima mahlas-ı mantıkiye (itidal, dikkat, garazsızlık) dikkat etmelidir. İtidalini muhafaza

edemeyen rasyonel düşünmeyerek hissiyatına tabi olmak tehlikelidir, zira his emrini kalpten alır, kalp ise akla müracaat etmeksizin insanı heyecana getirerek karar vermeye sebep olur; buna binaen kuvay-i ruhaniyeyi tatil eder, itidali gidererek heyecanı çoğaltır, ihtirası uyandırabilir... İtidalini muhafaza edemeyen, iyice dikkat etmeyen ve garezkâr olan veya maksat ile hareket eden insanların vereceği hükümde daima haksızlık olabilir. Hakikat aleyhimizde de olsa hükmü doğru olarak vermeli, leh veya aleyhte verilecek kararları daima rasyonel sebeplere istinat ettirmelidir. Yakın hasıl olamadığı zamanlarda yüzde doksan ihtimal olan zannı galip ile hüküm vermek ancak hukukan câizdir.

S- Aşk maddî mi veya mânevi mi olmalıdır?

C- Maddî aşk şehvanî hislerden doğar, kadına olan muhabbet gibi. Kant, "Biz ancak hayıra âşık oluruz, hayrı tahakkuk ettirmek Yaradan'a aittir", Dekart ise "Manevî aşk bütün hislerin en ulvisidir" diyor..

S- Dünyada yapılacak en mühim iş nedir?

C- Dünyada yapılacak en mühim iş, insanlığın terbiyesini, ahlâkını ıslaha çalışmak ve bunların tekemmülüne hizmet etmektir. İnsan evvelâ ahlâkî faziletlerin kaideleri hakkında bir fikir sahibi olmalı ve bu kanaatin dünyada kökleşmesine çalışmalıdır. Kant "O veçhile hareket ki fiilin bir kaide-i umûmiyye (genel kural) olabilsin" diyor.

(Celaleddin İzmirli bu soru-cevap faslından sonra aşağıdaki değerlendirmeyi yapıyor; ancak anlayışlarının bir kısmının, babasının açık ifadesine aykırı olduğu da görülüyor (Örnek: "Daha ziyade selefiyyeye meyletmesi." İzmirli gibi tasavvufu, kelamı, felsefeyi her birini yerinde kullanan ve değer veren bir kimse mezhepler tarihinde terim olan selefîliğe meyletmiş olamaz. H.K.)

Şu izahlardan anlaşılacağı üzere üstad, dindar, mutekid, maneviyatı sağlam olup mutasavvıflarla mütekellimleri, bilhassa selef mezhebini müdafaa edenleri muhakeme eder, hep zayıf noktalarını ortaya kor ve kendisi de daha ziyade selef mezhebine meylederdi.

Üstad ideal ve rasyonel düşünen düalist bir filozoftur. İdealizmi daima realizmin üzerinde görmüştür, geniş düşünceli bir Müslümandır. Hatta "İslam dini maslahat dinidir, maslahat nassa tekaddüm eder" dediğine göre muğlak şekildeki dini meseleleri formüle edebilirdi. Bundan dolayı Zekai Konrapa üstada "zamanın imam-ı azamı" demiştir. *Siyer-i Celile-i Nebeviyye* isimli eserini yazdığı zaman Tarih-i edyan müderrisi Mahmud Esad Efendi üstada "Allah senden razı olsun, ne iyi ettin de bu kitabı yazdın, mevzu hadislere ben bir türlü inanamıyordum, fakat bir şey de söylemiyordum, benim müşkülümü hallettin" dediğini babam bizzat bana söylemiştir. Bazı kimselerin ehemmiyet verdiği "(iza tahayyartüm fi'l-ümur festeînû min ehli'l-kubur: İşler karşısında ne yapacağınız bilmez hale geldiğinizde kabirdekilerden yardım isteyin)" cümlesinin aslı olmadığını ve buna karşı cevap olarak üstad, Fatiha suresindeki "iyyâke nabudu ve iyyake neste'în"i hatırlatmış ve "Ancak Cenab-ı Hakk'tan istiane edilir ve ancak ona tapılır, ölüden yardım istenmez" demiştir. Hatta bazı türbelerin parmaklıklarına bağlanan düğümlü iplerin, türbe örtülerini yüze sürerek öpmenin ve Eyüp türbesindeki ayak izi bulunan mahalle yüz sürmenin katiyen doğru olmadığını, ölünün ancak ruhuna Fatiha okunabileceğini ve hayırla yad edilmesinin doğru olacağını birçok defalar söylemiştir.

Babam cidden bir yüksek teolog, kıymetli bir müverrih, Arap âlimlerinden Zeki Meğamiz'in tabiriyle Arap edebiyatının şârihi idi.

Sait Özervarlı'nın, TDV İslam Ansiklopedisi'ndeki maddesinde İzmirli'nin düşüncesi konusunda yazdıklarını aktaracak, tamamlama ve eleştiri mahiyetinde olan açıklamalarımı diyalog şeklinde vereceğim.

Özervarlı:

> Kendisine yönelik eleştirileri cevaplandırırken akaidde felsefî yöntemleri tercih etmediğini, tartışmalı meselelerde Selefiyye'nin yolunu izlediğini, inanç konularında vahye bağlı kaldığını, sadece kalben mutmain olmak ve inkârcılara cevap vermek amacıyla aklî istidlâlleri kullandığını belirten İzmirli, görüşlerine ön yargıya dayanan bir kuşkuyla bakılmasını haksız bulduğunu ifade eder...

H.K.:

"...kalben mutmain olmak ve inkârcılara cevap vermek amacıyla aklî istidlâlleri kullandığına ve *Yeni İlm-i Kelam*'ı yazdığına göre onu selef sonrası kelamcılar içinde görmek gerekir."

Özervarlı:

> Dinî hayatın bir realitesi ve bir eğitim metodu olarak gördüğü **tasavvufla** Şâzeliyye tarikatı ve Cem'iyyet-i Sûfiyye kanalıyla münasebet kuran İzmirli fikir dünyasında tasavvufa fazlaca yer vermemiştir. Tasavvuf ve ahlâk kitaplarında hadis diye zikredilen sözlerin çoğunun aslında mutasavvıfların sözleri olduğunu söylemesi, başta Şeyh Saffet olmak üzere zamanındaki bazı tasavvuf mensuplarıyla uzun tartışmalara girmesine yol açmıştır. Hadislerin sıhhatinin tesbiti konusuna verdiği önem dolayısıyla hadis ilmiyle yakından meşgul olmuş, Târîh-i Hadîs ve Siyer-i Celîle-i Nebeviyye adlı eserlerinde bilhassa mevzû ve zayıf hadislerin kriterleri üzerinde durmuştur.

H.K.:

Yeni İlm-i Kelam'ın birinci cildindeki tasavvufla ilgili açıklamaları ve tercihleri burada kayda geçmeyi hak ediyor.

İzmirli tasavvufun doğuşu ve gayesi hakkında yeterli ve doğru bilgiler verdikten sonra "maksadda, şühudda ve vücud'a vahdet" meselesi hakkında uzunca açıklamalar yapıyor ve kendi tercihlerini de ifade ediyor. (Biraz sadeleştireceğim):

> "Dünyalık elde etmek için kendini sufiyye ve mutasavvifeye benzeten hakikatte bu ikisinden olmayan kimselere 'müstasvife' derler. Kısaca sûfiyye vüsul sahibi, mütesavvife usul sahibi, müstesvıfe ise fuzûl sahibidir.
>
> "Ortaya çıkan fitne fesad yüzünden insanlar ibadetlerden ve dine itaatten yan çizmeye meyledince sufiyye müstakil bir grup (fırka) şeklinde bulundu. Bunların ilimlerine 'tasavvuf' denir.
>
> "Tasavvuf Kur'an'a ve sünnete dayanır. Tasavvufun ortaya çıkmasından maksad güzel ameller ile ahlâkı düzeltmek, nefse dini çekici kılmaktır. Güzel ve makbul ameller sayesinde sûfiyyede ilâhî bilgiyi kabul için bir anlama kabiliyeti hasıl oldu; artık lisandan sonra bir lisan, irfandan sonra bir irfan hasıl oldu. Tahalluk ile başlayan tasavvuf tehalluka geçti; gerçekte mücahede, halvet, zikir sayesinde perde kalkar, ğayb âlemi hakkında bilgi edinilir, ilâhî lütuflar, açılımlar ve feyizler hasıl olur" (Yeni İlm-i Kelam, I, 147 vd.).
>
> "Öteden beri fukahanın çoğu, sûfiyyenin hem ifranına hem de aşırı buldukları zühd-ü takvâsına itiraz etmişler, bazıları sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Bu konu düşünce tarzına, bakış noktasına ve ictihada ait bir meseledir. Her iki taraf mazurdur (görece haklıdırlar, s. 150)".
>
> "...Sûfiyyenin erişmek istediği sonuç tevhîddir; tevhîd mâsivâdan geçmek demek olan fenâ ile hasıl olur. Fenâ üç cihetle olur: maksadda fenâ, şühudda fenâ ve vücudda fenâ; bu bakımdan sûfiyye de üç kısma ayrılır: kusûdiyye, şühûdiyye, vücudiyye. Peygamberler, sahâbe ve kamil velilerin

yolu kusûddiyyedir... Bu yolda yürüyenlerin maksudu ancak Allah'tır, ancak Allah'ın irade ettiğini irade ederler; İslam dininin zâhirî ve bâtını budur.

"Şühûdiyye mâsivâyı (Allah'an başkasını) müşahede etmekten fani olanların yoludur. Bu yolda olan mahabbet ve ibadetin şiddetli çekimi (cezbesi) ile Ma'bûd ve Mahbûbundan başkasını görmez, mâsivaya ait şuur kalmaz, hatta cezbe daha şiddetli olunca kendinden de geçer; 'sekr' ve 'fenanın aslı' budur. Bu mertebe yolcunun karşılaştığı bir hal, bir zevktir.

"...Birinci kısım daima ayıktır, bu yolda bir tehlike yoktur. İkinci kısımda amelleri ve sebepleri terk etme tehlikesi vardır.

"Vücudiyye vücudda (varlıkta) fani olmak yoludur ki, nazarında Cenâb-ı Hak'tan başka bir varlık yoktur. Burada Rab ile abd (kul) birdir, şühüdiyyede ayrıdır... Birtakım fıkıh ve kelam âlimleri vücudiyyenin şiddetle aleyhindedir... (s.154)

"Sûfî tarikatları: Tarikat sâlikini (yolcusunu) Allah'a ulaştıran yoldur... Tarikatların hepsi şerîatın itikad ve amel kısımlarında, tevhidde ittifak etmişlerdir, ancak eğitim yolu olan mücahede, riyazat ve muamelatta farklıdırlar" (s.155).

İzmirli *Yeni İlm-i Kelam*'ın ikinci cildinde yeniden tasavvuf bahsine dönüyor ve oldukça uzun ve yeterli bilgiler veriyor, tercihler yapıyor:

Kadim Sûfîlerin çoğuna göre fenâ (fâni olmak), tarikatın olmazsa olmazları arasındadır, fakat eksiktir; kulluğun kâmil olanı mâsivâya ibadetten fani olmaktır, yoksa mâsivâyı şühuddan (görmekten) fani olmak değildir. Maksatlarda vahdet, şühudda vahdetten, beka hali fenâ halinden daha ileri bir kemaldir ki, ibadet ile mabudundan, mabudu ile ibadetten ğâib olmamaktır. Beka hali, nefsin sebat ve imkânlı oluşuna delalet eder. Kâmil kulluk beka ve ayıklıkta, akıl başta olmakta, Mahbub'unun (sevgili Rabbinin) izzetini müşahede etmekte ve onun muradını yerine getirmektedir (Yeni İlm-i Kelam, II, 178).

Vahdet-i şühud ve vücudu açıkladıktan sonra şu uyarıda bulunuyor:

> Vahdet-i vücud inancına selef imamları, en kadim sûfîler, şerîat âlimleri ve vahdet-i şühud sûfîlerinin çoğu , Simenânî, İmam-ı Rabbânî gibi sonraki sûfîler karşıdırlar... En salim (tehlikesiz) yol, vahdet-i vücûda ne inanmak, ne de inkâr etmektir. Meseleyi Hakîm ve Allâm olan Cenâb-ı Hakka bırakmaktır. Söz, fiil, zahir (dış), batın (iç), amel ve itikad bakımlarından Hz. Peygamber'e ve nurlu şerîata uygun davrananları tekfir etmemektir (s.194).

Kelam

Özervarlı:

> XIX. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan kelamda yenilik hareketinin Türkiye'deki en önemli temsilcisi olan İzmirli, yaşadığı dönemde kelam disiplininin artık ilmî değerini kaybettiğini, günün ihtiyaçlarına cevap veren yeni bir kelama ihtiyaç bulunduğunu ifade eder ve bu görüşünü kelam tarihinde daha önce meydana gelen değişimlere dayandırır. Ona göre Fahreddin er-Râzî döneminde Bâkıllânî'ye ait kelam anlayışı ihtiyaca cevap vermediği gibi günümüzde de Râzî kelamı yetersiz kalmıştır. Kelam ilminin amacı ve temel konuları değişmemekle birlikte metodu ve kullandığı bazı deliller zamana ve ihtiyaca bağlı olarak değişebilir. Ayrıca din karşıtları ve inkârcı akımlar değiştikçe bu ilmin savunma biçimi de farklılaşır. Müteahhirîn dönem kelamının dayandığı Aristo felsefesi üç asırdan beri geçerliliğini yitirdiğine göre bugünün kelamcıları çağdaş Batı filozoflarının görüşlerini inceleyip İslam'a uygun olanlarını almalı, uymayanları da reddetmelidir. Bunun yanında skolastik metot yerine kelamda modern metodolojinin kuralları uygulanmalıdır (Yeni İlm-i Kelâm, I, 18-19; Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme, s. 13-14).

Allah'a imanda her ferdin aklî kapasitesine ve özelliklerine göre bir yol izlenebileceğine dikkat çeken İzmirli isbât-ı vâcib delilleri konusunda belirgin bir tercihte bulunmaz, ancak kolay anlaşılması sebebiyle fıtrat delilini halk için daha uygun görür. Kozmolojik delillere bazı filozoflarca yapılan itirazlara karşı, sebep-sonuç ilişkisinin sadece tecrübe alanında değil teoride de geçerli olduğunu ve bu sayede düşünmenin mümkün hale geldiğini öne sürer. İzmirli, gaye ve nizam delilinin âlemin yaratıcısını ispat etmeyip yalnızca düzenleyicisini ispatladığı yönündeki eleştiriyi de haksız bulur. Ona göre insan ürünü olan eserlerden farklı olarak âlemi düzenleyen varlık aynı zamanda onun yaratıcısı olduğundan âlemin kendisi ve düzeni birbirinden ayrılmaz. Çünkü âlem sahip olduğu düzen sayesinde varlığını devam ettirebilmektedir. Öte yandan âlemi gayelilik yerine biyolojik mekanizmle açıklayan evrim teorisi her ne kadar Allah'ı inkâr edenler tarafından kullanılıyorsa da ona göre aslında ancak her şeyi kontrolü altında tutan bir gücün bulunması durumunda bu teori anlam kazanabilir. Zira canlılar arasında bazı kuvvetli türlerin kaybolup zayıf varlıkların hayatiyetlerini devam ettirmesi tesadüfle açıklanamaz (Yeni İlm-i Kelâm, I, 229; II, 6, 49-58). Nitekim tekâmül anlayışı İbn Miskeveyh, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Erzurumlu İbrâhim Hakkı gibi İslam düşünürlerinde de mevcuttur (İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese, s. 36-41).

Allah'ın sıfatlarının tam olarak yine kendisi tarafından bilinebileceğini kaydeden İzmirli'ye göre, anlaşılır hale getirmek maksadıyla onları muhtemel bir mânaya hamletmek mümkünse de bu te'viller doğrudan Allah'ın kastettiği anlamı yansıtmayabilir. Kelam terminolojisinde haberî sıfat diye nitelendirilen "yed, vech, istivâ" gibi Kur'ânî terimler hakkında İzmirli'nin Selef tavrını tercih ettiği ve Ehl-i sünnet kelamcılarının te'vil çabalarını hoş karşılamadığı görülmektedir (Yeni İlm-i Kelâm, II, 91-92, 152-153).

Kader konusundaki tartışmalara girmeyen İzmirli, Allah'ın ezelî ilminin değişmeyeceğini kabul etmekle birlikte insanların akıbetinin değişmemek üzere önceden levh-i mahfûzda belirlenmiş olmasının vahyi ve peygamberleri anlamsız duruma getireceğini söyler.

Ayrıca Allah'ın fiilleri hikmetsiz düşünülemeyeceği halde Eş'arîler hikmeti anlayamama, Mu'tezile ise Allah'ın kudretini sınırlama gibi yanlışlara düşmüşlerdir (a.g.e., II, 196-197, 210-211).

H.K.:

Özervarlı'dan naklettiğim yukarıdaki paragraf, ansiklopedi madde hacminin darlığı yüzünden olmalıdır ki, yanlış anlaşılmaya yol açacak kısalıkta ve üslûbdadır. Burada da bir parantez açarak aslında İzmirli'nin genişçe ve iki eserinde anlattığı kaza, kader, irade, kulun kesbi, alın yazısı (levh-i mahfuzdaki yazı) konularındaki görüşünü daha çok kendi ifadesi ile ama sadeleştirerek sunacağım:

> Kulun sıfatı (cennetlik veya cehennemlik olma durumu) şüphesiz değişir. Evet, kulun sa'îd (cennetlik) şakıy (cehennemlik) oluşu Allah'ın ezeldeki ilmi, Allah'ın kelimeleri (sözü) olarak anlaşılırsa, böyle yorumlanırsa şüphesiz bu durum değişmez. Allah'ın ilminde nasıl ise öyle sabit kalır. Fakat adı, levh-i mahfuzda saîd yazılan şaki, şaki yazılan sa'îd olabilir; yoksa şaki (hayat sürecinde iradesiyle ve ameli ile) saîd olmasaydı kitaplara, peygamberlere ihtiyaç kalmazdı, böyle bir anlayış kitapları ve peygamberleri hükümsüz kılmaya varır (II, 196).

İzmirli, kitabının 200. sayfasından itibaren kaza ve kader için bir başlık açarak İmam Mâtürîdî'nin mezhebine uygun olan şu açıklamayı yapıyor:

Kader Cenab-ı Hakk'ın ezelde yarattıklarının sıfatlarını (nasıl olduklarını ve olacaklarını) bilmesidir ki, O'nun ilim

ve irade sıfatlarına aittir ve bu ilim (bilgi) kadimdir. Cenab-ı Hakk'ın, ezelde her şeyi; iyi kötü, zarar fayda hallerine dair kendilerinde ne bulunacaksa, zaman ve mekândan neyi ihtiva edecekse, sevap ve cezadan kendilerine ne yüklenecekse öylece tahdîd eylemesidir. "Her şeyi, iradesine uygun olarak takdir etmektir" de denir. Eş'ariyye mezhebine göre Cenab-ı Hakk'ın şeyleri, irade ettiği üzere icad etmesidir. Yahut Hakk'ın ezelî iradesinin, özel vakitleri geldikçe şeylerle ilgilenmesidir ki, fiil sıfatına aittir.

Cenab-ı Hakk yarattıklarının itaat ve isyanlarını, rızıklarını, ecellerini ezelî ilmi ile tamamen bilir. İlk yarattığı kalem olup onunla yarattıklarının mukadderatını levh-i mahfuza yazmıştır. Levh-i mahfuz Allah'ın bir planı gibidir ki, kesin olarak hatadan korunmuştur. Allah'ın takdiri (kader) O'nun ilmine göredir, O'nun ilmi de ma'lûma (olacağa) göredir, buna tabidir. Allah, nasıl olacak ise öyle bilmiş, o bildiği gibi hükmetmiştir. Oluşta Allah'ın bilmesi etkili değildir (öyle bildiği için öyle olmuş değildir, öyle olacağı için öyle bilmiştir).

Takdir, her yaratılanı; iyi kötü, zarar fayda hallerine dair kendisinde ne bulunacaksa, zaman ve mekândan neyi ihtiva edecekse, sevap ve cezadan kendilerine ne yüklenecekse öylece tahdîd ve tayin etmektir (sınırlamak ve belirlemektir)...

Kulların bütün fiilleri Allah'ın yaratması, iradesi, hükmü, kazâ ve takdiri iledir; O'nun irade ve kudreti dışında kalan bir şey yoktur; ancak insanların ihtiyarı (seçme ve tercihleri) da yok değildir. Cennet veya cehenneme götüren yola insan kendi seçimi ve tercihi (ihtiyarı) ile girer. "Her şey Allah'tandır" demek, takdir ve yaratma bakımından Allah'a aittir demektir, "Bizden" demek de "kesb ve ihtiyar bakımından bizden" demektir.

İnsanın gerek kastetmesine, tercihine bağlı olmayan tabîî hal ve fiilleri ve gerekse kastetmesi ve tercihine bağlı olan fiilleri bunların hepsini yaratan Allah'tır. Bunlar Allah'ın kader ve kazasıyla vücuda gelirler; çünkü bir şeyi isteyip yaratmak için o şeyin bütün detaylarını bilmek gerekir; bizim şuurumuz bütün hareket ve sükunumuza katılmaz:

1. Bizde (kulda) hem irade vardır hem kudret vardır. Kulun kudreti etkilidir, ama yaratan o kudret değildir, yaratan ancak Allah'tır. Bizde küllî kudret; yani mümkün olan fiillerin gerçekleşmesinde etkili bir kudret vardır.

2. Bizde küllî irade; yani mümkün olan bütün fiil (yapma) ve terkten (yapmamaktan) birini tercih etmek özelliği bulunan bir irade Allah tarafından bize bahşedilmiştir. Yapmak veya yapmamaktan birini tercihe yönelmek, birinde kullanmak ve ona sarf etmek mânâsındaki irademize ise "cüz'î irade, azm-i musammem" denir, bu bizdendir ve itibârî (var kabul edilen, göreceli) bir şeydir. Allah'ın iradesi, kulun cüz'î iradesine tabidir (uyar), başka bir deyişle kulun iradesi, Allah'ın iradesine vesile ve sebep olmaktadır.

Kulun fiilinin dört mertebesi vardır: 1. Küllî irade, 2. Yapabilmek için gerekli olan donanım ki, bu olmazsa yükümlülük de olmaz, 3. Cüz'î irade, 4. Yapıp etme gücünün (istitâ'tın) yapma (fiil) ile beraber yaratılması.

Kulda, fiilden önce, fiilin iki yönüne (yapmaya ve yapmamaya) harcamaya eşit derecede müsait olan bir kudret vardır (küllî kudret); bu fiilden öncedir. Bir de yapmaya veya yapmamaya ait olan ve tam mânâsıyla oluşta etkili olan kudret vardır ki, bu fiilden önce değil, fiil ile beraber olur, buna istitâ'at denir...

Özet olarak diyecek olursak İzmirli, kaza kader, irade, kulun fiili, hayır ve şer konularını *Yeni İlm-i Kelam*'ın ikinci cildinde, ve *el-Kavlu's-sedîd*'de (Anglikan Kilisesine Cevap)

isimli eserinde itikadi mezheplere, sûfiyyeye ve felsefecilere göre genişçe açıklamış (s.200-230; el-Kavlu's-sedîd..., s. 50-53), kulun fiiline etkisi konusunda Mâtürîdî mezhebini tercih etmiştir. Buna göre insanoğlu bir şeyi yapma veya yapmama için kullanılmaya müsait bir iradeye sahiptir, bu iradeyi iki veya daha fazla mümkünden birine yönelttiği ve sarf ettiği zaman cüz'î iradesini sarf etmektedir, Allah Teâlâ da kulun, iradesini sarf ettiği şeyi (yani kesb ettiğini) yaratmaktadır. Yükümlü olabilmek için gerekli olan kudret (donanım) fiilden önce kulda vardır, fiili veya terki vücuda getiren kudret ise yapma veya yapmama sırasında Allah tarafından yaratılır.

el-Kavlu's-sedîd... (*Anglikan Kilisesine Cevap*) isimli eserindeki şu birkaç cümle, bu konudaki düşüncesinin özetidir:

> Cennetlik veya cehennemlik olma yolunu seçme imkânı (ihtiyar) kula verilmiştir; kaza ve kader de kulun bu yoldaki ihtiyarına uygun olarak tecelli eder; çünkü Cenâb-ı Hak kulunun ihtiyarını hangi tarafa sarf edeceğini ezelî ilmi ile bilir ve ona göre takdir eder. O'nun takdiri ilmine göre olur (ilme tabidir), ilim de malum ve vaki olacaklara göredir (bunlara tabidir; yani bildiği için olmaz, olacağı için bilir), bu sebeple müminlerin kaza ve kadere iman etmeleri, kesbin çeşitlerini elde etmek üzere mubah olan araçları ve imkânları kullanmalarına asla mani değildir (s. 51).

Özervarlı:

> İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserinin **nübüvvet** konularını içermesi gereken bölümlerini yazamadığı için onun nübüvvete dair görüşlerini diğer kitaplarından kısmen tesbit etmek mümkün olmaktadır. Resûl-i Ekrem'in nübüvvetinin ispatında sosyolojik gerçekler üzerinde duran İzmirli'ye göre onun herhangi bir öğrenim görmeden dinî ve dünyevî prensipler ortaya koyması, cehalet, iptidailik ve zulüm içinde bulunan bir toplumu bilgi, ahlâk ve adalet gibi

erdemlerin zirvesine yükseltmesi peygamberliğinin açık delilleridir. Hissî mûcizeler aklen mümkünse de İslam'da başta Kur'ân-ı Kerîm ve Resûlullah'ın örnek şahsiyeti olmak üzere kıyamete kadar geçerli ve herkese hitap eden aklî mûcizeler öne çıkarılmıştır (el-Cevâbü's-sedîd, s. 37-45).

Öte yandan vahyin aşırı bilimsel bir yaklaşımla te'vil edilmesini doğru bulmayan İzmirli, Kur'an'da yer alan tabiat bilimleriyle ilgili âyetlerin yalnızca ibret alma ve Allah'ı hatırlatma amacına yönelik olduğuna dikkat çeker (Yeni İlm-i Kelâm, I, 15-16).

H.K.:

Özervarlı'nın bu bölümde güzel özetlediği hususları biraz daha açmayı faydalı görüyorum:

İzmirli *Yeni İlm-i Kelam*'da "Peygamberlere İman" konusunu detaylı olarak yazamamıştır, ancak *Anglikan Kilisesine Cevap* (el-Kavlu's-sedîd...) isimli eserinde bu konuda da yeterli bilgi vardır. Genel olarak mûcizeler ve özel olarak da miraç mûcizesi konusunda şu açıklamayı yapar:

Peygamberimiz Efendimiz çeşitli yollardan herkesin istidadına göre mûcize getirmiştir.

İnsanların bir kısmı düşünce eksikliği ve fikir düşüklüğü sebebiyle ancak elle tutup gözle gördükleri şeyleri anlarlar. Bunlar maddî dünyanın tabi olduğu kanunların beşer eliyle değiştirilmesinin mümkün olmadığına inanırlar. Bu gibilere maddî mûcizeler lazımdır. İşte Peygamberimiz bunlara maddî mûcizeler getirmiştir. Bu maddî mûcizeler teker teker mütevatir rivayetle nakledilmiş olmasa da bunların ortak noktası ve miktarı (böyle mûcizelerin vaki olduğu) tevatüren sabittir.

İslam âlimleri öteden beri mûcizelerin mümkün olduğunu akıl yoluyla ispat ederler. Allah Teâlâ madde âlemi için genel kanunlar koyduğu gibi mûcize dediğimiz olaylar için de özel kanunlar koymuş olabilir, lakin biz bunu bilemeyiz,

fakat Allah'ın lütfu ile kendilerine özgü kılınan zatlarda (peygamberlerde) bunları görürüz. Zaten tabiat kanunlarının zorunlu olmadığı, yeni felsefece de kabul ediliyor. Bu hissî (maddî, kevnî) mûcizeler, peygamber olduğunu iddia eden zevata meydan okunduğu zaman zuhur eder...

Peygamberimiz'in yüksek düşünce, derin tefekkür sahipleri için getirdiği mûcize ise insanlık var olduğu sürece var olacak ve bir benzerini kimsenin getirmesi mümkün olmayacak Kur'an'dır... (s. 37 vd.)

Peygamberimiz'in mertebesinin yüksekliği mi'rac mûcizesi ile de ortaya konmuştur. Şöyle ki, bir gecenin bazı vakitlerinde büyük ilâhî kudret ile Mekke-i Mükerreme'den Mescid-i Aksâ'ya sefer edilmiş, oradan da Cenâb-ı Hakk'ın dilediği makamlara urûc edilmiş (çıkılmış) ve yine o gecede saadet hanelerine dönülmüştür (s. 46).

(İzmirli, hissî, kevnî mûcizeleri inkâr etmediği gibi çağdaş bilimin imkânlarını kullanarak bunların mümkün olduğunu da ispat etmiştir. *Yeni İlm-i Kelam*'ı nasıl, hangi usul ve üslûb üzere yazdığını anlattığı kısımda, değişmeyen ilâhî beyanı daima değişme durumunda olan bilim ve fenne göre yorumlamanın sakıncalarını açıkladıktan sonra şöyle diyor.) (I,16 vd.):

> Allah'ın birliği inancının en kamil öğrenme ve yaşanma vesilesi olan Peygamberimiz konusunda basiretli ulemânın yoluna; yani Peygamberimiz'in örnek hayatı ve ahlâkı ile onun peygamberliğini ispat yoluna girdim. Peygamberimiz'i fiili ve kavli ile sevdirmeye, onun sevgisini kalplerde yerleştirmeye hizmet etmeyi emellerimin özeli kıldım. Kelamcıların cumhurunun kullandıkları hissî (fiziki, maddî) mûcizelerin modern felsefe ile mümkün olduğunu ispat ettim, ancak dikkatleri manevî mûcizelerine yönelttim. Bilim ile, fen ile ispatı mümkün olmayan hususların mümkün olduğunu akıl ile, yeni mantık ile ispat ettikten sonra

> vukuunu, hep doğru söyleyen Efendimiz'in (s.a.) kesin haberine dayandırdım. Pek çok nazariyenin çarpıştığı ve aklın yetersiz kaldığı ilâhî tasarruflar ve bilgiler konusunda kalbi tatmin için ancak vahye ihtiyaç bulunduğunu açıkladım...

Özervarlı:

Âhiretle ilgili konulara eserlerinde fazla yer vermeyen İzmirli, azabın ebedîliği hakkında çoğunluğun benimsediği görüşe katılmaz. Ona göre âhirette ardı arkası kesilmeyen azap Allah'ın hikmetiyle bağdaşmaz. Çünkü uhrevî azap dünyada imtihan ve belâlarla nefisleri terbiye edilemeyen insanların arınması için konulmuştur, bunun da bir süresi olmalıdır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemde kalmanın Allah'ın dilemesine bağlanması, cennet için yapılan sonsuzluk nitelemesinin cehennem hakkında farklı bir konumda tutulması ve Selef'ten itibaren bazı âlimlerin belli bir süreden sonra azabın kalkabileceğini söylemesi sonsuz azap konusunda ihtiyatlı davranmayı gerektirmektedir (Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat, s. 20-31).

H.K.:

Cehennemin ve azabın sona erip ermeyeceği konusunda İzmirli'ye izafe edilen görüş, bazı araştırmacılar tarafından 31 sayfalık el yazısı ile mevcut olan bir çeşit bilgi notuna dayandırılmıştır. İzmirli'nin kendi görüşünü basılı kitaplarından nakledeceğim. Bundan önce Uludağ Üniversitesi'nden Sayın Veysel Kaya'nın, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi" başlıklı makalesinden (İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 18, s.529-557) ulaştığı sonucu aktarıyorum:

Sayın Kaya, İzmirli'nin bahsi geçen notunda ismini vermeden İbn Kayyim el-Cevziyye'nin görüşünü naklettiğini ifade ettikten sonra şöyle diyor:

İbn Kayyim'e göre burada gözden kaçırılan şöyle bir ince nokta vardır: Cehennem var olduğu sürece *kâfir*ler orada kalıcıdır. Oysa cehennemin de bir gün yok olacağı ve sadece Cennetin kalacağı Kur'ân, Hadis ve sahâbe-tabiin rivayetleriyle sabit olmuş bir husustur. Ayrıca cehennemin sonsuz olduğu iddiası Kur'ân, Sünnet, İcmâ ve akıl ile de desteklenemez (s. 534).

Bu makalenin konusunu oluşturan, dönemin önemli İslamcı yazarlarından İzmirli İsmail Hakkı'nın risalesi ise, kanaatimizce bu tartışmalar üzerine kaleme alınmış bir risaledir. Ne var ki İzmirli, sadece İbn Kayyim'in eserinin Türkçe bir özet-çevirisini yapmakla yetinmiş; bu konuda kendine ait bir düşünceyi risalede dile getirmemiştir. İşin ilginç olan bir tarafı da ne İbn Teymiyye'nin, ne de İbn Kayyim'in isimlerinin risalede hiç yer almamasıdır (s. 535).

Sayın Kaya'dan yaptığım bu nakilden sonra İzmirli'nin kendi görüşünü iki kitabından okuyalım:

Ateşin ebediliği konusunda Selef arasında iki görüş vardı: 1. Cehennemlik olan kafirlerin ateşte ebediyyen kalacakları. 2. Ateşin sona ermesi. Muhyiddin Arabî ve onun görüşünü benimseyenlere göre ateş (cehennemde azab) cehennemliklerin tabiatına (yapılarına) uygun geleceğinden bunlar azab çekmezler, lezzet duyarlar. Cehennemin sona ereceği (fâni olacağı) mezhebi Hz. Ömer, İbn Mes'ud, Ebu Hureyre, Ebu Sa'îd, Abd b. Humeyd ve Şa'bî'den nakledilmiştir. Bu mezheb azınlığın mezhebi olmakla beraber zikredilen âyetlere göre daha güçlü (racih) bir mezhebdir... Cennetlikler cennete amelleriyle değil, Allah'ın lütfu ile girerler. Evet ateş (nâr, cehennem) baki kaldıkça cehennemlik olanlar da baki kalacaktır. Fakat cehennem baki kalacak mıdır? İşte burada ihtilaf vardır. Lütuf yurdu, adalet yurduna kıyas edilemez. Hasılı mümin olan hem Allah'ın azabından korkar hem ilâhî rahmete mazhar olma ümidini taşır. Allah'ın cezası bakımından güvende olmak da, rahmetinden

ümit kesmek de asla câiz değildir; bu haller insanı dinden çıkarır" (Yeni İlm-i Kelam II, s. 199).

Cennet ile cehennem ve bunlarda bulunanlar için fenâ (sona ermek) yoktur. Çünkü iman ebedî olarak farz, inkâr ve kafirlik ise ebedî olarak haramdır. Buna dayalı olarak karşılıklarının da ebedî olması gerekir. Bu konuda birçok âyet vardır, (cezâen vifâka) âyeti de buna tanıktır (Anglikan Kilisesine Cevap, s. 48).

Felsefe, Akıl, Nakıl, Felsefî Cereyanlar

Aristo'nun felsefeyi tamamen nazarî meselelere hasretmesini eleştiren İzmirli'ye göre İslam filozofları onun sistemini büyük ölçüde değiştirmişlerdir. Nitekim Meşşâîler, yalnız Aristo şârihliğiyle kalmayıp tam bir serbestlikle onun dağınık fikirleri arasındaki boşlukları doldurmuş, böylece yeni bir düşünce tarzı meydana getirmişlerdir. Yeni Eflâtuncu yorumların etkisinde olan Fârâbî ile İbn Sînâ'ya göre felsefî yaklaşımlarında Aristo'ya daha yakın görünen İbn Rüşd bile dinde vahyin otoritesini kabul ederek ondan ayrılmıştır. Bu sebeple felsefî düşünceyi Yunan mûcizesi olarak takdim edip sadece Aristo'ya mal etmek doğru değildir (İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, I/45 [1361], s. 2-3; yazı dizisinin tamamı için bk. Kara, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, II, 120-131). İzmirli'ye göre İslam filozofları amelî konuları peygamberlerin otoritesine dayandırdıkları için İslam düşüncesinde amelî hikmet nazarî hikmete oranla daha az gelişmiş, gerçek anlamda İhvân-ı Safâ'nın başlattığı ahlâk felsefesini İbn Miskeveyh devam ettirmiştir (S. Reşâd, III/10 [1928], s. 31-32).

İzmirli, bilgi elde edip gerçeğe ulaşma konusunda akla ve sahih nakle yer veren yöntemin farklılık ve üstünlüğünü ısrarla vurgular. Ona göre tecrübe dünyasında bile her şeyi kuşatamayan aklın, varlığın başlangıcı ve sonu, tanrı, ruh gibi metafizik konular hakkında yetersiz kalması tabiidir. Bu

tür konularda vahiy şüphe ve tereddütleri ortadan kaldırıp farklı görüşler arasında birlik sağlar, böylece kontrolsüz iddia ve sapmalar gündeme gelmez (Yeni İlm-i Kelâm, I, 47-50).

Modern felsefede insan zihninin en genel tasavvuru kabul edilen varlığın tarif edilemeyecek kadar apaçık oluşuna ve varlıkla madde arasında mevcut olan farka işaret eden İzmirli, son ilmî nazariyelerin maddenin önemini düşürüp onun yoğunlaşmış hali kabul edilen kuvveti öne çıkardığını belirtir. Fakat ona göre İslam düşüncesinde madde sadece kadîm veya hâdis olma vasfıyla ele alındığı için onun mahiyetiyle ilgili teorilerin tartışılması bir yana, varlığının inkâr edilmesi dahi ciddi bir problem teşkil etmez. İzmirli, kendi zamanındaki fizikçi ve kimyacıların bölünmeyen atom görüşünü savunduklarını, ancak mekânda yer tutan atomun parçalanamaz oluşunu anlamanın zorluğunu dile getirir. Sonraki ilmî araştırmalarla doğrulanan bu tespit, onun ilmî dikkatini göstermesi açısından önem taşır (a.g.e., I, 253, 263-267, 283-284).

Modern Batı düşüncesinde ortaya çıkan ve Müslüman aydınları etkilemeye başlayan inkârcı akımlara karşı İzmirli'nin sürdürdüğü mücadele özellikle materyalizm ve pozitivizme yönelik olmuştur.

Materyalizmin ilmî araştırmaya tahammül edemediğini söyleyen İzmirli'ye göre dışarıdan bilimsel görünüyorsa da iyice incelendiğinde bu akımın ilim ve tecrübeyle uyuşmadığı, boş fikir ve safsatalardan kurulu nazariyelere dayandığı kolaylıkla fark edilir. Çünkü modern fizikte materyalistlerin ileri sürdüğü gibi artık her şeyin aslı maddeye dayandırılmamakta, aksine madde enerjiye dönüşüp yoğunlaşmış bir kuvvetten ibaret görülmektedir. Ayrıca bu tür teoriler bir yana günümüzde tabiat kanunlarının bile zorunluluğu tartışılmaya başlanmıştır. Öte yandan materyalistler yüksek kavramları basite indirgedikleri için varlık, hayat ve şuuru açıklayamadıkları gibi, bir taraftan duyular alanına

girmeyen yaratıcı fikrini inkâr ederken diğer taraftan atom vb. birçok duyu dışı varlığı kabullenme çelişkisine düşmüşlerdir (a.g.e., II, 63-75).

Pozitivizmin de insanlığın yüksek düşünce arayışını durdurmaya çalıştığını belirten İzmirli'ye göre, varlığın başlangıcı ve kaynağı konusundaki soruları göz ardı etmek insan bilgisinin iflâsı demektir. Nitekim pozitivizmin kurucusu olan Auguste Comte'un, dinin yerine pozitif bilimi ikame etmek üzere sistem kurmaya çalışırken sonunda "insanlık dini" adı altında yeni bir din oluşturma noktasına gelmesi ibret alınacak bir durumdur (a.g.e., II, 79-83; Muhtasar Felsefe-i Ûlâ, s. 27-29). İzmirli ayrıca **mekanizm, septisizm, Darvinizm** gibi diğer çağdaş felsefe akımlarının yanı sıra yaşayan fırkalarla da meşgul olmuş, özellikle **Dürzîlik**'le ilgili çalışmasında bu mezhep hakkında önemli tesbit ve değerlendirmeler yapmıştır.

Bundan önce dolaylı olarak İzmirli'nin "kaza-kader, irade, kudret, cehennemin ebedîliği, akıl-nakıl ilişkisi, tasavvuf" konularındaki görüşlerini zikretmiştik. Buradan itibaren İzmirli'nin doğrudan kitaplarından alarak ve kısmen sadeleştirerek bazı konulardaki görüşlerini nakledeceğim:

Ruh

Yeni İlm-i Kelam'ın birinci cildinde 288-300. sayfalarda ruh hakkında eski ve yeni felsefenin, İslam filozoflarının, kelamcıların, sûfiyyenin tariflerini ve görüşlerini anlaşılır bir dil ile özetliyor. 300. sayfada "Ruh Hakkında Son Söz" diye bir başlık açıyor ve şöyle diyor:

> Görülüyor ki, ne Garpta ne Şarkta, ne ulemâ-i islamiyye arasında, ne felasife-i kadime arasında, felasife-i cedide arasında ruh, asla hallolunmuş bir mesele değildir. Ruh meselesi zarûriyyât-ı dîniyyeden değildir (anlaşılıp inanılması

itikad esaslarından değildir), ruh hakkında her nasıl itikad olunursa olsun tevhide münâfî bir itikad hasıl olmaz. Bu babda "kuli'r-rûhu min emr-i Rabbî: De ki, ruh, Rabbimin emrindendir" yüce âyetinin dile getirdiği kadar kesin bir söz yoktur.

Din öğretmenlerine tavsiyesi

Kalbi saf, zihni boş olan gençlere dini öğretmek muallimlerin elindedir. Hatta dini sevdirmek, dinden nefret ettirmemek bile bir dereceye kadar muallimlerin elinde olabilir. Muallim din ilimlerini (dine dair bilgileri) sağlam bilim verilerine düşman göstermemelidir. Dinimizin temellerinin temeli olan Kur'an-ı Mübîn'in emirleri ve tavsiyeleri ile yetinerek, dinin çerçevesine müsbet ilimleri sokmamalı, yüce âyetleri gereksiz yere tevillere kalkışmamalıdır. Bütün bunlar, din muallimlerinin ilk ödevidir. Evet, diğer öğretmenlerin de bir vazifeleri var: İçinde dolaştıkları bilimin ve tecrübenin dışına çıkarak talebenin, dinin ulviyetine karşı bir şüphenin kokusuna bile düşmesine sebep olmamak (Yeni İ. K. II, s. 13).

Âhiret, şefaat, cennet, cehennem...

Müminler cennette olduğu halde nasılsız, nicesiz, yönsüz olarak Allah'ı görme büyük nimetine nail olacak; cemâl-i bâ-kemâl-i ilâhîyi görmeden hasıl olacak ve her türlü tasavvurun üstünde olan bir manevî, zevke mazhar olacaklardır.

Cennet, cehennem ve bunların ehli (içindekiler) için fenâ (sona eriş, tükeniş) yoktur. İman da küfür de ebediyyen haram olduğu gibi bunların karşılığının da ebedî olması gerekir.

Âhiret gününde insanların amellerinin (yapıp ettiklerinin) hikmet gereği ortaya koyması için tartı konacağına dair âyetler vardır.

Âhirette insanların üzerinden geçmesi için cehennem üzerine, nasıllığını ancak Allah'ın bildiği bir köprü (sırat köprüsü) kurulur.

Kıyamet gününde peygamberler ve Allah'ın hayırlı kullarına şefaat yetkisi verileceği gerçeği sabittir.

İnsanların vefatından diriliş gününe kadar bulundukları âleme "Berzah âlemi", "Berzah yurdu" denir ki, kıyametin öncülerinden sayılır. İnsanlar ister kabre konulsun, ister çarmıha gerilsin, ister suda boğulup kaybolsun, ateşte yansın, gerek hayvanlar tarafından yenmiş olsun Berzah âleminde hak ettikleri nimet ve azabı görecekleri gibi Münker ve Nekîr denilen meleklerin sorularına da muhatap olacaklardır.

İlk sûra üfürülünce her canlı ölür, ikinci sura üfürülünce dirilirler. Bu diriliş iki türlü olabilir: Ya yok ettikten sonra yeniden var etmek veya çürümüş dağılmış olanı yeniden toplamak; hangi yoldan olursa olsun diriliş yalnızca ruha ait değildir; asıl bedenler ruhlarına ve bedenler bütün şekil ve özelliklerine iade edilecektir.

Bunların tamamı mümkinâttan olup (aklen de imkânsız olmayıp) doğruyu bildirenin haber verdiği şeylerden bulunmakla itikad olunur. (Anglikan Kilisesine Cevap, Ankara, 1339/1341, s. 37 vd., 47)

Mûcizeler

Peygamberimiz çeşitli yollardan herkesin istidadına göre mûcizeler getirmiştir.

İnsanların bir kısmı kıt düşünceli olduklarından ancak önlerinde görüp dokundukları şeyleri idrak ederler... İşte bunlara duyu organlarıyla görülen ve hissedilen mûcizeler gösterilmiştir. Bu mûcizelerin her biri tevatür yoluyla sabit olmasa da Peygamberimiz'den bu çeşit mûcizelerin vaki olduğu ortak noktası tevatüren (itikadı gerektirecek kesinlikte) sabittir.

> İnsanların bir kısmı edebiyatçı, şâir ve hatip idiler. Onlara Kur'an-ı Kerîm'in lafzı, üslûbu, ifadesi, san'atı mûcize olarak gelmiş oldu ve inanmıyorsanız benzerini yapın dendi, yapamadılar.
>
> Bir kısım insanların düşünce ve idrak kapasiteleri daha gelişmiş olduğundan onlar, Kur'an-ı Kerîm'in muhtevasına, Peygamberimiz'in hayat ve ahlâkına, davet ettiği dinin yüceliğine... bakarak (bu manevî mûcize ile) iman ettiler.
>
> İslam âlimleri mûcizenin mümkün olduğunu akıl yoluyla ispat ederler. Tabiat kanunlarını vazeden Allah mûcizelere özgü kanunları da vazedebilir; şu kadar ki, biz onu bilemeyiz. Fakat Allah'ın lütfuyla kendilerine has kıldığı zevatta (peygamberliğini ilan eden zatlarda) bu özel kanunların eser ve neticelerine tanık oluruz. Zaten tabiat kanunlarının zorunlu olmadığı çağdaş felsefece de kabul olunuyor (ag. eser, s. 37 vd.).

Fıkıh

İzmirli, bir İslamcı olarak toplumun hayatında bütün hükümleri ve kurumları ile İslam'ın var olması için mücadele etmiştir. Bunun bir örneği, şer'î mahkemelerin Şeyhülislamlıktan alınıp adliyeye bağlanmasına karşı çıkışıdır. Bu tasarrufun arkasında kötü bir niyetin olduğunu fark eden İzmirli, Sebîlürreşâd'a birkaç makale yazmış, sonra Dâru'l-hikmeti'l-islamiyye'nin talebi üzerine bunları toplayıp ikmal etmiş, kitap *Kitâbu'l-iftâ ve'l-kazâ* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1336/1338).

Bu kitabın önsözünde yalnızca İzmirli'nin görüşü değil, devrin şartlarına da ışık tutan ifadeler var; sadeleştirerek özetleyeceğim:

> Devletimizin sözde ıslahatı cümlesinden olmak üzere üç buçuk yıl önce şer'î mahkemelerin yüce Şeyhülislamlık makamından alınıp irtibatının kesilmesine karar verilmiş idi. Bu tasarruf şer'î mahkemelerin ilğası (kaldırılması) için ilk

> adım idi. Bunu yapmak isteyenler niyetlerini açığa çıkarmıyorlar, yaptıklarını meşrulaştırmak için birtakım şer'i kılıklı gerekçeler ileri sürüyorlar, bunu da *Tanin* gazetesinde yayıyorlardı. Dayandıkları delillerin başında, iftâ (fetva makamı) ile kazâ (mahkemenin) bir şahısta, bir makamda birleştirilmesinin câiz olmadığı iddiası idi ve buna delil olarak da bir müctehid-müftî olan İmam-ı A'zam'ın kadılık teklifini kabul etmemesini gösteriyorlardı. Bunun üzerine Sebîlürreşad'da birkaç makale yazarak delil ve dayanaklarını çürüttüm. Peygamberimiz'den başlamak üzere Râşid Halîfeler ve sonraki birçok müctehid-müftînin bu iki vazifeyi birlikte üstlendiklerini örneklerle ispat ettim. İmam-ı A'zam'ın, kadılık teklifini reddetmesinin sebebinin, "Birleştirmenin câiz olmadığı ictihadı" olmadığını, devrin şartlarında kadılığın sorumluluğndan kaynaklandığını ifade ettim. Makaleler umulanın üzerinde etki yaptı, bunu görünce fikre fikir ile mukabele edecek yerde baskı ve tehdit yolunu seçtiler, meftun oldukları söz ve düşünce hürriyetini bizden esirgediler, gazetenin yayınını durdurdular, az kalsın yazanı ve yayanı da cezaya çarptıracaklardı...

İzmirli İsmail Hakkı, fıkıh ilminin de yenilenmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte bunun fıkıh usulünün yapısını bozmadan zamanın ihtiyaçlarına uygun ictihadlarla ve diğer mezheplerden yararlanarak gerçekleştirilmesini ister. Bu sebeple Ziya Gökalp ve arkadaşlarının *İslâm Mecmuası*'nda teklif ettikleri "ictimâî usûl-i fıkıh" projesini eleştirmiştir (Sebîlürreşâd'ın XII/292-298. sayılarında çıkan yazıların tamamı için bk. Şentürk, s. 339-429). Bu yazılarda İzmirli, fıkhî hükümlerde fayda ve zarar ölçüsünün göz ardı edilemeyeceğini, ibadet ve muâmelâtın birbirinden tamamen ayrılamayacağını, hüsün ve kubuhta dinin asıl belirleyici konuma sahip bulunduğunu, örfün nassa bağlı bir delil olduğunu ve ictihadda örfün değil nasların esas alındığını vurgular. Ona göre Ziya Gökalp'in teklifinde örf nassın karşısında alternatif

bir konuma getirilmiş, böylece hükümlerin değiştirilmesine kolaylık sağlanmaya çalışılmıştır. Halbuki güncel olayların çözümü için, söz konusu fıkhî esaslara bağlı kalarak ictihadın canlandırılması ve asrın ihtiyaçlarına göre yeniden sistemleştirilen usul tekniklerinin uygulanması yeterlidir. Bunun yerine içtimâî usûl-i fıkıh adıyla ortaya atılan, ancak fıkıh usulüyle hiçbir ilgisi bulunmayan şahsî görüşler şâriin maksadını yansıtmadığı gibi uzun ömürlü de olamaz. İzmirli aynı şekilde M. Şerefettin Yaltkaya'nın içtimâî ilm-i kelam teklifine de ilgi göstermemiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında namazda sûre ve duaların Türkçe okunmasıyla ilgili tartışmaların gündeme gelmesi üzerine görüşüne başvurulan İzmirli İsmail Hakkı, Arapçayı telaffuz etmede zorlananların namazda âyetlerin Türkçe çevirisini okumalarına fıkhî cevazın bulunduğunu ifade eden bir rapor hazırlamıştır. Şerefettin Yaltkaya ile birlikte hazırlanan raporda Kur'an'ın mânâsının namazda herhangi bir dille ifade edilmesi durumunda Kur'an okuma emrinin yerine getirilmiş olacağına dair şâz fetvaya dayanılmıştır. Ancak raporun özellikle sonuç kısmının açık hüküm yerine meseleye dolaylı yaklaşan bir araştırma notu şeklinde yazılmış olması müelliflerin naklettikleri görüşü benimsemedikleri izlenimini vermektedir (Bayur, XXII/88 [1958], s. 603-605).

İctimâî Usul-i Fıkh konusunda İzmirli'nin yaklaşımı için Harran Üniversitesi'nde Mustafa Küçükoğlu'nun hazırladığı şu yüksek lisans tezine bakılabilir: "İctimâî usûl-i fıkıh teorisinin klasik İslam hukuk metodolojisi açısından değerlendirilmesi".

İzmirli'nin *Sebîlürreşâd*'da yayımlanan (C: 12, Sayı: 291, İstanbul, 27 Mart 1330/9 Nisan 1914, s. 78-80) "Tesettür Meselesinin Turuk-ı Halli" başlıklı yazısında onun fıkıh, usul, ictihad, ahkâmın değişmesi gibi konulardaki düşüncesinin güzel bir özeti var, aşağıda kısaltarak sunuyorum:

...Görüyorum ki tesettür meselesini iş güç edinen erbab-ı kalem meseleyi dinen, şer'an halletmek istiyorlar. Bu halde istinadgâhımız ancak hücec-i şer'iyye [şer'î deliller], zevâbıt-ı şer'iyye, usûl-i fıkhiyye olacaktır.

Filvaki bu zevat bazen âyât-ı kerime ve ehâdis-i şerifeden bahsediyorlar, bazen eimme-i diniyeden birinin kavlini beyan ediyorlar ise de âyât-ı kerimeyi veya hadis-i şerifi okumak ile veyahut böyle bir kaide-i fıkhıyye vardır demekle iş bitmez, böyle bir hüküm, amiyane ve cahilanedir.

Evvela, bir ayet-i kerimeyi veya bir hadis-i şerifi görmekle hemen şer'an böyledir denemez... Tesettür meselesinde istinadgâhımız aslen şer'-i münezzel (vahiy), fer'an, tafsilen şer-i müevvel (ictihad, tefsir, yorum) olacaktır...

Tesettür meselesinde şer'i münzel ve müevvelin hükmünü bilelim de ona ittiba edelim, bunlara muhalif olan şer'i mübeddele ittibadan kaçınalım.

Saniyen, nusûs-ı şeri'yeden ancak kavâid-i şeri'ye mucibince ahkam istinbât olunur, nusûs-ı şeriyeden istinbât-ı ahkâm için âyet-i kerime ve hadis-i şerifin gerek ifraden, gerek terkiben manâ-i lugaviyesini, ma'âni-i şeri'yesini bilmek, usûl-ı fıkıhta beyan olunan aksâmını bilmek, hadis-i şerifin senedâtını bilmek, ilm-i ricâl-i hadise muttali' olmak lazımdır.

Yoksa, keyfî olarak hüküm çıkarmak, nefsin meylettiği şeyi delil addetmek, hevâ ve şehevâta ittibâ'en delil-i şerî'yi terk etmek Müslümanlık ile kabil-i tevfîk (Müslümanlığa uygun) değildir, Müslümanlar bunlardan berîdirler.

Salisen [üçüncü olarak], bir kaide-i fıkhıyyeyi görmek ile hemen hadiseyi ona tatbik etmek lazım gelmez, kavâ'id-i fikhiyyeye hadisatı tatbik etmek için evvel be evvel illet [mucib sebep], menât-ı hükm [hüküm mercii] tayin olunmalı, menât-ı hükm tayin olunmadan evvel hiçbir hadise ve mesele tatbik olunamaz.

...Felsefe-i cedîde mucibince hadisenin illeti tayin olunduktan sonra nasıl kanunu tayin olunur ise ilm-i celil-i fıkh mucibince de hadiseye taalluk eden hükm-i şer'înin illeti tayin

olunduktan sonra kanun tayin olunur... O halde nasıl oluyor da illet-i hükmü bilmeden, öğrenmeden kaide-i fıkhiyeyi tatbike yelteniyorlar.

Menât-ı hükmü tayin etmeden evvel bir meseleyi halletmeyi şerîat, ilim, felsefe asla kabul etmez...

Edille-i ahkam-ı şerîat Müslümanlara taalluku olan bir meseleyi leh veya aleyhte olmak üzere pek güzel halleder. Siz Müslümanlara taalluku olan bir mesele bulunuz ki, o mesele kitab, sünnet, icma, kıyas, istihsân, istislâh, istishâb, berâet, avâid, nefy-i medârik, sedd-i zerâyi', ahz-ı bil'akall, ahz-ı bil'ehaff, ahz-ı bil'ahvat, ahz-ı bil'asl, ahz-ı bil'ezhar, umum-ı belvâ, istikra, telazum, taharri ve tevehhi, kur'a, amel bi'ş-şibheyn, şehadet-i vicdan gibi edille-i ahkam-ı şerîat ile hallolunmasın!...

İzmirli, yukarıya aldığım ifadelerinden açıkça anlaşılacağı gibi klasik fıkıh usulünü, Müslümanların muhtaç oldukları din bilgisine ve hükmüne ulaşmak için yeterli görmektedir ve gerektiğinde yapılacak ictihadın ancak yeterli ilim sahibi kimseler tarafından fıkıh usulünü kullanarak yapılabileceği görüşüne sahiptir.

İslam bütün insanlığa hitab ediyor

İslam bir dîn-i umûmî (herkese hitap eden, çağıran bir din) olduğu için onun hükümleri ve kuralları da bütün kavimlere aittir, her yerde ve her zaman uygulanabilirlik kabiliyeti vardır (s. 178).

Dinden çıkanın (mürteddin) öldürülmesi

Dinden çıkan bir kimseye (mürtedde) ceza verilmesi onu dinde kalmaya zorlayacağı için din ve vicdan hürriyetine aykırı görülmüş, İslam'ın "Dinde zorlama yoktur" hükmü ile de çeliştiği iddia edilmiştir.

İzmirli bu konudaki anlayışını şöyle açıklıyor:

> Din, diğer dinlere darlık vermekle veya İslamiyyet'i zorla kabul ettirmekle değil, dinin temellerini ayakta tutmakla ve İslam'ın güzelliklerini halka, sağlam delillerle göstermekle korunur.
>
> İlk bakışta din hürriyetine aykırı görünen "mürteddin öldürülmesi" meselesi milliyeti ve vahdeti koruma hikmetine dayalı en güzel bir yoldur. Mürtedler Müslümanlar arasında fitne ve fesadı yayma yolunda faaliyet gösterirler. Müslümanlığa şiddetle zarar verirler. Buna binaen mürtedleri öldürmek, dine ve millete verecekleri zararı önleme ve yolu kapama sebebiyle olduğu için din hürriyetine tecavüz değildir (Anglikan..., s. 101-102).

Kölelik

Kölelik insanlık tarihiyle başlamıştır. Diğer milletlerde kölelerin hiçbir hakkı yoktu, sahiplerinden her türlü eziyet ve işkenceyi görebilir hatta öldürülebilirlerdi. Hür insanları köle haline getirmenin birçok yolu vardır.

İslam'da köleliğin tek kaynağı din için yapılan savaşta hayat hakkı teminat altında olmayan kimselerin esir edilmelerinden ibarettir. Esirlerin gazilere dağıtılarak köle haline getirilmeleri de ülü'l-emrin kararına bağlıdır. Köle haline gelen bu esirlere hakaret etmek, dövmek, işkence etmek, gücünün üstünde yük vurmak... câiz değildir. Köle sahibi bir hadise göre "Kölesine yediğinden yedirecek, giydiğinden giydirecek ve bu Allah'ın kullarına eziyet etmeyecektir".

O günün şartlarında köleliği derhal kaldırmanın pek çok olumsuz yan tesirleri olacağından İslam, kölelerin hürriyete kavuşturulmasına yönelik olarak aldığı tedbirlerle zaman içinde bu uygulamanın kalkmasını hedeflemiştir (s. 102-105).

Eşitlik ve üstünlük

İslam dininde kan, renk, kavim farkı yoktur. Bütün Müslümanlar arasında bir din kardeşliği vardır. Bütün Müslümanlar şerîatın adaletinden eşit olarak istifade ederler. Şerîat nazarında âmir-memur, beyaz-siyah, hür-köle, asalet sahibi-sıradan insan... bunların tamamı tam eşitliği hâiz bulunuyor. İslam'da eşitlik yalnız teoride kalmaz, fiilen de gerçekleşir. Şerîat nazarında hiçbir kimse diğerinden üstün ve öncelikli değildir, fazilet ve meziyet ancak takvâ (güzel ahlâk) ile olur. En şeref ve meziyet sahibi olan, hür olsun köle olsun en ziyade müttaki (imanı, ameli, ibadeti, ahlâkı en üstün) olandır (s.105).

Kadın; özelliği, vazifeleri ve hakları

İzmirli, Tesettür risalesinde, Şerîatin mekasıdını (gayesini, hikmetini) özetledikten sonra bunlardan biri olan "neslin ve iffetin korunması gayesi" çerçevesinde tesettür konusunu da açıklıyor:

> Şeriat-ı Garra-yı Ahmediyye kadına muhtaç olduğu şeyi ihtiyacına göre, zaruri olduğu şeyi zarureti miktarınca müsaade ediyor. Şeriat-ı Mutahhara-i Muhammediyece mekâsıd-ı zaruriye beştir: Hıfz-ı din, hıfz-ı nefs, hıfz-ı akıl, hıfz-ı mal, hıfz-ı nesil.
>
> Hıfz-ı din (dinin korunması): Adüvv-i muhârib (savaşçı düşman) olana cihâd, bidatlere davet edenlere (dü'âte) ukubet [ceza] etmekle hasıl olur.
>
> Eimme-i Hanefîyye indinde gayrımüslimlere küfründen dolayı değil, belki adüvv-i muharib olmalarından dolayı cihad edilir: İllet-i cihâd, küfür değil, harbîliktir. Buna mebnî ruhban katlolunmaz. Zimmîlerin, müste'menin [eman verilmiş olan], harb etmeyen sabînin, kadınların öldürülmemeleri hakkında icmâ-ı ümmet vardır.

Hıfz-ı nefs (can emniyeti) Kısas ile hasıldır. "Veleküm fi'l-kısas-ı hayatun: Sizin için kısasta hayat vardır" nazm-ı celîli buna şahiddir…

Hıfz-ı akıl: Hadd-i müskir (içki cezası) ile hasıldır. Aklı muhafaza için müskir haram kılınmıştır.

Hıfz-ı mal: Sârıka (hırsıza), ğâsıba, muharibe (soyguncuya) ukubet etmek ile hasıldır.

Hıfz-ı nesil: Hadd-i zina ile hasıldır.

İbâdât: Hıfz-ı dine… râcidir.

Hıfz-ı nesil: Makâsıd-ı zaruriye-i şer'iyedendir. Zina nesli zayi kılar… zina ile tazyî'-i neseb (soyun ve ailenin zayi olması), israf-ı mâ-i tenasül hasıl olduğundan zina memnu olmuştur…

Nikâhta nesep sabit oluyor, mâ-i tenasül (siperm) israf olunmuyor da nikâh şer'an tecviz olunuyor. Zina ile mâ-i tenasül israf olunuyor, nesep zâyi' oluyor da zina şer'an tecviz olunmuyor…

Tesettür: Zerî'a-i fesad-ı zinayı [zina fesadına vesile olmayı] sedd etmek için meşrudur. Zinanın devâîsi (davet eden davranışlar) de, zerâyi'i (yol açan davranışlar) de haramdır.

Bu da tabiidir. Çünkü, bir kimse askerini veya raiyesini veya ehl-i beytini bir şeyden men etse sonra men ettiği şeye mûsıl [ulaştıran] olan turuk ve esbabı onlara nasıl mübah kılabilir? Tabiatı ile turuk ve esbabı da men edecektir; keza etıbbâ marazı menetmek istedikleri zaman sahibini maraza mûsıl olan (ulaştıran) turuk ve zerâyiden meneder.

Yoksa, ıslahını kastettikleri şey duçar-ı fesât olur. Artık, hikmet ve maslahâtın ve kemâlin derecât-ı ulyâsında bulunan şeriat-ı kâmile de böylece harama musıl olan tariki, zinanın devâ'isini, zerâyi'îni menediyor.

Hulâsa, insanlardan ne vakit fesad-ı zina havfı [korkusu] kalkar ise işte o vakit tesettür ve hicab da kalkar. Başka türlü kalkamaz, ne turuk-ı hamse (yukarıda bahsi geçen beş dereceli fetva usulü) ile, ne edille-i ahkam-ı şer'iat ile, ne kavâid-i celîle-i fıkhıyye ile tesettür ve hicab kalkamaz.

> Emr bilmaruf ve nehy anil münkere mani olunmadıkça, ilm-i şeriat erbabı bulundukça, onlar sâkit-i ani'l-hak (hakkı söylemeyen) olmadıkça kadınlar ile tatlı tatlı sohbet edilemez. Eslâf ve ahlâf-ı fukahanın (önceki ve sonraki fakihlerin) aleyhinde ne kadar söz söyleniyorsa söylensin, ona Müslümanlık âleminde hiçbir kıymet verilmez.

Anglikan Kilisesine Cevap adlı eserinde ise (s. 125-150) önce kadın ile erkeğin farklı yaratılışlarını açıklıyor, sonra da kadının hak ve ödevlerini şöyle anlatıyor (sadeleştiriyor ve özetliyorum):

> İslam'ın öteden beri kadına bahşettiği ve Avrupa kadınlarının mahrum oldukları eşit ve imtiyazlı (pozitif ayrım yapılmış) haklarını şu maddelerde açıklamak mümkündür:
>
> 1. Kadının da erkeğinkine eşit düşünce ve irade bağımsızlığı vardır. Biri diğerine tahakküm edemez. Erkek ailede kavvâmdır; bunun mânâsı ise aile reisliğidir, aileyi idare etmesidir. Bunun da sebebi erkeğin, emek çekerek ve sıkıntılara göğüs gererek ailenin geçimini sağlama yükümlülüğüdür. Buna karşı kadınından, şerîata uygun olan konularda itaat bekler. Erkek kadına saygı gösterir, aile işlerine ortak eder. Erkeğin iki önemli vazifesi daha vardır: a) İyi geçinmek b) Uyumlu beraberlik hakkına riayet... İslam'da kadın rüşd ve kudretten mahrum bir çalışma (sa'y) makinesi değildir. Erkeğin saadet ve lezzetine bir alet de değildir. Erkeğin elinde bir hakaret ve şehvet oyuncağı da değildir. Aksine tabii haklara malik bir hayat ortağıdır. Kamer gibi bir peyk (uydu) değil, erkek gibi bir güneştir. Aile topluluğu esîr ve efendiden değil iki hayat ortağından oluşmuştur. Erkek kadının hayatta iradesini öldüremez, beynini ezemez, şerîatın bahşettiği hakları talep ve vazifeleri ifasını sınırlayamaz...
>
> 2. Kadın, erkek gibi aynı gaye için yaratılmıştır (Bir Allah'a kulluk).
>
> 3. Kadın erkek gibi öğrenme (ilim), itikad ve amel hükümlerini icra ile yükümlüdür. Kadın âlim olur, müftü olur, velî

olur, ârif-i billah olur. Kadının öğretmeye (tedrise, muallim ve müderris olmaya), müctehid olmaya da selahiyeti vardır. Kadın bazı imamlarımıza göre, Efendimiz ile peygamberlik son bulmadan önce peygamber bile olmuştur.

4. Kadın, erkek gibi velayet yetkisine sahiptir. Hanefî mezhebine göre had ve kısas dışında kalan hukuk mahkemelerinde hâkim olabilir. Kadın yalnız devlet başkanı olamaz; onun tabii olan bazı özellik ve arızaları bu göreve manidir.

5. Kadın, dinin emir ve yasaklarına genel olarak erkek gibi muhataptır.

6. Kadın erkek gibi emir bilmaruf nehiy anilmünker ile mükelleftir; yani içinde yaşadığı toplumda dinî, ahlâkî, hukukî... sapmalar ve ihlalleri ıslah için gerekeni yapmak onun da görevidir ve bu görev çok önemlidir.

7. Allah'ın hükmünün ortaya çıkması erkek gibi kadın ile de olur; bu da fetva vermek, yargılayıp hüküm vermek, haber vermek, rivayette bulunmak ve şahitlik etmekle olur.

8. Kadının medenî hakları vardır; buna dayanarak hayata atılabilir. Akitlerde, sözleşmelerde, muamelatta kadının hukuku, erkeğin hukuku gibidir. Özellik ve arızalarından dolayı bazı davalarda şahitliği farklı olmakla beraber tek başına şahitliğinin geçerli olduğu konular ve davalar da vardır. Mirastaki fark ihtiyaç farkına dayanır. Diyet farkı, çalışma gücüne dayalıdır. Başka farkların da birer makul sebepleri vardır.

9. Kadının örtünmesi, sefil erkeklerin tacizlerini engellemek ve iffetlerini korumak içindir. İffeti korumak erkeklere de farzdır, ancak kadın bu konuda erkeğe nispetle daha ziyade tehlike altındadır.

10. Para kazanmak, yakından uzağa ailenin geçimini sağlamak kadının değil, erkeğin vazifesidir. Evli kadının geçimini kocası, evli olmayan kadının geçimini velisi sağlar, bunlar yoksa bu vazife devlete düşer. Bununla beraber ihtiyaç halinde kadının, geçimini sağlama için çalışması da câizdir...

Kısas

İslam'da düello etmek, kan gütmek ve intihar etmek şiddetle yasaklanmıştır. Haksız yere cana kıyanın cezası kısastır; yani kıydığı canı, canı ile ödemektir. Ceza fiil cinsinden olur. Adam öldürmelerin sebeplerinin başında intikam hissi ve saikı geliyor. Öldüren kısas edilerek öldürülmezse maktulün yakınlarındaki intikam hissi devam eder, fırsatını bulunca onlar da katili öldürürler, bu defa intikam hissi katil iken maktul olanın yakınlarına geçer, böylece karşılıklı öldürmeler ailelere, kabilelere uzanarak kamu güven ve düzenini bozar. Maktulün yakınları razı olurlarsa katilin kısası yerine diyet alabilirler; böylece katil yüklü bir ödeme ile canını kurtarır, maktulün yakınları da diyet ile ihtiyaçlarını giderirler ve intikam duygusu zayıflar (s. 59).

Cihad

Cihad bir ibadettir ve hac ibadetinden daha üstündür. Can, mal ve düşmanın yenilmesine yardımcı olacak fiil ve davranışlar ile cihad yapılır, en değerli olanı hem malı hem de canı ile cihad etmektir.

Başka dinden olanlarla savaş, din farkından (onlar kâfir oldukları için) değildir; bu sebepledir ki, kâfir oldukları halde eman verilmiş olanlar, (müste'menler), gayrimüslim vatandaşlar (zimmîler), savaş sırasında savaşa katılmayan ve yardım etmeyen din adamları, çocuklar, kadınlar öldürülmez. Savaş, "İslam'ın yüce mevkiini korumak (i'lây-ı kelimatullah), İslâmî hayata karşı sû-i kast, Müslümanlara karşı savaş açmak, toplu halde dinden dönerek fiilen veya potansiyel olarak karşı savaşçı olmak, Müslümanları yurtlarından ve dinlerinden çıkarmaya kalkışmak, antlaşmayı bozmak, insanlara zulmetmek" gibi mücbir sebeplerle yapılır.

> Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Allah adaletli olanları elbette sever. / Allah ancak, din konusunda sizinle savaşmış, sizi yurtlarınızdan çıkarmış ve çıkarılmanıza yardım etmiş olanlarla dostluk kurmanızı yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte bunlar kendilerine yazık etmişlerdir (Mümtehine: 60/8-9).

Faiz (Riba)

Faiz, iki bedel arasında cereyan eden, fakat karşılığı bulunmayan şartlı fazlalıktır: Yani yüz liranın karşılığı yüz liradır, bunu yüz bir lira olarak ödeme şartıyla satarsanız, bedelli (ıvazlı) bir akitte, karşılığı bulunmayan bir fazlalık ortaya çıkar ki, buna riba (faiz) denir.

Faizin haram kılınması kamu yararı, merhamet ve sosyal dayanışma hikmetlerine uygundur; faizin serbest bırakılması ise bu ahlâki ve ictimai ilkelere aykırıdır. İktisatçılar faizin faydalarından söz ediyorlar; ancak İslam'da bir şeyin mubah olabilmesi için zararı daha az veya sıfır, faydası daha çok olması gerekir; faizciliğin ise insanlık âlemine zararı daha çoktur:

a) Kişinin malının dokunulmazlığı vardır. Faizciden faizli ödünç alan (kredi çeken) kişi bazen ticaret yaparak bundan faydalanabilir; ancak bu fayda garantili değildir; kaybetmek de vardır, halbuki borçlu kazansın kaybetsin faizi ödeyecektir. Olmaması da mümkün olan menfaate karşı kesin olarak alınan faiz arasında karşılık dengesi yoktur.

b) Bir toplumun refah ve saadeti ziraat, ticaret, zanaat gibi mesleklerin ve işlerin bulunmasına bağlıdır. Faiz ile geçinenler bunları yapmazlar, bir şekilde elde ettikleri paranın faizi ile geçinerek toplumun refahına katkı yapan işlere girmezler. Bu ahlâk, davranış ve yaşayış biçimi bazen nesiller boyu devam

eder, lakin servet (faize verilen para) paylaşma ile azalır, giderek faiz geçimlerini sağlayamaz olur, başka bir iş tutmayı bilmediklerinden sermayeden yemeye başlarlar ve bu sayede zengin bir ailenin serveti zaman içinde azalır ve yok olur. İslam faizi yasaklayıp çalışarak, üreterek, alıp satarak kazanmayı teşvik etmek suretiyle servetin artmasını da sağlıyor.

c) İnsanlar birbirinin organları gibidir, aralarında insaniyet ve yüze ahlâk bağı vardır; bu sebeple yardımlaşma dayanışma ile yükümlüdürler. İhtiyacı olana, elinde fazlası olan karşılıksız ödünç verecektir (karz-ı hasen), faizcilik bu dayanışma ve yardımlaşma faaliyetini ortadan kaldırıyor.

d) Genellikle faizci zengin, faizle ödünç alan muhtaçtır. Muhtacın malını karşılıksız olarak zengine vermek merhamet ve insaniyet sıfatı ile uyuşmaz.

e) Faizcileri genel olarak insanlar sevmezler, onlara karşı düşmanlık ve kin duyguları oluşur.

f) Faizcilikle edinilen servete, bundan mahrum olanlar göz dikerler, fırsat bulduklarında bunların canlarına ve mallarına zarar verirler. Zamanımızda sermayenin belli ellerde toplanması, merhamet, şefkat, yardımlaşma duygularının yok olması emekçilerle sermayedarlar arasındaki rekabeti ve düşmanlık duygularını körüklemiştir. Sosyalizm ve Bolşevizm gibi düşünce ve düzenlerin bundan doğduğu inkâr edilemez (s. 87-89).

Kusur İslam'da değil

İslam'ın büyük insaniyet mensupları arasında bugün görülen ve onlara yakışmayan durumun sebebi İslam değildir; sebep:

Fıtratın aslındaki idrak eksikliği, inat, aşırılık, din sevgisinin kalbe nüfuz etmemiş olması, dindeki yüce ilâhî hikmetlerin anlaşılmamasıdır.

Güzel ile çirkini, doğru ile eğriyi ayıran göz nice defa ya ihmal veya inat yüzünden güzeli çirkinden, eğriyi doğrudan ayıramaz. Bu kusur da göze ait olur.

İşte bu razı olamayacağımız durum İslam'da değil, Müslümanlardadır. İslam'da hiçbir bakımdan kusur ve eksiklik yoktur: ne kadar kusur ve eksiklik varsa Müslümanlardadır.

Müslümanların durumuna bakarak İslam'ın mahiyet ve kıymetini belirlemek doğru değildir.

En sağlam kanun ve yetkinliğin en üst rütbesinde olan İslam, bazı arızaların etkisi altında kalarak bugün, maalesef aslına ait safveti (yabancı unsur karışmamış aslını) gerektiği gibi ortaya koyamamaktadır. Nitekim diğer dinlerin salikleri de böyledir. Bu arızaların başlıcaları da manevi ve siyasî olur (s. 183).

İslam Toplumunda Birliğin Dayanakları

İslam, sosyal hayatın gerekli kıldığı her şeyi kapsar. Sosyal düzeni sağlamak için gerekli olan kuralları koyar ve çiğnenmekten korur... Aile kurmadan tek başına yaşamayı istemez, aile hayatını emreder. İbadetlerinde, Hâlik'a ibadet, yaratılmışlara şefkat, yardımlaşma ve dayanışma gibi erdemli davranışlardan başka şunların da temin edilmesi vardır:

Toplumda birlik,

Kuvvette birlik

Şan ve şevketinin yüceltilmesi.

Toplumda birliğin birinci tezahürü kelime-i tevhitte vahdettir (birliktir). Kur'an-ı Kerîm yaşadıkça Müslümanlar arasında tevhidin sözünün birliği ebedîdir ve İslam hayattadır.

İkinci tezahürü millî birliktir. Bir Müslüman hangi kavimden olursa olsun (etnik aidiyeti ne olursa olsun) önce Müslümandır. Bu maksada adanmıştır. Bunun çelişmediği noktada bir kavmiyeti olabilir.

Üçüncü tezahürü İslâmî başkanlıktaki birliktir; hilafet makamı bunu hâizdir. Bu başkanlığın birden fazla olması haramdır, şiddetle yasaklanmıştır (s. 198).

İslam Siyasî Düzeni, Devlet ve Hükümet

Hükümet, devletin temsilcisi ve vekilidir, devlet de hak, adalet ve kamu menfaatini koruma gayesiyle teşekkül etmiş bir siyasî cemiyettir (s. 236).

İslam'ın sosyal düzeni korumak için kurduğu devlet Kur'an-ı Kerîm'in telkin ettiği bir devlettir. İslam devleti Kur'an'ın siyasetine, Kur'an'ı detaylandıran ve açıklayan sünnetin siyasetine bağlıdır (s. 239).

İslam'ın ilk devrinde, dünya tarihinde bir daha benzeri görülmeyen, Müslümanlara ve Müslüman olmayanlara adaletle muamele eden bir İslam devleti kurulmuş idi (s. 242).

İslam'da hükümet hakkındaki nazariye ve şekil Kur'an-ı Kerîm'de sözlü olarak yoktur; ilgili âyetlerin çeşitli delaletleri ile ilk dört halifenin uygulamaları bu konuda meşruiyet kaynağıdır. Hükümetin şekli, bilinen hükümet şekillerinin bütün iyi taraflarını içinde toplayan eşsiz (benzeri olmayan) bir şekildir. Ancak bu şeklin belli bir formu değişmez olarak sabit olmayıp kamu yararına göre ve devlet ile hükümetten gayeye göre değişime açıktır. İlk dört halife zamanında tek bir şeklin uygulanmamasının ve şekle önem verilmemesinin sebebi budur.

Sosyal kurumlar sayısız olarak değişime uğramakta ise de denildiğine göre dünyada hükümet şekilleri üç çeşit olarak görünüyor: Monarşik, aristokratik, demokratik.

İslam hükûmeti monarşik bir hükûmet değildir; çünkü devlet işleri bir şahsa verilmemiştir; aile hükümeti (babadan oğula saltanat) de Râşid Halifelerde sonra ortaya çıkmıştır, hükûmetin ayrılmaz vasfı değildir.

İslam hükûmeti aristokratik bir hükûmet değildir; çünkü hükûmet işleri asillerin ve zenginlerin tekelinde değildir; ehliyet ve liyakati olan herkese bu kapı açıktır.

İslam hükûmeti bir çeşit demokratik hükûmettir. Halk hükûmetin başkanlarını seçer, seçilenler adaletle yönettikleri ve işi ehline verdikleri sürece onların meşru olan emirlerine (kanun ve kararlarına) itaat eder, hak olan hususlarda onlara yardımcı olur. Bütün halk ehliyet ve liyakatine göre devlet vazifelerinde yer alabilir, bir köle bile veliyyü'l-emr (üst düzey amir, başkan) olabilir. İslam dünya işlerinin faydaya göre yürütülmesini ümmetin irade ve ihtiyarına bırakmıştır.

Hak ve hakikat ilkesini Allah bildiği gibi güç ve erk ilkesini de Allah bilir; sosyal gücün kaynağı tabiat veya eşyanın tabiat ve düzeni değil, bilakis bunları yaratan Cenab-ı Hakk'tır. İslam hükümeti ümmet hükûmetidir, fert hükümeti değildir. Yeni siyasî teoriye göre üç kuvvet (erk) gerçekte millete racidir. Millî egemenlik, kanun çıkarmak ve bunları yürütmeyi takip etme hususunun millete ait olmasıdır. Millet bu hakkın yerine getirilme yetkisini fertlere verebilir, fakat bu hak değişmez ve elinden alınamaz olarak millette kalır.

İslam'da üç erkin tamamı ümmettedir. Müminler yasama hakkına sahiptirler. Ümmetin icmaı en büyük bir şer'î delildir; ancak asıl kanun koyucu Allah'tır, müminler Allah'ın koyduğu kanunları (ictihad ve yorumlarla) keşfederler.

Yürütmeyi takip (icra ve denetim) hakkı da ümmete aittir, bu konuda da -hak kendilerinde daima kalmak şartıylafertlere yetki devredebilir.

Düşünceyi açıklama hürriyeti olmazsa milletin hakimiyeti kuru bir laftan ibaret kalır; bu sebeple İslam fikir hürriyetini teminat altına almış, iyi doğru ve meşru olanı açıklamak, emretmek, bunların zıddını açıklamak, tenkit etmek ve izale etmek için konuşmak ve imkâna göre gerekeni yapmak farz olmuştur.

Hürriyetin iki direği eşitlik ile meşverettir (danışma, şûrâ). Bu ikisi olmayınca hürriyet yoktur.

Aynı kanuna itaat eden fertlerin tamamı nasıl bir milliyeti teşkil ediyorsa aynı ilâhî şerîata (kanuna) tabi olan İslam da bir toplum oluşturur ve bir toplum şuuru vücuda getirir. İşte bu "millî duygu" denilen sosyal şuura İslam'da "İslam duygusu" denir. Millî duygusu olanlar milletin fertlerinden birinin mutluluk ve felaketinden nasıl etkilenirlerse her Müslüman da Müslüman kardeşinin saadetinden mutlu olur ve felaketinden acı çeker. Kardeşlerinin felaketine karşı yanında durur, hukukunu, can ve malını korur.

Her milletin bir vatanı olduğu gibi İslam'ın da bir vatanı vardır. İslam vatanperverdir, fakat "şovenizm" değildir. İslam asla Müslüman olmayanlardan nefret ve onlara hakaret etmez.

İşte İslâmî hükümetin içi "eşitlik ve danışma" direkleriyle ayakta duran hürriyet, dışı da ümmetin hakimiyetidir. Böyle olan hükümet seçim ve danışma hükümeti olur. Seçim usulü, ilk dört halifenin takip ettikleri yollardır. Hükümetin şekli ise kamu yararına göre hukuk ve idare yönlerinden iznin genişlemesine müsaittir (s. 252-257).

Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Başka Düzenlerin Açmazına Karşı İslâmî Düzen

Sermayenin zulmüne, hakkını vermediği emeği acımasızca istismarına karşı sosyalizm ve komünizm doğdu. Bunlarda insan fıtratını, tabii meyil, kabiliyet ve ihtiyaçları bir yana bırakarak yalnızca sosyal ve ekonomik eşitsizliği gidermeyi hedefledikleri için genel olarak insanlığın huzur ve mutluluğunu sağlayamadılar.

Yaşanan ve beklenen sosyal patlamaları, kamu düzen ve güvenliğini bozan hareketleri İslam dini, on dört asır önce koyduğu ilâhî düsturlar ile tedavi ediyor. Kapitalizmi elhak

müstefîd edecek bir surette razı kılıyor, sosyalizm ve komünizmin emellerine de ihtiyaç bırakmıyor (s. 200-203, 210 vd.).

İslam'da Avrupa'da olanlara benzeyen partiler yoktur ve olamaz; onlar sosyal durumu değiştirmeyi hedef edinirler, İslam'da bu durum gerçekleşemez; çünkü toplumu kuran esaslar tamamlanmıştır, her parti bunların korunmasına yardımcı olmakla yükümlüdür. Hükümet adil siyaset üzerine kurulduğu için onu düşürecek bir kuvvetin oluşmasına da ihtiyaç yoktur. Eğer kuvvet ve kudreti ellerine alıp kötüye kullanan yöneticilerin kötü gidişlerine son vermek gerekirse "İlahi vahiyden doğan en kâmil bir kanunu en ziyade ehil ve evlâ gördüğü zevata teslim etmek için inkılab vukua gelebilir" (s. 239).

İslam'da Ruhbanlık ve Teokrasi Yoktur

İslam'da mabede dayanan bir rûhânî hükümet ve kudret yoktur. Hükümdarlar için de böyle bir hak yoktur. Müslüman ancak Mabudu huzurunda kayıtsız şartsız kuldur, Allah'tan başkasına karşı da yine kayıtsız şartsız hürdür. İradesi ve düşüncesi rûhânîlere bağımlı değildir. Allah Teâlâ ile kul arasında O'na yakınlaştırmak için beşeri bir aracı (vasît, kâhin, zaîm) yoktur.

Hristiyanlık başlangıcında yoksullar arasında yayılmış idi, gizlice toplantılar yapıyorlardı, din resmiyet kazanmadan önce aralarında bir rûhânî heyet oluşmuş idi ve bütün işlerine bu heyet bakar idi. Roma imparatorları resmen Hristiyanlığı kabul ettikleri halde cismanî heyete karşı rûhânî heyetin bulunması temel şartlar arasında ve papaz, piskopos, metropolit, patrik gibi rûhânî teşkilat temel mahiyetinde idi. Orta çağda tamamıyla hâkim olan kilise (rûhânî heyet), Hz. İsa aleyhisselamın temiz yollarına aykırı olarak hem cismani (maddî-siyasî) hem rûhânî (dinî-kutsal) hakimiyeti ellerinde tutup devam ettirmek için halka baskı yapıyorlardı, bu yüzden

halk dinden soğuyordu. Kilise babalarının aşırı ve kötü davranışları bütünüyle din adamlarının nüfuzlarını ve irşadlarının etkisini ortadan kaldırdı, dinî düşünce yok olup gitti.

Hz. Ahmed'in (s.a.) tebliğ ettiği din (İslam) ise aşırılığı kaldırmış, din âlimlerinin tahakkümlerine (zorbalık ve baskılarına) meydan vermemiş, yalnız irşadını, âhiret cezası ile korkutması ve uyarmasını bırakmıştır. Din âlimlerinin ancak öğretme ve yol gösterme (eğitme) hakları vardır. Şartlarını taşıyan âlimler teşri hakkına; yani ilâhî hükmü (din kurallarını) açıklama ve ilâhî kanunu keşfetme hakkına sahip olsalar da yine yalnızca bir rehberdirler, İslam'da ma'sûm (günah işleyemez) ve lâyuhti (hata etmez, yanılmaz) bir fert yoktur... İslam'da Yaratıcıdan başkasının sultası (otorite, yetke) yoktur. İslam'da papalık yoktur, rûhânî teşkilat (kilise teşkilatı) yoktur, rûhânî rütbeler yoktur, İslam'da "Allah'a ait olanı Allah'a, Kaysere ait olanı Kaysere verme" kuralı yoktur, dinî başkan da, hükümet başkanı da sorumludur. Halife bile din kuralı koyucu değildir, bunu Allah yapar, dini koruyan da belli bir kişi ve heyet değil, ümmettir.

İslam Sosyolojisi Olan Fıkıh ve Sosyal Kurumlar (İrtifakat)

Bir toplumun var olup yaşayabilmesi için ne lazım ise İslam ona önem vermiştir. İslam Sosyolojisi ilmi olan fıkıhta bu toplum için gerekli kurum, kuruluş, tedbir vb.lerine "irtifakat" denir. Salih bir medeniyetin irtifakata ihtiyacı vardır. İrtifakat beşer toplumunun kalbi mesabesinde olduğu için şerîat, öncelikle bunlardan bahsediyor. Mahkemelerin kurulması, iç güvenliğin ve asayişin sağlanması, dıştan gelecek saldırıya karşı savunma, insan hayatında refah ve kolaylık için yapılan icatlar ve keşifler... hep irtifakattır (s. 232).

Huzur İsteyen Beşerin Son Durağı İslam Olacaktır

İslam'ın emir ve tavsiyelerini uygulamadıkça insanlığın huzur bulması mümkün değildir. Yeni filozofların ortaya attıkları "ilâhî irade ile beşerî irade arasında ahengi kurmayı hedefleyen düşünceler, duygular ve davranışlardan ibaret olan tabii din, İslam dininden başka bir şey değildir. İslam'ın içi ve dışı yaratılmışın, Allah'ın murad ettiği şeyi murad etmesidir. Beşer er geç, ismen olmasa da fiilen İslam (Müslüman) olacaktır, bu da şimdiden tahmin olunabilir (s. 264).

Son Söz (Değerlendirme)

İzmirli, geniş mânâda ehl-i sünnete bağlı, ictihad ve tecdide taraftar, ancak bunu klasik kelam ve fıkıh usulünde sapmaksızın gerçekleştirmek isteyen bir İslamcıdır; reformcu, modernist ve neo-selefi değildir. İslâmî ilimleri hakkıyla tahsil ettikten sonra bildiği yabancı dillerin de yardımıyla eski ve yeni felsefeyi öğrenmiş, bu bilgisini de İslam'ı felsefî cereyanlara karşı savunmak için kullanmıştır. Hayatını bu çerçevede ortaya koyduğu İslam'ın korunmasına ve gerek içte ve gerekse dışta yayılmasına adamıştır.

İzmirli İsmail Hakkı tefsir, hadis ve siyerle de ilgilenip bu alanlarda daha çok tarihî ve tasvirî bilgiler nakletmiş, klasik ilimlerde sağlam bir birikime sahip olduğu gibi Batı düşüncesinde de kendini yetiştirdiği görülmüştür. Osmanlıların son dönemindeki karışık ve problemli bir çevrede başta kelam olmak üzere İslam ilim anlayışının yeniden canlanması için çaba harcamıştır. Zaman zaman bazı âlimlerin görüşlerini bütün kelamcı veya filozoflara genelleştirse de yaptığı nakiller ve çarpıcı mukayeselerden onun İslam düşünce geleneğine vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Bizzat kendisi de öncelikle güvenilir bir nakilci olduğunu belirtmiş ve çalışmalarını öğretim ihtiyacı doğrultusunda genelde ders notları şeklinde kaleme almıştır. Rasyonel ve eleştirel bakış

açısına sahip olmakla birlikte İzmirli'nin eserlerinde tek bir çizgiyi takip etmediği açıktır. Sıfatlar ve kader meselesi gibi bazı itikadî konularda Selef tavrını doğru bulurken aklî meselelerde istidlâllere başvurması, tercihlerinde değişik İslam mezhepleri yanında İslam filozoflarından da yararlanması, ayrıca çeşitli konularda çağdaş bilim ve düşüncenin verilerini kullanması onun bu yaklaşımını ortaya koymaktadır. Çok yönlü, verimli bir ilim hayatı geçiren İzmirli, bir düşünce sistemi ve ekol oluşturamamışsa da temsil ettiği geleneğe bağlı yenilik çizgisiyle son dönem Osmanlı düşüncesi içinde önemli bir yer edinmiştir.

KAYNAKLAR

İzmirli bahsinin başında kaynaklarımla ilgili şu genel bilgiyi vermiştim:

İzmirli İsmail Hakkı merhumun hayatı, eserleri, görevleri, düşüncesi ve hizmeti konularını ihtiva eden kitap, tez, sempozyum ve makalelerden oluşan zengince bir çalışma listesi vardır. Bunların muhtemelen en yenisi de Süleyman Hayri Bolay dostumuzun editörlüğünde her biri sahasında uzman kişilerin makaleleriyle (maddeleriyle) vücut bulmuş ve yayımlanmış olan *Tanzimattan Günümüze Türk Düşüncesi* isimli yedi ciltlik eserde ona ayrılan yerdir (C. VI, s. 3933 vd.).

Sayın Bayram Ali Çetinkaya 2000 yılında İstanbul'da basılan 304 sayfalık *İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri, Görüşleri* isimli değerli kitabında hayat hikayesini kısa tutmuş, eserleri ve görüşüne felsefe alanı ağırlıklı olmak üzere geniş yer vermiştir.

TDV İslam Ansiklopedisi'nde hayatını sayın Ali Birinci düşüncesini ve ilmi kelama katkısını da sayın M. Sait Özervarlı yazmıştır.

İzmirli'nin oğlu merhum Celaleddin İzmirli, iyi yetişmiş bir bilim adamı idi, babasının hayatını kaleme alıp yayımlamıştı. 1995'te yapılan İzmirli Sempozyumu'nun dokümanlarını M. Şeker ve A. Bülent Baloğlu yayına hazırlamış, vakıf da basmıştır; bunların içinde ek olarak Celaleddin Hoca'nın yazdığı biyografi de vardır.

Diğer kaynaklar:

İzmirli'nin eserleri:

Yeni İlm-i Kelam, I. Cild Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1339/1341

II. Cilt, Matbaa-i Amire (İstanbul) 1340/1343

Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmûası, sayı: 3, 4, 5.

Anglikan Kilisesine Cevap, Ankara, 1339/1341

Müstasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi?: Hakkın Zaferleri, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341, s.6-8.

Kitabu'l-iftâ ve'l-kazâ, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1336/1338.

Narın Ebediyyet ve Devamı Hakkında, el yazması Narda Hulûd Meselesi.

Sebîlürreşâd (C: 12, Sayı: 291, İstanbul, 27 Mart 1330/9 Nisan 1914, s. 78-80) (SR, III/10 [1928], s. 31-32).

(İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, I/45 [1361], s. 2-3; yazı dizisinin tamamı için bk. Kara, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, II, 120-131).

***

Birinci, Ali. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23. cilt. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.

Duman, Ali. "İzmirli İsmail Hakk. Hayatı, Eserleri ve Fıkıh." *Bilimname 14/1 (2008): 59-78.*

Duman. "İzmirli İsmail Hakkı,Tesettür Meselesinin Çözüm Yolları." *Hikmet Yurdu dergisi 1/2 (2008): 179-188*

İzmirli İsmail Hakkı. "Sosyal Bir İslam Fıkıh Usûlüne İhtiyaç Var mı?" çev., Ali Duman. *Hikmet Yurdu Dergisi* 2/ 3 (2009): 399-412

Kaya, Veysel. "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi", *Uludağ Üniversitesin İlahiyat Fakültesi Dergisi*.18/1 (2009): 529-557.

Küçükoğlu, Mustafa."İctimâî Usûl-i Fıkıh Teorisinin Klasik İslâm Hukuk Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi." Yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi, 2007.

Şentürk, Recep. *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

Şentürk. "Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydınları." *İSAM Dergisi* 4 (2000):133-171.

Topal, Şevket. "Ziya Gökalp'in içtimâi usûl-i fıkıh önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın karşı eleştirisi." *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2012): 7-25.

MUHAMMED SULTAN EL-MA'SÛMÎ EL-HUCENDÎ

(1297/1880 – 1960)

~

Giriş

Muhammed Sultan Hucendî de bir İslamcı din mazlumudur. Bugün Tacikistan sınırları içinde kalan, eskiden Fergana'ya bağlı Hucend şehrinde dünyaya gelmiş, hayatını öğrenmek, öğretmek, İslam'ı yaymak, bid'at ve hurafeler konusunda halkı aydınlatmakla geçirmiş; her hal ve şartta hakkı söylediği ve hakkın tarafında olduğu için başına türlü belâlar gelmiş bir İslamcı, bir din mazlumu.

Bu zatın hayat hikayesini, Arapça olarak bizzat yazdığı *Muhtasaru-tercemeti-hâli-Muhammed Sultan* (Kahire, 1355) isimli kitabından Türkçeye çevirdim. Okunması ve anlaşılması kolay olsun diye bazı küçük tasarruflar da yaptım

Bu çalışmamın, bundan sonra bahsi geçecek olan Mahmud Cevdet Bey'le bir ilgisi var. Sahhaflar'da rastladığım ve satın aldığım M. Cevdet Bey'in bazı kitapları arasında bu kısa hayat hikayesi de vardı. M. Cevdet Bey bu kitabı okumuş ve bazı sayfalarının kıyılarına küçük notlar da yazmıştı, ama ne yazık ki kurşun kalemi ile yazılan bu notlar silinmiş, yalnızca izleri kalmıştı.

Muhammed Sultan'ın kendi yazdığı hayat hikayesi vefatından yaklaşık yirmi yıl öncesine kadar gelmektedir.

Türkiye'de Muhammed Sultan hakkında tek bilgi Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin "Hucendî" maddesinde var. Bu madde de başlıca kaynak olarak tarafımdan İSAM Kütüphanesi'ne fotokopisini çeksinler diye verdiğim otobiyografiye (tercümesini sunduğum kitaba) dayanıyor.

Kendisi aslen Türk olan ve Mekke'de bulunan Ummu'l-kurâ Üniversitesi'nde yapılan bir teze göre, Arapça, Farsça, Türkçe yüze yakın eseri bulunan bu din mazlumu hakkında mutlaka daha fazla bilgi bulunmalıdır diyerek sevgili torunum Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kelam bölümünde görevli Doçent Dr. Ulvi Murat Kılavuz'a başvurdum, o da bir iki günlük araştırması sonunda merhum hakkında yapılmış bir master tezi, bir iki küçük biyografi ve daha önemlisi M. Sultan'ın Fatiha Tefsiri ile Japonya Müslümanlarının talebi üzerine yazılmış bir kitabına ulaştı. Bunları da gözden geçirerek, M. Sultan'ın, tercümesini sunduğum kitapta bıraktığı yerden hayat hikayesine devam ettim.

Muhammed Sultan hayatını yazdığı bu kitapçığın sonunda genişçe bir parantez açmış, bid'atler, mezheplere taassupla bağlanmak ve tarikatlara intisab konularında oldukça sert, bazı kimseleri üzecek üslûbta ve tonda ifadelere yer vermiştir. Bu zat meşhur İmam-ı Rabbânî'nin oğlu İmam Ma'sûm'un birkaç göbek sonraki torunudur. Onların tarikatına intisab etmiş, seyir ve sülûk geçirmiş, şeyhi tarafından insanları irşada ve tasavvuf eğitimine memur ve yetkili kılınmıştır; yani kendisine mürşidi tarafından icazet verilmiş ve tarikatta halife olmuştur.

Bütün bunlara rağmen hem tarikat hayatında gördükleri, yaşadıkları ve anladıkları, hem de gerek mezhep taassubu ve gerekse tarikatlara sızmış olan hurafeler, bid'atlar ve yine tarikat taassubuna bağlı bölünmeler, bunlar yüzünden genel olarak ümmetin, özel olarak da kendi ülke ve bölgesinin gördüğü zarar, mağlubiyet ve zillet, Sultan'ı tam bir

"selefî" yapmış, tarikatlara intisaba ve mezhep taassubuna karşı sert bir tavır almasına sebep olmuştur.

Elbette mezhep taassubu dinde makbul değildir, ümmetin bölünmesine, namazda bile cemaatin parçalanmasına sebep olmamalıdır. Mezhepler, müminler için farklı çözüm ve çare seçenekleri olarak görülmeli, farklı fetvalar ve uygulamalar dinimizin bir zenginliği ve Allah'ın bir rahmeti olarak kabul edilmelidir.

Tarikatlara gelince, bunlara toptan cephe almak yerine "bid'ata, hurafeye bulaşan, Kur'an ve sünnete aykırı davranışlar ve uygulamalara yer veren, tarikat ve cemaati siyasete ve servete araç kılan" tarikatları ve şeyhleri hedef almak daha uygundur.

İyi niyete ve ümmetin halinden dolayı dertlenmişliğe dayalı sert ifadelerinden dolayı Sultan Hucendî'ye cephe almak da insafa sığmayan bir davranış olur. Aslında Sultan, ileride ele alacağım *Fatiha Tefsiri* başta olmak üzere birçok kitabında, hem Ehl-i Sünnet'e mensup gerçek (muhakkık) âlimlerden hem de İmam-ı Rabbânî gibi bid'at ve hurafelere karşı olan, Kitab ve sünneti esas alan tasavvuf erbabından saygı ile söz etmiş ve birçok sözlerini kitaplarına almıştır.

Allah bu mücahid, mazlum ve mağdur âlimden de rahmet, af, mağfiret, cennet ve cemal lütuflarını esirgemesin!

Hayatının Birinci Dönemi

Soyu

Muhammed Sultan'ın soyu, aşağıda sıralayacağım ecdadı vasıtasıyla meşhur İmam-ı Rabbânî Ahmed Serhendî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm'a ulaşmaktadır.

Ebu Abdillah Muhammed Urun

Muhamed Mîr Seyyid

Abdurrahîm

Abdullah

Abdussamed

Abdullatîf

Muhammed Ma'sûm

Doğumu, Çocukluğu ve İlk Tahsili

Şöyle anlatıyor:

> İnsan bir tavırdan, bir halden, bir mertebeden diğerine, eksiklikten tamamlanmaya, zayıflıktan güçlülüğe, bilgisizlikten bilgiye... değişir durur. İnsan saadete namzet ve tabiatı da arızasız ise Allah onu saadetin yoluna iletir, birlik ve yüceliğinin delil ve işaretlerini gösterir; maddî ve ulvî âlemlerde yarattıkları üzerinde doğru düşünmeye başarılı kılar. Nitekim En'âm suresinde (74-81) dostu, elçilerin önderi, İslam dininin temellerini atan, bütün Müslümanların imamı olan Hz. İbrahim'in şahsında böyle bir kulun nasıl olacağını anlatıyor:
>
> 74. İbrâhim, babası Âzer'e, "Putları tanrılar mı sayıyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık içinde görüyorum" demişti. 75. Aynı şekilde biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun. 76. Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. "Rabbim budur" dedi. Yıldız batınca da "Batanları sevmem" dedi. 77. Ayı doğarken görünce, "Rabbim budur" dedi. O da batınca, "Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum" dedi. 78. Güneşi doğarken görünce "Rabbim budur; zira bu daha büyük" dedi. O da batınca dedi ki: "Ey kavmim! ben, sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım." 79. "Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim." 80. Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara

dedi ki: "Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak rabbimin (beni korkutacak) bir şey dilemesi hariç. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ ibret almıyor musunuz?" 81. Siz, Allah'ın size haklarında hiçbir hüküm indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaktan korkmazken, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım? Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?"

Bu satırları yazan ben zayıf kul da işte böyleyim. Hicrî 1297 yılında, Mâverâünnehir ve Fergana bölgesinin şehirlerinden bir olan Hucend'de dünyaya geldim. Bu güzel şehri Yâkut, Mu'cemu'l-buldan'ında şu beyit ile anlatıyor:

"Hucende'den daha güzel bir şehri ne Doğu'da gördüm ne de Batı'da!"

Beni anam ve babam yetiştirdiler (Allah'ın rahmeti ve rızası onlarla olsun, Rabbim makamlarını cennetin en üstün yerinde kılsın!), bana okumayı ve yazmayı öğrettiler; şehirlilerin dili olan Farsça ile yazılmış ve köylerde, yayla ve çöllerde yaşayanların dili olan Türkçe ile yazılmış birçok kitabı okudum. Sonra Arapça kitaplara geçtim: Sarf ve nahivi (Arapça grameri), edebî konuşma yazma kurallarını (belağat, beyan ve bedîi) öğrendim; bunun için İzzî, Zencânî, Cürcânî'nin *Avâmil*'i, İbnu'l-Hâcib'in *Kâfiye*'si, bunun Câmî ve Razî tarafından yapılmış şerhlerini... okudum. Sonra bölgemizde âdet olduğu üzere Mantık ve Felsefe'ye geçtim, bunlarla da meşgul oldum; *Îsâgucî*, *Şemsiyye*, bunların şerhleri, *Süllem*, *Hikmetu'l-ayn*, *İşârât* (İbn Sînâ'nın)... kitaplarını okudum. Arkasından Nesefî ve şerhleri, Adudiyye ve Devvânî şerhi, *Cevhere*, Teftâzânî'nin *Mekasıd*'ı, *Mevâkıf* ve Cürcânî şerhi, *Müsâyere*, *Sünûsiyye*, *Tahâviyye* gibi kelam ve akaid kitaplarını okudum. Fıkıh kitaplarından Keydânî'nin *Hulâsa*'sı, Sadruşşerî'a'nın *Vikaye Muhtasarı* ve şerhini, *Hidaye*'yi ve bunun *Fethu'l-Kadîr* ve *İnaye* isimli şerhlerini; Fıkıh Usulü ilminden Kaffâl ve Şâşî'nin kitaplarını, *Tenkîh*, *Tavzîh* ve *Telvîh*'i, Pezdevî ve İbnu'l-Hâcib'in usul kitaplarını,

İbnu'l-Humâm'ın *Tahrîr*'ini, *Menâr*'ı ve daha başkalarını okudum. Sonunda, belli kitapları okuyup bitirdikten sonra *Mişkâtu'l-mesâbîh*'in baş tarafından bir kısmını, el-Huseynî'nin Farsça tefsirini, *Beyzâvî* ve *Ruhu'l-beyân* diye bilinen tefsirleri okudum. Bütün bunları Hucendeli ve Buhârâlı olan Üstad Muhammed Ivaz, yine Buhârâlı ve Merginânlı olan Üstad Abdurrezzak'tan ve diğer bazı âlimlerden okudum.

Yukarıda saydığım ilimleri ve kitapları okuyunca kendimi kemalin (yetişmenin, erginlik ve yetkinliğin) son sınırına varmış sandım; sarığı büyüttüm, cübbenin (latanın) kol ağızlarını genişlettim, etekleri uzattım. Artık kendimizi "Peygamberlerin varisi", halkı da bizim hizmetçilerimiz, hatta kölelerimiz gibi görüyorduk. Buralarda ilim mensuplarının genel olarak hali budur.

Ve diyorduk ki:

Müslüman, Hanefî mezhebinde olan kimsedir, diğer mezheplerde olanlar hataya düşmüş, hak olandan uzaklaşmışlardır.

Bu inanç ve kanaatin sonucu olarak da "namazda, teşehhüd okurken işaret parmağı ile işaret etmeye" haram diyorduk; çünkü Keydânî'nin Fıkıh kitabında, "Hadisçiler gibi, tahiyyat okurken parmak ile işarette bulunmak haramlar arasındadır" diye yazıyordu. Buralarda meşhur olan Mes'ûdî'nin kitabında da bu konu şöyle idi: "İşaret parmağı ile işarette bulunmak öncekiler zamanında sünnet idi, bunu Şîîler ve Râfızîler uyguladılar, bu sebeple Ehl-i sünnet'in sonradan gelenleri bunu terk ettiler, dolayısıyla uygulamadan kalktı (mensuh oldu)". Bazı kitaplarda da "Fetva'nın bu açıklamaya göre verileceği" yazdığından biz işareti yasaklıyorduk. Bunun sonucu olarak Hanefî olmayanın Müslüman da olmadığını, Hanefî mezhebinden başkası ile amel etmenin câiz olmadığını zannediyorduk. Çünkü zamanında Buhârâ müftüsü olan Allâme Şemsüddîn Muhammed Kuhistânî, Vikaye Muhtasarına yazdığı şerhinde şöyle diyordu:

"Mezhepte kabul gören kurala göre Ebû Hanîfe'den başka sahâbe veya tâbi'ûndan hiçbiri taklîd edilemez. Muhammed Pârsâ'nın *el-Fusûlü's-sitte* isimli kitabında kaydettiğine

göre Hz. Îsâ indiği zaman Ebû Hanîfe'nin mezhebine göre hükmedecek."

Aynı kitabın nikâh bahsinde:

"Mu'tezile mezhebine mensup bir kimse ile evlenmek câiz değildir; çünkü onlar, bize göre kâfirdir." Bu ifadede işaret yoluyla Şâfi'î mezhebine mensup olanlarla da evlenmenin câiz olmadığı söylenmiş olmaktadır; çünkü onlar da -bu anlayışa göre- "İnşaallah müminim" demek suretiyle küfre girmiş oluyorlar; nitekim İmam el-Fadlî bu yolda fetva vermiştir.

El-Kerâhiyye bölümünün sonunda şöyle diyor:

"Bizim mezhebimizin hata olması ihtimali olmakla beraber haktır (doğru olanı bulmuştur), muhaliflerimizin mezhepleri ise isabetli olma ihtimali bulunduğu halde hatadır (doğruyu bulamamışlardır). Hanefî mezhebinden olan bir kimse Şâfi'î mezhebine geçerse cezalandırılır; tersi olursa ceza verilmez. Haskefî de *ed-Durru'l-muhtâr*'da bunu ifade etmiştir.

Bu son kitapta ve Mes'ûdî'nin namaza dair bölümünde şu ifade vardır:

"Peygamberimiz (s.a.) Ebû Hanîfe'nin geleceğini müjdeledi ve üç kere 'O ümmetimin ışığıdır' buyurdu."

Buhârâ halkı bu uydurma hadisi güzel hatlarla levhalara yazdırıp camilerinin mihraplarına astılar.

Bütün bunlar ve benzerleri yüzünden şöyle zannediyorduk:

Doğru olan Hanefî mezhebinin ictihadlarıdır; Şâfi'î, Mâlikî, Hanbelî ve hadisçilerin benimsedikleri ictihadlar ve hükümler ise hatalıdır. Ellerinde dolaşan kitaplarda ne varsa onlar da Ebû Hanîfe'nin ictihadlarıdır. Her kitap yazan müctehiddir. (Bir yandan da dördüncü hicrî asrından sonra ictihad kapısı kapanmıştır diye iddia ediliyordu.) Tarikat şeyhlerinden birine bağlanmak (bey'at) gereklidir. Bir şeyhe mürid olmayanın şeyhi şeytandır. Şeyhler Allah ile kulu arasında aracıdır (vâsıtadır). Bir şeyhi araya sokmayan (tevessül etmeyen) Allah'a ulaşamaz; çünkü onlar Allah'ın kapısıdır. (Hindistan'da basılmış olan Hazînetu'l-asfiyâ ve sefînetu'l-evliyâ isimli kitapta bunlar yazılıdır.)

Bu yüzden halk (avam) ve öğrenciler şeyhlerin kapılarının önünde sıraya giriyorlar, onlar da şeyhlerinin türbelerine yöneliyorlardı (teveccüh). Halkın inancına göre onlar, şeyhlerinden feyiz ve nur alıyorlardı. Bu sebeple üzerlerine yüksek kubbelerin inşa edildiği kabir ziyaretlerine koşuyorlar, onlara adaklar adıyorlar, onların gaybı bildiğine, evrende tasarrufta bulunduklarına, şehirleri koruduklarına inanıyorlardı. Her Çarşamba gecesi Behâuddîn Nakşbend'in türbesini ziyaret ediyorlar, türbenin etrafında tavaf yapar gibi dolanıyorlar, feyiz almak için saatlerce kabre dönerek duruyorlardı. Birbirlerine "Efendimiz kalbime şunu gönderdi, bana şunu müjdeledi" diyorlar, birtakım keşifler ve kerametlerle ilgili iddialar ileri sürüyorlardı.

Mâverâünnehir, Rusya'ya bağlı Türkmenistan, Çin ve Afganistan ve bütün Hindistan şehirlerinde durum böyle idi.

Onlara göre Ehl-i sünnet Mâtürîdîlerden ve Eş'arîlerden ibaret olup bu ikisinin dışında kalanlar ehl-i bid'at idiler. Nakşibendî tarikatı, diğer tarikatlara göre en sağlam tarikattır; çünkü diğerlerinin son kemal noktası onun başlangıç noktasına dahildir; hatta şeyhlerinden birinin kabrinin yakınına gömülenler bile cennetlik olacaklardır. Hüseyin Vâiz el-Kâşifî'nin Raşahât isimli kitabında (Bu kitabı Kazanlı Muhammed Murad Türkçeye çevirmiş ve Mekke'de bastırmıştır) Muhammed Pârsâ'dan naklettiği rüyaya göre Hâce Behâuddîn Nakşbend ve Alâuddîn Attâr, içinde Hz. Peygamber'in bulunduğu bir kubbeli yere giriyorlar, bir süre sonra ikisi de sevinç içinde çıkıyorlar ve Behâuddîn Nakşbend şöyle diyor: Hz. Peygamber, benim kabrime yüz fersaha kadar yakın gömülenlere şefaat lütfunu müjdeledi. Alâaddin'e de kırk fersah mesafeye kadar şefaat imkânı verdi, en küçük sevenimize, en önemsiz müridimize de bir fersaha kadar şefaat iznini müjdeledi."

Hasılı Buhârâ, Çin, Mâverâünnehir, Hindistan... halklarının çoğu bu gibi hurafelere aldanmış durumda idiler; "Biz Allah'a aidiz ve O'na döneceğiz." (Bilindiği gibi bu âyeti,

ölüm haberi alanlar okurlar, Hcendî de bu durumun bir çeşit ölüm olduğunu ima ediyor.)

Fakat ben, Allah'ın gücü, kudreti, hidayeti ve başarılı kılması ile din ve dünya ilimlerini elde edince, bende okuyup düşünme alışkanlığı oluşunca, bu yörelerde okunması âdet olan kitapları hatmedince -bu sırada yirmi üç yaşımda idim- bazı kitap yazanların hatalarını, benimsedikleri görüşler ve kanaatler üzerindeki taassuplarını, yazdıkları arasındaki tutarsızlığı ve bir kısmının diğeri ile çeliştiğini gördüm ve fark ettim. Mesela Kuhistânî, "Hanefî mezhebi dışında kalan bir müctehidin, sahâbî bile olsa taklîd edilemeyeceğini" söylediği kitabında, Peygamberimiz (s.a.) "Ashâbım yıldızlar gibidir; hangisine uysanız doğru yolu bulmuş olursunuz" mealindeki hadisini de kaydetmiş. Bunun üzerinde düşündüm ve şöyle dedim: Peygamberimiz (s.a.) ashabını, parıldayan yıldızlara benzetiyor; "Onların hangisini tanısanız kapkaranlık gecede doğru yolu bulursunuz" diyor. Bu böyle olunca Kuhistânî şunu nasıl söyleyebiliyor: "Bil ki, Hanefî mezhebine göre sahâbe ve tâbiînden hiçbiri taklîd edilemez..." İşte bu, başka değil, yalnızca katılaşmış taassuptan ve işe yaramaz taklitten doğmaktadır.

Aynı şahsın Mutezile ve Şâfi'îleri tekfir etmesi (onların küfre düştüklerini söylemesi) üzerinde de düşündüm; halbuki *Nesefiyye*, *Adudiyye*, *Tahâviyye*, Ebu Hanife'nin *el-Fıkhu'l-ekber'i* gibi akaid kitaplarında Ehl-i sünnet ve cemaate göre, apaçık küfrü gerektiren bir durum bulunmadıkça kıbleye yönelenlere (ehl-i kıbleye) kâfir denemeyeceği açıkça ifade edilmiştir. Buna göre onun söylediği sapkınlıktan başka bir şey değildir.

Onun, "Hz. İsa indiği zaman Ebu Hanife'nin mezhebi ile amel edecek" demesi de böyledir; halbuki Hz. İsa Allah tarafından gönderilmiş bir elçidir, Ebu Hanife ise ümmet içinden biridir. Onun, Hanefî mezhebi ile amel edeceğini nereden, nasıl biliyor?!

Daha bunun gibi nice sapkın, ölçüyü şaşırmış sözler vardır.

İbnü'l-Hümam'ın *Fethu'l-Kadîr*'inde "Tahiyyat okurken parmak ile işaret etmenin sünnet olduğunu, buna aykırı ifadelerin delillere de aykırı olduğunu" okudum, *İnâye* isimli şerhte, İmam Muhammed'in rivayeti olan *Muvatta*'dan naklen "İşaretin sünnet olduğunu, Ebu Hanife'nin de bu görüşte olduğunu ve müellifin de bunu kabullendiğini" okudum, Keza Aliyyu'l-Kari ve el-Lüknevî'nin Hanefî mezhebine dair kitaplarını gözden geçirdim, Mişkât'ta geçen işaret hadislerine baktım, bütün bunlardan sonra Keydânî ve Mes'ûdî'nin kitaplarında -işaretin sünnet olmadığına dair- yazılanların bilgisizlikten kaynaklanmış hata olduğuna kesin kanaat getirdim.

Bu kanaatimi kalabalıklara karşı açıkladım, bu bölgede işareti terk etmenin şeytanın vesvesesi sonucu olduğunu, şeytanın böylece "Katıksız tevhîd ifadesi olan ve şeytana acı veren parmak oklarından kurtulmak istediğini, hadiste Tahiyyat okurken parmakla işaret etmenin şeytana, demir çubuklardan daha fazla acı verdiğinin" zikredildiğini ilan ettim.

Âlimler, şeyhler, büyük sarıklılar gürültü çıkardılar, "Şeyhlerimizin ve geçmişimizin uyguladığı, âlimlerimizin dediği ne ise biz ona uyarız, Kur'an ve hadisler ile amel etmek câiz değildir; çünkü bunu yapacak olanlar müctehidlerdir, ictihad kapısı ise artık kapanmıştır" dediler.

Ben de şöyle dedim:

Şeytan sizin, sünnet olan işareti terk etmenizle yetinmedi, sizi kandırdı da onun sünnet olduğunu inkâr ettiniz, daha da ileri giderek haram olduğunu söylediniz; farkında olmadan sizi küfür uçurumuna yuvarladı. Şüphe yok ki, helale haram diyen kâfir olur; peki sabit olan bir sünnete haram diyenin hali nice olur?! "Kur'an ve Hadisler ile amel etmek câiz değildir" diyen, ölmüş kimselerin sözlerini, ma'sûm olan Peygamber'in sözlerine tercih edenlerin hali ne olur?! Bu bir belâdır ki, ancak Allah'ın gazabını hak edenlerin başına gelir. "İnnâ lillah..."

Hayatının İkinci Dönemi

Ömrümden yirmi üç sene bu minval üzere geçince ve işin sonu faydasız tartışmalarda karar kılınca Buhârâ ve Mâverâünnehir şehirlerini terk ederek Hicaz'a gitmeye karar verdim. Hicrî 1323 yılı Şevval ayında yola çıktım ve "Bu yolculuk, Allah sizi ve beni ıslah edinceye kadar yollarımızın ayrılmasıdır" dedim.

Karasinâbâd şehrine kadar ekspres trenle gittim, oradan vapura binerek sırayla Bâdkuta, Tiflis, Navrasiski, Yalta, Sivastopol, Odesa ve sonunda İstanbul'a ulaştım. Cuma namazını Yıldız Camii'nde kıldım, karşımızda Sultan Abdulhamîd vardı, orada gördüğüm ve duyduğum içimin sızısını arttırdı. Şöyle ki, hatip hutbeyi okurken Peygamberimiz'in adını andıktan sonra durdu, müezzin yüksek sesle bağırarak "Sallallahu aleyhi ve sellem" dedi, sonra hatip Hulefâ-i râşidîn'in isimlerini teker teker andı, her birinin andıkça durdu ve müezzin yüksek sesle "radıyallah anhu" diye bağırdı, arkasından hatip, sultanı, diğerlerinden on misli fazla, yüce sıfatlarla andı. Cuma namazının iki rekat farzını kısa zamanda kıldırdıktan sonra dört rekat sünnet kıldılar, bundan sonra da, Buhârâ ve Mâverâünnehir'de yaptıkları gibi bunlar da dört rek'at "ihtiyaten öğle namazı" kıldılar (bizde zuhr-i âhir denilen namazı kastediyor), bunlar karşısında şaşırıp kaldım, onlarla şöyle konuştuk:

-Kudûrî, Vikaye, Hidâye, Kenz ve diğer muteber Hanefî mezhebi kitaplarında kaydedilmiş ve benimsenmiş olan hükme göre hatibin sesi duyulmasa bile hutbe esnasında dinlemek ve susmak farzdır.

-Türk âlimleri bunu uygun ve güzel buluyorlar; onların böyle dedikleri de böyledir.

-Bu sözünüze şaşıyorum; bu durumda konuşmanın câiz olmadığı Kitab'ta ve sünnette var, mezhep imamları da bunu

benimsemişler, bütün bunlara karşı çıkmak âlimlere niçin ve nasıl câiz olur?!

-Sen buna karşı çıkamazsın; çünkü Haremeyn, Mısır, Suriye ve Türkiye âlimleri bu konuda birleşmişlerdir.

-Siz Allah'ın dinini değiştirdiniz, Allah da size olan nimetini değiştirecektir.

Çok zaman geçmeden Allah değiştirdi ve şu andaki duruma düştüler. Bu, dünyada olandır, âhirette olacakları ise ancak Allah bilir.

Sonra kitapçıları ve bazı matbaaları dolaştım, Teftâzânî'nin *el-Akaidu'n-nesefiyye* kitabına yaptığı şerhe rastladım, bu kitabı çok okuduğum için ezberlemiş gibiydim, baktım ki kitaptan imamet (hilafet, devlet başkanlığı) bahsi çıkarılmış, sebebini sordum, şu cevabı verdiler: Bu bahiste halifelerin ancak Kureyş kabilesine mensup kimselerden olacağı, başkalarının halife olmasının câiz olmadığı yazılı idi, Sultan'ın âlimlerinden Ebü'l-Hüdâ bunu Abdülhamîd'e bildirdi ve "Arapları Türkler aleyhine kışkırtan işte bu meseledir, bunu kitaptan çıkarmamız gerekir" dedi; Sultan o bahsin kitaptan çıkarılarak basılmasını emretti ve kitap o bahisten ayrılarak basıldı. Bu olayı öğrenince Türkiye'ye cenaze duası okudum, hasretim ve hicranım arttıkça arttı.

(Şiblî Nu'mânî de kitaptan bu bahsin çıkarıldığını görmüştür, ancak o, Abdülhamîd'in bundan haberdar olmadığı kanaatindedir. H.K.)

Ticaret ve aracılıkla uğraşan kimselerde gördüğüm, özellikle buradan gelip geçen hac yolcularına yönelik -İslam'ın ve mensuplarının tiksindikleri ve insanın anlatmaktan utanç duyduğu- hileler ve hıyanetlere gelince "innâ lillah..." demekten kendimi alamıyorum.

Sonra gemiye bindim, İzmir, İskenderiye, Süveyş'ten geçtik, sonunda Mekke-i Mükerreme'ye vasıl oldum. Takvim 8

Zilhicce 1323'ü gösteriyordu. Allah Teâlâ Kâbe'yi ziyaret ve Arafat'ta vakfeyi nasip ettikten sonra âlimleri ve mürşitleri ziyaret ederek onlardan istifadeye koyuldum.

Bunların bana göre en değerli olanı Mâlikî mezhebi âlimlerinden üstad Şu'ayb b. Abdirrahman el-Mağribî idi. Ondan Buhârî ve Müslim'in Sahihlerini, *Muvatta*'ı, *Mişkâtu'l-mesâbîh*'i ve daha başka bazı kitapları okudum. Eliyle belgesini yazdı ve bana icazet verdi.

> Ondan başka Medine'ye gelip giden veya orada ikamet edenler arasından Hanefî âlim Üstad Sâlih Kemâl, Kazanlı Muhammed Murad er-Ramzî, Şâfi'î âlim Muhammed Sa'îd Bâbasîl, üstad Ahmed el-Hadrâvî, Medineli Abdulcelil Berrade, Faslı Abdulhayy el-Kettânî, Nakşibendî Şeyhi Muhammed Ma'sûm b. Abdürreşîd el-müceddidî'den birçok dalda pek çok kitabı okudum.
>
> O tarihlerde genellikle ulemâ ve meşayih mutlaka bir tarikata bağlanmayı (bir mürşide bey'at etmeyi) gerekli görürler ve hemen her bölgede buna riayet edilirdi. Ben de onlardan biri olarak tasavvuf kitaplarını okurdum; bu cümleden olarak Sühreverdi'nin *Avârif*, Ebû-Talib el-Mekkî'nin *Kutü'l-kulûb*, Gazzâlî'nin *İhya*, İmam-ı Rabbânî'nin *Mektûbât* isimli eserleri başta olmak üzere birçok kitabı okumuştum.
>
> Mensuplarının iddialarına göre Nakşibendî tarikatı en mutedil ve sağlam olanı idi; çünkü bu tarikat Kitab'a, sünnete, Ehl-i sünnet ve cemaatin icmâ'ına dayanıyor, hadiste geçtiği gibi "Her bid'at sapıklıktır" diyor ve onları dışlıyordu.
>
> *Mektûbât*'ta da zikredildiği üzere şunları açıkça söylüyorlardı: Namazda niyetin dil ile söylenmesi (zihinden geçirmekle yetinmeyip dil ile de telaffuz edilmesi) bid'attır, mevlid merasimi ve doğum sırasında ayağa kalkmak bid'attır, ezandan sonra tesvîb (ezan ile ikamet arasında halkı namaza çağırmak için "namaza, namaza" vb. ifadeler kullanmak) bid'attır, kefene bir de sarık ilâve edilmesi bid'attır...

Bid'at, bid'at olduğu sürece onda güzellik (bid'at-i hasene) olmaz, bid'atçı gökte uçsa bile sapkındır...

Tarikatlarını süsledikleri bu hak sözler sebebiyle ben de ona dahil oldum, adını zikrettiğim Muhammed Ma'sûm'a intisab ettim. Şeyh bana sülûkü (tarikat yolunda nasıl ilerleyeceğimi) öğretti, dilimi üst damağıma yapıştırarak ve kalbime yönelerek "Allah, Allah..." diye zikir yapmamı emretti. Birkaç ay sonra beni "sır" latîfesine, sonra "ruh", sonra "hafî", sonra "ahfâ" latîfelerine, sonra "âlem-i emr" latîfelerine yükseltti. Böylece birkaç ay daha geçtikten sonra bana, şeyhin suretini hafızamda canlandırarak murakabe ve murabıta (rabıta) yapmamı, "lâ ilâhe illallah" zikrine devam etmemi emretti. Bundan da sonra bana icazet verdi, halifesi yaptı ve müridlere, bana öğrettiklerini öğretmemi buyurdu.

Bütün bunlardan sonra kendimi kemalin zirvesine yükselmiş sandım, kalbimde ve zihnimde birtakım keşifler ve kerametler de zuhur ediyordu, bunlara aldanıyordum. Ama bunlarla birlikte bazı öğrettiklerinden de hoşlanmıyordum: Tek olarak Allah isminin tekrarlanması, murakabe ve rabıta, şeyhin suretinin hayal ve hatırda canlandırılması, şeyhlerinin rûhâniyetlerinden yardım dilemek... bunlar arasında idi, ama kalbimizde taklîd alışkanlığı yerleştiği için içimdekini dışa vuramıyor, aksine "Nakşibendî meşrepli, Mâtürîdî inançlı ve Hanefî mezhepli" olmakla iftihar ediyordum.

Sonra Allah Teâlâ, önüne arkasına batılın yaklaşamadığı Kur'an ile Elçilerin Efendisi'nin (s.a.) sözleri ve hayatından ibaret olan sünneti, O'nun râşid halîfelerinin örnek hareketleriyle gözlerimi açtı. Allah'ın yardımına sığındım ve büyük âlimlerin tefsirlerini okumaya koyuldum. Bu cümleden olarak Taberî'nin, Razî'nin tefsirlerini, *Medârik*, *Hâzin*, *Rûhu'l-me'ânî* isimli tefsirleri ve başkalarını okudum. Hadis kitaplarından meşhur altı kitabı, Ahmed ve Şâfi'î'nin Müsnedlerini, ikincisinin *Umm*'unu, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'ini, Mâlik ve Muhemmed'in *Muvatta*'larını, Hâkim'in *Müstedrek*'ini, İbn Hacer ve Aynî'nin Buhârî şerhlerini, Nevevî'nin

Müslim şerhini, Fıkıh ilminden İmam Muhammed'in kitaplarını, Zebîdî'nin İhyâ şerhini... okudum.

Okuduklarımı iyice düşündükten ve söylenenleri birbiri ile karşılaştırdıktan sonra anladım ki, kitap yazarlarının çoğu, birçok meselede hataya düşmüşlerdi ve bunların bir kısmı tenkit de edilmişti. Keza mezheplerini desteklemek için hadisler uydurmuşlar, meşreplerine (kelamî ve tasavvufî görüşlerine) uygun düşürmek için birçok açık nassı tevil etmişlerdi. Zamanlarının çoğunu faydasız mezhep tartışmalarıyla geçirmişler, kitaplarını da bunlarla doldurmuşlardı. Bu arada -geçmiş imamların ve dört mezhep imamlarının yaptıklarının aksine- birbirlerini zayıf bulmuşlar, doğrudan sapmakla itham etmişlerdi. Böylece Müslümanlar arasına ihtilaf, muhalefet, bölünme ve parçalanmayı sokmuşlardı. Öyle ki, bu gruplardan her biri "nassa aykırı bile olsa hakkın (doğrunun, isabetin) kendi mezhebine ait olduğuna, nassa ve delile bile dayansa başkalarının mezhebinin bâtıl olduğuna dair fetva vermişlerdi. Bu cümleden olarak bazıları, kendi mezhebinden olmayan imama namazda uymanın câiz olmadığına; mesela Şâfi'î imamın arkasında Hanefî cemaatin, Hanefî imamın arkasında Şâfi'î cemaatin namaz kılamayacağına fetva vermişlerdi; Hanbelîler ve Mâlikîler için de durum böyle idi. Bundan dolayı, Mekke ve Medine Mescidlerinde dört mezhep için makamlar yapma bid'atı ortaya çıkmıştı. Bazen görürdüm ki, Hanefî mezhebine mensup birisi, Şâfi'îler cemaatle namaz kılarken onlara uymaz, safların arasında oturup kendi mezhebinin cemaatini beklerdi. Bütün mescidlerin en değerlisi olan Mescid-i Haram'da da bunu görünce şaşırıp kalmış, "Bu iş ölmüş (innâ lillah...), vay başımıza gelenlere, bundan büyük musibet olur mu, âlimler birden fazla cemaatle namaz kılınarak böyle bölünmeyi nasıl câiz görürler, eğer bir yerde birden fazla cemaatle namaz kılmak câiz olsaydı bunun her yerden önce savaş sırasında olması gerekeceğini ve Allah'ın, tehlike (havf) namazını meşru kılmayacağını nasıl bilmezler...?!" demiştim.

Allah'a yemin ederim ki bu fetva, cin şeytanları ile insan iblislerinin, Müslümanların birliklerini bozmak ve kurşunla

pekiştirilmiş binalarını yıkmak için kafalara soktuğu vesvesenin eseridir.

Ben bu mesele üzerinde böyle düşünüp dururken İbn Âbidîn'in *Raddu'l-muhtâr* isimli kitabının iki yerinde şu açık ifadeyi gördüm: Bu dört makam önceleri yoktu, insanlara mevki ve makam sevdası hâkim olunca Hicrî 500. yıldan sonra bu bid'at ortaya çıktı. Buna, dört mezhebin muteber âlimleri karşı çıktılar, fakat bazı sözde âlimler bu bid'atı, sultanlara, cahillere ve avama güzel gösterdiler; böylece şeytan Müslümanları bölme, İslam düşmanları da Müslümanları parçalama muratlarına nail oldular (İnnâ lillah...).

Ben müteahhirîn denen, tahkik ehl-i ulemâdan sonra gelen müelliflerin çoğunun kitaplarını gözden geçirdim ve gördüm ki, bu kitaplar, yazanların mezheplerine muhalif (başka mezhebe mensup) olanlara, delilleri zorlayarak yapılmış reddiyelerle dolu. Sonucu, meyvesi ümmetin bölünmesi olan bu onulmaz derde, taassup, zorlama, inat, sarpa sarma derdine yakalanmışlar; bunun da çoğunun sebebi nefsin arzuları, sultanlar tarafından kabul görmek, avamın takdirini toplamak; birtakım siyasî maksatlar ve nefsânî siyasetler...

Bana acı veren bir müşahedem de hatiplerin hutbelerinde, iyi yaptıklarını zannederek şarkı söyler gibi hutbeyi makamla okumaları oldu; tıpkı İstanbul'daki hatipler ve müezzinler gibi.

Mekke'de üç yıl kaldıktan ve burada bulunan âlimlerden istifade ettikten sonra Peygamberimiz (s.a.) in mescidini ve şerefli kabrini ziyarete azmettim, bu güzel şehri ziyaret şerefine nail oldum, ziyareti tamamladıktan sonra hemen âlimlerini arama ve onlardan yararlanma yoluna girdim. Hanbelî Abdullah el-Kudûmî'den Ahmed'in *Müsned*'inin bir kısmını ve *Aclûnî*'nin giriş kısmını, Seyyid Ahmed el-Berzencî'den *Buhârî*'yi, Hanefî Muhammed Halil el-Harbûtî ve daha başkalarından bazı tefsir ve hadis kitaplarını okudum; Mekke'deki âlimlerin yaptıkları gibi bunların da her biri bana icazet verme lütfunda bulundular.

> Medine'de birkaç ay kaldıktan sonra Şam'a gitmeye karar verdim, bir sür'at devesine bindim, Hayber, Ulâ, Medâinu-Salih derken tren yolunun buraya kadar gelmesine rastladım ve trene binerek Tebûk, Ma'an, Ammân, Der'â üzerinden Şam'a ulaştım. Burada meşhur muhaddis Bedruddîn Yûsüf (v.1354), Abdulhakî el-Kandehârî (Kenz şârihi), Ebu'l-Hayr İbn Âbidîn, Seyyid Arif Münîrzâde (mi'rac konulu *Hüsnü'l-ibtihac* isimli kitabın yazarı) gibi âlimlerden okudum ve icazetler aldım.

Şam'da görüp de kabullenemediğim şeyler şunlar oldu:

Mevlevîlerin ibadet ve zikir diye musiki eşliğinde sema yapmaları, Rifâ'îlerin yaptıkları birtakım şeytana yaraşır zikirler ve fiiller, benim memleketimde ve Türkiye'de halkın teker teker kıldıkları zuhr-i âhir namazını burada da, Cuma namazından sonra cemaatle kılmaları, Muhyiddîn b. Arabî'nin türbesinde mekân tutmuş hizmetliler, yakılan mumlar ve kandiller, cahillerin kabir etrafında tavaf etmeleri...

Şam'da da bir süre kaldıktan sonra Beyrut'a geçtim. Burada Yûsüf Nebhânî ve Abdurrahman Dervîş el-Hût'tan istifade ettim.

Sonra üç mescidin biri olan Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmek üzere Kudüs'e gittim, ziyaretten sonra Portsaîd ve İsmâîliyye üzerinden Kahire'ye ulaştım, burada değerli dostum Ahmed Ömer el-Mahmassânî aracılığı ile Süleymân revâkında kaldım. Kahire'de (her ikisi de hicrî 1354 yılında vefat eden) Hanefî âlimlerden Muhammed Bahît el-Mutî'î ve Menâr dergisinin sahibi Muhammed Reşîd Rıza ve daha başka bazı âlimlerden istifade ettim. El-Menâr'a abone oldum, o vakte kadar çıkmış bütün ciltlerini satın aldım; aynı zamanda Şeyhülislam İbn Teymiyye, İbn Kayyim, Şeyh Muhammed Abduh'un kitapları yanında dört mezhebin araştırıcı (muhakkık) âlimlerine ait basılmış pek çok kitap aldım; buradan aldığım kitaplar -dergiler ve kitapçıklar hariç- bin cildi aştı.

Kahire'de kaldığım sürede ve gerektiği kadar orasını tanıdım ve yaptıkları bazı şeyleri yanlış buldum:

Hz. Hüseyin Efendimiz'in, Hz. Zeyneb annemizin türbelerinde, Karâfe'de, başta bunlardan yardım dilemek olmak üzere yaptıkları ve dinimize aykırı olan fiiller.

Kadınların hem dışarıda hem de hamamlarda tesettüre riayet etmeyip açık saçık dolaşmaları.

Kahire'den ayrıldım, İskenderiye, Atina, İstanbul (burada birkaç ay daha kaldıktan sonra) Odesa, buradan trene binerek Harkof, Moskova, Bemzâ, Samara, Odenburg, Taşkend üzerinden memleketim Hucende'ye ulaştım. Değerli, muhterem anamı ve babamı (Allah onlara rahmet eylesin) ziyaret ettikten sonra okuma, okutma ve yazma ile meşgul olmaya başladım.

Rahmetli babam benim için birçok odası bulunan muhteşem bir medrese yaptırdı, bunun iki odasını kütüphane yaptık, camekânlı dolaplara kitapları yerleştirdik; bunların sayısı, bir kısmı nadir yazmalar olmak üzere sekiz bin cildi aşmıştı.

Merhum babam itibarlı, güçlü, zengin bir insandı, geçim derdi çekmedim, bu bakımdan hep rahat oldum; işim gücüm okumak ve okutmaktı; özellikle *Menâr* dergisini, Muhammed Abduh, İbn Teymiyye, İbn Kayyim, araştırıcı mezheb âlimlerinden İbnu'l-Humâm, İbn Abdilberr, Aliyyü'l-Karî gibi zevatın kitaplarını okudum, okuttum.

Bütün bunlardan sonra bana göre hak (doğru ve dine uygun) olan, olmayandan, bulutsuz ve toz dumansız bir günün ortasındaki güneş gibi aydınlandı. 1328 yılından itibaren müftü olarak tayin edildim, aynı zamanda şer'î mahkemelerin başkanı ve Tuğbabahan Camii'nin hatibi oldum. Hutbenin şeklini, bid'atlı durumundan, bid'at öncesi (selefî) duruma çevirdim, hutbede halk için gerekli olan bilgileri, onların diliyle anlatmaya başladım. Zuhr-i âhir namazını kaldırdım;

kimin ne söyleyeceğine kulak vermedim, hakkın gücü batıla galip geldi; güç ve kuvvet Allah'tandır.

Üçüncü Dönem

İnceleme, araştırma ve yazma

(Seyahatten önceki hayatım ve ilmî seyahatlerimden sonra) hayatımın üçüncü dönemine girdim. Bu dönemin özelliği her meselenin kökenini (nasıl ve nereden çıktığını), delilini (neye dayandığını) gücüm yettiği kadar araştırıp ortaya çıkarmaktı. Kitapları birbiriyle karşılaştırdım, tamamını Kur'an, sünnet ve ümmetin örnek-geçmiş âlimlerinin (selefin) uygulamaları ile tarttım (bunların ölçüsüne vurdum). Kim olursa olsun zamanımızda yaşayan veya daha önce yaşamış olan müelliflerin, dinin temel kurallarına aykırı sözlerine reddiyeler yazmaya başladım. 1326-1348 yılları arasında yazdıklarımın listesi şudur:

(Sultan Hucendî kitabının bu sayfalarında otuz kitabının adını yazmış ve tamamının elli altmış kadar olduğunu ifade etmiştir. Kitaplar arasında konuları bakımından benim ilgimi çekenler arasında şunlar vardır: Sahte seyyidlik, misyonerlik tehlikesi, dârulharb ve dârulislam, makine ile bir besmelede birden fazla koyun kesimi, Farsça ve Türkçe iki dîvân, Mûsâ Cârullah'a reddiye, diş tedavisi, taklitçilik, sosyalizm ve bolşevizme reddiyeler.

Bu kitapların bir kısmının asıl isimleri şöyledir:

السيف الصارم الحتوف في تخطئة موسى بيكييوف

تبيين الأمور في أخذ الكفرة والظلمة الخراج والمكوس والعشر

إرشاد الأمة الإسلامية في التحذير من مدارس النصرانية

حكم الله الواحد الصمد في حكم الطالب من الميت المدد

هدية السلطان إلى قراء القرآن.

العقود الدرية السلطانية.

حبل الشرع المتين وعروة الدين المبين.

سيف الأدب فيمن غير النسب .

البرهان الساطع في تبرؤ المتبوع من التابع.

تمييز المحظوظين عن المحرومين في تجريد الدين وتوحيد المرسلين.

الذهب الأصيل في الحوض المدور والطويل.

هدية السلطان في اختلاف حروف القرآن.

أسامي البلدان من تحرير السلطان.

اللآليء العالية في الرحلة الحجازية.

الدرة الثمينة في حكم الصلاة في ثياب البذلة.

الدرر الفاخرة في الآثار الخالية والحكايات الرابحة.

الفوائد الرابحة في ذيل الرحلة الحجازية.

الدر المصون في أسانيد علماء الربع المسكون.

تحفة الأبرار في فضائل سيد الاستغفار.

تنبيه النبلاء من العلماء.

عقد الجوهر الثمين في تكملة حبل الشرع المتين.

تحفة السلطان في تربية الشبان.

جلاء البوس في انقلاب بلاد الروس.

رفع الالتباس في أمر الخضر وإلياس.

سند الإجازة لطالب الإفادة.

القول السديد في تفسير سورة الحديد.

المستدرك على الأسانيد المستهلك.

الهدية المعصومية في نظام التجارة.

هدية السلطان إلى مسلمي بلاد اليابان.

هدية المهتدين في مقدمة الشرع المتين.

أوضح البرهان في تفسير أم القرآن. *أجوبة المسائل الثمان في السنة والبدعة والكفر والإيمان

Islahat, Belâlar ve Çileler

Bu çalışmalar sonunda Mâverâünnehir bölgesinde önemli yenilikler oldu, dinî hayatta bozulanların düzeltilmesi (ıslah) düşüncesi yayıldı, Allah'ın kendilerine doğru yolu gösterdiği kimseler, bid'at ve hurafelerin zararını, kötü neticelerini anladılar. Münevver düşünce sahiplerinin çoğu bizi izlediler, pek çok hurafe ve bid'atı ortadan kaldırdık, insanlar tevhidi ve gerçek İslam'ı öğrendiler ve bu sayede şu bid'at ve hurafelerden yüz çevirdiler:

Bazı tarikatlara girmiş olan bid'atlar, kabirlere ve türbelere düşkünlük, buralara adak yapmak, kabirlerde yatanlardan yardım dilemek. Allah'ın izniyle birçok türbeyi, mezar kubbelerini yıktık, bazı tarikatlarda uygulanan bid'atları engelledik. Bu arada medreseleri ve eğitim öğretim usulünü ıslah ettik, öğrenimi kolaylaştırmanın yollarını bulup uyguladık. Çevreden birçok âlim ve erdemli kişi de bizim yolumuzu benimsedi. (Sultan Hucendî burada kırka yakın zatın isimlerini vermiştir.)

Biz bu işlerle meşgul iken, umûmî harbin uğursuz sonuçlarından bir olarak Rusya'da 1917 yılında büyük devrim meydana geldi. Çarı tahtından indirdiler ve öldürdüler. Hürriyet, adalet ve eşitlik ilan ettiler. Başta genel olarak insanlar bunlara aldandılar. Üzerinde "Lâ ilahe illallah Muhammedun resûlullah", alt tarafında "hürriyet, adalet, eşitlik" yazan pankartlar ve sancaklar yapıp sokaklarda taşıdılar. Şehirlerde "İslam Danışma Meclisi" adıyla meclisler ve mahkemeler kurdular, buralara seçkin ve erdemli kişilerden üyeler seçtiler, beni de bunların başına getirdiler. Okullardan ve mahkemelerden başlayarak ıslaha muhtaç olanlarda gerekli düzeltme ve iyileştirmeleri yapmaya başladık. Senato ve meclis toplantılarına katılmak üzere defalarca Moskova'ya gidip geldim.

Böylece dokuz ay gelip geçtikten sonra insanlar arasında anlaşmazlıklar ve çekişmeler başladı, rejim giderek komün, komünizm, sosyalizm ve dinsizliğe doğru kayıp gitti. Bu rejimin lideri lanetlik Lenin, onun yardımcısı da Stalin idi. Bunların partisi devrim sürecini tamamlamak üzere harekete geçti; valileri, âlimleri, servet ve fabrika sahiplerini öldürdüler, mallar yağmalandı, mülklere el kondu, sosyalizm kanunu uygulandı, herkes malından, mülkünden, hürriyetinden ve dininden mahrum bırakıldı, dinsizlik ve tanrısızlık sembolleri dikildi, âlimlerin ve dindarların başlarına dünyayı dar getirdiler, pek çoğunu yakalayıp zindanlara attılar, bir kısmını öldürdüler, milyonlarcasını buzlarla kaplı Kuzey kutbuna sürgün ettiler ve bunların çoğu orada öldü. Allah'ın kurtardıkları kurtuldu ve başka ülkelere kaçtılar.

Hükûmet dinsiz ve imansızlardan oluştu, toplantılarda ve basında "Kanun tabiat kanunudur, din de yoktur, Tanrı da yoktur" şeklinde konuşmalara ve neşriyata başladılar. Kalpleri çürük olan sapkınlar bunlara uyudular. Allah'ın kudreti ve yardımı ile ben dinimde sabit kaldığım ve halka dini öğretme konusunda ısrarlı olduğum için beni Hucende'de bulunduğum bir sırada, 1342 yılında hapsettiler, iki ay sonra Allah beni kurtardı, sonra 1344 yılında ikinci defa hapse soktular, dindarlıkta ısrar ettiğim için bana şiddet uyguladılar, Allah bu defa da lütfu ile beni kurtardı. Hucende'den ayrıldım, Merğînân'a göçüp yerleştim. Hükumet beni sıkı bir şekilde takip ediyordu, halk ise çok iyi karşıladı, beni Eski Cami'ye hatip olarak tayin ettiler, orada da zuhr-i ahiri, hutbedeki birtakım bid'atları kaldırdım. Başta oranın âlimleri itiraz ettiler, ama ben delillerimi ortaya koyunca diyecek söz bulamadılar. Halk benim samimi ve sağlam dindarlığımdan emin olunca bana muhalefet eden kadıyı azlettiler ve beni kadı (hakim) olarak tayin ettiler; elimden geldiği kadar davalara bakmaya başladım. Fakat hükumet üzerimdeki takip

ve baskısını arttırdı, işimi yapamaz hale geldiğim için isti'fa edip bir kenara çekildim.

Hayatımızı bu şekilde sürdürmekte iken gazetelerde bir ilan yapıldı, ilana göre Taşkent şehrinde, belli bir tarihte, Allah'ın varlığının tartışılacağı bir toplantı yapılacaktı ve bu toplantıya isteyen herkes davetli idi. Toplantıya katıldım, dinsiz komünist, Müslüman, Hristiyan, materyalist on binden fazla insan toplanmış idi. Materyalistlerin lideri kürsüye çıktı ve şu mealde bir konuşma yaptı:

> İnsanlar diyorlar ki, 'Allah vardır, evreni yaratan da, geliştirip yöneten de odur'. Halbuki bu söz bir hurafeden ibarettir; çünkü var olsaydı güneşi, ayı ve başkalarını gördüğümüz gibi onu da görürdük. Kur'an'da, Tevrat'ta ve İncil'de Allah'ın büyük, ulu ve yüce olduğunu söylüyorlar, biz bugün teleskoplar ve mikroskoplar sayesinde en uzak ve en küçük şeyleri de görebiliyoruz; aradık taradık onu göremedik, başka biri de görmedi ve onu gördüğünü söyleyen de olmadı; şu halde o var değil, yoktur. Varlıkları, maddenin özellik ve gereği olarak tabiat var etmiştir...

Materyalist lider yukarıda özetini verdiğim konuşmayı yaptı, gürledi, esti savurdu.

Bu fakir yerimden kalktım, kürsüye çıktım, yüce Allah'a hamdettim, Elçisi Efendimiz Muhammed'e salât okudum, konuyu anlamaya yarayacak bir girişten ve şu kâinattan yola çıkarak Allah'ın varlığını ispat eden delilleri sıraladıktan sonra şöyle dedim:

> Rabbinin ve yaratıcısının varlığını inkâr eden bu lider inkârına delil olarak onu görmediğini ileri sürdü; inkârını buna dayandırdı, şimdi ben de ona soruyorum; vücudunda ruh, beyninde akıl diye bir şey var mı? Şüphesiz vücudunda ruhun ve beyninde aklın var olduğunu söyleyecek; bu böyle ise aklını ve ruhunu gördü mü, onlar nedir ve nasıldır? Demek

ki, görmediği bir şeyin var olduğunu kabul ediyor, gözlemlemediği bir şeyin sabit olduğunu itiraf ediyor. Ruhun ve aklın varlığını, bunların etkisini, işlevini gördüğü için kabul ediyor. Eğer bu böyle ise, şu bütün varlıklar kudretinin eseri, ilminin ve hikmetinin delilleri olan Allah'ın da varlığını kabul etsin!

Bu cahil inkârcı, kendi varlığı içinde olan ruhunu göremiyorsa 'ruh, kendisine ait bir sır' olan âlemlerin rabbini; eşi, benzeri, dengi olmayan yüce Yaratıcı'yı nasıl görebilecek!

Zalimlerin, Allah'ın hakkını çiğneyenlerin, cahillerin söylediklerinden Yüce Mevlâ'yı tenzih ederim!

Bu konuşmam üzerine inkârcı söyleyecek söz bulamadı. Allah zalimleri başarıya ulaştırmaz.

Müslümanlar sevindiler, "Allahu Ekber, sübhânellah" dediler, coşku içinde alkış tuttular, sapkın inkârcılar ise mahcup ve müteessir oldular, "Bizim Moskova'da bir üstadımız var, durumu ona anlatacağız, o gerekli cevabı verir" dediler.

Tartışmadan galip çıkmış olarak memleketimize döndük. Fergâna şehirlerinden olan Merğînân'a döndükten iki gün sonra burada bulunan evimi bastılar, her tarafı didik didik aradılar, mermerle kaplı tabanın altındaki gizli bölümü buldular, orada ne kadar değerli eşya varsa el koydular, beni de tutukladılar. Aynı şekilde Hucende'deki evime de girip aramışlar, oradaki ipekli kumaşlara, altın, gümüş ve nakitlere el koymuşlar. El koydukları eşya ve paranın tutarı, yirmi bin Moskova altını idi. Kitaplarımı alıp yaktılar. Evlerimi, bahçelerimi, pirinç, tut, pamuk vb.lerinin ekili ve dikili olduğu topraklarımı elimden aldılar. Birkaç gün sonra beni yargıladılar ve "kurşuna dizilerek idam edilmeme" karar verdiler.

Zindanda İdamımı Beklerken

Tutuklandığım andan itibaren Allah Teâlâ'ya şöyle münacatta bulunmaya devam ettim:

"Ya Rabbi, işlediğim bütün günahlardan dolayı sana tevbe ediyorum, hakkımda neye hükmettin ise ona razıyım. Ya Rabbi, yaşamak hakkımda hayırlı ise beni bu belâdan kurtarmanı diliyorum."

Bu yakarışın yanında istiğfara ve Fatiha suresini okumaya da devam ediyordum. Derken o gece şöyle bir rüya gördüm: Allah'ın dostu, bizim ulumuz Hz. İbrâhîm bana şöyle diyordu: "Oğlum, sakın korkma, Allah'ın kudret ve inayeti ile hastalanacak ve kurtulacaksın. Ben de başıma belâ geldiğinde 'hastayım' dedim, beni bırakıp gittiler ve kurtuldum."

Uyandığım zaman, başıma hiçbir şey gelmemiş gibi ferahladığımı hissettim. Sonra hastalandım, doktorlar beni tedavi ettiler. 1928 yılının Ağustos ayı idi, hava çok sıcaktı, buradaki düzene göre tutukluları, hava alsınlar diye cezaevinin avlusuna çıkarıyorlardı, beni de çıkardılar ve bir duvarın gölgesine yatırdılar. Akşam vakti olunca tutukluların tamamını içeri aldılar, beni ise öldü veya bu gece ölür zannederek orada bıraktılar. Ben namazları işaret (îmâ) ile kılıyor ve Rabbime şöyle niyazda bulunuyordum:

Ya Rabbi, benim için yaşamak hayırlı ise Nuh aleyhisselamı Tûfân'dan kurtardığın gibi beni de kurtar.

Ya Rabbi, İbrâhîm aleyhisselamı Nemrûd'un ateşinden kurtardığın gibi beni de kurtar.

Ya Rabbi, Mûsâ aleyhisselamı Firavun'un kötülüğünden kurtardığın gibi beni de kurtar.

Ya Rabbi, Yûnus aleyhisselamı balığın karnından kurtardığın gibi beni de kurtar.

Ya Rabbi, Îsâ aleyhisselamı Yahûdîlerin kötülüğünden kurtardığın gibi beni de kurtar.

Ya Rabbi, Efendimiz, ulumuz Muhammed sallallahu aleyhi ve sellemi o gece, Mekke'de, Kureyş müşriklerinin kötülüklerinden kurtardığın gibi beni de kurtar; O'nu sağ salim

Medine'ye ulaştırdığın gibi beni de Rabbim, senin Harem'ine ve Peygamberinin Harem'ine (Mekke ve Medine'ye) ulaştır! Sen her şeye kadirsin!"

Kaçış ve Kurtuluş

Ben bu durumda iken güneş battı. Gardiyanlar alkollü içki içmeye başladılar, bu sırada kapı vuruldu, içlerinden biri sağa sola yalpalayarak gitti, kapıyı açtı, kilidin anahtarını da orada bulunan bir çiviye astı. Gelen baş gardiyan imiş, onu selamladı, kapıyı kapattı, fakat anahtarı çivide asılmış olarak unuttu. Hep birlikte daha bir iştahla içmeye devam ettiler ve sonunda ölü gibi sarhoş oldular.

Ben bu arada "Bana Allah yeter, O ne güzel bir koruyucu, ne iyi bir sahip ve yardımcıdır!" diyerek kudret ve kerem sahibi Yüce Mevlâ'ya iltica etmeye ve Fatiha suresini okumaya devam ediyordum. Gardiyanların ölü gibi olduklarından emin olduktan sonra yukarıdaki zikri tekrar ederek kalktım, "Onların önlerinden bir set, arkalarından da bir set çektik, böylece gözlerini perdeledik; artık görmezler." (Yâsîn: 36/9) âyetini okuyup üzerlerine doğru üfürdüm, anahtarla kapıyı açtım, dışarı çıkıp koşarak uzaklaştım. Kerem sahibi Allah'ın bir lütfu olarak sokak bekçilerinden hiçbiri yoktu, namazgâh denen bir mezarlığa ulaşıncaya kadar kaçtığımı fark edemediler. Fark edince sağa sola ateş ederek beni her tarafta aramaya koyuldular. Ben de aradıklarını anladım ve hemen mezarlığa daldım, burada havlamakta olan birçok köpek vardı, yine Allah'ın lütfu beni görünce kuyruklarını salladılar ve sustular. Mezarlığın ortasına doğru ilerledim ve dikenli çalıların arasına girerek oturdum; aynı zamanda kulların imdadına yetişen, kudret, nimet, şefkat ve merhamet sahibi, koruyucu Allah'a sığınıp yalvarmaya devam ediyordum. Yaklaşık çeyrek saat sonra beni aramaya çıkan görevlilerden beş atlı gelip mezarlığa daldılar. Adamlar mezarlığa

girince köpekler şiddetle havlayarak üzerlerine hücum ettiler. Onları görünce, "Bu köpekler buraya kimseyi sokar mı?" diyerek geri döndüler; bu sırada ben onları görüyor ve söylediklerini de duyuyordum. Bu şekilde birkaç kere gelip döndüler; her defasında köpekler onlara aynı şeyi yaptılar. Seher vakti yaklaşıp ses soluk kesilince Allah'a tevekkül ederek yerimden kalktım, mezarlıktan çıktım ve sahraya doğru yürüdüm. Bu sırada sokak bekçileri uykuya dalmışlardı. Kakır isimli köye ulaştım, orada bir arkadaşımın bahçesinde saklandım. Sonra kılık değiştirerek ve gerektiğinde gizlenerek birkaç gün ve gece yürüdüm, Taşkent'in kasabalarından Göknîrak'a vardım. Burada talebe ve dostlarım vardı, onlar gerekli hazırlıkları yaptılar ve bana bir sahte kimlik temin ettiler, trene bindim, kuzeye doğru yol aldım, Evliyaana ve Bişkek üzerinden büyük bir Moğol şehri olan Almaata'ya ulaştım. Buradan arabaya bindim, Çin sınırına yakın Çarkent şehrine vardım. Buraya bir haftada gelebildim, eski bir dostuma misafir oldum. O da gerekli hazırlıkları yaptı, iyi bir at satın aldık, akşamdan sonra Allah'ın gücüne sığınarak yola çıktık, Rusya ile Çin'i ayıran sınırdaki Kurgas Irmağı'nı geçtik. Irmağı geçince rehberim bana Rusya topraklarından çıktığımızı ve Çin topraklarına girdiğimizi bildirdi. O anda Hz. Şu'ayb'ın Mûsâ'ya söylediği sözü hatırladım: "Artık korkma, zalimlerden kurtuldun." Allah'a şükrettim, daha önce söz verdiğim gibi atı, bana rehberlik eden kişiye hizmet ödülü olarak verdim. Burada küçük bir şehir olan Finkeze'de bir gün bir gece dinlendikten sonra Çinlilerin İlihu dedikleri Gulça şehrine ulaştık, buranın Müslümanları beni çok güzel karşıladılar; tarih 1928 Aralık ayının ortaları idi.

Çin'de Eğitim ve Öğretime Devam

Buranın halkı; Tarancî, Özbek, Nogay, Kaşgarlı, Nonekan gibi çeşitli gruplarının tamamı benden, Denk Mescid isimli büyük camide Tefsir ve Buhârî okutmamı istediler. Okudum,

anlattım, vaaz ettim, öğütler verdim; dinleyenlerin birçoğu faydalandı ve doğru yolu buldular. İnançlarını, Ehl-i sünnet'ten olan Selef-i sâlihîn inancına göre düzelttiler. Birçok bid'at ve cahiliyeden (İslam öncesinden) kalma merasimler ortadan kalktı; ilim ve tarikatlara mensup (bilinen) kimselerin çoğunluğu cahil, hurafeci, kalıplaşmış taklitçi, gördükleri her Arapça ibareyi Kur'an zanneden (böyle imiş gibi karşılayan) kimseler ve halk da onlara tabi olduğu halde anlattığım değişme gerçekleşti; onlar böyle idi ama hakikatin nuru ve hücumu, hakikat ehlinin de sağlamlığı ve etkisi vardı. Bundan dolayı da Allah'a hamdolsun!

Komünizm Beni Çin'de de Buldu

Durum bu şekilde devam ederken, Mâverâünnehir ve Rusya'da olduğu gibi zenginler gaflet içinde, avamın kafası karışık, deccal şeyhler durumlarından memnun ve ısrarlı iken Bolşevikler, Kumul halkından Hâce Niyaz Hacı isimli bir adamı kandırdılar, olmayacak (hayali) birtakım vaatlerde bulundular, bunların da başında Çin Türkistan'ında bir İslam Devleti kurmak vardı. Hâce niyaz ayaklanma başlattı, ayak takımı da onun peşine düştü. Hileci Bolşeviklerin kışkırtması ile ihtilal gerçekleşti, ama Çin hükumetinin ve genellikle halkın olup bitenden haberleri yoktu. İşin sonu kızıl Bolşeviklerin, "Beyaz Ruslar, Menşevikler, Turbutaylar..." perdesinin arkasındakilerin -ki aslında hepsi kızıl ve siyah komünistlerden ibaret idi- bölgeyi işgal etmeleri oldu; bu olaylar 1934 yılı Ocak ayının başlarında (Hicrî 11 Ramazan 1352'de) vuku buldu.

Yine Hicret

Durumu görünce hemen göç hazırlıklarına başladım. Hucende ve Merğînan'da yaptığım gibi burada da ailemi,

çocuklarımı, servetimi geride bıraktım; gizlenerek kaçacağım için onları yanıma almam mümkün olmadı. Burada Abdülkerim, Abdullah, Abdurraûf, Abdulaziz, Abduhafîz, Abdürreşîd isimli oğullarımı, anam Bibi Hürmet'i, kızlarım Bibi Rukayya, Bibi Hadîce'yi, torunlarım Abdülhamîd, Abdülhakîm, Abdulkadir, Abdülvâhid ve diğerlerini bıraktım. Golça'da da oğullarım Abdürraûf ve Abdürrezzak'ı, Bibi Mestûre'yi, eşim Hadîce Hanım'ı bıraktım. Orada iki evim, pek çok değerli eşya ve kitaplarım vardı. Bütün bunları hatırladıkça hasretle yanıp ağlarım.

Kerim olan Mevlâ'dan onları korumasını, yollarını açıp yolculuklarını kolaylaştırarak bu mukaddes şehirlere kavuşturmasını niyaz ediyorum; O her şeye kadirdir, O bana yeter, O'na güveniyor ve dayanıyorum.

Hasılı Hicrî 1353 yılı Zilkade ayının başlarında, ismimi ve şeklimi değiştirerek Golça'dan gizlice yola çıktım, hedefim Mekke ve Medine idi. At sırtında ilerleyerek Muzdavan isimli karlı dağı aştım, Aksu şehrine ulaştım. Burada da karışıklık ve çatışmalar devam ediyor, biri Türk diğeri Tunğân olan ve her ikisi de Müslüman olduğunu iddia eden iki grup, aralarında kıyasıya çarpışıyorlardı; huzur ve asayişten eser kalmamıştı. Bir ay sonra kurnaz, hileci, mel'un kızıllar burayı da istila ettiler. Büyük zorluklar ve tehlikeler atlattıktan sonra Allah beni kurtardı, buradan da kılık değiştirerek çıktım, Yarkend, Derya ve Gobi yolundan on beş gün içinde Huten'e ulaştım. Fitne (kargaşa) tufanı buyara da ulaşmıştı. Ordu komutanı bana yardım etti, yolculuk için gerekli şeyleri de verdi, buradan da yola çıktık, elli günde karlı Himalaya Dağları'nı ve büyük nehirlerini aşıp geçerek Lihlidah da denilen Tibet'e ulaştık, sonra Keşmir'e gittik. Yola devam ederek Lahor, Emritiser, Dehli ve Bombay üzerinden Mekke ve Medine'ye kavuştuk.

Çin'de ve Tibet'te Yaptıklarım

Tibet halkının çoğu Mecusi ve Budist idi, Müslümanlarına da Argun deniyordu.

Mecusi ve Budistler, büyüklerinin kabirleri üzerine türbeler yapıyorlar, bunları resimler ve desenlerle süslüyorlar, tabanlara halılar seriyorlar, buralara büyük saygı gösteriyorlar, adaklar adıyor, mezarlarda yatanlardan yardım diliyorlardı. Bunları görünce Peygamberimiz (s.a.)in bu yapılanları niçin yasakladığını daha iyi anladım.

Çin şehirlerinde bulunduğum süre için Muhammedî sünneti canlandırmak, hayata geçirmek, bid'atları da öldürmek için bütün gücümle çalıştım; insanlara gerçekleri anlatarak birçok kubbeyi yıktık, buralara adak yapmayı engelledik. Birçok kimse Cuma namazından sonra zuhr-i ahir kılmayı bıraktı, tarikat zikri diye yaptıkları nağmeli zikirleri terk ettiler. Mevlid okutup doğum esnasında ayağa kalkmayı, berâet gecesi adını verdikleri Şaban ayının ortasına düşen gecede toplanmayı engelledik. Namazda, Tahiyyat okurken şehadet parmaklarıyla işaret etmeye başladılar. Ölülere seslenerek yardım istemeyi, onlara adak adamayı bıraktılar…

Allah'ın Kitabı'na, Resûlü'nün sahih sünnetine dayanarak onlara şunu anlattım:

Müslümana lazım olan şey Kur'an ve sünnette yer alan bilgiyi edinmek, iman ve amelini buna uygun kılmaktır. Allah'a ve Resûlü'ne itaat iki cihan saadetini kazandırır, bunlara uymamak ise -tecrübe ile bilindiği gibi- insanı iki cihanda bedbaht eder.

Bulunduğum yerlerde bu gerçekleri anlatmak için Türkçe, Farsça ve Arapça kitaplar yazıp neşrettim.

1353 yılında Allah beni Haremeyn'e kavuşturuncaya kadar bu kitaplar yanında dergiler çıkardım, çıkan dergilerde yazılar yazdım, Komünizmin ve Bolşevizmin ne olduğunu,

Rusya ve Çin'de olup bitenleri, halkın içine düştüğü bid'at ve hurafeleri açıklayıp anlattım, muhaliflerle münazaralar yaptım, faydalandım ve faydalandırdım.

(Hucendî'den) Nasihat

Bugüne kadar okudum, düşündüm, müzakere ve münakaşalarda bulundum, sonunda gönlüme ve kafama yatan, onunla huzura ve tatmine ulaştığım; dinimi, dünyamı ve ahretimi ona uygun kıldığım -aklı başında her Müslümanın da böyle yapması gerekir dediğim- bilgi ve inancımı sizinle paylaşmak istiyorum:

Kur'an-ı Kerîm doğru yolun temel kuralıdır, sağlam rivayetlere dayanan Allah Resûlü'nün (s.a.) hadisleri de Kur'an'ın açıklamasıdır. Bu iki kaynağın açık ve kesin ifadelerini -lafızlarını çiğnemeden- anlamak, mânâları üzerinde düşünmek ve hayata uygulamak gereklidir. Çünkü Allah Teâlâ Kitabı'nın çeşitli yerlerinde açıkça şöyle buyurmuştur:

"Günahtan sakınanlar için doğru yol kılavuzu", "İnsanlara doğru yol kılavuzu", "Her şey için yeterli açıklama", "(Mûcize açıklamaları ve üslûbuyla) şaşkınlık ve hayranlık uyandıran, doğru yolu gösteren Kur'an", "Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sarılın ve sakın bölünmeyin", "Allah'a itaat edin, Resûlullah'a itaat edin ve sizden olan yöneticilere de", "Resûl'ün getirdiğini alıp kabul edin, yasakladığından da vazgeçin", "Resûl'e itaat eden, Allah'a itaat etmiş olur", "De ki, Eğer Allah'ı gerçekten seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin"...

Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur:

"Size iki şey bırakıyorum; bunlara sımsıkı sarıldığınız sürece doğru yoldan sapmazsınız; bunlar Allah'ın kitabı ile Resûlü'nün sünnetidir." (İmam Malik bu hadisi, *Muvatta*'da mürsel olarak rivayet etmiştir.)

Enes'in rivayet ettiği hadiste Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Sünnetimden yüz çeviren benden değildir" (Kaynak: Buhârî ve Müslim).

Irbâz b. Sâriye'den:

Bir gün Peygamberimiz (s.a.) bize namaz kıldırdıktan sonra dönüp konuşmaya başladı; öyle tesirli konuştu ki, gözyaşları sel oldu, kalpler tir tir titredi. Oradakilerden biri "Yâ Resûlullah, sanki veda eder gibi konuşuyorsun, bize neyi tavsiye edersin?" dedi. Peygamberimiz de şöyle buyurdu: "Size Allah'a isyandan ve günahtan sakınmayı, siyahi bir köle bile olsa başkana itaat etmeyi tavsiye ederim; çünkü içinizden yaşayacak olanlar pek çok anlaşmazlıklar görecekler; benim yolumdan (sünnetimden), doğru yolda olan ve doğru yol rehberleri Halîfelerin yolundan sakın ayrılmayın, bunları dişlerinizle kavrayın ve sımsıkı sarılın. Dinde sonradan uydurulan ve eklenen şeylerden uzak durun; çünkü her uydurma din eklentisi bid'attır ve her bid'at sapıklıktır" (Kaynak: Ahmed, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce).

Hz. Ömer'in Oğlu Abdullah'tan (r.a.):

Allah Resûlü buyurdular ki, İsrailoğullarının başına gelenler benim ümmetimin de aynen başına gelecektir (onlar neleri yapmışsa ümmetim de yapacaktır); öyle ki, onlardan biri anasıyla açıkta zina etse benim ümmetim içinde de bunu yapan çıkacaktır. İsrailoğulları yetmiş iki dinî gruba ayrıldılar, benim ümmetim de yetmiş üç guruba ayrılacaktır. Bunların biri hariç diğerleri ateştedir.

-Bu kurtulacak olan hangisidir ya Resûlullah?

-Benim ve ashabımın yoludur; bu da cemaatin yoludur." (Kaynak: Tirmizî, Ebû Dâvûd, Ahmed).

Ebû Hüreyre'den:

"Ümmetimin bozulduğu zamanda benim yolumda sebat edenlere Allah yüz şehit sevabı verecektir" (Kaynak: Beyhakî).

İbn Abbâs'tan:

"Kim Allah'ın kitabını öğrenir ve onda olana uyarsa Allah onu dünyada yanlış yoldan doğru yola iletir, kıyamet gününde de kötü hesaba çekilmekten kurtarır."

İbn Abbâs bunu söyledikten sonra şu âyeti okudu: "Benim yolumu izleyen ne yanlış yola sapar ne de bedbaht olur."

(Bu hadisler toplu olarak *Mişkât*'ta mevcuttur.)

Hayrın, iyi davranışın tamamı Kitab'da, sünnette ve bu ümmetin ilk nesillerinin ittifak ettikleri bilgi ve uygulamalardadır; aynı zamanda inançta ve ibadette sonradan uydurulan, dine eklenen bid'atlardan kaçınmak ve uzak durmanızı tavsiye ederim. Çünkü din kamil mânâda tamamlanmış, buna da Allah Teâlâ, Veda haccında, Arefe günü gönderdiği vahiyde tanıklık etmiştir:

"...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim. Kim açlıktan bunalıp çaresiz kalırsa, günah sınırına varmaksızın yiyebilir. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir" (Maide:5/3).

Resûlullah (s.a.) ve Râşid halîfeleri zamanlarında bulunmayan bir şeyi uydurup dine sokan kimse Allah'a ve Resûlullah'a karşı durmuş, dini eksik zannederek onu tamamlamaya kalkışmış demektir ki, bu da dinden çıkmak, doğru yoldan sapmaktır. Bu sebeple Peygamberimiz (s.a.) buyurmuştur ki:

"Bizim şu işimize, onda olmayan bir şeyler uydurup ekleyenlerin bu yaptıkları kabul edilemez."

"Her bid'at sapmadır, her sapma insanı ateşe götürür."

Dini ve ilmi kendilerinden öğrendiğimiz geçmiş âlimlerin her biri Kitab'ın ve sünnetin lafızlarından çıkan açık mânâyı (zâhir) esas almışlar, insanları da buna ve elde ettikleri bilgiyi uygulamaya teşvik etmişlerdir: İmam Ebu Hanîfe,

Mâlik, Şâfi'î, Ahmed, Süfyân Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Hasenü'l-Basrî, Ebû Yûsüf, Muhammed b. El-Hasen, Evzâ'î, İbn Mübârek, Buhârî, Müslim ve daha niceleri bunu yapmışlardır.

Bu zevatın tamamı uydurup dine ekleme yapmaktan ve ma'sûm (hatasız ve günahsız) olmayanı taklîd etmekten sakındırmışlardır. Ma'sûm yalnızca Hz. Peygamber'dir (s.a.), ondan başka hiçbir kimse ma'sûm değildir. Bu yüzden, kim olurlarsa olsunlar onların söyledikleri içinden Kitab'a ve sünnete uygun olan alınır, uygun olmayan ise atılır. Nitekim İmam Mâlik, Hz. Peygamber'in (s.a.) kabrine işaret ederek şöyle demiştir:

"Şu kabrin sahibi dışında herkesin söylediği alınabilir, alınmayıp tenkit ve terk de edilebilir."

Aşağıda adlarını sayacağım bütün mezhep imamları ve diğer araştırmacı âlimler yukarıdaki ifadeye katılmış ve onu uygulamışlardır:

İbn Kesîr, İbn el-Hümâm, İbn Teymiyye, İbn Kayyim, Gazzâlî, Fahreddîn Râzî, İbn Hacer el-Askalânî, Bedrüddîn Mahmûd Aynî, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Arabî, İbn Nüceym el-Mısrî, Hidâye yazarı Burhanüddîn, Veliyyüllah Dihlevî, Pîr Ali Birgivî, İbn Emîri'l-Hâc, İbn Âbidîn, Abdülhay Lüknevî, Sıddık Hasen Hân…

Bu âlimlerin her biri katı (donmuş) taklîdden sakındırmışlardır; çünkü Allah Teâlâ Kitabı'nın birçok yerinde donmuş kafalarla yapılan taklîdi kınamıştır. Önceki ve sonrakiler içinden küfre düşenlerin, hak dinden ayrılanların çoğu bunu, din adamlarını, ecdadı ve şeyhleri sorgusuz sualsiz taklîd etmeleri yüzünden yapmışlardır.

Dört mezhep imamının şöyle dedikleri sağlam bir şekilde nakledilmiştir:

"Nereden aldığımızı, neye dayanarak söylediğimizi bilmeden bizim sözümüzü kabul etmek veya bununla fetva vermek helal değildir."

"Sahih bir hadis ortaya çıkarsa biliniz ki, bizim mezhebimiz de bundan ibarettir (buna aykırı ictihadımız geçerli değildir)."

"Bir söz söylediğimde bunu Allah'ın Kitabı'nda ve Resûlü'nün sünnetinde olan ile karşılaştırın; bu ikisine uygun ise kabul edin, değil ise kabul etmeyin, duvara çarpın."

Büyük rehber âlimlerin söyledikleri bunlardır. (Allah onlara rahmet eylesin!)

Fakat sonradan gelen taklitçilerin yaptıkları gerçekten esef vericidir!

Bunlar insanları belli bir mezhebe bağlanmaya mecbur kıldılar, başka mezhep âlimlerinin ictihad ve fetvalarını uygulamayı da yasakladılar.

Keşke mezhep imamlarının asıl ictihadlarını bilerek bunu yapsalardı; bunlar tabi oldukları mezhep imamının ancak adını bilirler. Bu sonradan gelenler birçok mesele ortaya çıkardılar, bu meselelerle ilgili çözümler icat ettiler, sonra bunları mezhep imamlarına mal ettiler. Bunları okuyanlar zannederler ki mezhep imamının ictihadıdır; halbuki çoğu, İmam'ın söylediğine ve benimsediğine aykırıdır, İmam onları asla kabul etmez. Bunun çarpıcı bir örneği, sonradan gelen Hanefî fıkıhçıların, namazda oturunca tahiyyat okurken işaret parmağı ile işaret etmeyi haram saymalarıdır.

İşte bunların sonucu olarak Müslümanların dayanakları kırıldı, cemaat ve cemiyetleri dağıldı; yama, deliğe kâfi gelmedi, ortalık nifak ve tefrika ile dolup taştı, gruplar birbirlerine ehl-i bid'at dediler, her grup diğerini en küçük bir meselede kendilerine muhalif oldukları için sapık ilan ettiler, hatta birbirlerini küfre girmekle itham ettiler, karşılıklı

olarak cana kıydılar... Sonunda doğru sözlü ve güvenilir Peygamberimiz'in (s.a.) şu haberine misal oldular:

"Ümmetim yetmiş üç fırkaya (grup, parti, mezhep) ayrılacak, biri hariç hepsi ateşte olacaklar.

'Kurtulacak olanlar kimler yâ Resûlullah?' diye sordular,

'Benim ve ashabımın yolunu izleyenler' cevabını verdi."

Bu Râfizî oldu, şu Hâricî, şu Şî'î, şu Zeydî, o İsmâîlî, öteki Zâhirî, beriki Bâtınî, şu Mâtürîdî ve Eş'arî diyerek Sünnî oldu. Bunlar da görüldüğü gibi Şâfi'î, Hanefî, Mâlikî, Hanbelî mezheplerine ayrıldılar. Bunların her biri "Bize göre, bizim mezhebimizde, size göre, sizin mezhebinizde haram, helal, câiz, menedilmiş" der oldular. Yine bunların her birinin içinden Kadîm ve Cedîd (eski ve yeni), Hicâzlı ve Irâklı, Kûfeli, Basralı, Türk, Buhâralı, Hindistanlı, Deyûbendî, Birevlevî gibi gruplar çıktı.

Bu grupların inanç ve uygulamaları arasına Mecûsî, Putperest, Budist, Maddeci, Felsefeci ve Kozmolojistlerin inanç ve merasimlerinden parçalar girdi. İşte bazı örnekler:

Evliya ruhlarının dünya üzerinde tasarrufları.

Onlara adak yapmak ve kabirlerinin üzerine binalar kurmak.

Etraflarında tavaf yapmak ve kalp ile onlara yönelmek.

Mürşit ve şeyh denilen kimselerin suretlerine (resimlerine veya hayaldeki şekillerine) râbıta yapmak.

Bunlar ve benzerleri, gruplara, ya İslam dışı inançları taşıyanlardan Müslüman olanlar veya Müslüman görünerek din ve mezheplerini yaymak isteyen münafık deccallar vasıtasıyla girdi. Merasimler, ayinler, âdetler birbirine karıştı, öyle ki birçok itikad ve amel hükümleri değişti; İslam'ın adı kaldı, Kur'an'ın da meclislerde musiki makamlarıyla okunması ve yazısı kaldı.

Yemin ederim ki, Müslümanlar gerçekten Müslüman olduklarında; yani "imanları kamil, Müslümanlıkları sağlam ve aslına uygun, sonradan ortaya çıkan grupların tamamını veya çoğunu tek bir çatı altında toplamış iken" zaferden zafere koşuyorlar, ülkeler fethediyorlar, İslam'ın bayrağını yücelere taşıyorlardı; Râşid Halifeler ve onlara güzelce uyanlar (tâbiûn) zamanında durum böyle idi. Müslümanlar, âlemlerin Rabbi'nin hükümlerini değiştirince Allah da onları, nimetlerini keserek, devlet ve izzetlerini ellerinden alarak cezalandırdı; birçok âyet de bunun böyle olacağına şahittir.

Yaptıkları değiştirmelerden birkaç önemli örneği sıralayalım:

1. Bir mezhebe girmek ve mezhebin ictihadı batıl (geçersiz, yanlış) olsa bile ona dört elle (taassupla) sarılmak.

(Müellif burada, Sâlih Füllânî isimli bir âlimin kaleme aldığı *Îkazu-himem-i uli'l-ebsâr* isimli bir kitaptan, sünnete aykırı bile olsa mezhebe bağlanan ve onu din edinen, anlaşmazlık çıktığında mezhebe başvuran kimselerin ortaya çıkmalarını, "İslam'ın başına gelmiş bir belâ" olarak değerlendirdiği satırları dipnotu olarak naklediyor, sonra sözlerine şöyle devam ediyor):

Doğru yolda olan selef (ilk devir örnek âlimleri) böyle bir şeyi tanımadılar; çünkü bu bid'at sayılan icatlardan olup tefrikaya ve parçalanmaya sebep olmaktadır. Onlar Kur'an'a, sünnete, bu ikisinden çeşitli dalaletler yoluyla çıkarılana ve ümmetin ittifak ettiklerine sımsıkı sarılıyorlardı ve onlar gerçek Müslümanlardı (hakka teslim olmuşlardı). Fakat mezhep bid'atı ortaya çıkıp yaygınlaşınca birlik bozuldu, mezheplerin mensupları birbirlerini doğrudan sapmakla itham eder oldular. Öyle ki, -Dört mezhebin Ehl-i sünnet olduğunu iddia ettikleri halde- yaptıkları, söyledikleri ile çelişiyordu; çünkü farklı mezheplere mensup olanların birbiri

ardında (cemaatle) namaz kılamayacaklarına fetva verdiler; böylece Hanefî olan Şâfi'î olana, bu da ona uyarak cemaatle namaz kılmaz oldular.

Mescid-i Haram'da görülen şu dört mezhebe ait makamlar, aynı namazı, mezhep farkı yüzünden birden fazla cemaatle kılmak, bir mezhebin mensupları farz namazı kılarken safların arasında oturup kendi mezhebinin cemaatini beklemek de bu bid'atlar arasındadır.

İşte bu ve benzeri bid'atlar vasıtasıyla şeytan, Müslümanları bölüp parçalama maksadına nail oldu; Allah'a sığınmaktan başka çaremiz yok!

2. Mâverâünnehir, Türk ve Hind bölgelerinde yaşayan sonraki (mukallid) Hanefîlerin fıkıh dalında yazdıkları birtakım kitaplar. Bunlar imamlara ait olan ve olmayan görüşleri birbirine karıştırdılar: Cahil halk bu kitaplarda ne varsa hepsini Ebû-Hanîfe'nin sözü ve ictihadı zannetti, bunlara taassupla sarıldılar; halbuki o ve talebeleri bu görüşlerden yaka silkerler. Örnek, bu bölgelerde okutulan ve talebenin ezberlemesi istenen Keydânî'nin Risâlesi ve *es-Salâtü'l-mes'ûdiyye* gibi kitaplarda yer alan "tahiyyat okurken parmakla işaret etmenin haram olduğu" ve "Cuma namazından sonra zuhr-i ahir diye bir namaz kılmanın gerekli olduğu" sözleridir; halbuki Hanefî mezhebinin araştırıcı âlimlerinin de ifade ettikleri gibi bunlar bid'attır, sapmadır.

3. Kabirlerin üzerlerine bina yapmayı, kireçle sıvamayı, kabirlerde yatanlara adakta bulunmayı, üzerlerine sancaklar dikmeyi, levhalar asmayı âdet haline getirmeleri ve güzel bulmaları, aynı zamanda bu kabirlerde yatanların sesleri duyduklarına, belâları önlediklerine, ihtiyaçlara cevap verdiklerine inanmaları.

Halbuki Ehl-i sünnetten bütün âlimlerin mezheplerine göre -sahih hadislerde de açıklandığı üzere- bunların tamamı haramdır.

Bu bid'atlar yüzünden, cahillerin şirke düşmelerine sebep olan birçok hadis de uyduruldu.

Mesela Behâuddin Nakşibend'in halifesi Muhammed Pârsâ *Fusûlü's-sünne* ve *Faslu'l-hitâb* isimli iki kitabında şöyle diyor: Peygamber (s.a.) "İşleriniz ters giderse kabirlerde yatanların yardımlarına başvurun" buyurmuştur. İşte bu uydurma hadis, âlim kılığında bile olsa birçok cahilin, orada yatanlara güvenerek kabirlere koşmalarına, onlara adak adamalarına, onların faydasını ummalarına ve çarpmalarından korkmalarına sebep olmuştur; böylece farkında olmadan cahiller küfre düşmüş, sapmış ve saptırmışlardır.

4. Ehl-i sünnete ve mezhebe bağlı olan sonrakilerin (müteahhirûn) icad ettikleri tarikat, şeyhlik ve müridlik.

5. Bu konularda naklettikleri asılsız bilgiler ve inançlar.

Bu cümleden olarak diyorlar ki, Peygamberimiz (s.a.) "Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır" buyurmuştur.

Böylece insanları içlerinden birinin tarikatına girmeye, şeyhe bey'at edip söz vermeye mecbur bırakıyorlar. Ve diyorlar ki, bir şeyhe bağlanmayan kimsenin kurtulması ve cennete girmesi ümit edilemez. Sanki cennete girmek onlara bağlı!

Halbuki bu tarikatlar Müslümanlar arasına putperestler, Budistler ve astrologlardan sızıp girmiştir. Şeyhin şekline rabıta yapmak, beş, hatta on latife, ölülerin gaybı bilmeleri, yaşayanlar üzerinde tasarrufta bulunabilmeleri, fayda ve zarar verebilmeleri hakkındaki inançlarına dikkat ederseniz söylediklerimizi görür ve bulursunuz.

Bunlar kendi tarikatlarına mensup olanlara "kardeşlerimiz (ihvân)" derler, başka tarikatlara mensup olanlar ise yabancıdırlar, dost değildirler. Bu anlayışla Müslümanları

böldüler, bütünlüklerini parçaladılar, onlardan Kadirîler, Çeştîler, Sühreverdîler, Nakşibendîler, Şâzelîler, Senûsîler, Rifâîler, Tîcânîler, Mevlevîler... gibi gruplar çıkardılar, Müslümanları fırkalara, mezheplere ayırdılar. Bunlar da birbirlerine düşman oldular, haset ettiler, öfkelendiler, birbirine sırtlarını döndüler, çatıştılar. Kitaba ve sünnete bağlı olduklarını, İhvan olmayanlar Ehl-i sünnet olduklarını iddia etseler de onları geriye attılar. Nice âyet var ki onlarla amel etmezler, nice hadis var ki, onlara da riayeti hatırlarına getirmezler. Bu sebeple Allah'ın gazabını hak ettiler, Allah da kötülük eden zalimleri ve günaha batmış facirleri onların başına yönetici olarak getirdi:

"Bu böyle olmuştur; çünkü Allah, bir topluluğa lütfettiği nimetini, onlar kendilerini değiştirmedikçe değiştirmez ve Allah her şeyi işitip bilmektedir" (Enfal:8/53).

Allah'ın adını vererek sana soruyorum, ey aklı başında, insaf sahibi Müslüman!

İnsan öldüğünde kabrinde veya hesap gününde ona, "Niçin filanın mezhebine veya falanın tarikatına girmediği" mi sorulacak?

Vallahi sana bu sorulmayacak, tam aksine filanın mezhebine niçin bağlandın veya falanın tarikatına niçin intisab ettin diye sorulacak; çünkü şüphe yok ki, bu özel mezhepler ve meşhur tarikatlar dine sokulmuş bid'atlardır ve her bid'at da sapmadır.

Hanefî mezhebinden araştırıcı Allâme Şamlı İbn Âbidîn, *Tenkîhu'l-fetâvâ'l-Hâmdiyye* isimli kitabının son bölümünde, Süyûtî'nin *el-Hâvî* isimli eserinden şu ifadeyi naklediyor:

"Sûfiyyeden bir şeyh bir şahıstan söz alıyor (tarikatına kabul ediyor), sonra bu şahıs başka bir şeyhe bağlanıyor, bu durumda birinci intisab (ahit) bağlayıcı mıdır, değil midir?"

diye sorulmuş ve şu cevap verilmiştir: "Ne birincisi ne de ikincisi bağlayıcıdır, bunun aslı yoktur."

Hanefî mezhebine dair *Hulâsatü'l-fetâvâ*'nın iki yerinde şu ifade vardır:

"Doğru yolu bulmak (hidayet), bunun için rehberliğinden istifade etmek (irşad) için bir kimse bir şeyh edinse doğru yoldan iyice sapmış olur; çünkü Allah'tan başka hidayet ve irşad edecek kimse yoktur."

Evet sen, başkasından değil, Allah'ın sana farz kıldığı "Allah'a ve Peygamberlerine iman etmek ve bu imanın gerektirdiğini yapmaktan sorgulanacaksın. Bu imanın gerektirdiği şeyler arasında filanın mezhebine girmek, falanın tarikatına bağlanmak diye bir şey yoktur. Sana sorulacak olan, Kitabı ve sünneti bilen âlimler -ki, ehl-i zikir bunlardır- bulunduğu halde bilgisiz kalmandır, şüpheli konuları Kitaba ve sünnete götürmemiş olmandır.

Muhammed'in (s.a.) getirip tebliğ ettiği din budur.

Ey Müslüman dinine geri dön; bu da Kur'an'ın ve sünnetin zâhirî (lügat ve örfteki mânâları) ile ve ümmetin, yüce ahlâk sahibi kadim âlimlerinin ittifak ettikleri hükümler ile amel etmektir. Senin kurtuluşun ve saadetin bu imanda ve bu ameldedir.

Tevhid merkezli mümin ol, ancak Allah'tan ümit et, ancak Allah'tan kork, bütün müminlerin kardeşi ol, kendin için istediğin iyi şeyleri onlar için de iste. Allah Teâlâ "Müminler ancak kardeştir" diyor, "Filan mezhebe mensup olanlar, filan tarikata mensup olanlar kardeştir" demiyor.

Sana öğüdüm şudur: Haklarında Allah'tan gelen bir delil bulunmayan mezhebler bid'atına ve tarikatlar sapkınlığına bağlanmaktan uzak dur.

Biraz önce Tirmizî'nin Sünen'inin ilim bölümünden şu hadisi nakletmiştim:

Irbâz b. Sâriye anlatıyor:

Bir gün Resûlullah (s.a.) bir sabah namazından sonra bize çok etkileyici bir vaaz etti; öyle ki, gönüller titredi, gözlerden akan yaşlar sel oldu. Dinleyenlerden biri, "Bu veda eden birinin konuşması gibi, bize hangi ödevi veriyorsunuz (Biz size hangi sözü verelim)?" dedi. Efendimiz şöyle buyurdu: Size, Allah'a itaatsizlikten sakınmayı, siyah bir köle bile olsa başkanınızı dinleyip itaat etmeyi tavsiye ediyorum; içinizden yaşayacak olanlar pek çok ihtilaflara (anlaşmazlıklara) şahit olacaklar. Din işlerinde uydurmalardan sakının; çünkü bunlar sapmadır. İçinizden kim bu döneme yetişirse benim yolumdan (sünnetimden) ve doğru yolda olan, hidayete ermiş bulunan halifelerimin yolundan ayrılmasın; bunlara dört elle sarılın."

Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde de bu hadis, şu ilâve ile vardır:

"Sonradan uydurulmuş şeylerden sakının; çünkü her uydurma bid'attır, her bid'at sapmadır."

Yine Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin Fiten bölümünde Sevban (r.a.) dan naklen şu hadis vardır:

"Ümmetim için yalnızca saptıran önderlerden korkarım. Ümmetimden bazı gruplar müşrikler safında yer almadıkça ve ümmetimden bazı kesimler putlara tapar hale gelmedikçe kıyamet kopmayacaktır. Ümmetimin içinde işi yalancılık olan deccallar bulunacaktır."

Durum böyle olunca donmuş taklîdden kesin olarak uzak durmak gerekir; çünkü şüphe yok ki, her meselede belli bir tek mezhebi taklîd eden kimse muhtemelen birçok sahih hadisle ameli (uygulamayı) terk edecek ve bu hadislere aykırı davranacaktır. Bu da sapmadan başka bir şey değildir.

(Tek mezhebe bağlılık konusu)

Bu yüzden Hanefîler ve diğerlerinden birçok âlim, tek bir mezhebi taklîd etmenin gerekli ve bağlayıcı olmadığını açıkça söylemişlerdir.

İşte nakıller:

Şamlı Hanefî Allâme İbn Âbidîn, *Raddu'l-Muhtâr* isimli kitabının baş taraflarında Tahrîr'den naklen şöyle diyor:

"Ebû Hanîfe, Şâfi'î mezhebleri gibi belli bir mezhebe bağlanmış bir kimseye bu bağlanma ve devam gerekli (dini olarak bağlayıcı) olur mu?"

"Gerekli olur" diyenler, "Gerekli olmaz" diyenler olmuştur; doğru olan ikincisidir. Mezhebe bağlanmanın gerekli ve bağlayıcı olduğu görüşü zayıftır. Doğru olan, böyle bir kişinin, istediği, mezhebi (müctehidi) taklîd etmeyi seçmekte serbest olduğudur.

Benim (Hucendî-Ma'sûmî) acizane görüşüme göre belli bir mezhebe bağlanmanın gerekliliğine dair görüş dine ve ilme değil, siyasî gerekliliğe dayanmaktadır. Aklı yerinde, tarihten ve zamana bağlı gelişmelerden / değişmelerden haberdar olan herkes bunu açıkça bilir. Dince gerekli olan doğru ve meşru olanı bilmek ve onu uygulamaktır.

Yine İbn Âbidîn, İbn Şihne'nin *Hidaye* şerhinden naklediyor:

> Bir hadisin sahih olduğu anlaşılır ve bu hadis mezhebe aykırı olursa, mezheb ile değil, hadis ile amel edilir ve bu yine Ebû Hanîfe'nin mezhebi sayılır, bunu uygulayan kimse hanefî olmaktan çıkmış sayılmaz; çünkü Ebû Hanîfe'nin şöyle dediği sabittir: Bir hadisin sahih olduğu anlaşılırsa bilin ki benim mezhebim –hadise uymayan ictihadım değil- o hadistir.

Bu son cümle bütün mezhep imamlarından nakledilmiştir.

Allâme Veliyyüllah Dihlevî *el-İnsâf* isimli kitapçığında şöyle der:

Biline ki, birinci ve ikinci asırda insanlar, belli bir mezhebi taklîd etme, bir tek mezhebin görüşlerini ve açıklamalarını esas alma ve buna göre fetva verme konularında görüş ve

uygulama birliğine varmış değillerdi. Selef (ilk nesillere dahil âlimler) böyle yapmazlardı. Onlar ancak Şerîatın sahibine tabi olurlardı. İlk üç neslin (sahâbe, tâbiûn ve bunlardan sonraki nesil), din konusunda, Peygamber'den başka bir tek insana yönelmeyi, onun her dediğine tabi olmayı ittifakla menettikleri bilinmektedir. Buna göre Ebû Hanîfe'nin, Şâfi'î'nin, Mâlik'in, Ahmed b. Hanbel'in veya başkalarının (bunlardan birinin) bütün fetvalarına uyup Kitab ve sünnette gelenlere dayanmayan bir kimse bütün ümmetin icmâ'ına ters düşmüş, müminlerin yolundan başkasına girmiş olur; böyle bir duruma düşmekten Allah'a sığınırız.

Bu sebebledir ki mezheb imamlarının hepsi kendilerinin veya başkalarının taklîd edilmesini menetmişlerdir; onları taklîd ettiklerini söyleyenler ise daha baştan (bu yasağa uymayarak) o imamlara uymamış, muhalif davranmışlardır.

İzzüddîn b. Abdisselam'dan nakledilmiştir ki (müellif Ma'sûmî, İbn Abdisselam'ın *Kavâ'idu'l-ahkâm* isimli kitabında bu sözleri bizzat okuduğunu kaydediyor):

Gerçekten şaşılacak bir şeydir ki, mezheb mukallidleri, imamlarının dayandığı bir delilin zayıf olduğunu görürler, bu zaafı giderecek bir çare de bulamazlar, ama yine de onu taklîde devam ederler. Kitabın, sünnetin ve sahih kıyasların ictihadını teyit ettiği kimseyi ise terk eder, onun fetvasına uymazlar; bunun sebebi imamlarını taklîd konusundaki katılıklarıdır, donmuşluklarıdır. Bunlar imamlarının ictihadını savunmak için Kur'an'ın apaçık delalet ettiği mânâyı, ölçüye sığmaz, uzak teviller ile başka mânâlara çekmek için her çareye başvururlar. Bu mezhepler ve onların mutaassıp taklitçileri ortaya çıkıncaya kadar insanlar, bir mezhebe bağlanmadan ve başkalarına soranları da yadırgamadan, önlerine hangisi gelirse bir âlime sorar, onun fetva ve ictihadı ile amel ederlerdi. Bu mutaassıp taklitçiler, sanki peygambermiş gibi imamlarını, ictihadları delillerden uzak düşse bile taklîd

ederler, onlara tabi olurlar; bu ise aklı başında olanların kabul edemeyeceği bir "haktan ve doğrudan uzak düşme" durumudur. (Bu ifadeyi Allame Füllânî, *İkazu-uli'l-ebsâr* adlı kitabında nakletmiştir.)

Avamdan (okumamış, sıradan) biri belli bir fıkıh âlimini taklîd ederken bu kimsenin asla yanılmayacağına, ne demiş ise mutlaka doğru olduğuna inanıyor ve içinden "bu fetvaya aykırı delil ortaya çıksa bile onu terk etmemeye" niyet ediyor, bu niyeti zihninde koruyor. Bu davranış, Tirmizî'nin, Adî b. Hâtim'den rivayet ettiği şu hadisteki uyarının çerçevesine giriyor:

"Onlar hahamlarını ve papazlarını, Allah'tan başka Rabler olarak benimsediler" mealindeki âyet üzerine Peygamberimiz şöyle buyurmuşlar: 'Onlar din adamlarına tapıyor değillerdi, ama onlar bir şeye haram deyince onu haram, helal deyince de helal olarak kabul ediyorlardı.'

Bu mukallidlerin "Hanefî olan birisi Şâfi'î'ye soramaz, tersi de câiz değildir, keza Hanefî namazda Şâfi'î imama uyamaz" demeleri ümmetin icmâ'ına, örnek geçmişlerimizin, sahâbe ve tâbiûnun uygulamalarına aykırıdır.

Biz bir kimseyi taklîd edersek, sonra da önümüze, kendisine itaat etmeyi Allah'ın farz kıldığı Peygamberimiz'in, o imamın ictihadına aykırı olan sahih bir hadisi çıkarsa ve biz hadisi terk edip o imamın ictihadına ve mezhebine uymaya devam edersek kim bizden daha zalim olur ve insanlar Allah'ın huzuruna geldikleri gün mazeretimiz ne olabilir?!

Allâme Veliyyullah, yukarıda adı geçen kitapçığında, *Hidaye* isimli kitabın yazarından naklediyor:

Ebû Hanîfe'ye sordular:

- Senin bir ictihadın Allah'ın kitabına uymazsa?

- Benim sözümü bırakın, Allah'ın âyetini alın.

- Senin ictihadına aykırı olan Allah Resûlü'nün hadisi olursa?

- Benim sözümü bırakın, hadisi alın.

- Senin ictihadın sahâbenin dediğine aykırı olursa?

- Sahâbenin dediğini alın.

Buna benzer sözler, *Nihaye*'de, İmam Şâfi'î'den de aktarılmıştır.

Bütün büyük müctehidlerin şöyle dedikleri bilinmektedir:

"Mezhebime (ictihadıma) aykırı bir sahih hadis ortaya çıkarsa siz de ona uyun ve bilin ki, benim mezhebim de odur (Sahih hadisin dediğidir)".

Bir hadisin sahih olduğu sabit olur ve bir kimseye ulaşır da, birini taklîde bağlı olduğu için hadisi terk eder, kabul etmezse işte bu bozuk bir inanç ve geçersiz bir görüştür; hatasız olmayanı (taklîd ettiği müctehidi, âlimi müftüyü) hatasız zannettiği, Allah'ın onu taklîd etmekle kendisini yükümlü kıldığını, onu taklîd etmeye borçlu olduğunu sandığı için yanılmış, gerçeğin dışına düşmüştür. "Biz, atalarımızın izinden gideriz" mealindeki âyet bu gibiler için gelmiştir. Geçmiş milletlerin saptırmaları da bu yüzden olmadı mı?

Keyâ el-Herâsî, "Avamdan olan kimselerin bir mezhebe bağlanmaları gereklidir" diyor, ama İmam Nevevî de şöyle diyor: "İlgili delillerin gerektirdiği hüküm şudur ki, belli bir mezhebe bağlanmak gerekli değildir, yükümlü mümin bilmiyorsa istediğinden fetva alabilir."

İbn Teymiyye'nin *el-Fetâvâ'l-mısriyye* isimli kitabından nakledilmiştir:

> Bir kimse Ebu Hanîfe, Mâlik, Şâfi'î, Ahmed (Allah onlara rahmet eylesin) gibi müctehidlerden birine taassupla tabi olsa, ama bazı meselelerde tabi olmadığı diğer imamın delilinin daha kuvvetli olduğunu görse ve buna uysa pek güzel

yapmış olur ve bu davranış onun ne dinine ne de ahlâkına zarar verir; bu husus tartışma götürmez. Bu davranış, Peygamberimiz (s.a.) den başka olup adı geçen imamlar gibi birine taassupla bağlanan, bu imamın ictihadını doğru ve uygulanması gerekli, diğerlerininkini ise yanlış gören bir kimsenin davranışından daha hakka yakındır, Allah ve Resûlü nezdinde daha sevimlidir. Taassupla birine bağlanan, onun yanılmazlığına inanan kimse cahil, hatta kâfirdir.

İknâ' isimli eserin metin ve şerhinde:

"Bir mezhebe bağlanmanın gerekli ve başka bir mezhebe geçmenin imkânsız olduğu görüşü, meşhur olan kabule göre uygun değildir. Âlimlerin çoğunluğu, bir kimsenin belli bir mezhebe bağlanmasını gerekli görmüyorlar. Allah'a ve Resûlü'ne muhalefet ederek bir kimseye bağlanılamaz, (âyete ve hadise uymayan) ictihadlara uyulamaz; çünkü Allah Teâlâ herkese, her durumda Resûlü'ne uymasını emretmiştir."

İnsâf isimli eserin Kazâ (yargı) bölümünde, Şeyh Takıyyuddîn'den naklen:

"Belli bir imama bağlanmayı farz gören kimse tevbe etmeye çağırılır, tevbe etmezse idam edilir; çünkü "bu farz kılma" Rabbimize mahsus olan "dini hüküm koyma" yetkisinde bir başkasını ona ortak koşmak olur."

Araştırmacı Hanefî İbnu'l-Humâm'ın *et-Tahrîr ve't-Tahbîr* isimli eserinde, İbn Muflih'ten naklen:

"Hanbelî, Mâlikî, Şâfi'î mezhebine mensup bazı dostlar 'Belli bir mezhebe bağlanmanın gerekli olup olmadığını' tartışmışlar, bu konuda iki zıt görüşün bulunduğunu, ama daha meşhur olan görüşün, âlimlerin çoğuna da ait olan 'Bağlanmak gerekli değildir, istediğine danışmakta serbesttir' şeklinde olduğunu ifade etmişlerdir."

Hanefî Mezhebinden Kudûrî:

"Delili daha güçlü zannedilene uymak gereklidir."

Âmidî:

"Sahih (doğru, sağlam) olan görüş budur ki, belli bir mezhebe bağlanmak gerekli (din yönünden bağlayıcı) değildir."

"Bir Müslüman, Ebû Hanîfe, Şâfi'î gibi bir imamın mezhebine bağlansa (bütün fetvalarına uymaya karar verse) bunda devam etmesi ve başkasına geçmemesi gerekli midir?" diye sorulacak olursa;

"Evet gereklidir" diyenler var, "Hayır gerekli değildir" diyenler var; daha sahih olanı ikincisidir. Râfi'î ve başkaları böyle zikretmişlerdir. Çünkü bir kimsenin kendiliğinden böyle bağlanması, karar vermesi bağlayıcı olmaz. Allah'ın ve Resûlü'nün farz (gerekli, bağlayıcı) kıldığından başka farz yoktur; Allah ve Resûlü de bir Müslümanın, belli bir kimsenin mezhebine girmesini, başkasının değil de yalnızca onun bütün fetvalarına uymasını farz kılmamıştır. Örnek nesiller hep bu hükmü (belli bir mezhebe bağlanmanın gerekli olmadığını) benimsemiş ve uygulamışlardır. Şu da var ki, bu taklitçilerin çoğu "Ben hanefîyim, ben şâfi'îyim" der de taklîd ettiği imamın usulünü bilmez. Böyle olunca da yalnızca demekle -İmamının yolundan, ahlâkından ve usulünden bunca uzak olunca- hanefî, şâfi'î olunmaz; nitekim bir kimse yalnızca "Ben fakihim, ben okur yazarım" demekle böyle olmaz. Yalnızca iddia etmekle, boş sözle intisab (bir yola bağlı olmak) nasıl mümkün olur?

Şeyh Sâlih el-Füllânî'nin (v. 1218 H.), *Îkazu-himemi-uli'l-ebsâr...* isimli kitabından:

Mukallid ile müttebi' (ittibâ eden, yolunu izleyen) arasındaki fark şudur:

Mukallid Allah ve Resûlü'nün hükmünü sormaz, imamının mezhebini (mesela Hanefî mezhebinde fetvanın ne olduğunu) sorar; imamının (uyduğu mezhebin) fetvasının

Kitab'a ve sünnete aykırı olduğu ortaya çıksa bile onlara dönmez (mezhebi taklîde devam eder).

Müttebi' ise Allah ve Resûlü'nün hükmünü sorar, bir başka görüşü veya âlimin mezhebini sormaz. Sonra bir başka melese ile karşılaşınca öncekini sorduğu âlimi bulup sormaz, hangisine rastlarsa ona sorar. Başkasını dinlememek; reyi, kitaba ve sünnete uymasa bile kendi mezhebine uymak ve ona taassupla sarılmak şeklindeki bir dindarlık anlayışından uzak olur. İşte sonradan gelenlerin benimsedikleri taklîd ile örnek nesillerin benimsediği ittibâ arasındaki fark budur.

Bir mezheb üzerinde donup kalanlara şiddetle karşı çıkanlardan biri de İmam Muzenî'dir. (Allah rahmet eylesin!)

Mâlikî mezhebinden, Basralı Ebû-Abdullah b. Hîzmendâd:

Taklîd, delili bulunmayan bir sözü, bir görüşü benimsemektir, bu da şerîatta yasaklanmıştır. İttibâ ise delile dayalı, delili ispat edilmiş olan görüştür. Dinde taklîd makbul değildir, ittibâ ise câiz, hatta gereklidir.

Fetva veren kimsenin yanılma ihtimali bulunduğu halde sıradan bir Müslümanın onun fetvası ile amel etmesi câiz olursa hadise göre amel etmesi nasıl câiz olmaz?!

Resûlullah'ın bir hadisi ile "Filan veya falan onunla amel etmedikçe amel etmek câiz olmazsa", o kişilerin sözü, hadisle amel etmenin şartı olur ki, bundan asılsız bir şey olamaz. Bu sebepledir ki, Allah, başkasını değil, Elçisini dinde dayanak kılmıştır.

Anladıktan sonra bir hadisle amel eden ve fetva veren bir kimsenin hata etme ihtimali varsayılamaz ve bu husus, ehliyeti (bilgi yeterliği) olanlara aittir, eğer bilgi yeterliği yoksa onun vazifesi "Bilmiyorsanız bilenlerden sorun" mealindeki âyete uymaktır. Fetva soran bir kimse, sorduğunun veya yukarıya doğru onun hocasının sözlerinden yazılanlara güvenip dayanması câiz olunca, güvenilir kişilerden oluşan râvîler

zincirinin, Allah Resûlü'nden duyup yazdıklarına dayanmak öncelikle câiz olur. Eğer kişinin hadisi anlamayacağı varsayılıyorsa bu da, fetva soranın fetvayı anlamamasına, bir bilene mânâsını sormasına benzer ki, hadis de böyledir; onun da anlayamadığı kısmını bir bilene sorar.

Aynı kaynakta, Mudmerât'tan naklen şunlar da yer almıştır:

"Dinde delil olma bakımından haber (hadis), kıyas ve ictihaddan daha üstündür. Hadisle amel etmek rivayetten daha öncedir."

Kifâye'de şu ifade nakledilmiştir:

"Açık bir nas (âyet, hadis) ile amel etmek, kıyas ile amel etmeye tercih edilir."

el-Bahru'r-râık'tan:

"Hadisin lafzından anlaşılan ile amel etmek din yönünden gereklidir (vâcib)."

Özetlemek gerekirse dinî bakımdan fayda zarar göz önüne alınarak doğru anlayış sahibi bir kimsenin anlayışına göre hadis ile amel etmesi herkesin mezhebidir.

İşte Ebû Hanîfe, fetva verir ve şöyle derdi:

"Bu bizim bilgimizle ulaşabildiğimiz sonuçtur, kim bundan daha açık ve güçlü olana ulaşırsa o doğruya daha yakın olur."

Şa'rânî'nin *Tenbîhu'l-muğterrîn* isimli kitabında bu ifadeler vardır. Aliyyü'l-Karî'nin de bu konuda bir kitapçığı mevcuttur:

Ehl-i sünnet ve cemâ'at imamlarının tamamı hidayet (dinde doğru yol) üzerindedirler. Bu ümmetten bir ferdin Hanefî, Şâfi'î, Mâlikî mezhebine bağlanması gerekmez, kendisi müctehid olmayan sıradan insanların yapacağı şey, bu imamlardan birini (daima birini değil, gerektiğinde birini

veya diğerini) taklîd etmektir; çünkü "Bilmiyorsanız bilenlerden sorun" buyurulmuştur.

Bazı hocalarımız da şöyle demişlerdir: Kim bir âlime tabi olur, (bilene sorarak amel ederse) Rabbine salimen kavuşur.

Aliyyü'l-Karî'nin *Aynu'l-ılm*'e yaptığı şerhten:

Bir kimse taklîd ettiği imamının ictihadına muhalif olan bir başka ictihadın delilinin daha güçlü olduğunu görürse ihtiyata riayet etmelidir; çünkü yükümlü olana emredilen şey, Peygamberlerin Efendisine uymaktır.

Aynı kaynakta, Abdulhak ed-Dihlevî'nin *es-Sırâtu'l-mustakîm*'e yaptığı şerhten naklen:

"Bir müctehid, kişinin mezhebine uymayan sahih bir hadise dayanmış ise bu kişi, mezhebine değil de o hadise uyabilir mi" konusu tartışılmıştır. Önceki âlimlere göre "Evet, bu hadisle amel etmelidir"; çünkü asıl uyulacak olan Allah Resûlü'dür, diğerleri ise ona uyanlardan olacaktır; buna göre bir hadisin sahih olduğu bilinirse onu bırakıp başkasına uymak makul değildir.

Aynı kaynakta, el-Bahru'r-râık'tan naklen:

Müctehidler içinden istediğini taklîd etmek câizdir; bugün olduğu gibi mezhebler kitaplara geçirildikten sonra da bu böyledir, kişinin, önce amel ettiği mezhebinden bir başkasına geçmesi de câizdir.

Muhammed b. Hayât:

Yukarıda zikredilen hüküm, Kitab'ın, sünnetin, gelmiş geçmiş muteber âlimlerin sözlerinin götürdüğü hükümdür; bunun aksini söyleyenlerin sözüne itibar edilmez; çünkü Kitab'a, sünnete ve ümmetin büyük âlimlerinin söylediklerine aykırı olan bir söz, bir hüküm, kim söylemiş ise ona geri verilir; kanaatime göre bu kişinin bilgisi yoktur, taassubu vardır.

İ'lâmu'l-muvakkı'în'den:

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri ve tabileri, onun mezhebinde zayıf hadisin bile kıyas ve re'ye tercih edildiği konusunda ittifak etmişlerdir, mezhepleri de bu esasa dayanır. İmam Ahmed'in mezhebi de böyledir.

Şâfi'î de şöyle demiştir:

Ümmet, Resûlullah'a ait açıkça bir sünneti öğrenen kimsenin, bir başkasının sözü için onu terk etmesinin câiz olmadığı hükmünde ittifak etmiştir.

Kardeşlerime Tavsiyelerim

(Hucendî)

Bu Risale'nin yazarı **Ma'sûmî** (Allah rızasına ermede muvaffak kılsın) der ki:

Çok önemli oluğu için bu konuda sözü uzattım. Daha fazla bilgi ve şuur sahibi olmak isteyenlere, gerçeğin peşinde olan âlimlerin kitaplarını ve özellikle de –yukarıda işaret ettiğim- *Îkazu-himem-i uli'l-ebsâr* isimli kitabı okumalarını tavsiye ediyorum; çünkü bu kitapta, anlama kabiliyeti olanlar için yeterli söz vardır; başarı Allah'tandır ve ancak O'na dayanılır ve güvenilir.

Kardeşlerim,

Allah beni ve sizi, sevdiği ve hoşnut olduğu şekilde yaşamaya muvaffak kılsın.

Kitab'ı, sünneti, tefsir ve hadis kitaplarını, bunların şerhlerini, usûlü, fürû'u, tasavvufu, tarihi ve daha başkalarını okudum, bunların üzerinde uzun boylu düşündüm, sonunda kesin ve yerleşik olarak şu genel sonuçlara vardım:

1. Yükümlülük çağına gelmiş her bir Müslümana farz olan şey, Kitab'a, sabit ve sahih sünnete, Râşid Halifelerin ve başarıya ulaşmış sahâbenin ve onların yolundan giden

ilk nesillerin (Allah cümlesinden razı olsun!) uygulamalarına ayak uydurmaktır

2. Belli bir mezhebe taassupla bağlanmak, bir tarikata girmek, bazı şeyhlerin tertip ettiği evrâd ve ezkâr ile meşgul olmak gibi her türlü dinî bid'at ve uydurmalardan uzak durmaktır. Çünkü bütün bunlar insanı haktan sapmaya götürür, bunun da sonu -Allah korusun- manevi bakımdan helak olur.

Kardeşlerim,

Dinde bid'at olan şeylerden sakınarak Müslüman, muvahhid (tevhîdi benimsemiş ve sindirmiş), Muhammedî (Hz. Muhammed'e intisab etmiş, ona bağlanmış) kardeşler olun. Allah'ın kitabı, önceki ve sonraki bütün insanlar için hidayettir (doğru yolun rehberidir), onu hadisler ve Salih kulların eserleri açıklamıştır. Dininizin farzlarını, vaciblerini, sünnetlerini uygulayın, bunları yerine getirin.

Farz kılınan namazlar ve benzerleri farz ibadetlerdendir. Savaş sanatını ve diğer ilim ve sanatları öğrenmek, her zaman ve mekânın gerektirdiği ölçüde savaş ve savunma silah, alet ve araçları edinmek, bunları en iyi bir şekilde kullanmayı öğrenmek de farz olan vazifeler arasındadır.

Farz olan bu vazifelerin birinci kısmını yapan, ikincisini ihmal ve terk eden bir kimse Rabbinin emirlerinden bir kısmını terk etmiş, günaha girmiş; Rabbi, O'nun Resûlü ve insanlar nezdinde sorumlu hale gelmiş olur.

Kendilerini Müslüman bilen kalabalıkların durumu işte budur. Bunlar vakitlerinin büyük kısmını hatta tamamını birinci kısım (namaz, oruç vb.), hatta birtakım bid'atler, hurafeler, saçma sapan şeyler için sarf ediyorlar, ikinci kısmı ise "kutuplar ve ruhlar onların kendileri için yeterli olduğunu, belâları onların defedeceklerini zannederek" terk ve ihmal ediyorlar.

Böylece onlar doğru yoldan saptılar, başkalarını da saptırdılar, apaçık zarar ve ziyana battılar. İnsanımızın çoğu bugün, ikinci kısmı ihmal etmeyen toplulukların ayakları altında sürünüyorlar, bunlara esir ve mahkûm olmuş durumdalar, egemen olanlar onları istedikleri gibi yönetiyor ve kullanıyorlar.

Şimdi iki âyet, iki hadis ve bir kısım da gelip geçmiş eski hakîmlerin sözlerinden parçalar nakledeceğim; eğer bunlara kulak verir, üzerinde düşünür, gereğine göre davranırsan -sahâbe ve tâbiûn gibi- sen de dünyanda ve ahretinde mutlu olursun; yok eğer baba ve dedelerinin ve şeyhlerinin yaptıkları gibi bunlara kulak vermez, gereğini yapmazsan yabancıların ayakları altında sürünürsün.

Allah Teâlâ Enfâl sûresinde Müslümanlara şöyle hitap ediyor:

"Allah'ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah'ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda harcadığınız her şeyin karşılığı, zerrece haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenecektir." (8/60)

Hadîd sûresinde ise şöyle buyuruyor:

> Andolsun biz peygamberlerimizi açık kanıtlarla gönderdik, beraberlerinde kitap ve adalet terazisini de indirdik ki insanlar hakkaniyete uygun davransınlar. Bir de demiri indirdik ki onda büyük bir güç ve insanlar için yararlar vardır. Böylece Allah, görmeden iman ederek kendisine ve peygamberlerine yardım edecekleri ortaya çıkaracaktır. Şüphesiz Allah güçlüdür, üstündür. (57/25)

Nur suresinde bu yapılanların sonucunu şöyle ifade buyurmuştur:

> Allah, içinizden iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapan kimselere vadetti ki, kendilerinden öncekilere verdiği gibi onlara da yeryüzünde iktidar verecek, onlar için hoşnutluğuna vesile kıldığı dinlerinin yerleşip yayılmasını sağlayacak, şu andaki korkularını güvenliğe çevirecektir; çünkü onlar bana hiçbir şeyi ortak koşmaksızın kulluk etmektedirler. Bütün bunlardan sonra kim inkâra saparsa yoldan çıkmış kimseler işte bunlardır. (24/55)

Müslim, *Sahih*'inde, Ukbe b. Âmir'in, Peygamberimiz'in, minberden "Müslümanlara şöyle hitap ettiğini işittim" dediğini naklediyor:

"Düşmanlarınız için elinizden geldiği kadar güç ve kuvvet edinin. Unutmayın (bugün) güç ve kuvvet ok atmadır, evet unutmayın güç ve kuvvet ok atmadır!"

Tebrîzî Mişkât'da Ahmed b. Hanbel'den (İbnu'l- Cevzî de Teblîs'de) Ebû Umâme'den (r.a.) şunu naklediyorlar:

Resûlullah (s.a.) ile birlikte bir düşman takibine çıkmıştık, yolda içimizden biri, içinde su ve sebze bulunan bir mağara gördü ve dünya ile ilişkisini keserek burada tek başına yaşamayı aklından geçirdi, bunun için de Resûlullah'tan izin istedi. Peygamberimiz şu cevabı verdi:

Ben Yahudiliği ve Hristiyanlığı getirmedim, ben tevhîd ve fıtrat dinini (İslam'ı) getirdim. Allah'a yemin ederim ki, Allah yolunda günün bir veya ikinci yarısında yürümek dünyadan ve onda olan her şeyden daha iyidir. İçinizden birinin savaş safında yer alması, yetmiş yıl namaz kılmasından daha iyidir (hayırlıdır).

Ebu Davud kitabının "alım-satım" bölümünde İbn Ömer'den rivayet ediyor:

Allah Resûlü'nün şöyle dediğini işittim:

"Görünüşte alım satım yoluyla faizcilik (ıyne) yaptığınız, öküzlerin kuyruklarına yapıştığınız ve ekip biçmekle

yetindiğiniz, cihadı terk ettiğiniz zaman Allah Teâlâ başınıza zilleti (aşağılanmış olmayı) musallat kılar ve dininize dönmedikçe kimse bunu başınızdan defedemez."

Hakîmlerin söylediklerine gelelim.

İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde, Mes'ûdî'den, o da Mûbedân Behram b. Behram'dan naklediyor:

> Ey hükümdar, bir hükümdarın devleti ancak kanun (hukuk, şerîat), Allah'a devamlı itaat, O'nun emir ve yasakları çerçevesinde yönetim ile tamam olur. Hukuk devlet ile ayakta durur, devlet insan unsuru ile güçlenir, insanlar servet ile ayakta dururlar, servet için imar gereklidir, imar için adalet lazımdır. Adalet, Allah'ın yarattıklarının önüne koyduğu terazidir, ona birini tayin etmiştir ki, bu da hükümdardır.

Nûşirevan'dan:

> Devlet askerle, asker silahla, her ikisi servet ile servet vergi ile, vergi imar ile, imar adalet ile, adalet çalışanların düzgün olmalarıyla, bu da vezirlerin kâmil ahlâk sahibi olmalarıyla gerçekleşir. Bunların hepsinin başı hükümdarın, bizzat yönettiklerinin durumunu gözden kaçırmaması, gerektiğinde yola getirmesi, onlara egemen olması, onların kendisine egemen olmamalarıdır...
>
> Kardeşlerim,
>
> İşte ben buradayım, ülkesinden göçmüş (muhacir), doğup büyümediği yerlerde (garip), Allah'ın güvenli kıldığı şehirde komşu oturan (mücavir) Muhammed Sultan el-Ma'sûmî'yim. Size diyorum ki:
>
> Ben elli yedi yıldır denedim, başımdan gelip geçti, inceledim, araştırdım, ulaştığım sonuçları size sundum, iki cihanda saadete ermenin yolunu gösterdim; Kitab'a ve sünnete sarılırsanız, dininize, Peygamberinizin yoluna, ilk örnek nesillerin ahlâk ve davranışlarına dönerseniz, gözlerinizi açar, olandan ve olacaktan ibret alırsanız çok geçmeden kurtuluşa erer,

dünyayı ve ahreti ziyan etmekten kurtulursunuz. Nitekim sahâbe ve ondan sonraki iki nesil böyle yaptılar, böylece ülkeleri fethettiler, dünyanın her köşesine İslam sancağını diktiler, hem şan ve şerefe hem de Allah rızasına nail oldular.

Müslümanlar,

Kardeş olun, iyilik ve dindarlıkta yardımlaşın, soy ve sopunuzu, nefsânî arzularınızı konuşmayın, taassuptan, çeşitli mezheplere ve tarikatlara bağlanmaktan kaçının, günahta ve haksızlıkta yardımlaşmayın, ana kanunu Kur'an olan dosdoğru yola girin.

Bana ve size Allah'tan hidayet, başarı ve ihsan diliyorum.

Rabbim Allah'a hamdediyorum, şükrediyorum; beni halkı zalim olan ülkelerden kurtardı, hakkımda idam kararı alındıktan sonra beni zindandan çıkardı, sonunda beni bu kutsal şehirlere ulaştırdı, 1353 Zilkade ayının başından beri Kâbe'ye komşu olarak yaşamak şerefini bahşetti.

Bu şehre gelip Kabe'yi (Allah onun şerefini, ululuk ve değerini ziyade kılsın) görünce gönlüm açıldı. Burada namazların, mezheplere göre ayrı cemaatlerle değil, tek cemaatle kılındığını, bu mescidde, cemaatlerin ayrılması bid'atının yıkıldığını görünce sevincim daha da arttı. Müslümanların inançlarına zarar veren "kabirlerin kubbelerinin" yıkılması, yolların güvenli hale getirilmesi de sevindiğim tasarruflar oldu. Allah büyük kral Abdulazîz b. Abdurrahman âl-i Su'ûd'u, Muhammedî sünneti hayata geçirme ve bid'atları kaldırma hizmetinde muvaffak ve rızasına nail kılsın.

(Hucendî burada tanıştığı bazı devlet adamları ve âlimlerin de adlarını zikrettikten sonra hayat hikayesine şöyle devam ediyor):

Şu anda imkânlarım az, kitaplarım yetersiz olsa da, Hucende'de, Fergana ve Çin'de yaptığım gibi burada da okumak, incelemek, okutmak ve yazmakla meşgul oluyorum. "Vakit, kesici bir kılıçtır", "Tamamını yapamıyorum diye tamamı terk edilmez" kaidelerine göre hareket ediyorum.

Rusya'da, Doğu ve Batı Türkistan'da olup bitenleri anlattığım bir kitap yazdım ve ona *Raf'u't-teşkîk an mezalim-i Bolşevik* veya *Meni'l-bolşevik ve mâ Bolşevizm* adını verdim. Keza *el-Burhân ve's-sultân fi'l-hikâyât ve'l-irfân*, *Rihletü's-sultân fi'l-emâkini ve'l-büldân* isimli kitapları hazırladım, Allah tamamına erdirsin.

Allah'ın bütün namazlarda okunmasını farz kıldığı, mânâsını tam ve doğru anlamaktan uzak insanların -anlayıp gereğini yaptıkları takdirde- dünya ve âhiret saadetlerine yeterli olan Fatiha Sûresine, İslam ülkelerinde konuşulan Arapça, Farsça, Urduca, Türkçe, Javaca... açık ve herkesin faydalanabileceği bir tefsir yazmaya çoktan beri niyetliydim. Tam buna başlayacaktım ki, önce maksada yardımcı ve bir giriş olarak kendimi anlatan bir Risale yazmanın daha uygun olacağını düşündüm; çünkü okuyucu, yazarın kim ve nasıl olduğunu bilirse önünü görerek okur, güveni veya güvensizliği artar.

Kardeşim şu açıktır ki, bütün yazdıklarımla ve özellikle de bu Risale ile hedeflediğim şey Allah rızasını kazanmak ve Müslümanlara nasihat etmektir; çünkü dinin tamamı samimiyet ve nasihattir.

Allah başarı lütfederse Tefsir'i önce Arapça yazacağım, sonra Farsça ve Türkçeye tercüme edeceğim, bu üç dili biliyorum, sonra din kardeşlerime hediye edeceğim.

Fakir, bazı hayır sahiplerinin yönettiği Dâru'l-hadîs el-Mekkiyye'de ve Mescid-i Haram'da talebe okuttuğum ve onlarla meşgul olduğum için vakit, tefsiri yazmaya elvermedi. Yazlık dinlenme zamanı gelince Taif'e gittim, büyük tüccar Ahmed Bûkabrî'nin bahçesine yerleştim, niyetimi gerçekleştirmek üzere kalemi elime aldım ve önce bu risaleyi yazdım. Allah'tan lütfu ve keremi ile bitirmeye muvaffak kılmasını diliyorum...

Bu Risale'nin bittiği yer Taif, tarihi ise 1355 yılı, Cumâdâ'l-ûlâ ayı, Pazar gecesi, yatsıdan sonradır.

Evvel âhir Allah'a hamdolsun...

1355/1936 Yılından Sonraki Hayatı

Yukarıdaki son satırlarda ifade ettiği gibi Ma'sûmî Mekke'ye ulaşınca buraya yerleşiyor. Mekke'de Dârul-hadîs'te müderris oluyor. Hac aylarında umûmî dersler yapıyor, bu arada hacca gelen Türklere de Türkçe konuşmalarda bulunuyor. Türkçe derslerine Türk hacılar büyük ilgi gösteriyorlar, o da bunlar vasıtasıyla memleketindeki akrabaları ile haberleşiyor.

Son söz:

Bundan önceki bölümlerde Muhammed Sultan'ın, ileride yazmayı düşündüğü Fatiha Tefsirine giriş gibi olsun diye yazdığı kitapçığı tercüme etmiş olduk. Bu 55 sayfalık kitapçık (adı: *Muhtasaru-Tercemet-i hâl-i Muhammed Sultan*), müellifin bir başka kitabıyla beraber Mısır'da, 1355/1936 yılında basılmış. Aynı kapak içinde 1-38. sayfalarda yer alan diğer kitabını ise "Ölülerden, türbelerden medet umanlara uyarı" maksadıyla, 28 Ramazan 1353/6 Ocak 1935 yılında Bombay'da iken yazmış.

Merhum hakkında bir master tezi hazırlayan (1423/2002-3) Fevvâz b. Abdülazîz, onun ailesinden bulabildikleri ile görüşmüş ve hususi kütüphanelerde bulunan kitaplarına ulaşmış; Fevvâz'ın tespitlerine göre kitaplarının sayısı 90'nın üzerindedir. Bunlardan altmış kadarını kendisi, 1355'ten önce yazdığı için kitabında zikretmişti. Geri kalan 30 küsur kitabını ise daha sonraki yıllarda (20 yılda) yazmış olduğu anlaşılıyor.

M. Sultan, kendi yazdığı, 1355 yılına kadar olan hayat hikayesinin sonunda bir Fatiha tefsiri yazmayı çok istediğini söylemişti. Merhum bu kitabını yazmış, Mekke'de, Mesfele ismi verilen mahalledeki evinde tamamlamış (1356/1937), kitabının adını *Evdahu'l-burhân fî tefsîr-i ummi'l-kur'an* koymuş. Bu kitap da 410 sayfa olarak Mısır'da basılmış.

Takdimde yazdığım gibi M. Sultan bu tefsirinde bilinen ve ellerde dolaşan tefsir kitaplarının çoğundan istifade

etmiş, şirkten, hurafe ve bid'atlardan uzak bir din hayatına, Fatiha sûresinden ışık tutmaya çalışmış ve yeri geldikçe büyük sûfîlerden ve özellikle İmam-ı Rabbânî'nin *Mektûbât*'ından da iktibaslar yapmış.

Mekke'deki hayatını okumak, okutmak ve kitap yazmakla geçirdiği anlaşılan M. Sultan'ın bize ulaşan bir kitapçığı da, Japonya'dan kendisine yazılan bir mektuba cevap olarak kaleme aldığı *Hediyyetü's-Sultân ilâ müslimî-bilâd-i Jâbân* ismini taşıyor.

Tokyo'dan, 1358 Hicrî yılda, Muhammed Abdulhay Kurbanoğlu ve Muhsin Cabakoğlu isimli iki Müslüman Türk, merhuma yazdıkları mektupta özetle şöyle diyorlar:

Burada bazı münevver Japonlar Müslüman olmaya karar vererek Tokyo'daki "Müslümanlar Derneği"ne müracaat ettiler. Dernekteki Hindistanlı Hanefî Müslümanlar imamlarını överek Hanefî mezhebini seçmelerini; Endonezyalı ve Javalı Müslümanlar da kendi imamlarını överek Şâfi'î mezhebini seçmelerini istediler. Bu ihtilaf ve talep karşısında şaşıran Japonyalılar İslam'a girmeyi erteleldiler. Bu sebeple sizden şu konuları açıklamanızı rica ediyoruz: İslam nedir? Mezheb nedir? İslam'a girecek bir kimsenin mutlaka bir mezhebe bağlanması gerekli midir?

Muhammed Sultan bu mektuba hemen cevap yazıyor ve tercüme ettiğimiz hayat hikayesinin sonunda açtığı geniş parantezde yazdıklarına biraz daha ilâveler yaparak risalesini tamamlıyor. 1358'de tamamlanan Risale ilk olarak 1368 (1948-9) de Mısır'da basılıyor. Aradan yıllar geçtikten sonra, Nâsıruddîn Elbânî'ye karşı Muhammed Hâmid, Ahmed Beyânûnî ve daha sonra Saîd Ramazan el-Bûtî tarafından kaleme alınan reddiyeler sebebiyle bu kitap 1970 ve 1978 yıllarında tekrar basılıyor.

Muhammed Sultan'ın çileli, ama verimli hayatı Mekke'de, 1960 yılında sona eriyor.

Biz de bu noktada din mazlumunu, mücahid âlim Muhammed Sultan'ı saygı ile anıyor, Allah'tan engin rahmet diliyoruz.

Bizim bu seride hayatlarını, görüşlerini, mücadelelerini ve ıslahat hareketlerini yazmaya çalıştığımız "müceddidler, İslamcılar, öncüler" arasında mesela tasavvuf ve tarikatların İslam'daki yeri gibi konularda görüş ayrılıkları da vardır; ancak genellikle bid'at ve hurafelerden uzak olup Müslümanları uyutmayan tarikatlara (İslam tasavvufuna) karşı olan İslamcı yok gibidir.

Ülkemizde İslamcılıktan söz edenler, lehte ve aleyhte yazanlar belli bir şahsı, grubu, zaman ve mekânı esas alarak ve İslamcıları bu dar alanda görüp değerlendirerek hataya düşüyorlar. İslamcılık bu dar çerçevelere sığmaz; her zaman ve mekânda sahih İslam'ı tanımlama, onu yaşama ve yaşatma, ümmeti yeniden inşa etme, Müslümanların istiklal ve izzetini iade etme yolunda çaba sarf eden, eser ve hareket ortaya koyan her Müslüman İslamcıdır.

MAHMUD CEVDET SEZER
(1894 – 1983)

Takdim

Mahmud Cevdet Bey'in adı ilk defa -Sahhaflar'da satılan bazı kitapları bana nasip olduğu için- bu Arapça ve Osmanlıca kitapların kenarlarına veya sonlarına, çoğunu kurşun kalemle yazdığı notlarından dikkatimi çekti. İzleri sürünce yolum *Doğan Güneş* mecmuasına çıktı.

Mecmuayı temin edip baştan sona okudum. Bir müddet sonra da Ertuğrul Düzdağ'ın büyük bir emek ve himmet ile bizlere kazandırdığı *Üstad Ali Ulvi Kurucu-Hatıralar* isimli kitap çıktı. Kitabı herkes gibi zevk ve istifade ile okurken üçüncü cildinde, Ali Ulvi Kurucu'nun, M. Cevdet Bey'le ilgili bazı hatıralarının yer aldığını gördüm ve sevindim, heyecanlandım.

Doğan Güneş mecmuası ile *Hatıralar*'dan yararlanarak merhumun kısa da olsa bir hayat hikayesini yazmaya karar verdim. Yaptığım iş, dağınık ve unutulmuş bilgileri bir araya getirmek ve bir düzen içinde yazmaktan ibarettir. Kendisini daha iyi tanımamızı sağlar düşüncesiyle bazı yazılarını ve şiirlerini de iktibas ettim.

Hayatı ibretler ve güzel örneklerle dolu olan bu kâmil insanı, din mazlumunu, İslâmî hareket öncüsünü rahmet ve minnetle anıyorum.

Giriş

Mahmud Cevdet Hoca'nın nasıl bir siyasî zeminde kimlere karşı, ne maksatla mücadele verdiğini, hayatını ortaya koyarak neleri, niçin savunduğunu hakkıyla anlayabilmek için Türkiye'de "Yenileşme Hareketi"nin mahiyetini ve bu hareketin 1923-1950 arasında, Halk Fırkası ve Halk Partisi iktidarlarında nasıl temsil edildiğini, bu dönemde dine nasıl bakıldığını ve dindarlara nasıl davranıldığını bilmeye/hatırlamaya ihtiyacımız vardır.

1923-1946 Arasındaki Din Politikası

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında devletin dine yönelik politikaları dört alanda ele alınabilir:

1. Dinî kurumların kaldırılması ve yerlerine seküler kurumların inşa edilmesi. 1920 yılında Şeyhülislamlık kurumu yerine geçmek üzere Ankara Büyük Millet Meclisi tarafından kurulan Şer'iye ve Evkaf Vekaleti icad edilmiş, 1924 yılında çıkarılan bir kanun ile de Hilafet kurumu lağvedilmiştir. Bu kurumları ikame etmek üzere aynı yıl Şeyhülislamlık kurumuna göre kapsamı daraltılmış olan Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Diyanet İşleri Reisliğine yüklenen görev dinî hayat, ibadet ve tebliği organize etmek olmuştur. Yine yasaklanan köklü kurumlardan biri de Osmanlı tarihi boyunca tarikatların merkezi durumundaki Tekke ve Zaviyeler olmuştur. Tekke ve Zaviyeler 1925 yılında çıkarılan bir kanunla yasak kurumlar haline getirilmişlerdir. "Tekke ve Zaviyelerin kapatılması, dolayısıyla tarikat çalışmalarının yasaklanması ile devlet dinî faaliyetleri ve hayat tarzını mutlak anlamda kendi kontrolü altına almış ve bunun topluma ait ayaklarını kırmıştır."

2. Dinin toplumdaki dayanaklarını ortadan kaldırmak ve onun üzerinde mutlak anlamda hakimiyet kurmak üzere

eğitim alanındaki tek-tipleştirme çalışmaları devreye girmiştir. 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile askerî ve dinî eğitim dahil olmak üzere bütün eğitim faaliyetleri Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde birleştirilmiştir. Bu Kanun eğitimin sekülerleşmesi, ulusallaşması ve tek-tipleştirilmesini ön görmüştür. Bu politikanın bir gereği olarak toplumun dinî hizmetlerini yürütmek üzere İmam ve Hatip mektepleri ile Darülfünun içinde bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Kısa bir süre sonra askerî eğitim Millî Eğitim Bakanlığı'ndan alınarak özerk bir hüviyete kavuşurken, dinî eğitim veren İmam ve Hatip mektepleri ile İlahiyat Fakültesi 1930 yılında kapatılmıştır. Bununla birlikte, kendi çabasıyla dinî eğitim alma faaliyeti yasaklanarak dinî kaynakları okuyup okutanlar kovuşturmaya tabi tutulmuş ve cezalandırılmışlardır. Gerek resmî eğitim, gerekse sivil/özel eğitim üzerinde kontrol sağlayan devlet bu yolla "bilgi" ve "inanç" kaynağını tamamen eline almayı başarmıştır.

3. Devletin dinle ilgili bir uygulaması da hukukî düzenlemeler alanında görülmektedir. Hukuk düzenlemelerinin en köklü olanı 1926 yılında kabul edilen İsviçre Medeni Kanunu'dur. Bu kanunla birlikte hususi hukuk alanı Batılılaşırken kamu hukuku alanında da Ceza Kanunu ve diğerleri Batı'dan alınmış, böylece İslam'ın kısmen işgal ettiği hukuk alanı, Batı menşeli bir hukuk sistemi ile yer değiştirmiştir. 1928 yılında "devletin dini din-i İslam'dır" ibaresinin anayasadan çıkarılması ve 1937 yılında anayasaya laiklik ibaresinin konmasıyla İslam, hukuk ve siyaset sisteminden büyük ölçüde tasfiye edilmiştir.

4. Bir politika da sembolik değeri olan ve cebrî kültür değişimini sağlayan alanda görülmektedir. 1925 yılında çıkarılan Şapka Kanunu, 1928 yılında kabul edilen Latin Alfabesi, 1932 yılında ezanın ve kametin Türkçeleştirilmesi, 1934 yılında hacı, hafız, ağa, şeyh, molla gibi unvan ve lakaplar

ile bazı kisvelerin yasaklanması; 1935 yılında hafta tatilinin cumadan pazar gününe çevrilmesi gibi uygulamalar sembolik ve kültürel değeri olan uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özetlemek gerekirse, 1923-1950 yılları arasındaki Tek Parti döneminin dinle ilgili politikaları kamusal alanı dinî değerlerden, toplumu da dinî simgelerden arındırmayı amaçlamıştır. Toplumun dinî ihtiyacını karşılamak üzere kurulan Diyanet İşleri Reisliği, sıradan vatandaşların Kur'an okumayı öğrenme ve öğretmesi dahil olmak üzere din eğitimi tamamen yasaklanmış olması sebebiyle bu dönemde fiilen işlevsiz hale gelmiştir. Devlet, Osmanlı siyaset sisteminde ve toplum yapısında derin kökleri ve izleri olan dinin etkisini azaltmak için onun üzerinde mutlak anlamda kontrol ve denetim sağlamıştır. Devlet mülkiyet hakları, ekonomik ve beşeri kaynaklar, kültür ve sanat üzerinde kurduğu mutlak denetimi din üzerinde de kurmak suretiyle topluma mutlak anlamda hâkim olmayı başarmıştır.

CHF-CHP'nin "din reformu" listesini, tarihleri ile birlikte şu tabloda görebiliriz:

7 Ocak 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılır ve bütün okullar Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanır; dinî eğitim veren medreseler de böylece kapatılır.

3 Mart 1924'te Hilafet ve Vekâlet-i şer'iyye kaldırılır.

8 Mart 1924'te dinî mahkemeler kapatılır.

8 Nisan 1924'te Adli Teşkilât Kanunu ile şer'î mahkemeler lağvedilir.

25 Kasım 1925 tarihinde, 671 sayılı şapka kanunu çıkar.

30 Kasım 1925'te tekke, zaviye ve türbeler kapatılır; tarikatlar ve dinî kisve yasaklanır.

10 Ocak 1926'da Milâdî takvime geçilir.

Yine 1926'da, Müslümanların alkollü içki satması serbest bırakılırken; M. Kemal'in heykel ve resimleri kamu kurum ve müesseselerine konmaya başlanır.

17 Şubat 1926'da İsviçre Medenî Kanunu, 1 Mart 1926'da İtalya Ceza Kanunu tercüme edilir ve Türkiye kanunları olarak kabul edilir.

28 Mayıs 1927'lerde, kamu binalarındaki tuğralar ve Kur'ân harfleriyle yazılmış olan kitabe ve yazılar hükûmet kararıyla kaldırılmaya başlanır.

3 Şubat 1928'de ilk Türkçe hutbe, Yerebatan Camii'nde okutulur.

1928 yılında ibadet ve caminin modernizasyonu amacıyla, İstanbul Üniversitesi'nde bir komisyon kurulur. Bu komisyon camilere sıra ve müzik konmasını da müzakere eder (Bu niyet gerçekleşmemiştir).

3 Nisan 1928'de, Anayasanın ikinci maddesinden, "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslam'dır." ibaresi çıkarılır.

1 Kasım 1928'de İslam dininin kaynağı olan Kur'an harfleri, Harf inkılâbı adı altında yasaklanır.

1 Ocak 1929 tarihinde, Arapça harflerle dilekçe yazılması ve kitap basılması yasaklanır.

1 Eylül 1929'da ilk ve orta öğretim okullarında "Arapça" ve "Farsça" dersleri kaldırılır.

22 Ocak 1932'de çıkarılan bir kanunla, bütün camilerde ezanın Türkçe okunması kararlaştırılır ve 22 Ocak 1932'de Yerebatan Camii'nde Türkçe okunmaya mecbur edilir. 6 Şubat 1933'te de resmî bir emirle ülkenin bütün camilerinde ve mescidlerinde Türkçe ezan okunması emredilir.

Aynı günlerde, basın-yayın hayatındaki bütün dinî neşriyat ve tefrikalar yasaklar listesine alınır.

Haftanın resmî tatil günü, cumadan pazara alınır.

25 Kasım 1934'te, "Efendi, bey, paşa, hanım, hanımefendi, hacı, hoca, molla, hazret..." gibi lâkap, unvan ve kelimeler yasaklanır.

Ve laiklik ilkesi, 1937'de anayasaya sokulur.

Laiklik Anlayış ve Uygulaması

Cumhuriyeti kuran ve siyasal iktidara egemen olan devrimci elit tabaka, toplumun geriliğinin faturasını üzerine kestikleri dini, kamusal alandan bütünüyle tasfiyeye yönelerek militan bir devlet politikası uygulamışlardır. Bu kadronun laiklik adına yaptıkları şu şekilde özetlenebilir: Dinin, din adamlarının ve din kurumlarının baskı altında tutulması ve küçük düşürülmesi, mabetlere saygısızlık, din eğitiminin yasaklanması, ibadet etmenin zorlaştırılması, İslam dininin reforme edilmeye çalışılması ve bir "İslâmî kilise" oluşturulmasına yönelik uygulamalar, kültür devriminin yürürlüğe sokulması (Hocaoğlu; 1994, 66).

Türk laikliği dinin devletten ayrılması şeklinde değil, devletin dini belli bir forma sokması şeklinde ortaya çıkmıştır. Kemalist reformların amaç ve içeriğini en net anlatanlardan birisi olan Falih Rıfkı Atay, Kemalist reformların dinle ilişkisini şöyle kaleme almıştır: "Kemalizm aslında büyük ve esaslı bir din reformudur... Kemalizm ibadetler dışındaki bütün âyet hükümlerini kaldırmıştır" (Çankaya; 1969, 393).

Cumhuriyet Devri idarecilerinin, İslamiyet'in, Türk milletinin millî rabıtalarını gevşettiğini, millî his ve heyecanlarını uyuşturduğunu ve İslamiyet'in Hz. Peygamber'in Arap milliyetçiliği siyasetine dayandığını (İnan; 1998, 368) düşünmeleri -ki bunu M. Kemal açıkça ifade etmiştir- millileştirilmiş bir din çabasının ne gibi zihnî dinamiklere sahip olduğunu gösterir.

Cumhuriyet Devri resmî ideolojisinin medenileşme ütopyası, hayat ve giyim tarzından da bağımsız değildir. Alafranga tarzın sahiplenilmesi ve etkili çevrelerce tercih edilmesi ile toplumda giyim ve hayat tarzı farklılıkları doğmuş; "alafranga yaşamaya ayak uyduranlar" ilerlemeci ve uygar kabul edilirken, geleneksel veya dinî giyim tarzını seçenler gerici veya medeniyet karşıtı olarak damgalanmıştır. Bu konuda M. Kemal'in şu sözleri önemlidir: "Uygarım diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı aile hayatı ile, yaşayış tarzı ile, baştan aşağı dış görünüşü ile uygar olduğunu göstermek zorundadır..." (M. Goloğlu; 1972, 141). Şapkanın, Batılılaşmanın ve modernliğin bir simgesi olarak kabul edilmesi bu modernleşme anlayışının bir sonucudur. Falih Rıfkı Atay, kadının özgürlüğünün alafranga hayat tarzının benimsenmesiyle mümkün olabileceğini şöyle anlatır: "...kadını kurtaracaktı. Kurtarmak için önce açmalıydı. Haremi yıkmalı idi. İlk yapılan işlerden biri, İstanbul tramvayları ile vapur aralarındaki perdelerin kaldırılması olmuştur."

Cumhuriyet Devri'nde çıkarılan yasalar da kültürel değişimi hızlandırıcı ve kurumsallaştırıcı olmuştur. "Yasalar Batıda toplumsal aktörler arasında aracılık, uzlaşma vazifesini görürken, bizde toplumsal değişmenin itici gücü olmuş, onun yönünü belirlemiştir" (Göle; 1998, 105).

Çıkarılan daha doğrusu tercüme edilen bu kanunlar, Batı tarzı bir toplum yapısının ve kamusal alanın oluşmasını sağlamış ancak beklenen ve hep özlem duyulan "muasır medeniyet seviyesi" bir türlü yakalanamamıştır. İslâmî kültür ve değerlerin bireylerin yalnızca vicdanlarına sığdırılmak istenmesi, dinin, bürokrasinin kontrolü altına girmesi sonucunu doğurmuştur. Hasılı "Türkiye'de laisizm, kelimenin ima ettiğinin aksine din-devlet ayrımını değil, bürokratların din üzerindeki siyasal kontrol mekanizmasını ifade ediyordu." Günümüzde bile bürokratların, basının, medyanın,

askerlerin... dinin özüne müteallik meselelerde kolaylıkla ahkam kesmesi bürokrasinin dine müdahale yetkisini kendinde görmesinden kaynaklanıyor olsa gerek."

Cumhuriyet idaresinin çok partili hayata geçiş çabalarında da dindarların veya cumhuriyet idarecilerinin inkılaplarından rahatsız olanların ayrıştırılma ve pasifize edilme gayretleri gözden kaçmaz. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) hürriyetleri kısıtlayıcı ve aşırı merkeziyetçi yapısına karşı olarak liberal içerikli bir programla ortaya çıkan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) parti programında yer alan "Fırka, efkar ve itikad-ı diniyeye hürmetkardır." ifadesi CHF üst düzey yöneticilerini rahatsız etmiş ve fırka da zaten Şeyh Said İsyanı bahanesiyle Takrir-i Sükun kanunu kapsamında kapatılmıştır. İlerleyen yıllarda Batılı devletlerin de baskısıyla yönetimin demokratik olduğu izlenimini verebilmek için Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kurulmasına izin verilmiştir. Ancak SCF de TCF gibi geniş halk kitleleri tarafından rağbet görmüştür. Ne ilginç bir rastlantıdır ki SCF de TCF gibi irticayı cesaretlendirdiği ve yapılanmasına müsaade ettiği gerekçesiyle; yani Şeyh Said Olayı bahanesiyle kapatılan TCF'den sonra SCF de Menemen Olayı'na bağlanarak kapatılmıştır.

M. Kemal'in yakın arkadaşlarından olan ve *Kadro* dergisiyle Kemalist ilkeleri yaymayı amaçlayan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* adlı eserinde Atatürk'ün SCF'yi toplumdaki gerici grupları ortaya çıkarmak için kurdurduğunu söyleyecektir. Dönemin özelliği muvazaalı partiler kurdurarak toplumsal muhalefeti kontrol altında tutmak ve böylece muhalefetin oluşumu engellemektir. Maalesef demokratik bir yapıya geçilemeyişinin faturası dindarlara kesilmiştir.

Tek Parti dönemi uygulamalarının genel olarak adı laiklik olmuştur. Ancak Türkiye'de laiklik adı altında uygulanan politikalar Batı toplumlarındaki (Fransa dahil) laiklik

ve sekülerlik uygulamalarından büyük farklılıklar göstermektedir. Batı toplumlarında sekülerizm dinle devletin birbirine karşı bağımsızlığını sağlayarak toplumsal barış ve özgürlüklerin bir platformu olmuştur. Oysa Türkiye'de devlet laiklik uygulamalarıyla devletçi elitin iradesini mutlak anlamda topluma hakim kılmış ve özellikle din üzerinde mutlak anlamda hükümranlık kurmuştur. Başka bir deyişle devlet siyasal alanı dinin aleyhine olabildiğince güçlendiren bir sistem inşa etmiş, bunu da kapalı ve dogmatik bir ideolojiye dayandırmıştır. Sistemin ve politikalarının âdeta eleştirilmesi imkânsız kutsal referanslara (Atatürkçülük ve Devrim Kanunları) dayandırılması ve korumasının askerî bürokrasiye verilmesi Türk laikliğini Batı'daki sekülerizm uygulamalarından köklü biçimde ayırmaktadır. Bu bakımdan Türkiye'de inşa edilen sistemi teokrasiyi tersine çeviren "etatokrasi" olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. (Bu terim ve konu için bak. Ömer Çaha, "Türkiye'de Resmî Din Anlayışı: Etatokratik Sistemin İnşası", İslamiyat, Vol. IV, No. 4, Jan. 2001, s. 77-89)

İrtica Kavramı/Bahanesi

Türkiye'de etatokratik sistemin dayatılabilmesi için bir düşman; yıkılması, yok edilmesi, kendisine karşı savaşılması gereken bir cephe gerekli görülmüş ve bu cepheye "irtica", cephedekilere de "mürteci" denmiştir. Ancak irticanın mânâsı devirlere ve amaçlara göre değişik olmuştur.

Feyzullah Cihangir'in "Türk Tarzı Laiklik ve Türkiye'de Müslüman İmajı" başlıklı makalesinde bu değişim şöyle ifade edilmiştir:

> İrtica kavramı lügat mânâsını aşarak bir toplumsal sınıfı ifade etme gücüne veya siyasî hayatta ayrışan toplumsal gruplar hakkında ipucu verme rolüne 31 Mart Vak'ası'ndan

sonra kavuştu. O dönemde kullanılan "mürteci" kelimesi II. Meşrutiyet rejimine karşı gelen ve II. Abdülhamit dönemini arzulayanları ifade ediyordu. Bu yönüyle dönemin siyasal rejimine ve özellikle mevcut hükümete muhalif olmak mânâsına geliyordu. Tabii ki bu toplumsal sınıfın mürteci gösterilmesi İttihat ve Terakki hükümetinin ilerici görünümüne meşruiyet kazandırıyordu. II. Meşrutiyet devrinde kullanılan irtica-mürteci kavramları Türkiye'nin toplumsal ve kültürel değişimine paralel olarak evrim geçirmiş ve Cumhuriyetin ilanından sonra anlam daralmasına uğrayarak daha özel bir mânâda kullanılmaya başlanmıştır.

Ben de *Yeni Şafak*'taki köşemde, "İrtica Tehlikesi" başlığı altında şunları yazmıştım:

...Demokrat Parti iktidara geldikten sonra, imkân verdiği Arapça ezan, radyoda Kur'an ve İmam Hatipler, o günlerin CHP'si ve laikçi basını tarafından, irtica yaygarası için ele geçmez birer araç olarak kullanılmıştır. İrtica devamlı olarak iki kesim tarafından istismar edilmiştir: **1.** Muhalefet. Maksatları iktidarı yıpratmak, kendilerinin iktidar olmalarını sağlamak, bunu demokratik yoldan yapamazlarsa askeri devreye sokarak yapmak. Burada iktidar derken yalnızca siyasî iktidarı değil, bürokrasi ve ekonomide çevre ile merkez; yani bu alanları tekellerine almış seçkinler ile köylü ve esnaf çocukları arasındaki iktidar çekişmesini de kastediyorum. **2.** Dine inanmayan, bununla da kalmayıp inanlardan, onların dindarca yaşamalarından rahatsız olan, buna tahammül edemeyen din karşıtları. Taraflar ve gerekçe belli olunca, irticanın ne demek olduğu ve ortada böyle bir şeyin var olup olmadığı önemini kaybetmekte, irticanın tarif edilmemesi konusundaki direnme de anlam kazanmaktadır. İrtica yoksa icad edilecek, ayrıca her devreye sokulduğunda devamlı kılık (anlam, karşılık) değiştirecektir.

Yakın tarihe baktığımızda irtcanın şu mânâlarda kullanıldığı ortaya çıkıyor: **1.** Cumhuiyet ve demokrasi yerine şerîat düzeni getirme özlem ve faaliyeti. Bu düzeni getirmek için

çalışanlara da mürteci deniyor. **2.** Cumhuriyet ve demokrasi içinde din özgürlüğünden yararlanarak, başkalarının din ve düşünce özgürlüğüne zarar vermediği sürece ve alanlarda dinin gereklerine göre yaşamak, davranmak, uygulama yapmak. Son zamanlarda (28 Şubat'tan sonra), cumhurbaşkanı, komutanlar ve daha başkalarının dilinde irticanın bu ikinci mânâda kullanıldığı anlaşılıyor.

İrtica ile laiklik arasında, tanım ve var oluş bakımından sıkı bir ilişki var. Bu yüzden laiklik de bağlayıcı yasalarda tarif edilmiyor, muğlak bırakılıyor, Demoklesin kılıcı oluyor ve gerektikçe kullanılıyor. Son günlerde laiklikle ilgili bazı tarif tartışmaları ve teklifleri oldu.

4 Ocak 2006'da yapılan güvenlik toplantısında KKK Büyükanıt'ın, başbakana verdiği bir cevapta geçen şu irtica tarifi, bildiğim kadarıyla en yeni ve değişik olanıdır:

"Belki de farklılığımız buradan kaynaklanıyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin iki temel tehdidi mevcuttur. Bölücü terör ki, bunun altında etnik milliyetçilik vardır. İkinci tehdit olan irticada ise devletin esasını din temelleri üzerine oturtmak vardır. (...) Din konusuna saygılıyız. Tartışılacak bir noktası yok. Ulus devletin üç temel niteliğinden (ülkü, dil, kültür birliği) başka bir niteliğin ön plana çıkmasına irtica diyebiliriz. Elimde bir araştırma var. Bilimsel olduğu iddia edildiğinden bilimseldir diyebiliriz. (TESEV'in raporu) Soru şu: Kendinizi nasıl tanımlıyorsunuz? Yüzde 44.6'sı öncelikle Müslüman olarak tanımlıyor. Atatürk'ten sonraki bütün nesillerin suçudur bu. Bu bizi rahatsız ediyor."

Din mazlumu Mahmut Cevdet Sezer ve benzerleri, bu milleti cebrî kültür değişimine tabi tutan, Batı kültür ve medeniyetini iktibas etmek uğruna bize ait olandan vazgeçmek isteyen, bu amaca ulaşmak için idam, işkence ve hapis dahil bütün şiddet unsurlarını kullanan bir iktidara karşı mücadele etmiş, yazılarını ve şiirlerini bu maksatla yazmış, çektiklerini de bu yüzden çekmişlerdir.

Doğumu, Tahsili ve Görevi

Cevdet Bey 1894 yılında, Dağıstan'lı bir ailenin çocuğu olarak Bağdat'ta doğmuş, 17 yaşına kadar orada kalmış ve tahsil görmüştü. İstanbul'da Dâru'l-fünun Edebiyat Fakültesinde okudu, bu okula, Ali Nihad Tarlan merhumla birlikte girmişlerdi. Tahsilini bitirdikten sonra felsefe ve psikoloji muallimliği yaptı. Aşağıda okuyacağımız bir dizi olay sonunda, 55 yaşında iken, 1949 yılında Medine'ye göçtü. Merhum çok iyi derecede Arapça ve Fransızca bilmekte idi.

Doğan Güneş'te çıkan "Açık Konuşalım" başlıklı yazısında, şehit dedesi ile gazi babasına dil uzatan *Selamet* dergisine verdiği cevapta ailesi ile ilgili de önemli bilgiler vardır:

> Yazdıklarımın altına imzamı koyarak gayet açık konuşuyorum, lütfen biraz kulak veriniz:
>
> Dedem Dağıstanlı Hafız Ahmet Efendi Şemahî'nin şeceresi mazbut asırlık Türk beylerinden iken o meşhur ayaklanma hareketlerinde Şeyh Şamil'in en faal yardımcılarından olmuştu. Moskof ordusuna mensup büyükçe bir kıta bir akşam ansızın köyden görülebilecek bir mesafeye gelip konduğu zaman şimşek gibi bir tayf (dedesi), bütün köyü dolaştı ve bir hamlede topladığı dört yüz atlının başında nefes bile aldırmadan Moskof gavuruna baskın verdi. Peygamberlik ve sıddıklık mertebelerinden sonra gelen şehitlik payesine ermek için böylece kanıyla bir esatir menkıbesi yazan dedemin izinde ebedî yolculuğa gidenler çoğunluktu.
>
> Fakat babam henüz on sekizinde, vücudunun her tarafından al yara nişanları alarak ancak gazi olabilmişti. O zaman Moskoflar, babamı bir avuç yaralı bakıyyetüssüyûf ile Sibirya'ya sürmüşlerdi. Oralarda on beş sene korkunç sürgün hayatı geçirdikten sonra Kırgızlara kaçan, oradan da sağa sola bakmadan ana vatana can atan babam Adil Mehmet Ali, tam hudutta 93 Harbi müjdesiyle karşılaşınca tersyüzü dönerek Türk ordusuna katılmıştı. Kıl bitim yerlerine o zaman yeni yara izleri kandan yazılar ve süngüden

kalemlerle birer kahramanlık destanı işlemişti. (Selâmet) in sarhoş ağızları bu mukaddes şehit ve gazilere mi dil uzatıyor?

Babam sedyeler üzerinde Cerrahpaşa Hastanesi'ne tedaviye götürülmüş, iyileştikten sonra da aynı hastanede uzunca bir zaman cerrahî hekimlikte bulunmuş, sonra hacca gitmiş, Irak'ta Türk ordusunda hizmet kabul etmiş ve vazifesi başında orada bir dikili ağaç bırakmadan -asırlık zengin ve asil bir ailenin servet ve sâman sahibi bir çocuğu kalabilirken- sırf vatan sevgisi uğrunda fakir ve yoksul olarak bu fanî dünyadan göçüp gitmiştir.

Ey Selametçi efendiler, (Bu isimli dergiyi çıkaranları kastediyor), biz şimal Türklerinin bütün zevklerimiz, tesellilerimiz, bütün heyecanlarımız ve imanlarımız bir tek kelimede toplanır: Mukaddesler. Baba ve anne, bizim için, dinimiz için, Müslümanlar için, Türkler için Allah'tan sonra gelen mukaddeslerdendir. Biz bu mukaddesi çiğneyerek, Moskof'un içimizde her zaman kanayan kin yarasını unutarak mülevveslerine mi tapacağız? Bu mülevvesler ne vaat ediyor?

Kadın mı?

Fakat sakal bırakan ve itikâfa çekilen benim şehvetle alakam kaldı mı?

Para mı?

Fakat çıkardığı mecmuayı bütün kazancıyla resmen abonelerine terk eden, bir metelik ticarete bile el sürmemeye yemin eden biz değil miyiz?

Şöhret mi?

Fakat şöhretle itikâf nasıl bir araya gelebilir?

Mevki mi?

Önceden bütün bunları reddetmedik mi?

Gösteriş mi?

Yırtık pabuç, paramparça elbise, lime lime çamaşır giyen ben mi gösteriş yapacağım?

Selametçi efendiler, ben ebedî ve ezelî Moskof düşmanıyım. Bu Moskof dün Çarlık, bugün komünistlik gömleğini

> taşımış, bunların bence hiç ehemmiyeti yok. Türkiye'de bulunan bütün komünistler sizinle birlikte benim bu rengimi bildiği için sizin gibi bana diş biliyorlar. Türk milleti ve bütün dünya şahit olsun ki komünistlere karşı açılacak bir Türk ve İslam harbinde kanını ilk akıtacakların ön safında ben bulunacağım. O zaman siz, yine şimdiki gibi masonluk mabedinde para, şehvet, içki ve kumar putlarına secde ederken Türk milleti yüzünüzün orta yerine tükürecektir. (Mahmut Cevdet, Doğan Güneş, s.34, s.48.)

Kişiliği

Yukarıdaki satırlarda onun sağlam ve örnek kişiliğinden önemli çizgiler var. Buna ek olarak bir de Ali Ulvi Bey'in değerlendirmesine bakalım (Ertuğrul Düzdağ, Üstad Ali Ulvi Kurucu- Hatıralar, İstanbul 2007, 3. cilt, s. 221):

> Bugün insanlığın muhtaç olduğu ideal değerlerin başında gelen, örnek şahsiyetlerdir. Bu itibarla üstad, ihlas ve feragat uğruna, varını yoğunu davasına sarf eyleyen, Hakk'ın rızasından başka bir gayeye talip olmayan, hakkı pervasız ilan eden, yazan; mahkemelere, hapislere, tımarhanelere düşen; bu yolda her çileye katlanan bir mücahid; diğer taraftan gönül âleminde, tasavvuf lisanıyla "fenâ-fillah", "beka-billah" mihrabında tefekkür ve istiğraklar seyrinde devam eden bir ârif-i billah idi. Heyecanlı, edepli ve nazik idi. Hidayete ermeden önce geçen yılları için "Ben inkılap tufanı içine katılıp da perişan olanlardanım, gafletle geçen çok yıllarım var" derdi. Bu yılları telafi etmek için her gece yüz rek'at namaz kılmayı nezretmişti (s.222).

Faruk Nafiz Çamlıbel'e göre -İslam'a dönüşten önce- Cevdet Bey alıngan, buluttan nem kapan, çok güzel ve titiz giyinen, büyük bir şairdi.

Bu kişiliğin ve ahlâkın oluşmasında tasavvuf eğitiminin de önemli bir yeri vardı. M. Cevdet Bey, Gümüşhaneli

Tekkesi postnişini Abdullah Hasip (v.1949) ve Abdülaziz Bekkine (v.1952) Efendilerden tasavvuf dersleri ve terbiyesi almış, bundan sonra kendini zühde vermişti.

Doğan Güneş Dergisi

Memlekette dine ve dindarlara karşı yürütülen baskıları ve zulmü ortaya dökmek ve bunlara karşı mücadele etmek üzere 1947 yılında *Doğan Güneş* isimli dergiyi çıkarmaya başladı.

Bu dergide hem telif yazıları hem şiirleri hem de Arapça ve Fransızcadan yaptığı tercümeler çıkardı ve derginin yazar kadrosu sınırlı olduğu için kendi yazdıklarına farklı imzalar attığı olurdu.

İlk sayısında dergisini, "Takdim" başlığı altında şöyle anlatıyor:

(Doğan Güneş), putperestlik, şehvete düşkünlük ve ahlâksızlık gecesinin, korkunç bir kâbus halinde, üzerine çöktüğü çevrede, asırlarca önce ansızın yükselen İslâmiyet ışığının remzidir; o mukaddes ve muhteşem doğuşun ilâhî feyzinden ilham ve kuvvet almaya çalışacaktır. Müessisler (derginin kurucuları), bu teşebbüsleriyle yalnız Allah'ın rızasını kazanmaya çalışacaklardır. Bu yüksek gayeye ermek için, Müslüman Türk milletine, bütün Müslümanlığa, nihayet insanlığa hizmet için nefsini vakfedecektir. İlk adımlarımızla şu iki hedefe olanca hızımızla varmağa koyulacağız: 1. İş, 2. Fikir

1. İş Hedefimiz

A- Mecmuanın geliri milyonları, milyarları aşsa da bütün bu servet, santimine varıncaya kadar yalnız hayır işlerine harcanacaktır. Bunu temin için ilk hamlede müessisler, koydukları sermayeyi çekecektir. Sonra bütün aboneler davet

edilerek seçilecek bir heyete *Doğan Güneş*'in nesi varsa hepsi olduğu gibi devredilecektir. (Bu kararımızın hukukî şeklini gelecek sayıda neşredeceğiz). Müessisler, hizmetlerinden istifade edilebilir bir halde bulundukça, aynı çalışma seviyesindeki herhangi bir kimseden herhangi bir fark iddiasına kalkmaksızın emeklerinin değeri neyse yalnız onun ücretini alabileceklerdir.

B- Doğan Güneş sade bir mecmua halinde kalmayacak, yarın ilim, fen, iktisad, hukuk vs. gibi sahalarda müesseseler kurup işletecektir.

İktisad sahasındaki faaliyet, şu iki mihver etrafında dönecek: 1. Faizsiz kredi ve sermaye sağlamak 2. Bugünkü hayatı en az yüzde elli ucuzlatmak.

Hukuk sahasında: Adalete susayan cemiyetimizde herkesin gözleri kapalı bir halde başvurup işini havale edebileceği "Dava ve Danışma Odaları" açmak.

İlim sahasında: Ahlâk, iş ve bilgide örnek adam yetiştirmek gayesini güden okullar kurmak.

Fen Sahasında: Çekirdekten başlayarak meydana getirilecek her müessesede hakim endişe, (işi çırpıştırıvermek) değil, titiz bir sanat zevki olacaktır. Biliyoruz; eser, elle tutulur, gözle görülür bir hale gelmedikçe bu saydıklarımızın hiç değilse büyük bir kısmına hayal denecek. Fakat unutmamalı ki en mücessem ve müşahhas hakikatlerin başlangıçları hayaldir ve bu programımıza hayal diyenlerden şu noktalarda ayrılıyoruz: a. Sefahat ve eğlence düşmanıyız, b. Kazanç ve şehvet kölesi değiliz, c. Devlet kuşu bize baykuştan daha cazip değildir.

2. Fikir Hedefimiz

A- İslam ve Türk ilim âleminin gün görmemiş ve el değmemiş ölmez eserlerini dilimize çevirmek: Bu arada Gazalî,

İbnürrüşd ve Hocazâde'nin basma kalıp değil, tahlilli, şerhli olarak: (Tehâfütü'l-felâsife)lerini, Farabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'ini, Fahredin-i Râzî'nin *Gaybın Anahtarları* adlı Tefsîr-i Kebîr'ini zikredebiliriz. (Merhum bu sonuncusunun tercümesine başlamış ve bir kısmını dergide neşretmiştir. H.K.)

B- Bir asırdan beri aldığımız Batı'nın müsbet ilim ve felsefelerinde hâlâ tufeylî ve kısır kalışımızın sebeplerinin başında gelen basma kalıp öğrenme âdetini kökünden kazımak.

C- Yazarak veya muhabir göndererek bütün yeryüzündeki başlıca Müslüman bilginlerin yazı yardımını sağlamak.

Ç- Her müessese gibi hukuk müessesesinin de vasıta ve cemiyet saadetinin gaye olduğu davasını şiddetle savunarak bugün bütün Türk milletini muztarip eden ve İstanbul Üniversitesi'nde yabancı profesörler tarafından da ilim kürsüleri üzerinden (Droit canonique-kilise ve Hristiyan hukuku) olduğu resmen ilan ve itiraf edilen kısımlarından cemiyetimizi kurtarmağa çalışmak.

D- Fikir dünyamızda ağır başlı, nezih, safsatasız, ilmî kalem münakaşaları için örnekler vermek.

İşte *Doğan Güneş*'in mahrek-yörüngesinin ana hatları.

"Tevfîkini isterse Hüda, râhber eyler" (Doğan Güneş, s.2).

Çileli Yıllar

Mahmud Cevdet Bey'in sert kalemi, pervasız ifadeleri, kimseden çekinmeden doğru bildiği ve bulduğunu açıkça söylemesi, devrin kudretli adamlarına yönelik tenkitleri birçok çevreyi rahatsız etmiş ve bu meş'aleyi söndürmeye yönelik çeşitli tedbirlere başvurulmuş, böylece dergiyi çıkardığı yıllar ve sonrası onun için tam bir kâbus ve çile olmuştur.

"Bir şiirinden dolayı (*Ebülhevl* isimli şiiri) mahkemeye verilmişti, o günlerde İstanbul'da ve serbest bulunan Bediüzzeman

merhum bunu işitince "Yahu memlekette böyle bir kahraman varmış da niye ben görmemişim şimdiye kadar! Beni mahkemeye götürün şu arslanı bir göreyim" demiş, onun mahkemeye geldiğini gören Cevdet Bey heyecanlanmış ve daha sonra onu anlatırken "Bakışlarında kıvılcımlar, şimşekler çakan bir yaşlı zat" demiştir.

İsmet Paşa ve dönemini hicveden şiirleri yüzünden mahkeme edilirken hakim, yukarıda adı geçen şiirinden bir parça okumuş ve "Bunu sen mi yazdın" diye sormuş. Cevdet Bey hakimin şiiri okuyuşuna sinirlenmiş ve "O şiir öyle değil, şöyle okunur" diyerek şiirini hakim, huzurunda baştan sona güzel bir inşad ile okumuş. Buna sinirlenen hakim, işkenceye tabi tutmaları ve akıl hastaları ile işbirliği yaparak öldürmeleri için onu tımarhaneye sevk etmiş.

Tımarhanede

Bir yolunu bulup kaçıncaya kadar dokuz ay tımarhanede kalmış. Onu en azgın delilerin arasına koymuşlar. Ziyaretçi de kabul etmiyorlar. Merhum Ali Kemal Belviranlı o yıllarda tıpta okuduğu için gelir, doktor gömleği giyer ve doktor gibi içeri girerek onu ziyaret edermiş. Bu çekilemez ortamda tek tesellisi Kur'an-ı Kerîm olmuş, öyle ki bir günde bir hatim yapacak kadar kendini Kur'an'a vermiş.

Bir gece namaz kılarken delinin biri gelip üzerine çiş etmiş. O temiz tirendez insanın tekrar temizlenip ibadete dönmesinin o şartlardaki güçlüğünü düşünün.

Firar

Bir gün kendisini muayene için gelen bir doktor ona, Kabataş Lisesi'nden öğrencisi olduğunu, buradan çıkış imkânının bulunmadığını, burada ölmesinin planlandığını, bu sebeple önce sabah namazlarını bahçede kılarak buna hastabakıcıları

alıştırmasını, sonra da bir fırsat bulduğunda kaçmasını tavsiye etmiş, o da doktorun dediğini yapmış; bir fırsatını bulduğunda duvardan atlayarak kaçmış ve soluğu Suriye'de almış, oradan da bir deve kervanı ile 1949 yılında Medine'ye geçmiş, İrfaniye Medresesi'nde bir odaya yerleşmiştir. Kaçmadan önce başka doktorlar belinden bir su almış belki bir şeyler de zerketmişler, bu yüzden ömrünün sonuna kadar hem sıtma nöbetine benzer nöbetler geçirmiş hem de hafızasına zaaf gelmiştir.

Cevdet Bey'in Suriye'ye kaçışını Hasan Basri Çantay hocanın ricası üzerine Avukat Vehbi Çıkrıkçıoğlu sağlamıştır. Çıkrıkçıoğlu ile İstanbul'a (Yüksek İslam'a) geldiğimde ben de tanışmıştım. İlim Yayma Cemiyeti ve İstanbul İmam Hatip Okulu'na da hizmetleri geçmiş bir güzel insandı.

M. Cevdet Bey'in dergide anlattığı aşağıdaki olay bu tımarhane ceza veya işkencesinin o günlerde âdet haline gelmiş bir uygulama olduğunu ortaya koymaktadır:

Resmî Bir Makamın Müdhiş Bir İftirası

Bu iftiranın kurbanı, *Doğan Güneş*'in yazı ailesindendir (kendisini kastediyor); size başına gelenleri olduğu gibi anlatacak, dinleyiniz:

> Yedek subaylığımı yeni bitirmiştim; beni bekleyen birikmiş birçok işlerim de karşıma çıkınca biraz dinlenmek için Yeşilköy'ün Şenlik Mahallesi'nde yazı geçirmeye karar verdim. Derhal taşındık. O zaman evliydim. Haftasında bir erkek çocuğum doğdu; yavruyu mama ile besliyorduk. Öteki adı (Kalitarya) olan bu mahalleye her şeyin İstanbul'dan geldiğini belki bilmeyenler var, bu yüzden haftalık şeker, kömür ve yavruya lazım olan diğer maddeleri tedarike hazırlanıyordum. 20. 7. 1944 gününün çok erken bir saatinde kapı çalındı; baktım: Bir jandarma! Bana, muhtar tarafından

geldiğini ve Bakırköy kaymakamının görüşmek istediğini, bunun için de tren istasyonuna gitmem lazım geldiğini söyledi. Saat henüz yedi sularında. Bu kadar erken bir zamana tesadüf ettirilmek istenen bu görüşmeye mânâ veremiyordum. Zaten İstanbul'a inecektim; çarçabuk hazırlanıp istasyonun yolunu tuttum. Bir aralık arkama döndüm: muhtarla uzun boylu bir komiser geriden geliyorlardı; nezaketsizlik olmasın diye onları bekledim. Biraz sonra yetiştiler ve birlikte yürümeye başladık. İstasyona geldiğimiz zaman oradaki polis karakoluna kaymakam beyi soran komisere onun ilk trenle saat altıda İstanbul'a indiğini söylediler. Komiser bana dönerek bu işte yanlışlık bulunduğunu, kaymakam beyin istasyonda saat altı buçuk sıralarında benimle görüşmek istediğini söylediğini ileri sürdü. Bakırköy'e gidelim, dedi. Israr etmedim. Bakırköy'üne gelince emniyet dairesinde âmirine beni takdim etti; o da kaymakam beyin teftişe çıktığı için biraz bekliyeceğime işaret etti. Kaleme geçip oturdum. Aradan iki saat kadar uzun bir zaman geçmişti. Galiba saat on biri geçiyordu. Tam bu sırada bir memur bana "Buyurun!" dedi. Dairenin merdivenlerinden inince karşımda atlı bir araba ve bunun yan taraflarında duran birer resmî polis buldum; soru sormaya hazırlanırken polisler: "Bir rapor alıp geleceğiz!" dediler. O zaman beynimden vurulmuşa döndüm. Çünkü Bakırköy akıl hastanesinden rapor almaya gitmenin herhalde hoş bir mânâsı yoktu.

Polislere bunun sebebini boşuna soracaktım. Zaten beni davet ediş tarzı bile bana bir tuzak kurulduğunu açığa vurmuştu. Boynumu büküp hastaneye yollandık. Hastaların (tabii delilerin) ilk kaydolundukları odaya geldik. Burada çok şey sormıya lüzum görmeden üzerimde ne varsa hepsini teslim alacaklarını söylediler ve lâubali bir hareketle üstümü aramıya ve ceplerimde ne buldularsa almıya başladılar. Sonra erkek bir gardiyan yahut hastabakıcı, celepten koyun teslim alır gibi beni yakalayıp sürüklemiye başladı. Yavrunun evde mama beklediğini, bütün parayı yanıma aldığımı, hiç olmazsa eve haber verilmesini kime dinletecektim? Buraya gelen herkesi deli kabul ediyorlardı. Nihayet deli

olmadığımı herife söylemiye mecbur oldum. Sözü uzatmıyalım. Beni uzun bir koridorun birer ucundaki 50'şer 60'ar yataklı kovuşlardan birisine verdiler. Kavga, gürültü, kıyamet kopuyordu. Azgın deliler ortalığı çın çın öttürüyorlardı. Bir bardak su için kovuştakiler birbirlerinin üzerine atılıyorlardı. Ertesi gün Pazar'dı. Ancak Pazartesi günü kovuşun doktoriyle konuşabildim. Deliler arasında pislik, bit, hastalık, susuzluk ve binbir sefalet içinde iki haftadan fazla bir zaman alıkondum. Sonra oldukça iyi bir kovuşa götürdüler. Beni asıl müşahede altında tutan, yirmi dört saatimi geceli gündüzlü geçirdiğim gardiyanlardı. Doktorların her gün gelip birkaç dakika görüştükleri zaman bile bu gardiyan müşahedelerinin tesiriyle hareket ettikleri anlaşılıyordu. Nihayet buraya niçin getirildiğimi söylediler; bunun için Bakırköy kaymakamlığından gelen bir tezkere gösterdiler: Bu tezkerede şu iki sebep gösteriliyordu:

1. Ben gûya vaktiyle delirmişim de Bakırköy Hastanesi'nde tedavi görmüşüm. Şimdi hastalığım nüksetmiş. Beni tekrar tedaviye yolluyorlar.

2. Ben devlet adamlarımız aleyhinde tefevvühâtta bulunmuşum (ileri geri ve asılsız konuşmuşum). Doktorlara büyük bir teessür ve teessüf içinde: "Bu iki sebebin her ikisi de yalandır, iftiradır!" diye haykırdım.

Hastane memurları müessesenin bütün defterlerini altüst ettiler. Benim bu hastaneye yatmadığım tahakkuk etti. Yâni resmî tezkerenin, yedek subaylığını henüz bitirmiş, büyük bir feragat ve fedakârlıkla çalışmış bir münevvere iftira ettiği resmen sabit oldu.

Yirmi yedi gün sonra ya beşinci, ya altıncı defa muayene heyetinin huzuruna çıktım ve nihayet benim aklımın yerinde olduğu, muvazenesiz bir adam bulunmadığım hakkında verilen bir rapor üzerine beni serbest bıraktılar. Fakat resmî tezkere ile geldiğim gibi yine resmî tezkere ile doğruca Bakırköy kaymakamına gittik: Bakırköy kaymakamı ile şu şekilde bir muhaveremiz geçti:

- ... Bey, gidebilirsiniz, serbestsiniz!

- Öyle yağma yok; yazdığınız resmî tezkerede benim devlet büyüklerimiz aleyhinde tefevvühatta bulunduğumu iddia ediyorsunuz. Böyle bir hadisenin elbette zabıt varakası, resmî evrakı var. Mevzuat, benim meşhut suçlar kanununa göre mahkemeye sevkimi emreder. Beni mahkemeye sevketmelisiniz.

- Efendim bana böyle bir emir geldi; benim bu işte kabahatim yok!

- Peki, şu halde bana bu tuzağı kuran kimse, hangi makamsa bunu haber veriniz!

- Bir istida yazın, size bildiririz!

dedi.

Bu teklifi kabul ettim. İstida yazdım, verdim. Aradan aylar geçtikten sonra bir gün bana şu cevap geldi: "Sizin muayenenize lüzum görüldü!" Bundan sonra gidip kaymakamı gördüm. Bütün ısrarlarıma rağmen bu yalan ve iftiranın suçlularını söylemedi. Böylelikle Bakırköy kaymakamlığının ve onun temsil ettiği İstanbul valiliğinin, vatandaşlar hakkında yalan ve iftira uydurduğu, bu yalan ve iftirayı resmî bir tezkere ile diğer bir resmî müesseseye bildirerek hürriyetimi gasbettiği ve bütün bunlara rağmen dağ başındaki eşkıya gibi hesap bile vermediği sabit oldu.

Şimdi sesimin bütün kuvvetiyle haykırıyorum:

-İstanbul valiliğinin resmî tezkereleri içinde yalan ve iftira ile doldurulmuş olanları vardır. Devletin haysiyetini kıran, halkın gözünde devlet ve hükümetin itibarını düşüren bu suçun failleri hakkında takibat yapıldı mı, yapılmadı mı?

Bu inanılmayacak çirkin, iğrenç ve her vatandaş hürriyetinin her dakika tehlikede bulunduğunu isbat eden suikasd faillerinin meydana çıkarılmasını İç İşleri Bakanlığından şiddetle talep ederiz." (**Doğan Güneş** s. 131).

Medine'deki Hayatı

M. Cevdet Bey, Ali Ulvi Kurucu ile Medine'ye ilk gittiğinde tanışmış, aralarında dostluk oluşmuş ve onun şiirde ilerlemesini temin etmiştir. Ali Ulvi Bey'in hocası hakkında verdiği bilgiye göre Medine'ye geldiği günlerde kendisi vecd ve cezbe içinde imiş, geceleri çok az uyuyarak namaz kılar, gündüzleri de, sahurda yediği salatalık ve yoğurt ile oruç tutarmış. Birçok kimse yardım etmek istemişse de kimsenin yardımını kabul etmemiş. Hulusi Topbaş'ın, muhtaçlara dağıtması için bıraktığı bir miktar paradan yirmi gümüş riyali Ali Ulvi Bey ona zorla vermiş. Aradan bir süre geçtikten sonra şöyle demiş: "Ali Ulvi Bey, o parayı kim verdiyse onu siz biliyorsunuz, o büyük bir adam, şu kadar zamandır o parayı harcıyorum bir türlü bitmiyor."

Türkiye'de Halk Partisi iktidardan düşünce M. Cevdet Bey ülkesine döner, 1950-1958 arasında Üçbaş Medresesi'nde kalır, zahidane hayatına devam ederken bir yandan da, İmam Hatip Okulu ve Kur'an Kursu talebelerine derslerinde yardımcı olur, isteyenlere mantık dersleri verir.

1958'den sonra tekrar Medine'ye gelen Cevdet Bey, birkaç kez kısa süreler içinde Türkiye'ye gelip dönmesi dışında son yıllarını Medine'de, dünyadan asgarî nasip alarak ibadetle geçirmiştir. Her gün Hz. Peygamber'i ziyaret ettiği, cumartesi günleri yaya olarak Kuba Mescidi'ne gittiği, çarşamba günleri Hz. Hamza ve diğer Uhut şehitlerini ziyaret etmeyi âdet haline getirdiği nakledilmiştir (s.229).

İki kere evlenip ayrılan Mahmud Cevdet Bey'in çocukları yaşamamış, kendisi de 1983 yılında Medine-i Münevvere'de Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

Yazıları ve Görüşleri

Olay teşkil eden ve çeşitli konulardaki görüşlerini yansıtan yazılarından örnekler:

M. Cevdet Bey, İbrahim Sezer takma adını kullandığı, aşağıda (1) numara ile verdiğim makalesinde, Batı'da ve bizde laikliğin nasıl anlaşıldığını, özellikle eğitim ve öğretimde nasıl uygulandığını, çeşitli Batı ülkelerindeki farklılıklara da işaret ederek açıklıyor. Arada bir parantez açarak yaşadığı zamanın Türkiye'sindeki çarpık anlayış ve uygulamayı tenkit ediyor.

Cevdet Bey zamanında bugünkü imla kuralları yerleşmiş olmadığı için o, kendine mahsus bazı yazma ve noktalama kuralları kullanmıştır; aksine zaruret bulunmadıkça ben de bu yazma şekline dokunmadım. Bugünkü neslin bilmediğini sandığım bazı kelimelerin yanına, parantez içinde, bilinen karşılığını yazdım.

-1-

Laiklik Nedir?

Üç türlü zaruret vardır:

1- Maddî zaruret: Taşın, -serbest kalınca- cazibenin zoruyla yere düşmesi gibi.

2- Mantıkî zaruret; Ahmet insandır, her insan ölür dedikten sonra: Ahmed ölür demekteki zarurilik gibi.

3- Başkasının hakkına el uzatmayı kötü ve vazifede titizlik göstermeyi iyi saymaktaki zarurilik gibi.

Bu üçüncü çeşit zarurette -dikkat edilirse- hürriyet vardır. Yani insan başkasının hakkına el uzatıp uzatmamakta ve vazifede titiz davranıp davranmamakta hürdür.

Tarihte bir Fransız büyük inkılâbı vardır. Bu hadise, sadece Fransız milleti için değil bütün insanlık için manevi kıymetlerde bir çözülüş alametidir. İşte bu inkılap adamlarının kabul ettiği umdeler (ilkeler, temel kurallar) arasında

bir de hürriyet umdesi var. Tabiî bu umde kabul edilirken Fransız milleti dediğimiz cemiyetin hürriyeti en başa getirilmişti. Halbuki Hristiyanlık dinini temsil eden papas ve rahibeler, resmî öğretim müesseselerinde akıldan yüz çevirmeyi ve kendilerine körü körüne itaat etmeyi telkin ediyorlardı. Rönesans'tan beri her dakika inkişaf eden müsbet ilmin birinci şartı akıldır. Çünkü hadiseleri akıl tefsir (eder) ve tabiat kanunu bu tefsire istinat eder. Yani ilim tamamiyle akla dayanıyor, demektir. Fransız cemiyeti için hürriyeti ülkü diye kabul ederken papas ve rahibelerin akıl ve tefekkür hürriyetini yok eden bu öğretimine resmî okullarda daha ziyade müsaade edilemezdi. Bundan dolayı Hristiyanlık dinî öğretimini resmî okulların muhiti dışında bırakıverdiler. Fakat resmî okullar dışında bu öğretimin kılına bile dokunmadılar. İşte insanlık tarihinde lâyikliğin aslı faslı bundan ibarettir.

(Dipnot: Halbuki bizim yüksek dinimiz aklı Müslümanlığın şartı olarak kabul eder. Akıl ve tefekkür hürriyeti her Müslüman milletin tarihinde en şerefli örnekler ve kahramanlar vermiştir. Din adamlarımız akıldan yüz çevirmeyi ve kendilerine körü körüne itaat etmeyi küfür sayar. Zira bizde din akıl ve akıl dindir.

Şu hâlde bizim için laiklik ne demektir?

Ne mi demektir?

Biz dinsizliğe laiklik adını verdik ve laikliğe olduğu kadar bunu icat edenlere de iftira ettik.)

Devam edelim:

Fransız cemiyetini, aklı susturan Hristiyanlık akîdelerinden müstakil ve akla müstenit temeller üzerine kurmaya koyulan inkılâp adamları, öğretimi, içtimaî bir vazife olarak kabul etmişti. Bu karar üzerine devlete iki iş düştü: 1. Parasız bir öğretim; 2. Bütün itikatlara yer veren bir öğretim teşkilatı kurmak.

Aklı susturarak iş görmek isteyen rahip ve rahibelerle papaslar devlet işlerinden uzaklaştırıldıkları gibi okullardan

da uzaklaştırıldılar. Okulların bu yeni durumuna: *"Notralites Xolaire = okul tarafsızlığı"* dediler ve bu tarafsızlığı bir yandan öğretim için, bir yandan da öğretimi yapan ve murakabe eden kimseler için olmak üzere iki cepheli kabul ettiler.

Tarafsız okul, itikadı ne olursa olsun, bütün çocukları müsavi şartlar içinde ve herhangi sebeple birbirlerinden ayırmaksızın kabul eder. Bunun içindir ki aynı okul din öğretimi yapanların yüzüne kapıları kapamıştır.

(Halbuki her müessesemizi cehaletle idare etmiş olan Halk Fırkası, Müslümanlık din öğretimine düşman kesilirken diğer bütün dinlerin öğretimini himaye etmiştir. Türk ve Müslüman yurdunda bu, insanlık tarihinin yüzünü kızartan ve aklını başından alan korkunç bir hakikattir.)

Tarafsız okul örneği, çocukları din ayinlerine sürüklemez, din ibadetlerine zorlamaz. Bununla beraber bu ayinlerle bu ibadetlere babalarının götürebilmeleri için zaruri olan en uygun boş vakitleri onlara tahsis eder. Bundan ötürü okulda bulunma saatleri çocukların din vazifelerini yapmalarını herhangi bir şekilde aksatmayacak şekilde ayarlanır.

Öğretim tarafsızlığı, herhangi bir dinin hususi herhangi bir mezhebinden müstakil öğretim yapmak fikrinden doğmuştur. Öğretimde tarafsızlığı sağlayabilmek için yeni Fransız cemiyeti iki çeşit güçlükle pençeleşiyordu. A) Bütün dinlerin ve eskiden olduğu kadar şimdi de siyasî bir uzviyet olan Katolik müessesesinin -mesela papalığın- oynadığı büyük rolü tarihî ehemmiyeti bakımından hesaba katmak mecburiyeti. B) Çok kimsenin şuurunda dinî itikada derinden derine bağlı bulunan ahlâk konusunda öğretim yapmak mecburiyeti. Birinci çeşit güçlük mürebbilerin (*eğitmenlerin*) gösterecekleri elâstikiyet ve maharetle belki çözülebilirdi. Fakat en büyük tehlike ikinci çeşit güçlükten ileri geliyordu. Nitekim sonu gelmeyen kelam münakaşalarını açan bu güçlük olmuştu. O zamanlar birer ilkokul müdürü bulunan: N. Buisson ile Jul Ferry -ki yeni tarafsız okul örneğinin ruhu

sayılıyorlardı- bunların tesiriyle şu fikre varılmıştır: Devlet, dinî akidelerde tarafsızlığı temin eder; buna karşı şüpheciliğe ve mutlak siyasî tarafsızlığa sürükleyen felsefî düşünüş ve görüşte tarafsız kalmayı temin edemez.

(Halbuki dinî düşünüş ve görüş olmaksızın felsefî görüş ve düşünüş izah edilemez. Bir de bizde ilmî sefalet, sefahat ve ahlâksızlıkta kahramanlığını isbat eden yalancı ilâhın yerinden fırlayarak çılgınlar gibi hemen her sokak ve cadde başında elinde rakı kadehiyle nasıl durduğunu, geleni geçeni, delilikler ve musibetler anası olan alkolizme hararet ve heyecanla nasıl davet ettiğini ve Kızılbaşlığı düşüncede olduğu gibi ilimde de nasıl telkine koyulduğunu hatırlayalım.)

Ahlâk öğretimi ruhçu bir temele dayandığı için müphem gözüküyor ve Ferry tarafından da şöyle tarif ediliyordu:

Mürebbî (eğitmen) ahlâk konusu dışında tabiat konusundan bahis açınca derin ve ihatalı malumat vermeye mecbur değildir. Bu malumatı Allah'a atfetmekle iktifa edebilir.

Manevî kıymetlerin yıkılmasında taklîd ve sârîlik (*bulaşıcılık*) umûmî kanunu yukarıdan aşağıya doğru çok hızlı adımlarla yürür; Fransa, İngiliz cemiyeti ile birlikte Avrupa'nın yukarı ve üstün seviyesini temsil ettiği için diğer milletlere bu yenilik çarçabuk bulaştı: Hollanda 1806'da, yapılan din öğretimini resmî okulların dışında tuttu. Din adamları resmî okul dışında din öğretimi vazifelerine devam ediyorlardı.

(Bizde sözde inkılapçılarımız, umûmî itiyat kanunlarından tedrîcîlik denilen psikoloji kanununun cahili oldukları için Avrupa'nın bütün cemiyetlerinde âdeta, içgüdü hâlinde tedrîce riayet edilirken cemiyetimizin bütün manevî kıymetlerini yıkmağa sevkte acele harekette bulundular. Bu hareketler ancak bir sarhoşun marazî ve muhataralarla yüklü hareketleri olmuştu.)

İsviçre, Belçika ve Amerika Birleşik Devletleri'nden bir kısmı ve İtalya arka arkaya bu umdeleri kabul etmeye

başlamışlardı. Zaten Fransa'da bu umdeler 1882 Mart'ının 28'inde konulmuş ve 8 Kasım 1887 tarihli umûmî idare nizamnamesi tatbik edilirken 8 Aralık 1887 tarihli Emirname ile tamamlanmıştı. Bu memlekette şahsiyetlerin dinî esaslara karşı tarafsızlığı ancak 30 Ekim 1886 tarihli kanunla tesis edilebilmiş ve 1889 Kânunusâni ocak tarihli bir tamimle tamamlanmıştı. Bu tarihten başlayarak bütün erkek çocuk okulları laikleştirilecekti. Kız okullarına gelince: Kız öğretmen okullarına malik olan eyaletlerde artık rûhânîmeclisler öğretmenliğe kızları inhâ (*atamayı teklif*) edemeyeceklerdi. Kızlar öğretmen okulları nerede kuruldu ise orada -rûhânî şahsiyetleri istisna ederek- laikleştirme hareketi tedricen başlamıştı.

Diğer memleketlerdeki öğretim durumu şu üç örneği gösteriyordu:

I- Umûmî okullar ki, günah çıkarmak başlıca vasıflarını teşkil ediyor ve bu okullar doğrudan doğruya kilisenin murakabesi altında bulunuyordu; bu okulların öğretmenleri arasında rûhânî olanlar da vardı, olmayanlar da. Bu çeşit okulların bulunduğu memleketlere misal olarak İspanya, Yunanistan, Portekiz, İsveç, Norveç ile bazı Alman Dükalıkları ve resmî kilisenin büyük halk çoğunluğunu kazandığı diğer memleketler bulunuyordu.

(*Tanzimat hareketinden sonra medrese çevreleri dışında okullar kurulunca bizde de medreseye mensup öğretmenlerin yanında medreseye mensup olmayan öğretmenler yetişmeye başlamıştı).*

II- Laik ve tarafsız okullar: Fransa, Avusturya, İtalya (faşizmden evvel), Büyük Britanya, İrlanda, Felemenk, Birleşik Amerika ile Rusya'da bu okullar vardı.

III- Halk okulları: Bu okullar laik olabildiği gibi dindar da olabiliyordu; mesela Prusya'da, Bavyera'da, Macaristan'da

okullar, her ibadete karşı aynı tarafsız ve laik yolu tutmuştu. Vürtemberg ve Belçika ise eski Fransız sisteminde ve resmî olan ve olmayan bütün okullarında sıkça dinî öğretim yapıyordu.

Bu ikinci örnek okullarda -şuurda daima tazim hisleriyle birlikte uyanan- "ilk illet ve en kusursuz mevcut" fikri hakimdir. Bununla beraber her iki örnek okul Tanrı mefhumunu aynı tazim hisleriyle kavramaya alışmıştı. Mürebbî tarafsız okulda çocuğa, Cenab-ı Hakk'a karşı borçlu olduğu ilk tazim vazifesinin -kendi vicdanıyla aklının keşfettirdiği vechile- ilâhî kanunlara itaatten ibaret olduğunu telkinle mükellefti. Sözün kısası, mesele ahlâkın temeli meselesidir ve bu da müstakil ahlâk taraftarlarının fikirlerini okşayan bir hal çaresine varılmıştı.

(*Bizde ise bir zamanlar yurt bilgisi kitaplarında, hâlâ da tarih kitaplarında dinsizlik telkin eden satırlara tesadüf edersiniz.)*

Siyasî tarafsızlığa gelince: Bu tarafsızlık mutlak mânâsıyla mevcut sayılmaz. Çocuğa medeni vazifeleri öğretilir, okul çocuğa vatanseverlik duyguları, kanunlara itaat, millî müesseselere saygı telkin eder.

İşte laikliğin hakiki yüzü!

İbrahim Sezer (Doğan Güneş, s.121-122).

M. Cevdet Bey, "Adil Ali Dağlıklıoğlu" müstear ismini kullandığı aşağıdaki (2 numaralı) makalesinde, Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan inkılapların fikrî ve felsefî temellerini tahlil ediyor, tartışmaya açık, hatta modası geçmiş bir felsefeye dayanan inkılapların millete ve memlekete zarar vereceğini, bu sebeple Türkiye'yi yeni baştan sağlam temeller üzerine kurmak için bir kurucular (müessisan) meclisine ihtiyaç bulunduğunu dile getiriyor.

-2-

İnkılapçılık Nedir?

İnkılapçılık CHP'nin umdelerinden biridir. Umde kelimesinin "Principe" kelimesinin karşılığı olarak kullanıldığı malumdur.

Principler ise müsbet ilmin değil, felsefenin konusudur. Zira müsbet ilim sadece var olanı yani sadece vakaları kabul eder. Halbuki principler henüz var olmayan ve ileride var olup olmayacağı da kestirilemeyen yani henüz vaka olmayan halleri de kabul eder. Böyle olunca CHP'nin sözde bilginleri koskoca memleketi birbirini nakzeden fikirler üzerinde yürütüyorlar ki on dokuz milyon Türkün çektiği ve günden güne arttığını gördüğü ıztırabın kaynağı budur. Çünkü bu fırka Banguoğlu'nun da teyit ettiği gibi Türkiye Devleti'ni müsbet ilim temelleri üzerine kurmak dava ve iddiasına kalktı ki esas davası da çürüktür. Zira insanlık tarihine şeref veren bizim Türk ve Müslüman medrese ilmimizin daha bin sene evvel ispat, bugün de *conventionalisme, pragmatisme* gibi izafiyetçi çığırların teyit ettiği gibi müsbet ilim zaruri değil mümkündür; yani şimdi böyle olmuşsa yarın başka türlü de olabilir.

Demek ki CHP'nin davası temelinden çürüktür. Bu davayı ise zaten tamtakır olan kafasından doğmuş sanmayın. Hayır! Bu dava ilim zihniyetinin reddettiği bir "idee a priori: önceden kabul edilmiş bir fikir"den doğmuştur ki o fikir, Batı cemiyetlerinin tuttukları her yolun doğru olduğu hakkındaki fikri ve kanaatidir.

Bu kanaati aydın geçinenlerimize ilk aşılamak mesuliyetini yüklenen, Allah taksiratını affetsin Ziya Gökalp'tir. Çünkü yanılmaz otorite olarak kabul ettiği Durkheim'in de reddettiği esas fikrine aykırı düşen bir imanla Avrupa ve Batı mücerred mefhumlarını realite farz ederek "Batılılaşmak-Garplılaşmak" diye bir dava tutturmuştu. Halbuki

bugün hepimizin ibretle gördüğümüz gibi Avrupa ve Batı bir Babil kulesi örneğidir ve içindeki türlü türlü cemiyetlerin kimi dindar, kimi anarşist, kimi realist, kimi idealist vs. dir. Bu yamalı bohça nasıl mütecanis kabul edilebilir? İnkılap! diye yalancı bir dava peşinde bizi sürüklemeye çalışan CHP kodamanları, bu hepsi de sakat cemiyet kalıplarının hangisine Türk cemiyetini dökmek istiyor?

Komünistliğe değil mi?

Halbuki komünistlik idealizme dayanıyor; idealizm ise müsbet ilimciliğin nakîzı değil, ama zıddıdır.

Hani müsbet ilimcilik davanız nerede kaldı?

.....

Bizim medrese ilimlerimizde kullanılan ve Lâtin ile Yunan kaynaklı Batı cemiyetleri ilim çevrelerinde de kabul edilen iki mefhum var: Âlem-i Asğar (Microcosme), Âlem-i Ekber (Macrocosme).

Bu mefhumlara göre insan ferdi microcosme'u, insan cemiyeti macrocosme'u temsil eder. İnsan Cemiyeti hakkındaki bu dinamik anlayışın Batı tarihinde yakın mümessillerinden birisi olan İngiliz mütefekkirlerinden Colerdige ve bundan mülhem olarak meşhur tekâmül nazariyesini ileri süren H. Spencer'dir. Fransız mütefekkiri Philarete Chasles dahi aynı anlayışı Colardige'den mülhem olmuştur. Bu dinamik anlayışın zıddı olan statik anlayışı Bentham temsil eder. Bentham'e göre insan cemiyeti dynamique değil, mechanique'dir. Şu halde bütün mekanik varlıklar gibi bu da inerti-atalet kanununa tabidir.

Böylece Eflâtun'nun yaptığı gibi çömlekçinin alçıya, istediği şekli verebildiğine kıyasla bir insan cemiyetine Komünistlik, Bolşeviklik şekli verilebilir. Demek ki insan cemiyetlerine mihanikî ve tevazünî-statik bir gözle bakmak, komünistliğin babası sayılan Eflâtun'la başlamış, görüşün

birçok mümessilleri arasında Bentham'da devam etmiştir. Bu görüşe muarız olarak Fransız mütefekkiri Philarete Chasles, İngiliz mütefekkiri H. Spencer ve bütün uzviyetçilik- organisism mümessilleri karşımızdadır.

Chasles, inkılabı yıkım mânâsında ele alıyor. Tabii yıkım ve yıkılış ölüm demektir ki karşılığı (karşıtı) tekâmül yani canlılık ve hayattır.

Sözün kısası başta Aristo olmak üzere insan cemiyetine dynamique-kuvvânî bir gözle bakanlara göre çekirdekte, yumurtada ve herhangi canlı bir yapıda gizli tabiî kuvvet hazinelerini geliştirmelidir.

Diğer taraftan başta Eflatun olmak üzere bugüne kadar sürüp gelen ve insan cemiyetine statique-tevazünî mihanikî bir gözle bakan bütün komünist ve anarşistlere göre cansız bir kitle gibi cemiyeti hiç durmadan boyuna inkılaplarla yıkmalıdır...

Görülüyor ki bundan on altı sene önce Dolmabahçe'de toplanan Dil kurultayında geçen "tekâmül-inkılap" münakaşasının mânâsı var. Şu kadar ki, Mustafa Kemal bu işin iç yüzünü bilmediği ve tutulmak istenen yol daha ziyade gururunu okşadığı için mihanikî-tevazünî görüşü benimsemiş bulunuyordu.

Şimdi sevgili okurlar, görüyorsunuz ki "Laiklik nedir?" makalemizde ispat ettiğimiz gibi CHP kâbusu komünistliğin güttüğü dinsizlik ile karşımıza çıktığı gibi burada da yine komünistliğin güttüğü ihtilâlcilik ve yıkıcılıkla da önümüze çıkıyor.

Artık şu geçen yirmi beş senelik korkunç ve kâbuslu günlerde niçin tarihimize iftira, kahramanlarımıza hakaret edildiği, neden dilimiz oyuncak haline sokularak mukaddeslerimize söğülüp sayıldığı daha iyi anlaşılıyor.

Burada can alacak nokta şu: Türk milletini yok etmek gibi müthiş ve sinsi bir gaye güden bu hareketin muharrik fikri (idee moteur'ü) nereden geliyor? Başka bir deyişle CHP cihazı bu hıyaneti körü körüne bir alet halinde mi, yoksa şuurlu olarak mı yapıyor? Amerika'da kodamanlarının birikmiş yarım milyarlık parasına bakılırsa bu ihanet şuurlu bir şey olacak! Şu halde vakit geçirmeden Türk milleti bu karışık ve karanlık vaziyeti tasfiye etmek zorundadır.

Tarihî gidişimizi dikkatle takip edenler Türkiye'yi yeni baştan sağlam temeller üzerine kurmak için bir müessisan (müessisler) meclisine her memleketten fazla ihtiyacı olduğunu itiraf ederler.

İşte biz de bu meclisin memleket mukadderlerini tam ele alacak zaman olduğuna kaniyiz.

Sevgili kardeş ve evlatlarım, Müessisan Meclisini toplamaya bakalım.

Âdil Ali Dağlıklıoğlu (Doğan Güneş, s. 147).

Yine Âdil Ali Dağlıklıoğlu takma adıyla yayımladığı aşağıdaki 3 numaralı yazısında M. Cevdet Bey, Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarında fertlerin ve cemiyetin uğradığı bozulma (dejenerasyon) gerçeğini inceliyor. Dejenerasyonun fertlerde ve cemiyette belirtileri ile önemli sonuçlarını sıralıyor. Sosyologların "Bozulmada etkili olan cemiyet midir, aydınlar ve yöneticiler midir?" sorusuna verdikleri farklı cevaplardan yola çıkarak bizde yönetici ve aydınların bozulmadan sorumlu olduklarını açıklıyor. Düzelmenin ilk şartı olarak zamanındaki CHP yönetiminden kurtulmayı teklif ediyor.

-3-

Siyası Bir İntihar

Bir gün Türkiye'nin hususî, hatta bütün dünyanın umûmî siyasî tarihi yazıldığı zaman ferdî intiharların aynı tabiî kanunlarına uyarak zümre intiharlarına misal vermiş olmak üzere Kenan Öner-Hasan Ali davasını ele alacaklardır.

Ahlâkın fert ve cemiyet için ahlâki değerini mühimsemeyenler, bu siyasî davanın verdiği netice karşısında ne kadar acıklı bir şekilde yanılıp aldandıklarını daha iyi anlayacaklardır.

Ahlâk üf'ûleleri (*görev, fonksiyon)* içinde **feragat** dediğimiz yüksek vasıftan mahrumiyetin Cumhuriyet Halk Fırkası'nın başına neler getirdiğini hepimiz ibretle görüyoruz. Feragatin zıddı olan hodkâmlığı (bencilliği) âdeta eğitim umdesi halinde kabul ederek fert ve cemiyet ölçülerinde hemen her vazifede en geniş tatbikatına geçen bu fırkanın şu şaheser cehaletinin en büyük kurbanı bizzat kendisi olmuştur.

Hayat kanunlarının umûmî hatları büyük inkılâp hadiselerinde her zamandan daha çok aydınlık içinde göze çarpmaya başlarlar:

Tereddî (degeneration – dégénéréscence) halini gösteren bir canlı varlığı -bütünün hayatını kurtarabilmek için- bir dakika bile kaybetmeden derhal feda etmek zarureti kat'îdir. Hayatî zaruretin bu kat'îliğini anlamayan cahil veya anlamak istemeyen ahmaklara bu cehalet ve ahmaklıkları çok geçmeden pek pahalıya mal olur.

Tereddînin alametlerine gelince:

A- İster parça, ister bütün olsun, bir canlı varlığın üstüne aldığı vazifelerin bir kısmını veyahut artık tamamını başaramaz olmasıdır.

B- Yine bir canlının daha iptidaî bir tekâmül derekesine düşmesidir.

Bu alâmetler (**fert için**) bünye veya vazifelerde gayr-i tabiiliklerdir:

1. Uzvî bünyede: Yüzde ehemmiyetlice tenazur yokluğu, kulakların şekillerinde biçimsizlik, diş çıkarmakta intizam bozukluğu, kemiklerin sağlamlığı yerine gevşekliği

2. Ruhî bünyede: Cinsiyet meyillerinde karışıklıklar, ifrata vardırılmış ilcaî (*içtepiye ait,mecbur eden, isteğe bağlı olmayan*) haller, lisan ve ifade kusurları, ahlâk çılgınlığı, cinaî haller, mukaddeslere hürmet yerine hakaret, gitgide ilim yerine cehalete sürüklenmek vesaire...

Aynı alâmetler (**cemiyetler için**) bünye veya müessese-lerde gayritabiiliklerdir.

1- Uzvi bünyede: iç ve dış siyaset çehresinde çirkinlikler ve tenazur yokluğu demek olan parçalanmalar, aşırı derecede içkiye düşkünlük, gayesini şaşırmış oyuna kendini vermek (kumar ve spor), fuhuş salgınlığı, mide putperestliği, kürtaj adı altında çocuk düşürmenin salgın bir hal alması, istihbarat şekillerinde münasebetsizlikler, sanayileşmede ve makineleşmede intizamsızlıklar, fennî cihazların (*teknik aletlerin*) sağlamlığı yerine gevşekliği.

2- Ruhî bünyede: Aile müessesesinde karışıklıklar, ilim ve sanat hareketlerinde ve neşriyatında kararsızlıklar, lisanda anarşi ve yayın keyfiyetinde düşkünlük ve gerilik, rüşvet alış verişinde lâubalilik, hayâsızlığın yaygınlaşması, hemen mukaddes diye hiçbir kıymet tanımamak hali, cehalet ve sefahatin -hemen her müessesede- ilim ve ciddiyetin yerini tutması vesaire gibi yüzlerce misaller. Bu misaller bütün cemiyet ölçüsünde tereddiyi gösteriyor ki cüz'ün külle bulaşmasını ifade eder.

Cumhuriyet Halk Partisi, (Niçin fırka değil de parti? İkinci kelime, birincisinden daha mı çok Türkçedir?) bir nesillik bir zamandan beri tekel halinde memleketi idare ettiği için büyük Türk milletinin bütün müesseselerinde göze batan bu tereddî vâkıasının biricik mesulüdür. Sosyoloji mensuplarımız bilhassa Durkheim çığırı taraflıları her müesseseyi ve her müessesede değişikliği cemiyetin yarattığını ileri sürerek bizzat fırkanın tereddisini bile cemiyetimizin eseri diye göstermeğe kalkabilirler. Şu takdirde devrimizin nüfuzu müsellem (*etkisi kabul edilmiş, itibar gören*) sosyoloji çığırlarından olup Le Play'ın usulünden hareket eden Paul Bureau'nun hürriyet sosyolojisini delilleriyle reddetmeleri lazımdır. Zira bu çığır, Cumhuriyet Halk Partisi gibi içtimaî müesseseleri ve bu partinin şefleri gibi ferdî iradeleri, bulundukları çevrenin içtimaî hadise ve kanunlarının tevekkününde âmil olarak ispat ediyor. Hatta Durkheim çığırının ruhuna sadık kalan Davy'nin sosyoloji çığırı bile mevcut cemiyet müesseselerini aklîleştirmek için kabul ettiği esaslarla Paul Bureau'yu teyit ediyor.

Fakat mesuliyeti münhasıran Cumhuriyet Halk Partisi'nin ve salahiyetli mümessillerinin omuzlarına yüklemek insafsızlık olacaktır. Zira aydınlarımızın aynı mesuliyet payı belki daha ağır çıkacak. Şairin şu meşhur beyti her zaman için doğru görünüyor:

Meşhurdur ki zulm ile olmaz cihan harab
Eyler onu müdahane-yi âliman harab

Binaenaleyh sırf memleketin mukadderleri endişesini taşırken siyasî herhangi bir ihtirastan uzak kalmaya azmeden hür vicdanlı ve hür fikirli vatanseverler Cumhuriyet Halk Partisi ve mümessilleri yanında bu örnek aydınlarımızın da yakasına sarılarak hesap soracaklardır.

Doğan Güneş bu hesap sorma vazifesine tarih mezarlığına gömülmeğe hazırlanan şu fırkanın, bütün Türk halklarını, gözleri kapalı peşi sıra sürüklediği prensiplerin değerini ilim aydınlığında tahlil etmekle başlayacaktır. Bu sayımızda evvela "Laiklik nedir?" başlıklı makale ile bu prensiplerden birisini ele alıyoruz.

Asıl bu satırlarla üzerinde durmaya değer gördüğümüz vâkıa şudur: Cumhuriyet Halk Partisi şimdiye kadar herkese menfaatseverlik ülküsünü âdeta biricik mukaddes akîde diye telkin etmişti. Hasan Âlî tarihin elinden değil -çünkü buna imkân yoktur- fakat bugünkü muhit elinden yakasını kurtarmak için Cumhuriyet Halk Fırkası'nın eteklerine yapışmış ve uçurumun ta dibine kadar onu da birlikte sürükleyip götürmüştür.

Dün bütün Türk milletinin nefret yükü altında ezilen Hasan Âlî'nin bugün yükü adamakıllı hafiflemiştir. Böylece siyasî tarihte ilk misal olarak bir fırka, bir şahsa kendini feda etmiş, yani intihar etmiş bulunmaktadır.

Tereddînin işte size fırkaya münhasır müşahhas (*CHP'ye mahsus somut*) misalleri:

1. Cumhuriyetçilik:

Cumhuriyet yani demokrasi vazifesi bugüne kadar başarılmamış ve inkılâbın yıkmayı gaye edindiği ferd veya zümre istibdadı yerine âmme hâkimiyeti (*halkın, milletin egemenliği*) ikame edilememiştir. Hepimiz bir zamanlar şahsi idare kâbusu altında yaşamıştık. Bir müddetten beri de hâlâ bir zümre istibdadı altında ıstırap çekiyoruz.

2. Halkçılık:

Halkçılık vazifesi ise açıktan açığa reddedilmiştir:

a) Yıllardan beri halk en kuvvetli ve mukaddes bir ihtirasından, hac vazifesini yerine getirmekten menedildi; nihayet bu mukaddes vazifesinin ifasına verilen müsaadenin

tatbikatında halk, hayvan muamelesi gördü ve hükümeti temsil eden bir teşkilat en sonunda Bevvali Zemzem'i (*Zemzem kuyusuna çiş edeni*) çok iğrenç bir şekilde taklîd etti. Buna mukabil halkçı olmak iddiasından uzak diğer Müslüman krallık rejimleri kendi halklarına bu hac yolculuklarında nakil vasıtalarında kolaylıklar gösterdi, sıhhiye heyetleri terfik etti (*yanlarında yolladı*) ve asgari bir masrafla bu vazifenin başarılmasına yardım etti. Bizim yedi bin Türk hacının ise bu seyahati burnundan getirildi.

b) Cumhuriyet Halk Partisi halkçı olmak şöyle dursun halkçılığı hor görüyor. Kurultayda milletvekilleri nahiyelere ve köylere kadar gidip halkın derdini dinlemekten ve ihtiyaçlarını incelemekten istinkâf etti (*geri durdu)*, buna tenezzül bile etmeyeceğini ispat eden bir karar verdi: 129. Madde görüşülürken.

3. Devletçilik:

Bu umdeye çok karışık bir mânâ verilmiştir. İlmin kabul ettiği mânâdan daima uzak kalındığı için keyfî bir mânâ verilmiş ve güya cemiyetimizin bünyesine göre bir devletçilik kabul edildiği iddia edilmiştir. Tatbikatta devlet adına girişilen her iktisadî iş, hazinenin çok korkunç ve neticesi hemen hemen daima kısır, büyük ölçüde israfına yol açmıştır.

Yerli mallar hikayesini hepimiz biliriz. Buna mukabil birçok gözdenin cepleri dolmuştur.

4. Milliyetçilik:

Milliyetçilik yeni bir nazariyedir ve bütün yeni nazariyelerin en müphem ve değersizidir. Bununla beraber bu nazariyeye göre bizde Türk milliyetçiliğinin iki umdesi var: Türk lisanı ve Türk tarihi. Halbuki Türk lisanı o kadar karıştırıldı, o kadar uydurmalar oyuncağı oldu ki, öz Türk çocukları Türkçeyi anlayamaz oldular. Tarihe gelince mazimize hakaret edildiğine, büyük kahramanlarımıza sövülüp

sayıldığına hepimiz şahit olduk. Şu 25 sene içinde tarih kitaplarımızın kaç renge girdiğini esefle hep görmekteyiz. Türk lisanına ve Türk tarihine en koyu Türk düşmanları bile bu kadar hakaret etmemişlerdir.

5. Laiklik:

(Bu konudaki tetkik makalemize başvurunuz). Papazların ve rahibelerin din öğretimini devlet öğretim müesseseleri dışında tutmaktan ibaret olan bu nazariyeyi körü körüne taklîd etmekte de acizlik -yahut suiniyet- gösterildi. O kadar ki, değil Türk tarihi, insanlık tarihi için leke sayılabilecek bir harekette bulunarak halkın mabetlerimizde "Allahu ekber" demesi menedildi ve yasak hâlâ devam ediyor. Buna bahane olarak "Allah" ismi "Tanrı" isminden daha az Türkçe olduğu gülünç iddiası ileri sürüldü. Halbuki tarihimizin bütün menkıbelerini yaratan ve kahramanlarını harekete getiren büyük ve mukaddes ülkünün adıdır bu!

İnkılâpçılık:

Yüz küsur senelik bütün inkılâp hamlelerimizin gayesi keyfî idareden ve cehaletten kurtulmaktır. Hâlbuki 25 küsur senedir memleket eski istibdat idaresini biraz daha şiddetlendirerek idare edilmekle inkılâpla alay edilmiştir. Dünkü istibdat idaresinin mümessillerinde siyasî müsamahakârlık, bugünkülerle kıyas kabul edemeyecek derecede göze çarpar. Şekil değişikliğini inkılâp sayamayız. Zira bir maymuna da bu şekil değişikliğini verebiliriz. İnkılâp asıl, insanı hayvandan ve insan cemiyetlerini hayvan cemiyetlerinden ayıran içtimaî müesseselerde mevzuubahistir ve ilim aydınlığı altında, şuur rehberliğiyle yürüyen, muayyen ülkülere yönelen inkılâptır. Hani bu inkılâp?

Sözün kısası, Cumhuriyet Halk Partisi ismini taşıyan müessese tereddî etmiştir ve bütün tereddî eden cihazlar gibi bütünün hayat selâmetini kurtarmak için ortadan çekilip

silinmelidir. Hakikî vatan ve millet severliğin en söz götürmez delili de bu hareket olacaktır.

Âdil Ali DAĞLIKLI (Doğan Güneş, s.115-116)

Şiirlerinden Örnekler

Ali Ulvî Kurucu'nun şiirde üstadı olan, Yahya Kemal ayarında şiir yazabilen, aruzu rahatça kullanan M. Cevdet Sezer'in herhalde başka vadilerde yazılmış şiirleri de vardı, ama *Doğan Güneş*'te neşrettiği şiirler, kendini çepeçevre kuşatan CHP kâbusu sebebiyle ve inkılapların bünyeye uymamasından kaynaklanan arızalar yüzünden hep hiciv (taşlama, tenkit) şeklinde olmuştur.

-1-
C.H.P KÂBUSUNA

Ağır pahasına kan biçtim önceden bu işin.
Sudan, gülünç oluyor, gafletinle bahsedişin.

Elinde ölçün obur miden; akçe mabudun
Tapındığım Yaradandır değil yalancı putun

Çatırdayan temelinden önünde kendi yapın
Açıktır arda kadar hep mülevvesata kapın.

Kesen elin kesilir pek yakında ekmeğimi
Yol aldığın, batacak ıztırap içinde gemi.

Güvendiğin ne kadar gözde varsa kan kusacak,
Öten çanın ebediyen -uyanmadan- susacak.

Dağıttığın yuvalar zerre zerre toplanıyor,
Damarlarında tutuşmuş öcünle kan yanıyor.

Günün kızıllığı fetvasıdır kıyametinin
Cenazen ortada tekbiri geldi kametinin

Derin ufuklara dolmakta canlı bir hareket:
Duyuldu aksi: "Hesap isterim!" diyor, millet.

İnildiyor bu akislerle dağ, taş, in, uçurum
Sayıldı nisbeti kurbanların: Denizdeki kum

Çekil yolundan -uzak- milletim ilerliyecek;
Çekil, çekilmiyeceksen yolunda çiğneyecek.

Derin derin atıyor kalbi milletin, dinle:
Önünde menkıbeler hep dirildi, geldi dile:

Başında fırtına bayrak: hemen çekil diyorum:
Çekil, çekilmiyeceksen mezar olur uçurum!

Memduh SİRET (Doğan Güneş, s. 145.)

-2-

İkinci Abdülhamid'in Şerrülhalefine

"Hayru'l-halef" gidenin yerine gelen "iyi kimse, hayırlı takipçi", "şerrü'l-halef" ise "kötü halef, gidenin yerine gelen kötü takipçi" demektir. Burada "şerrü'l-halef"ten İnönü'nün kastedildiği anlaşılıyor.

Sana ey gözleri kör, kendi sağır çingene taç,
Hep açız, söylüyorum, hancısı aç, yolcusu aç;

Ne? Silinmiş mi fazilet, yüreğinden duygu?
Batı ahlâkına baştan başa uymuş mu Doğu?

Aç kalınmışsa ne var Ülke sürünmüşse ne gam!
Yine sen keyfine bak, zevkine, aldırma Paşam!

Bilirim sence masal Tanrı, ibadetle günah;
Ölmeden bulmıyacaksın, göreceksin iflâh.

Türke kurmuşsa sefalet yolu üstünde pusu,
Ona yetmez mi -bulunmazsa bir ekmek- iki su?

Devletin malı denizdir, yemiyenler ne olur?
Olamaz gözdelerinden, bu muhakkak, duyulur

Duyabildin mi şehidin sarayından sesini?
Sürünen öksüzünün el sarıyor ensesini.

Okların saçma, bütün gözdelerin oklara yay;
Köleyiz hep sana milletçe hemen ülke saray.

Bu ölüm okları saplandı derinden derine,
Milletin kalbine saplandı gören gözlerine.

Rüzgârın perdesi yurdumda uzun bir feryat,
Kaplamış ufkumu baştan başa bir kanlı kanat.

Dedemin türbesi çiğnendi; ne korkunç, eyvah!
Çiğneyen nefsine tapmış da sayılmıştı ilâh.

Kahraman, millet aranmakta o yandan bu yana.
Döndü, kâbusu -bakışlar- temelinden yıkana.

Müstakillen yaşanan günlerimiz oldu masal,
Her esen rüzgâra uymakta ağaçlar dal dal.

Sanki geçmişte ne var? Her ne ki geçmişse bırak!
Hepsi boş ülkülerin dehre uyup zevkine bak!

Yeni mâbuda, yalan perdeli kıymetlere tap.
Dayanan sırtına destek görünen yerlere tap.

Doğudan kendini kurtar da, uyan, dön Batıya,
Batı çökmüşse ne gam gölgesi vurmakta suya.

Çöken ahlâk, içimizden uluyan bir canavar...
Bu sesin verdiği manada büyük tehlike var.

Bize fikrimce mukadder uyaran bir hareket:
Uyan ey uykuya kanmış, oyalanmış millet.

Sana can düşmanı, kan düşmanı dönmezse geri,
Gidemezsin bir adım belki yerinden ileri.

Heyecan versin alındıkça, verildikçe nefes,
Müslüman birliğinin kalbine can verdiği ses.

Doğunun yıldızı doğmakta, açılmakta izi
Kararan ruhuna dolmaktadır iman denizi.

1947- Memduh Siret (Doğan Güneş, s.128).

-3-

Tema olarak İnönü ele alındığı ve hicvedildiği için Mahmut Cevdet Bey'i tımarhaneye kadar sürükleyen, çeşitli işkencelere maruz bırakan aşağıdaki şiirin adı, sözlük mânâsı bakımından "korkunun, dehşetin babası" demektir ve bu terkip, Mısır'da, Cizre'de bulunan büyük ehramın (sifenks) adı olmuştur.

EBÜLHEVL...

Ey bütün milletin iğrendiği, tiksindiği yüz,
Gecelerden daha korkunç olacaktır gündüz

Bastığın yer çökecek, çevrelerin sarsılıyor,
Yılıyor gözdelerin duyduğu şeyden yılıyor.

Yıldırımlar düşecek, saltanatın sallanıyor;
Eski kurbanlar içinden alev almış yanıyor.

İntikam almağa and içti bütün zerrelerim
Bu mukaddes hızı aldıkça tutuşmakta derim.
……..
Kan değil, içki vücudunda gezen, mide putun,
Kumar, eğlenceli şehvet olacak tabutun

Ne mukaddes tanıdın, hakka ne hürmet tanıdın…
Dinimin -zevkine- ahlâkını sen ket tanıdın.

Eski Teb ülkesinin örneğidir memleketim,
Ey Ebülhevl'i bu yurdun sana son lokma etim.

Seni öldürmeğe geldim, çözerek bilmeceni,
Sana vurdumsa kefen yapmak içindir geceni.

Memduh Siret (Doğan Güneş, s.26)

-4-
Sofrasında

Mezenin, içkilerin türlüsü var sofranda;
Millet, el bağlayarak seyrediyor bir yanda.

-Heyecanlar kısık- ağlar gibi susmuş, duruyor
Duyduğun, nağme değil memleketin hıçkırıyor

Yed-i Beyza diyecek yok mu senin ellerine?
Bir yıkık ülkeyi göstermede imran yerine,

Söylesen, sofrayı baştan başa şen bulmuşsun,
Bin çiçek bahçesi halinde açılmakta yosun.

Susma, matem saracak rengi solan meclisini,
Bir Mesîh'in diye bekler oturanlar sesini

İçtiğin içki değil, gözyaşıdır milletinin,
Çiğnenen dişlerin altında, perişan etinin.

Şu kadehlerden uçan pembe duman bir hicran,
Bu gülen kırmızılar, pıhtılaşan bir al kan.

Kimi bir öksürüğün bak, paralanmış ciğeri.
Kimi bir hasta şikâyet, süzülüp döndü geri.

Bembeyaz örtüler üstünden aşan kan lekesi
Seni tehdid ediyor, bil ki ölüm tehlikesi.

Korkunun tütsüye benzer yayılan gölgeleri
Bu mukaddes seli bir sır gibi emmekte deri

Helecanlar, dile gelmiş gibi ürpermededir
Gizli bir el bütün eşyaya ölüm sermededir.

En yakın kullar, uzaklaşmayı kurmuş, pusuda
Karşıdan karşıya bir menkıbe yanmakta suda

Senden evvelkilerin sesleri canlanmıştır,
Gözdeler, devrini bak eski zaman sanmıştır.

Haklıdır; var mı bunun farkı geçen günlerden,
Akıyor ceplere bir altın oluk bin yerden.

Kahramanlık yine baştan başa soymak vatanı,
Vurulan darbeyi vurmuş sayılır anlatanı.

Dolduranlar da, kıranlar da, bakın, testiyi bir
Yine soyguncu bu toprakta mukaddes gibidir.

Yine… ah.. öyle değil, aldanıyor gözdelerin.
Ayıran devrini dünden uçurumlar ne derin:

Şimdi dağlardan ağırdır yükü her gördüğümün,
Boğazından sıkıyor pençesi bir kördüğümün

Şimdi gözler daha fersiz, heyecanlar daha tunç,
Yaşayanlar sürünürken ölülerden korkunç,

Yarının nesli bugünden daha hep kan kusuyor,
Açlığın vurduğu bin gemle perişan susuyor.

Görmemiş koskoca tarihi şu yurdun bugünü:
Halka matem günüdür, gözdelerin bir düğünü.

MEMDUH SİRET (Doğan Güneş, s.8).

-5-

Oğluma

Sözle olmaz vatanseverlik bak,
Böyle davaya bin delil ister.
Bütün eğlencen ıztırap olacak;
Kan döker, can verir seven mutlak.

MAHMUD CEVDET (D. Güneş, s.8).

-6-
Artık Yeter

Ezen tahakkümü artık yeter bu saltanatın
Yakında darmadağın bir hayal olup gidecek.
Eden bulur: uçurumdur mezarı azgın atın,
Eken biçer; bu hakikat değişmiyor gerçek.
Adil Ali DAĞLIKLI (D. Güneş, s.8).

Bir Hatıra
Mısıroğlu'nun anılarından
PROF. DR. KAYA BİLGEGİL,
HOCASI MAHMUD CEVDET BEY,
VE "MUHAFAZAKÂR GÖRÜNEREK YAKLAŞAN" AJAN

O yıl [1953], Paris'ten edebiyat doktorası yapıp dönen M. Kaya Bilgegil de bizim liseye tayin olunmuştu. … Ameli yoksa da imanda kusursuzdu.

M. Kaya Bilgegil (1921-1987) aslen Gürünlüdür. Fevkalade değerli bir edebiyat âlimi idi. Sonradan profesör olmuş ve Erzurum Üniversitesi bünyesinde İslâmî İlimler Fakültesi'ni kurmuştur.

[Öğretmenler] mütalaa esnasında elimde ders kitabı yerine bir başka kitap veya mukaddesatçı bir mecmua [dergi] görse kızarlardı. Kaya Bey ise memnun olur, beni teşvik eder...

O sıralarda ***Volkan*** isimli bir dergi çıkardı, tabiatıyla bu eskiden çıkmış Derviş Vahdeti'nin ***Volkan***'ı değildi. Bunu Mahmud Cevdet [Sezer] adında eski bir felsefe muallimi [öğretmeni] çıkarıyordu. Bunu görünce aldı, baktı ve gözleri yaşardı. ...

– Hocam, Mahmud Cevdet Bey'i tanıyor musunuz? diye sordum. Anlatmaya başladı:

– Mahmud Cevdet Bey, benim Vefa İdadisi'nden [Lisesinden] felsefe hocamdı. Bilseniz nasıl bilgili ve intizamlıydı. ... Ezberlenmiş bir şiir gibi tane tane dersini anlatırdı. ...

... Sözün burasında sordum:

-Hocam, hâlâ muallimlik yapıyor mu? Cevap verdi:

– Ne mümkün! Cevdet Hoca ahrardan [hürlerden, hür tabiatlı] adamdı. CHP istibdadına [baskısına] isyan etti. Galiba tekaüde [emekliye] sevk ettiler. ...

Mahmud Cevdet Bey, aslen Dağıstanlıdır. Babası, Türkiye'ye **Şeyh Şamil**'le gelenlerdendir. ... muallimlikten ayrılmış ve ***Doğan Güneş*** adıyla bir mecmua çıkarmaya başlamıştır. Bu dergi kapatıldıktan sonra ***Volkan***'ı çıkarmaya başlamış ve şiddetli bir antikemalizm ile iştihar eden [ün kazanan] bu mecmua dolayısıyla **başına gelmedik iş kalmamıştır.**

Sonradan çok yakını olduğum bu zatın bana anlattığına göre; Bu safhada **kendisine muhafazakâr görünerek yaklaşan**

bir genç aslında polismiş. **Hâlâ Müslümanlar arasında dolaşan bu zat, kaleyi içten yıkmıştır.** ...

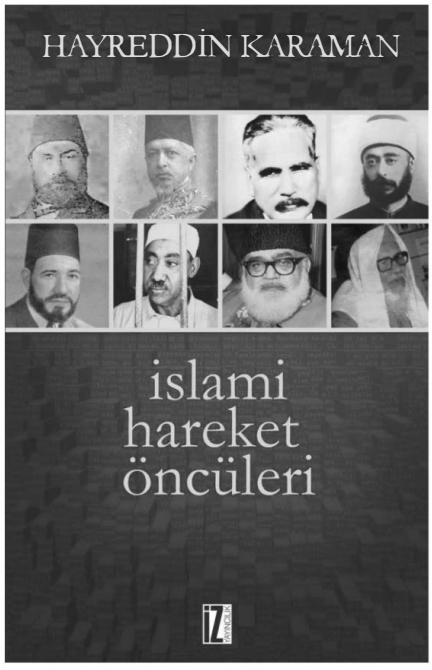
[Mahmud Cevdet Bey] En sonunda Medine'de mücavir olarak yerleşti. Aradan epey bir zaman geçtikten sonra vatana gelip gitme imkânı da doğdu. Bu esnada Sebil'i de [***Sebil Mecmuası***'nı çıkaran Sebil Yayınevi'ni de] ziyaret eder ve bize cesaret aşılamaya çalışırdı.

(Kadir Mısıroğlu, ***Geçmiş Günü Elerken -I-***, İstanbul: Sebil Y., 1993, s. 94-8)

Değerlendirme

Mahmud Cevdet Sezer merhum, Hem İslam'ı bu halkın hayatından söküp atmak isteyerek elinden gelen her şeyi yapan, hem istibdadı ve gericiliği yıkarak yerine demokratik cumhuriyeti kurma, ülkeyi muasır medeniyet seviyesinin ilerisine taşıma iddiasıyla antidemokratik yoldan iktidara gelen, ama dindar halka zulmün ve istibdadın en ağırını yaşatan, ilerleme adına da Batı'nın cürufunu ithal etmekle yetinen bir kadroya ve güce karşı âdeta tek başına mücadele etmiş, büyük fedakârlıklar yaparak halkı uyarmış, millet iradesinin iktidar olması ve çiğnenen değerlerinin yeniden hayata avdet etmesi için çırpınmış bir İslamcı, bir hareket öncüsüdür.

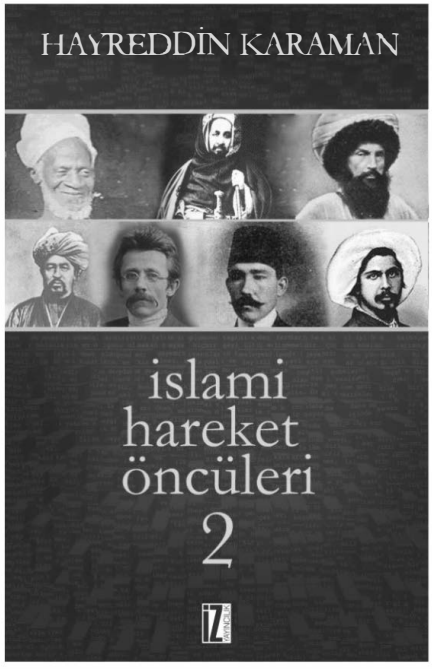
Allah gani rahmet eylesin!

İslami Hareket Öncüleri

Hayreddin Karaman

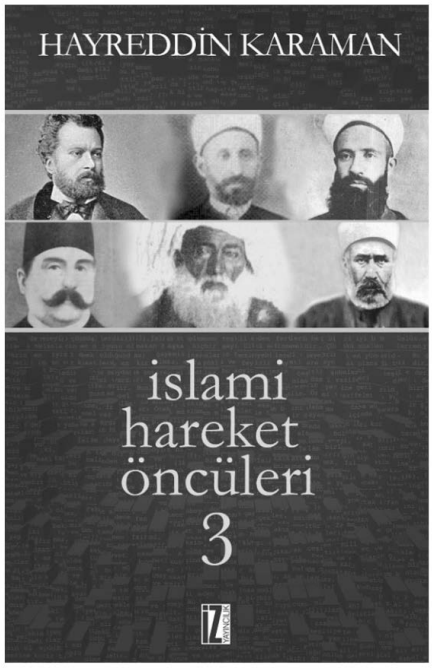
Amerika kıtasının keşfi, yeni deniz yolları, Rönesans, Fransız İhtilali, sanayileşme, sömürge ülkeler... derken baş döndürücü bir hızla gelişen ve değişen dünyada ayakta kalmak, sesini duyurmak, varlığını kabul ettirmek, insanları ikna etmek tüm dinî sistemler için sorun olmuştur. Özellikle 19. yüzyıl ile birlikte iletişimin kolaylaşması, ülkeler ve toplumlar arasındaki etkileşimin artması, İslâm'ın, aslına uygun olarak yeniden yorumlanması ihtiyacı içinde olduğu düşüncesini taşıyan önemli simaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu isimler kimi zaman şiddetli bir şekilde eleştirilmiş, kimi zaman göklere çıkarılmış, kimi zaman ise geniş kesimlerin üzerlerinde konsensüs sağlamasını temin etmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, neredeyse günümüze kadar yaşamış şahsiyetler ve İslâm dünyasına etkileri, derli toplu bir eserde ele alınmayı gerektiriyordu. Prof. Dr. Hayreddin Karaman bu isimlerden sekiz tanesini, tanımayanlara tanıtmak, tanıyanlara ise daha iyi belletmek gayesiyle kaleme aldı. Tunuslu Hayreddin Paşa, Said Halim Paşa, Ebu'l-Hasen en-Nedvî, Hasen el-Benna, Muhammed İkbal, Kevâkibî, Seyyid Kutub, Mevdûdî hakkında özet ve özlü bilgiler arayanların istifadesine...

İslami Hareket Öncüleri 2

Hayreddin Karaman

Amerika kıtasının keşfi, yeni deniz yolları, Rönesans, Fransız İhtilali, sanayileşme, sömürge ülkeler... derken baş döndürücü bir hızla gelişen ve değişen dünyada ayakta kalmak, sesini duyurmak, varlığını kabul ettirmek, insanları ikna etmek tüm dinî sistemler için sorun olmuştur. Özellikle 19. yüzyıl ile birlikte iletişimin kolaylaşması, ülkeler ve toplumlar arasındaki etkileşimin artması, İslâm'ın, aslına uygun olarak yeniden yorumlanması ihtiyacı içinde olduğu düşüncesini taşıyan önemli simaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu isimler kimi zaman şiddetli bir şekilde eleştirilmiş, kimi zaman göklere çıkarılmış, kimi zaman ise geniş kesimlerin üzerlerinde konsensüs sağlamasını temin etmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, neredeyse günümüze kadar yaşamış şahsiyetler ve İslâm dünyasına etkileri, derli toplu bir eserde ele alınmayı gerektiriyordu. Prof. Dr. Hayreddin Karaman'ın daha önce birincisini yayınladığımız bu uzun soluklu çalışmasının ikinci kitabı, Osman Dan Fudiye, Muhammed b. Ali es-Senûsî, Şeyh Şâmil, Şihâbuddin el-Mercânî, Musa Cârullah Bigiyef, Halim Sâbit Şibay ve Ali Suavi hakkında özet ve özlü bilgiler içermektedir...

İslami Hareket Öncüleri 3

Hayreddin Karaman

Amerika kıtasının keşfi, yeni deniz yolları, Rönesans, Fransız İhtilali, sanayileşme, sömürge ülkeler... derken baş döndürücü bir hızla gelişen ve değişen dünyada ayakta kalmak, sesini duyurmak, varlığını kabul ettirmek, insanları ikna etmek tüm dinî sistemler için sorun olmuştur. Özellikle 19. yüzyıl ile birlikte iletişimin kolaylaşması, ülkeler ve toplumlar arasındaki etkileşimin artması, İslâm'ın, aslına uygun olarak yeniden yorumlanması ihtiyacı içinde olduğu düşüncesini taşıyan önemli simaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu isimler kimi zaman şiddetli bir şekilde eleştirilmiş, kimi zaman göklere çıkarılmış, kimi zaman ise geniş kesimlerin üzerlerinde konsensüs sağlamasını temin etmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, neredeyse günümüze kadar yaşamış şahsiyetler ve İslâm dünyasına etkileri, derli toplu bir eserde ele alınmayı gerektiriyordu. Prof. Dr. Hayreddin Karaman'ın daha önce iki cildini yayınladığımız bu uzun soluklu çalışmasının üçüncü kitabı, Nâmık Kemal, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Cemâleddin el-Kâsimî, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Şeyh Said ve İskilipli Âtıf Hoca hakkında özet ve özlü bilgiler içermektedir...

İslami Hareket Öncüleri 4

Hayreddin Karaman

Amerika kıtasının keşfi, yeni deniz yolları, Rönesans, Fransız İhtilali, sanayileşme, sömürge ülkeler... derken baş döndürücü bir hızla gelişen ve değişen dünyada ayakta kalmak, sesini duyurmak, varlığını kabul ettirmek, insanları ikna etmek tüm dinî sistemler için sorun olmuştur. Özellikle 19. yüzyıl ile birlikte iletişimin kolaylaşması, ülkeler ve toplumlar arasındaki etkileşimin artması, İslâm'ın, aslına uygun olarak yeniden yorumlanması ihtiyacı içinde olduğu düşüncesini taşıyan önemli simaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu isimler kimi zaman şiddetli bir şekilde eleştirilmiş, kimi zaman göklere çıkarılmış, kimi zaman ise geniş kesimlerin üzerlerinde konsensüs sağlamasını temin etmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, neredeyse günümüze kadar yaşamış şahsiyetler ve İslâm dünyasına etkileri, derli toplu bir eserde ele alınmayı gerektiriyordu. Prof. Dr. Hayreddin Karaman'ın daha önce üç cildini yayınladığımız bu uzun soluklu çalışmasının dördüncü kitabı, Babanzâde Ahmed Naim, Mustafa Sabri Efendi, Mehmed Akif Ersoy, Ahmed Ziya Efendi, Zeynel Abidin Efendi, Hüseyin Kâzım Kadri hakkında özet ve özlü bilgiler içermektedir...